

Светлана
АЛЕКСИЕВИЧ

УРУШНИНГ
АЁЛДАН
ЙИРОҚ ҚИЁФАСИ

**Светлана
АЛЕКСИЕВИЧ**

**УРУШНИНГ
АЁЛДАН
ЙИРОҚ ҚИЁФАСИ**

Иккинчи наشري

**Тошкент
«O'zbekiston»
2018**

УЎК: 821.161.3
КБК 84(4Бело)
А47

Рус тилидан Фेरүза Мусаева таржимаси

Алексиевич, Светлана

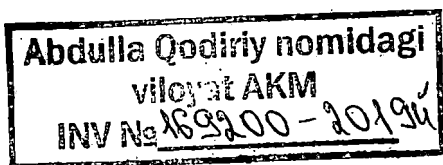
А47 Урушнинг аёлдан йироқ қиёфаси [Матн]:
публицистика / А. Светлана; тарж. Ф. Мусаева.
– Тошкент: «O‘zbekiston» НМИУ, 2018. – 384 б.

ISBN 978-9943-28-716-7

Беларусь ёзувчиси, Нобель мукофоти совриндори Светлана Алексиевич қаламига мансуб ушбу китоб хужжатли-очерк жанрида ёзилган бўлиб, унда Иккинчи жаҳон урушида қатнашган аёлларнинг эркаклар билан ёнма-ён туриб кўрсатган жасоратлари, урушнинг даҳшатли оқибатлари ҳикоя қилинади.

УЎК: 821.161.3

КБК 84(4Бело)

ISBN 978-9943-28-716-7 © Фेरүза Мусаева (тарж.), 2016, 2018
© «O‘zbekiston» НМИУ, 2016, 2018

– Тарихан аёллар қачондан бошлаб армияда хизмат қила бошлаган?

– Эрамиздан аввалги IV асрдаёқ Афина ва Спартада юнон қўшинлари сафида аёлларнинг жанг қилгани маълум. Кейинроқ улар Искандар Зулқарнайн юришларида ҳам иштирок этганлар.

Рус тарихчиси Николай Карамзин аجدодларимиз ҳақида жумладан шундай деган:

«Славян аёллар баъзан оталари ва эрлари билан ўлимга тик боқиб урушга борганлар: масалан, 626 йилда Коңстантинополь қамали чоғида юнонлар ўлик славян аскарлари орасидан аёл жасадларини ҳам топишган. Оналар фарзанд тарбиясида уларни жангчи бўлишга тайёрлаган».

– Янги замонда-чи?

– Илк бор Англияда 1560–1650 йилларда аёл аскарлар хизмат қиладиган госпиталлар шакллана бошлаган.

– XX асрда нима бўлди?

– Аср боши... Биринчи жаҳон урушида Англияда Қироллик ҳарбий-ҳаво кучларига аёлларни жалб қила бошлашган, 100 минг кишидан иборат Қироллик ёрдамчи корпуси ва аёллар автотранспорт легиони тузилган.

Россия, Германия, Францияда ҳам ҳарбий госпиталь ва санитар поездларда аёллар хизмат қила бошлаган. Иккинчи жаҳон урушида эса дунё аёллар феноменига гувоҳ бўлди. Аёллар кўпгина давлатларнинг турли қўшин турларида хизмат қила бошлаган: Англия қўшинида – 225 минг, Америкада – 450–500 минг, Германияда – 500 минг.

Совет армиясида қарийб бир миллионга яқин аёл жанг қилган. Улар барча, жумладан, «соф эркакча»

ҳисобланган ҳарбий касбларни ҳам эгалладилар. Ҳатто лисоний муаммолар ҳам туғила бошлади: шу пайтга қадар «танкчи», «пиёда-аскар», «автоматчи» каби сўзларнинг аёл жинсини ифодаловчи вариантлари бўлмаган, чунки уларни ҳеч қачон аёл киши бажармаган. Муаннас жинсдаги сўзлар айнан ўша ерда, урушда пайдо бўлган...

Тарихчи билан суҳбатимдан...

ИНСОН УРУШДАН ҚУДРАТЛИ

(Китоб кундалигидан)

*Миллионлаб қурбонлар
зулматда сўқмоққа йўл очишди
текинга...*

Осип Мандельштам

1978–1985 йиллар

Мен уруш ҳақида китоблар ёзаман...

Болалигимда уруш мавзусида китоб ўқишни хуш кўрмас эдим, ҳолбуки болалигим ва ўсмирлигимда бу мавзудаги асарлар барча, жумладан, тенгдошларимнинг ҳам диққат-эътиборида эди. Бунинг ажабланарли томони ҳам йўқ — ахир биз Галаба болалари эдик. Голиблар болалари. Уруш ҳақида нимани эслайман? Тушунарсиз ва даҳшатли сўзлар ичидаги болаларча маҳзунлигимни. Уруш ҳақида доим гапиришарди: мактаб ва уйда, тўй ва чўқинтириш маросимларида, байрамларда ва мазорбошида. Ҳатто болалар суҳбатларида ҳам у ёдга олинарди. Бир куни кўшни бола мендан: «Одамлар ер остида нима қилишади? Улар у ерда қандай яшайди?» — деб сўради. Биз ҳам уруш сир-асроридан бохабар бўлишни истар эдик.

Ўшанда ўлим ҳақида ўйлаб қолганман.... Ва шундан бери уни тинимсиз ўйлаб келаман, у мен учун ҳаётимнинг энг асосий сирига айланди.

Биз учун барчаси ана шу даҳшатли ва сирли оламдан бошланарди. Бизнинг оиламизда украин бобом, онамнинг отаси, фронтда вафот этган. Беларус бувим, отамнинг

онаси эса партизанликда терламадан қазо қилган. Унинг иккита ўғли армияда ҳизмат қилиб, урушнинг дастлабки ойларида дом-дараксиз кетган, уч нафар ўғилдан фақат биттаси — менинг отам қайтиб келган. Немислар ўн битта узоқ қариндошимизни болалари билан бирга тирик-лайин ёқиб юборишган — кимнидир ўз уйида, кимнидир қишлоқ черковида. Ҳар бир хонадонда шундай эди. Ҳаммада шундай эди.

Қишлоқ болалари яна узоқ вақт «немислар» ва «руслар» ўйини ўйнашарди. Немисча «Хенде хох», «Цурюк», «Гитлер капут» сўзларини бақариб айтишарди.

Болаликданок урушсиз оламини билмасдик, уруш олами бизга таниш бўлган ягона олам, уруш одамлари эса бизга таниш бўлган ягона одамлар эди. Мен ҳозир ҳам бошқача дунё ва бошқача одамларни билмайман. Улар ўзи қачондир бўлганми?

* * *

Болаликдаги қишлоғим урушдан сўнг «аёллар» қишлоғи эди. Хотинлар қишлоғи. Эркак овозини эслай олмайман. Мана шу манзара бир умр миямда муҳрланиб қолган: уруш ҳақида хотинлар гапиришади. Йиғлашади. Йиғлагандай куйлашади.

Мактаб кутубхонасидаги китобларнинг ярми уруш ҳақида. Қишлоқ кутубхонасида ҳам, отам тез-тез бориб турадиган район марказидаги кутубхонада ҳам. Энди бунинг сабабини биламан. Тасодифми? Биз доим уруш қилганмиз ёки урушга тайёрланганмиз. Урушганимиз ҳақида эслаганмиз. Ҳеч қачон бошқача яшамаганмиз, бошқача яшай олмасак ҳам керак. Бошқача яшаш ҳақида тасаввур ҳам қилиб кўрмаганмиз, бунга қачондир узоқ-узоқ ўрганишимиз керак бўлади.

Мактабда ўлимни севишга ўргатишарди. Биз нимадир учун ўлимни афзал билишимиз ҳақида иншолар ёзар эдик... Буни орзу қилар эдик...

Ташқаридаги овозлар эса бошқа нарсалар ҳақида ҳайкириб, бизни ўзига чорларди.

Мен узоқ вақт китоб одами эдим. Реаллиқ мени кўрқитар ва шу билан ўзига тортар эди. Ҳаётни билмасликдан жасурлик пайдо бўлди. Энди ўйлаб қоламан: мен реалроқ одам бўлганимда бундай тубсиз оламга бошим билан шўнғирмидим? Бунинг сабаби нимада — гумроҳликдами? Ёки йўл ҳиссиданми? Ахир йўл ҳисси бор-ку...

Узоқ изландим.... Эшитаётган нарсаларимни қандай етказсам экан? Оламни қай тариқа кўраётганимни; менинг кўзим, қулоғим қандай тузилганлигини ифодалай оладиган жанрни қидирдим.

А. Адамович, Я. Бриль, В. Колесникларнинг «Оловли қишлоқданман» асари кўлимга тушиб қолди. Фақат бир марта, Достоевскийнинг асарини ўқиганимдагина мана шундай жунбишга келгандим. Бу ерда эса шакл ҳам ўзгача: роман ҳаётнинг ўз овозларидан, мен болалиқда эшитганларимдан, ҳозир кўчада, уйда, кафеда, троллейбусда янграётган садолардан териб олинган эди. Тамом. Мен излаганимни топдим. Олдиндан ҳис этдим.

Алесь Адамович менинг устозимга айланди...

* * *

Икки йил одамлар билан учрашдим, ёздим, аммо кўпроқ ўйладим. Ўқидим. Китобим нима ҳақида бўлади? Уруш ҳақидаги яна бир китоб... Нима кераги бор? Минглаб урушлар бўлган — катта ва кичик, маълум ва номаълум. Улар ҳақда ёзилган китоблар эса ундан ҳам бисёр. Аммо... Дарров тушундим — бу китобларни эркаклар ёзган ва улар эркаклар ҳақида. Биз уруш ҳақидаги «эркаклар» тасавури ва «эркаклар» нигоҳи, эркак сўзлари асиримиз. Аёллар эса сукут сақлайдилар. Мендан бошқа ҳеч ким бувимни, онамни сўроққа тут-

маган. Фронтда бўлганлар ҳам мум тишлаб олганлар. Агар мабодо гапира бошласалар ҳам, «аёллар» урушини эмас, «эркаклар» уруши ҳақида-сўзлайдилар. Уларнинг қонунига мослашадилар. Ва фақат уйда ёки фронтдош дугоналар даврасидагина улар, кўзини намлаб, менга таниш бўлган «ўз» урушлари ҳақида гапиришади. Нафақат менга таниш, ҳаммамизга таниш бўлган уруш ҳақида. Журналистик саёҳатларимда тамоман янги матнларнинг гувоҳи, ягона тингловчиси бўлиш бир неча бор насиб этган. Болалигимдаги каби ларзага тушганман. Бу ҳикояларда сирли оламнинг даҳшатли тифи кўринади... Аёллар сўзга кирганда уларда биз ўқиш ва эшитишга одатланиб қолган нарсалар: бир гуруҳ одамлар қахрамонлик кўрсатиб бошқа гуруҳ одамларни ўлдириб, голиб ёки мағлуб бўлганлари, қандай техника ишга тушганлиги, мард генераллар тўғрисидаги тасвирлар йўқ ёки деярли йўқ. Аёл ҳикоялари бошқача, улар бошқа нарсалар ҳақида. «Аёллар» урушида ўзгача бўёқлар, ўзгача ифор, ўзгача тароват ва ўзгача ҳиссиётлар макони бор. Ўзгача сўзлар. Уларда қахрамонлар йўқ, мислсиз жасорат ҳам йўқ, уларда фақат ғайринсоний инсоний меҳнат билан машғул одамлар бор. Уларда нафақат одамлар, балки еру замин, осмону фалак, қушлар ва дарахтлар азият чекади. Биз билан бирга ерда тирикликни баҳам кўраётганларнинг ҳаммаси укубатга гирифтор. Улар унсиз азоб чекади, бундан даҳшатлироқ нарса борми?

Аmmo нима учун? — мен бу саволни ўзимга бир неча бор берганман. — Нима учун қачондир мутлақ эркакларники бўлган дунёда ўз ўрнини эгаллаган аёллар ўз тарихини яратмадилар? Ўз сўзи ва ўз ҳисларини ошкор этолмадилар? Ўзларига ишонмадилар. Биздан бутун олам пинҳон тутилган. Уларнинг урушлари номаълумлигича қолди...

Мана шу уруш тарихини ёзмоқчиман. Аёллар тарихини ёритмоқчиман.

Илк учрашувлардан сўнг...

Таажжуб: бу аёлларнинг ҳарбий касблари – санинструктор, снайпер, пулемётчи, зенит қуроли командири, сапёр, ҳозир эса улар – ҳисобчи, лаборант, экскурсовод, ўқитувчи... Уларнинг уруш ва тинч ҳаётдаги вазифалари бир-бирига мувофиқ эмас. Ўзлари эмас, бошқа қизлар ҳақида эслагандай эшлашади. Бугун эса ўзларига ўзлари ҳайрон қолишади. Менинг кўз ўнгимда тарих «инсонийлашади», одатий ҳаётга айланиб боради. Бошқача тароват намоён бўлади.

Улар орасида ажойиб ҳикоячилари ҳам бор. Уларнинг умр дафтарларида дунё классикаси зарварақлари билан бўйлаша оладиган саҳифалари бор. Уларда одам ўзини тепадан – самодан, пастдан – ердан аниқ кўриб туради. Унинг кўз ўнгида бутун йўл намоён бўлади: юқорига ва пастга – фариштадан йиртқич ҳайвонгача. Хотиралар – бу йўқ бўлиб кетган воқеликнинг жўшқин ёки ҳиссиз қайта эсланиши эмас, бу – вақт орқага чекиниб, мозийнинг қайта туғилишидир. Авваламбор бу – ижод. Ҳикоя қилаётиб, одамлар ижод қилишади, ўз ҳаётини «ёзишади», баъзан уни «тўлдиришади», «қайта ёзишади». Бунда огоҳ бўлиб туриш керак. Шу билан бирга дард ҳар қандай сохталикни эритиб юборади, йўқ қилади. Ўта юқори ҳарорат! Оддий одамлар – ҳамшира, ошпаз, кир ювувчилар ўзини самимий тутишига ишонч ҳосил қилдим... Улар, бундан қандай аниқроқ тушунтирса бўларкан, сўзларни газета ва китоблардан – ёт нарсалардан эмас, ўзларидан, ўзлари кечирган дарду ситамлардан олишади. Зиёли одамлар тили ва ҳиссиётлари, бу қанчалик ҳайратланарли бўлмасин, вақт чархпалагидан ўтган. Вақтнинг умумий сайқалига дучор бўлган. Иккиламчи билим, афсоналар билан зарарланган. Қандай хужум қилганлари, қандай чекинганлари, қайси фронтда заҳмат чекканлари ҳақидаги «эркаклар» эмас, «аёллар» уруши ҳақидаги

хикояни эшитиш учун кўпинча айланма сўқмоқлар орқали узоқ йўл босишга тўғри келади... Битта учрашувнинг ўзи кифоя қилмайди, саботли тасвирчи сингари бир неча учрашув талаб этилади.

Нотаниш уй ёки ҳовлида узоқ, баъзан эрталабдан кечгача қолиб кетаман. Чой ичамиз, яқинда харид қилинган либосларни кийиб кўрамиз, соч турмаклари ва таом рецептларини муҳокама қиламиз. Биргаликда неваралар расмларини томоша қиламиз. Ана ўшанда... Қанчадир муддат вақт ўтгач, қанчалигини ва сабабини ҳеч қачон олдиндан билиб бўлмайди, бирдан узоқ кутилган фурсат – одам ҳайкалларимиз сингари гипс ёхуд темир-бетон қонунлардан чекиниб, ўзига қайтган пайт келади. Урушни эмас, ёшлигини, ҳаётининг бир парчасини эслай бошлайди. Мана шу лаҳзани пайқаш керак. Уни ўтказиб юбормаслик даркор. Аммо кўпинча, сўзлар, далиллар, кўз ёшлар билан лиммо-лим узоқ кундан сўнг биргина (аммо қандай!) жумла ёдда қолади: «Мен фронтга борганимда кичкинагина эдим, уруш давомида ҳатто улгайиб ҳам қолдим». Ён дафтарчамга мана шу жумлани қайд этиб қўяман, ваҳоланки магнитофонда юзлаб метр нутқ ёзилган. Тўрт-беш кассета...

Менга нима ёрдам беради? Биз бирга, ҳамнафас, ҳамдард яшашга кўникиб қолганимиз ёрдам беради. Собор одамлари. Бизда ҳаммаси тинчлик билан – бахт ҳам, кўзёш ҳам. Дард чекишни биламиз, дард ҳақида гапиришни биламиз. Дард оғир ва ўнқир-чўнқир ҳаётимизни оқлайди. Биз учун дард, бу – санъат. Тан олишимиз керак, аёллар бу йўлга мардонавор отланишади...

* * *

Улар мени қандай кутиб олишади?

«Қизча», «қизалок», «қизим» деб чақиривади, агар мен уларнинг тенгқури бўлганимда, ўзларини бошқача тутишармиди? Бамайлихотир ва тенг ҳуқуқли. Ёшлик ва

қарилик учрашуви ҳада этадиган қувонч ва таажжубсиз. Ўшанда улар ёш бўлиб, энди қариган чоғида ўтмишни эслаётганлари жуда муҳим. Бутун бошли ҳаётни бошидан ўтказиб – қирқ йилдан сўнг эслашади. Менга ўз оламларини охистагина очишади, мени аяшади: «Урушдан сўнг эрга тегдим. Эрим пинжига кириб олдим. Турмуш, болалар иштонларига ўралашиб олдим. Мамнунлик билан ўралашдим. Онам ҳам илтимос қилдилар: «Жим юр! Жим! Гапирма!» Мен она юртим олдидаги бурчимни адо этдим, аммо у ерда бўлганимдан хафа бўламан. Буни билганимдан ачинаман. Сен эса гўдаксан. Сенга раҳмим келади...» Кўпинча уларнинг ўтириб, қалбларига, юрак садосига қулоқ тутаётганини кўраман. Уни сўзлари билан солиштиришади. Йиллар ўтиши билан инсон умри ўтиб бораётганини, тақдирга тан бериб кетишга чоғланиш зарурлигини англаб боради. Шунчаки изсиз, лоқайдларча, йўл-йўлакай кетиш алам қилади. Ва у орқага нигоҳ ташлаганида, ўз ҳикоясини айтиб кетишгина эмас, балки ҳаёт моҳиятига етиш истаги пайдо бўлади. Нега у билан айнан шу ҳодиса рўй берди деган саволга жавоб топгиси келади. У ҳаммасига... деярли у дунёдан... забун хайрлашув нигоҳи билан боқади... Энди алдаш ва алданишнинг ҳожати йўқ. Ўлим ҳақидаги ҳаёлларсиз инсонда ҳеч нарса топиб бўлмаслигини тушуниб этади. Унинг сири барчасидан юқорида мавжуд.

Уруш ўта шахсий кечинма. У инсон ҳаёти сингари чексиз...

Бир аёл (учувчи) мен билан учрашгиси келмади. Телефон орқали бунга изох берди: «Истамайман... Эслашни истамайман. Мен уч йил урушда бўлганман... Уч йил ўзимни аёл сифатида ҳис қилмаганман. Танам ўлган эди. Ҳайз кўрмай қўйдим, ҳеч қандай аёллик эҳтиросларим жўш урмасди. Ваҳоланки чиройли эдим... Бўлажак эрим менга турмуш қуришни таклиф қилганида... бу Берлинда, рейхстаг остонасида бўлган... шундай деди: «Уруш тугади. Биз тирикмиз. Омадли эканмиз. Менга турмушга

чиқ». Мен йиғлаб юборай дедим. Бақиргим, унга тарсаки туширгим келди. Турмуш? Ҳозир-а? Мана шуларнинг орасида-я? Қора мой ва қора куя ичида-я... Сен менга боқ... Қай аҳволдалигимга қара... Сен аввал мени аёл қил: гул ҳадя қил, менга парвона бўл, чиройли сўзларни айт. Мен шуни истайман! Шуни кутаман! Сал қолди уни уриб юборишимга... Тарсаки туширмоқчи эдим... Бирок унинг бир юзи куйган, қонталаш эди. Қарасам: у ҳаммасини ўзи тушунди, унинг юзидан ёш юмалади. Жароҳати ҳали битмаган юзидан томчи-томчи кўзёш оқарди... Ўз оғзимдан чиқаётган сўзларга ўзим ишонгим келмасди: «Ҳа. Сенга турмушга чиқаман».

Мени афв этинг. Учрашолмайман...»

Мен уни тушундим. Бирок бу ҳам бўлажак китобимнинг бир ёки ярим саҳифаси эди.

Матн, матн. Ҳамма ёқ матн. Шаҳар уйларида, қишлоқ ховлиларида, кўча-кўйда, поездда... Тинглайман... Доим бошқа инсонга юзланган битта катта қулоққа айланиб борардим. Овозни «ўқийман».

* * *

Инсон урушдан қудратли...

У кўпроқ бўлган жойлар ёдда қолади. У ерда уни тарихдан қудратлироқ нарса бошқаради. Мен кенгрок кўлам олишим керак — фақат уруш ҳақиқатини эмас, умуман ҳаёт ва ўлим ҳақиқатини битишим керак. Достоевский берган саволни ўзимга беришим керак: инсонда инсонлик микдори қанча, ўзимиздаги бу инсонни қандай ҳимоя қила олишимиз мумкин? Шубҳасиз, ёмонлик йўлдан оздиради. У яхшиликдан абжирроқ. Ўзига ром этади. Урушнинг чексиз оламига тобора теранроқ шўнғимоқдаман, қолган барчаси бироз хира тортди, одатийдан ҳам кўра одатийроқ бўлиб қолди. Маҳобатли ва йиртқич олам. У ердан қайтган одамнинг ёлғизлигини энди тушунмоқдаман. Гўё ўзга сайёра

ёхуд нариги дунёдан қайтгандай. Унда бошқаларда йўқ билимлар бор, бу билимларга фақат ўша ерда, ўлим ёқасидагина эга бўлиш мумкин. У ниманидир сўзлар билан ифодаламоқчи бўлса, уни ҳалокат ҳисси чулғаб олади. Одам гунг бўла бошлайди. У сўзлашга уринади, қолганлари уни тушунишни истайди, бироқ ҳаммалари ожиз.

Улар доим тингловчидан бошқа маконда. Уларни кўз илгамас олам қуршаб олган. Сухбатда камида уч киши иштирок этади: ҳозир гапириб бераётган одам, айнан шу инсоннинг воқеа содир бўлгандаги қиёфаси ва мен. Менинг мақсадим – ўша йиллар, ўша кунлар ҳақиқатига эришиш. Алдамчи ҳиссиётларсиз. Уруш тугаши билан одам у ҳақда бошқа ҳикояни, ўн йиллар ўтгач эса, бошқа ҳикояни айтади, ва албатта унда нималардир ўзгаради, зеро у хотираларига бутун ҳаётини, ўзлигини жамлайди. Ўтган йиллар мобайнида қандай ҳаёт кечирди, нималарни ўқиди, кимларни учратди. Ва, ниҳоят, бахтлими ёки бахтсиз. У билан ёлғиз сухбатлашяпмизми ёки яна кимдир борми? Оила? Дўстлар? Қандай дўстлар? Ҳужжатлар – тирик жонзотлар, улар биз билан бирга ўзгаради ва турланади, улардан узлуксиз нималарнидир топиш мумкин. Бизга айнан ҳозир керак бўлган янги нарсаларни. Айнан шу дамда. Нимани қидирмоқдамиз? Кўпинча қаҳрамонлик ва жасорат эмас, балки кичкинагина ва инсоний нарсаларни, бизга қизиқ ва яқин бўлган нарсаларни. Масалан, Қадимги Юнонистон... Спарта тарихидан... нимани кўпроқ билишни истайман... Мен ўша пайтларда одамлар ўз уйларида қандай ва нима тўғрисида гаплашганликлари ҳақида ўқигим келади. Урушга қандай отланишган? Сўнгги кун, сўнгги кечада айрилиқ олдидан суюкли инсонларига нима дейишган? Жангчиларни урушга қандай кузатишган? Уларни урушдан қандай кутиб олишган... Қаҳрамон ва саркардалар эмас, оддий йигитларни...

Тарих — ҳеч ким пайқамаган гувоҳ ва иштирокчи тилидан баён этилган ҳикоя орқали. Ҳа, мени шу нарса қизиқтиради, мен ана шу нарсани адабиёт қилмоқчиман. Аммо ҳикоячилар нафақат гувоҳлардир. Улар камида гувоҳлар, улар асосан актёр ва яратувчилардир. Воқеликка юзма-юз келиб бўлмайди. Воқелик билан бизнинг ўртамизда ҳисларимиз бор. Қарашлар билан иш кўраётганлигимни тушунаман, ҳаммининг ўз қараши бор, улардан, уларнинг турли миқдори ва туташувларидан давр ва унда яшаган одамлар сиймоси гавдаланади. Бироқ мен китобим ҳақида «унинг қаҳрамонлари реал шахслар», «бу — тарих», «тарих, холос» дейишдан нари ўтмасликларини истамас эдим.

Уруш эмас, урушдаги одам ҳақида ёзяман. Уруш тарихини эмас, ҳислар тарихини битмоқдаман. Мен — қалб тарихчисиман. Бир томондан, аниқ вақтда яшаётган, аниқ воқеаларда қатнашган инсонни тадқиқ этаман, иккинчи томондан эса, мен унда абадий инсонни топа олишим керак. Абадият қалқишини. Инсондаги доимий нарсани.

Менга: хўш, хотиралар — бу тарих ҳам эмас, адабиёт ҳам эмас дейишади. Бу шунчаки мусаввир илги билан тозаланмаган, ивирсиган ҳаёт. Сўзлаш хом ашёси унинг ҳар тубида бисёр. Мана шу ғиштлар ҳамма ёқда тўлиб-тошиб ётибди. Аммо ғишт, бу минора эмас?! Бироқ мен учун ҳаммаси ўзгача... Айнан ўша ерда, илиқ инсоний овозда, мозийнинг жонли акс садосида бокира қувонч яшириниб, ҳаётнинг қочиб қутулмас фожиаси... унинг тартибсизлиги ва эҳтироси... ягоналиги ва ақл бовар қилмаслиги намоён бўлган. У ерда уларга ҳали қўл теккизилмаган, ишлов берилмаган. Улар аслдирлар.

Мен туйғуларимиздан... истак ва умидсизлигимиздан, орзуларимиздан, бўлиб ўтгану қўлимиздан чиқиб кетган нарсалардан минора ясайман.

* * *

Яна бир бор таъкидлайман... Мени нафақат бизни қуршаб турган, балки ичимиздаги воқелик ҳам қизиқтиради. Мен учун воқеанинг ўзи эмас, ҳиссиётлар воқеаси қизиқ. Воқеа руҳи десак тўғрироқ бўлади. Мен учун реаллик, бу — туйғулар.

Тарих-чи? У кўчада. Оломон орасида. Ҳар биримизда тарихнинг бир бўлаги яширинганига аминман. Биримизда ярим варақ, бошқамизда — икки-уч. Биз биргаликда вақт китобини битамиз. Ҳар биримиз ўз ҳақиқатимизни айтамыз. Бўёқлар бўталаси. Буларнинг ҳаммасини эшитта олиш, улар қаърига шўнғиш, уларга айланиш керак бўлади. Шу билан бирга ўзликни сақлаб қола олиш, кўча ва адабиёт тилини уйғунлаштира олиш керак. Мураккаб томони яна шундаки, биз ўтмиш ҳақида бугунги тил билан гапирамыз. Уларга ўша кунлар ҳисларини қандай етказиш мумкин?

* * *

Эрталабдан телефоним жиринглади: «Сиз билан таниш эмасмиз... Мен Қримдан келдим, темир йўл вокзалидан кўнғироқ қиляпман. Уйингиз узоқ эмасми? Сизга ўз урушимни айтиб бермоқчиман...»

Хўш?!

Қизим билан паркка чикмоқчи, каруселларда учмоқчи эдик. Олти ёшли қизалоққа нима билан шуғулланаётганимни қандай тушунтирсам экан? Яқиндагина мендан: «Уруш нима ўзи?» — деб сўраган эди. Нима деб жавоб берсам экан... Мен унинг бу ёруғ оламга меҳр тўла қалб билан кириб боришини истайман, гулни беҳуда узиш керак эмаслигини тушунтиришга уринаман. Хонқизини эзиб юборса, ниначининг қанотини узиб олса жони оғришини айтаман. Болага урушни қандай тушунтириш мумкин? Ўлимни қандай изоҳлаш керак? У ерда нима учун ўлдиришади деган саволга нима деб жавоб бериш керак? У каби мурғак болаларни ҳам

ўлдиришади. Биз катталар келишиб олгандаймиз. Гап нима ҳақда бораётганлигини тушунамиз. Болалар-чи? Урушдан сўнг ота-онам менга буни амаллаб тушунтириб беришди; аммо мён боламга бу нарсани энди тушунтириб беролмайман. Сўз тополмайман. Уруш бизга тобора камроқ ёқиб бормокда, биз уни оклайдиган баҳоналарни топишга қийналиб қоляпмиз. Биз учун у қотилликдан ўзга нарса эмас. Ҳар ҳолда мен учун шундай.

Уруш ҳақида шундай китоб ёзайки, урушдан кўнглимиз ағдарилсин, у ҳақда ўйлашнинг ўзи жирканч туйғуларни уйғотсин. Ҳаддан зиёд. Генералларнинг ўзининг кўнглини беҳузур қилсин...

Эркак дўстларим (дугоналаримдан фарқли ўлароқ) бу каби «аёлларча» мантигимдан ҳайратланишмоқда. Мен яна эркаклар иддаосига дуч келмоқдаман: «Урушда бўлмаганмисиз?» Балки бунинг яхши томони ҳам бордир: мен нафрат туйғусини билмайман, менинг қарашларим тўғри. Ҳарбийча эмас, эркакча эмас.

Оптикада «ёруғлик кучи» деган тушунча бор. Бу объективнинг илғаб олинган тасвири яхшироқ ёки ёмонроқ қайд эта олиш имконияти. Демокчиманки, аёлнинг уруш ҳақидаги хотираси туйғулар ҳарорати, дардлигига кўра энг кучлиси. Аёллар уруши эркаклар урушидан даҳшатлироқ десам адашмаган бўламан. Эркаклар тарих, далиллар ортига беркинишади, уруш уларни ғоялар; турли манфаатлар тўкнашуви сифатида жалб қилади, аёллар эса ҳиссиётлар исканжасида қолган. Яна бир нарса: эркакларга болалиқданоқ отишга тўғри келиши мумкинлигини уқтиришади. Аёлларга буни ўргатишмайди ... улар бу ишни бажарамиз деб ўйлашмаган... Шунинг учун улар бошқа нарсани эслаб қолишади, бошқача эслашади. Улар эркаклар учун пинҳон нарсани кўришга қодир. Яна такрор айтаман: уларнинг урушларида ифор, ранг, борлиқнинг батафсил баёни бор: «кийим қопи беришган эди, биз улардан ўзимизга юбка тикиб олдик»; «военкоматга кўйлақда кирган бўлсам, шим ва гим-

настёркада чиқдим, бошимда номигагина пешана га-
жак қолдириб, сочимни олиб ташлашди...»: «немислар
қишлоқни ўққа тутишди..... Ўша ерга бордик: оёқ из-
лари қолган сариқ тупроқ, устида эса ёлғизгина бола-
лар ботинкаси...». Мени бир неча бор огоҳлантиришган
(айниқса эркак ёзувчилар): «Аёллар тўқиб ташлашади».
Лекин мен ишонч ҳосил қилдим: бундай нарсаларни
тўқиб бўлмайди. Лаббай? Кимдандир кўчиришади? Агар
буни кўчириш имкони бўлса, ёлғиз ҳаётдан кўчиришади,
фақат унинг таҳайюли осмон қадар.

Аёллар нима ҳақда гапиришмасин, уларнинг хаёли-
да доимо бир фикр айланиб юради: ўлим авваламбор
бу қотиллик, кейин эса машаққатли меҳнат. Сўнгра ҳар
кунгидай одатий ҳаёт: улар кўшиқ айтишган, севишган,
сочларини жамалак қилишган...

Ўлим даҳшати, ўлишни истамаслик хаёли уларни
тарк этмайди. Ўлдириш эса ундан-да даҳшатлироқ, зеро
аёл ҳаёт беради. Уни инъом этади. Уни ўзида узоқ вақт
сақлаб юради, парваришлайди. Аёллар учун ўлдириш
қийинроқ эканлигини англадим.

* * *

Эркаклар... Улар аёлларни ўз оламига, ўз ҳудудла-
рига истар-истамас киритадилар. Минск трактор заво-
дига снайпер бўлиб хизмат қилган бир аёлни қидириб
бордим. У машхур снайпер эди. Фронт газеталари у
ҳақда тинмай ёзишган. Уй телефонининг рақамини
менга Москвадаги дугоналари беришди. Рақам – эски.
Кундалигимга ёзилган фамилияси ҳам эски – қизлик
фамилияси экан. У кадрлар бўлимида ишлайдиган
заводга бордим. У ерда эркаклардан (завод директо-
ри ва кадрлар бўлими бошлиғи): «Эркаклар қуриб
қолибдими? Аёллар чўпчагини бошингизга урасизми?
Хотинлар сафсатаси...» – деган гапларни эшитдим.
Эркаклар аёллар нотўғри урушни айтиб кўйишади деб
қўрқишарди.

Abdulla Qodriy nomidagi

viloyat AKM

17

INV № 169200 - 20194

Бир оилада мехмон бўлдим... Эру хотин урушда бўлишган. Фронтда учрашиб, ўша ерда турмуш қуришган: «Тўйимизни оқоқда қилдик. Жангдан олдин. Оқ кўйлакни эса ўзимга немислар парашютидан тикиб олдим». Эр – пулемётчи, хотин – алоқачи. Эр дарҳол хотинини ошхонага жўнатди: «Бизга бирор егулик тайёрлаб кўй». Чой ҳам қайнади, бутербродлар ҳам тайёр, хотини ёнимизга келиб ўтирди, эри уни ўтиришга кўймади: «Қулупнайинг қани? Дала ҳовлимиздан олиб келганларимиз қани?» Узоқ илтимосимдан сўнг истаристамас жойини бўшатиб берди, шунда ҳам хотинига тайинлади: «Сенга ўргатганимдай хикоя қилиб бер. Кўз ёшларсиз, чиройли бўлгим келган эди, сочимни олиб ташлашганида роса йиғладим каби майда-чуйда гапларсиз». Кейинроқ у қулоғимга шивирлади: «Кечаси билан мен билан «Улуғ Ватан уруши тарихи»ни ўқиб чикди. Мендан хавотирланди. Ҳозир ҳам бошқа нарсаларни эслаб юборади деб кўрқиб турибди».

Бу деярли ҳар доим, ҳар бир хонадонда такрорланарди. Ҳа, улар жуда кўп кўзёш тўкишади. Уввос тортиб йиғлашади. Кетганимдан сўнг юрак дориларини ҳовучлаб ичишади. «Тез ёрдам» чақиришади. Бироқ барибир: «Яна кел. Албатта кел. Узоқ вақт сукут сақладик. Қирк йил индамадик...» – деб ялинишади.

Йиғи, фарёдга ишлов бериб бўлмаслигини тушунаман, акс ҳолда йиғи ва фарёд эмас, ишлов бирламчи бўлиб қолади. Ҳаёт ўрнига адабиёт қолади. Материал, унинг ҳарорати шундай. Доим мувозанатдан чиқаради. Инсон урушда ва яна, эҳтимол, севгида кўпроқ очилади. Туб-тубигача, суяк-суякларигача. Ўлим билан юзма-юз келганда барча ғоялар бўзаради, инсон шуури англай олмайдиган мангулик намоён бўлади, унга ҳеч ким тайёр эмас. Биз ҳали тарихда яшайпмиз, космосда эмас. Бир неча бор ўқишга берган матним «Майда-чуйдаларнинг кераги йўқ... Улуғ галабамиз ҳақида ёз» каби қайдлар билан қайтган. Майда-чуйдалар эса мен

учун ниҳоятда муҳим, илиқлик ва ҳаёт ҳақиқати: ўрим сочлар ўрнида қолган пешона гажак, ейишга одам топилмаган қозонлардаги иссиқ атала ва шўрва — юз кишидан жангдан сўнг еттитаси қайтиб келган; урушдан сўнг бозорларга боролмаганликлари, қизил гўшт расталарига қарай олмаганликлари... Ҳатто қизил чит матога ҳам қарай олишмаган... «Эҳ, қизаловим, қирқ йил ўтди, аммо уйимда бирон қизил нарса кўрмайсан. Урушдан сўнг қизил рангдан нафратланаман!»

* * *

Ҳасратга кулоқ тутаман... Ҳасрат ўтиб кетган ҳаёт далили. Бошқа далиллар йўқ, бошқа далилларга ишонмайман. Сўзлар бизни бир неча бор ҳақиқатдан йироқлаштирган. Синоат, ҳаёт синоати билан тўғридан-тўғри алоқа боғлаган ахборотнинг олий шакли сифатидаги ҳасрат ҳақида ўйлайман. Бутун рус адабиёти шу ҳақида. Ҳасрат ҳақида у муҳаббатдан кўра кўпроқ ёзган. Менга ҳам у ҳақда кўпроқ айтиб беришади...

* * *

Улар русларми, советларми? Йўқ, улар советлар-рус ҳам, беларус ҳам, украин ҳам, тожик ҳам эдилар...

Нима бўлганда ҳам у совет кишиси эди. Ўйлайманки, бундай одамлар бошқа бўлмайди, уларнинг ўзи ҳам буни тушуниб қолди. Ҳатто, биз, уларнинг болалари ҳам, бошқачамиз. Бошқаларга ўхшагимиз келади. Ота-оналаримизга эмас, дунёдаги бошқаларга ўхшагимиз келади. Неваралар ҳақида гапирмаса ҳам бўлади...

Бироқ мен уларни яхши кўраман. Уларга ҳавас билан боқаман. Улар Сталин ва ГуЛАГни кўришди, аммо улар ғалабани ҳам кўришган. Улар буни билишади.

Яқиндагина бир хат олдим: «Қизим мени жуда яхши кўради, мен у учун қаҳрамонман, агар у китобингизни

ўқиса, мендан ихлоси қайтади. Ахлат, бит, адоғи йўқ қон — буларнинг барчаси ҳақиқат. Инкор этмайман. Аммо бу ҳақдаги хотиралар эзгу туйғуларни уйғота оладими? Қахрамонликка ундай оладими...»

Бир неча бор амин бўлганман:

... хотирамиз — баркамол восита эмас. У нафақат ўзича эркин ва инжиқ, у кўппак сингари вақт сиртмоғида.

... биз ўтмишга бугундан қараймиз, ҳеч жойдан қарай олмаймиз-ку, ахир.

... яна улар ўзлари билан содир бўлган нарсаларга кўнгил борлаганлар, зеро бу — нафақат уруш, бу — уларнинг ёшлиги ҳам. Биринчи муҳаббати.

* * *

Улар сўзлаганда тинглайман... Жим бўлганларида ҳам тинглайман... Сўз ҳам, сукут ҳам мен учун матн.

— Бу нашриёт учун эмас, сен учун... Ёши каттароқлар... Улар поездда ўйчан, маъюс ўтирардилар. Ёдимда, битта майор ҳамма ухлаганда, ярим кеча менга Сталин ҳақида гапириб кетди. Кўпроқ ичиб юборган экан шекилли, шерланиб қолди. Отаси ўн йилдан бери лагерда экан. Хат ёзиш тақиқланган. Тирикми-ўликми ҳеч ким билмайди. Ўша майор менга даҳшатли сўзларни айтди: «Мен ватанимни ҳимоя қилишни истайман, аммо инқилоб хоини — Сталинни ҳимоя қилишни истамайман». Илгари бундай сўзларни эшитмаганман... Кўрқиб кетдим. Бахтимга, саҳарда у ғойиб бўлди. Эҳтимол, чиқиб кетгандир...

— Сенга бир сирни очаман... Оксана билан дугона бўлганмиз, у украиналик эди. Украинадаги даҳшатли очлик ҳақида биринчи бор ундан эшитдим. Қурбақа ёки сичқонни ҳам топиб бўлмас экан — ҳаммасини еб битиришибди. Қишлоғида одамларнинг ярми қирилиб кетибди. Укалари ва ота-онаси ҳам ўлибди. У эса кечаси колхоз отхонасидан от гўнгини ўғирлаб ер экан. Шу би-

лан ўлимдан қутулиб қолибди. Ҳеч ким ея олмас экан. У эса ебди: «Иссиклигида овзингга кирмайди, совук бўлса амаллаб еса бўлади. Музлаган бўлса унданам яхши, ундан сомоннинг ҳиди келади». Мен: «Оксана, Сталин отамиз курашяпти. У зараркунандаларни ўлдирияпти, бироқ улар жуда кўп», — дердим. — «Йўқ, — дерди у, — сен тушунмайсан. Отам тарих ўқитувчиси бўлган. У менга, қачондир ўртоқ Сталин ўз қилмишлари учун жавоб беради, дерди...»

Кечқурун ухламасдан ўйлардим: Оксана халқ душмани бўлса-чи? Балки у айғокчидир? Нима қилсам экан? Икки кундан сўнг жангда у ҳалок бўлди. Қариндошларидан ҳеч ким қолмаган эди, қорахатни кимга юборишни билмадик...

Бу мавзуга эҳтиёткорлик билан, кўрқа-писа мурожаат қилишади. Улар ҳануз нафақат Сталин гипнози ва кўрқуви билан, балки ўз эътиқодлари билан ҳам фалажланган. Севган нарсаларини севмасликка ўрганиша олмаяпти. Урушдаги жасорат билан фикрлаш жасорати тамомила бошқа-бошқа жасорат. Мен эса уларни бир деб юрардим.

* * *

Кўлёзма аллақачон тайёр. Стол устида ётибди...

Икки йилдан бери нашриётлардан рад жавобини оламан. Журналлардан садо чиқмайди. Жавоб ҳамиша бир хил: ўта кўрқинчли уруш. Даҳшати кўп. Ортикча натурализм. Коммунистик партиянинг етақчи ва йўлбошловчи вазифаси кўриңмаяпти. Бир сўз билан айтганда, бошқача уруш... У қандай бўлиши керак? Унда генераллар ва доно генералиссимус бўлиши керакми? Бит ва қон бўлмаслиги керакми? Қаҳрамон ва қаҳрамонликлар ҳақида ёзиш керакми? Мен эса болалигимни эслайман: бувим билан кенг дала ёқалаб борар эдик, у гапириб кетди: «Урушдан сўнг бу далада узоқ вақт ҳеч нарса унмади. Немислар чекинарни...»

Бу ерда жанг бўлган. Икки кун жанг қилишган... Ўлганлар бугдой қоплари сингари ёнма-ён қаланиб ётарди. Темир йўл станциясидаги тўсинлар каби. Немислар ҳам, ўзимизникилар ҳам. Ёмғирдан сўнг ҳаммасининг юзи йиғлаганга ўхшаб қолди. Уларни бутун қишлоғимиз билан кўмдик...»

Бу далани қандай унутай?

Мен шунчаки қайд қилмаяпман. Мен инсон руҳини ҳасрат кичик одамдан қудратли инсонни ясайдиган, киши улғайиб борадиган макондан топиб, териб боряпман. Ўшанда у мен учун гунг ва бенишон тарих пролетариати эмас. Унинг руҳи ўзидан узилиб боради. Менинг ҳокимият билан зиддиятим нимада? Мен тушундим – улкан ғоялар учун кичик одамлар керак, унга буюк одамларнинг кераги йўқ. Унинг учун у ортиқча ва ўнғайсиз. Унга қайта ишлов бериш мушкул. Мен эса уни изламоқдаман. Кичкина буюк инсонни кидирмоқдаман. Таҳқирланган, оёқ ости қилинган, ҳамияти топталган мана шу инсон Сталин лагерларини бошидан кечирди, хоинликларни кўриб, барибир ғалаба қозонди. У мўъжиза яратди.

Аммо уруш тарихини ғалаба тарихи билан алмаштиришди.

Унинг ўзи бу ҳақда ҳикоя қилиб беради....

ЎН ЕТТИ ЙИЛДАН СЎНГ

2002–2004 йиллар

Эски кундалигимни ўқийман...

Китобни ёзаётган вақтдаги «мен»ни эслашга уринаман. У одам энди йўқ, биз ўшанда яшаган давлат ҳам энди йўқ. Қирқ биринчи-қирқ бешинчи йиллар ўша давлатни ҳимоя қилганмиз, ўша давлатни деб жон фидо қилганмиз. Дераза ортидаги ҳаёт энди тамоман ўзгача: янги минг йиллик, янги урушлар, янги ғоялар, янги

куроллар ва мутлақо кутилмаган тарзда ўзгарган рус (аниқроғи рус совет) кишиси.

Горбачёв бошлиқ қайта қуриш бошланди... Китобимни босишди, адади мисли кўрилмаган ҳажмда — икки миллион нусха. Ўша пайтларда жуда кўп ғаройиб ҳодисотлар содир бўлди, биз яна бошимиз билан қаергадир шўнғидик. Яна келажак сари шиддат билан чопқиллаб кетдик. Биз инқилоб доим хомхаёл бўлганлигини билмас (ёки унутган) эдик. Аммо буларнинг ҳаммаси кейинроқ бўлади, ўшанда эса ҳамма хуррият шабадасидан сармаст эди. Кунига ўнлаб мактуб олардим, хат-жилдларим тўлиб-тошиб кетди. Одамлар гапиришни истаб қолишди... Айтмаганларини айтиб олиш истагини билдирдилар. Эркинроқ, самимийроқ бўлишди. Шубҳам қолмади: мен бир умр китобларимни тўлдириб боришга маҳкумман. Қайта ёзишга эмас, айнан тўлдириб боришга. Нуқта кўясан-у, у шу заҳоти кўпнуқтага айланади...

* * *

Бугун уларга бошқача саволлар бериб, бошқача жавоблар олишим ҳақида ўйлаб қолдим. Бошқача китоб ёзган бўлардим, жуда бошқача бўлмаса-да, ҳар ҳолда бошқача. Мен иш кўраётган ҳужжатлар тирик гувоҳлар. Улар тош қотган кесак эмас. Забонсиз эмас. Улар биз билан бирга ҳаракатланади. Бугун кўпроқ нима ҳақда сўраган бўлардим? Нималарни кўшган бўлардим? Мени... буни қандай ифодаласам экан... замона ва ғоялар одами эмас, биологик одам қизиқтирган бўларди. Инсон табиати қаърига янада теранроқ назар солган бўлардим, унинг нур тегмаган жойлари, онг остига қўл солиб кўрган бўлардим. Уруш синоатига.

Собиқ партизан аёл олдиға борганим ҳақида ёзардим... Гўштдор, аммо ҳали чиройли хотин — у менга гуруҳи билан (у ва иккита ўсмир йигит) разведкага

чиқиб, тасодифан тўртта немисни асир олганликлари ҳақида гапириб берган эди. Улар билан ўрмонда узок айланиб юришган. Охир пистирмага дуч келишган. Асирлар билан шистирмадан чиқиб кета олмасликлари кундай равшан эди. Аёл қарор қилди — уларни йўқ қилиш керак. Болалар ўлдира олмайдилар: мана бир неча кундан бери ўрмонда бирга юришибди — узок вақт биронтаси билан бирга бўлсанг, унга ўрганиб қоласан. Ҳатто бегона бўлса ҳам. У яқинлашиб келаётганини ҳис қиласан, қандай еб-ичишини биласан, қўл-оёқлари тузилишини, кўзларининг рангини эслаб қоласан. Йўқ, болалар эплай олмайди. Буни у дарҳол тушунди. Демак, ўлдириш унинг чекига тушади. У қандай ўлдирганини хотирлади. Йигитларни ҳам, немисларни ҳам алдашга тўғри келди. Немисларнинг бирини сув олиб келамиз, деб алдаб олиб чиқиб орқасидан ўқ узди. Бошини нишонга олди. Бошқасини ўтин териб келамиз деб олиб кетди. Буларни бамайлихотир гапириб бераётганлиги мени ҳайратга солди.

Урушда бўлганлар оддий одам уч кун ичида ҳарбий одамга айланиши ҳақида гапирадилар. Нима учун уч кун етарли бўларкан? Ёки бу ҳам уйдирмами? Шундай бўлса керак. У ерда одам нотаниш ва тушунарсизроқ.

Деярли барча мактубларда такрорланади: «Ўшанда сизга ҳаммасини айтиб бермаганман, замон бошқа эди. Биз кўп нарса ҳақида сукут сақлашга ўрганиб қолган эдик...», «Сизга ҳаммасини рўй-рост ҳикоя қилиб бера олмагандим. Яқин кунларгача булар ҳақида гапириш тақиқланган эди. Ёки уялдиммикан?», «Дўхтирлар нима дейишини биламан: бедаво касалликка йўлиққанман... Ҳаммасига иқрор бўлмоқчиман...»

Яқиндагина эса қуйидаги мазмундаги бир хат олдим: «Биз қарияларга яшаш қийин. Аммо бизни қийноққа солаётган нарса сарик чақага арзимаган нафақаларимиз эмас. Буюк ўтмишдан ҳаддан зиёд кўримсиз бугунга ҳайдалганимиз алам қилади. Ҳеч ким бизни мактаб ва

музейларга тадбирларда иштирок этиш учун чақирмай қўйди. Биз энди ҳеч кимга керак эмасмиз. Газеталарни ўқисанг, фашистлар яхши-ю, қизил аскарлар ваҳший бўлиб чиқади».

Вақт ҳам ватан... Бироқ мен уларни ҳамон яхши кўраман. Улар яшаган замонни ёмон кўраман, ўзларини эса барибир яхши кўравераман.

* * *

Ҳаммаси адабиётга айланиши мумкин...

Мени ҳаммасидан ҳам цензура ўчириб ташлаган лавҳаларни қайд этган ён дафтарим қизиқтириб қолди. Цензор билан суҳбатларим ҳам қизиқиш уйғотди. Ўзим ташлаб юборган варақларни ҳам ўша жойдан топдим. Ўз цензурам, ўз таққим. Уларни нима учун ташлаб юборганимга ўзимга изоҳ бердим. Уларнинг аксарияти китобимда қайта тикланди, бироқ мана бу бир неча варақни алоҳида бермоқчиман. Булар энди ҳужжат. Менинг бо-сиб ўтган йўлим.

Цензура ташлаб юборганларидан

«Ҳозир кечаси уйғонсам... Кимдир йиғлаётгандай бўлади... Мен — урушдаман... Чекиняпмиз...

Смоленск яқинида бир аёл менга ўз кўйлагини олиб чиқиб беряпти, кийиниб олишга улгурияман. Эркаклар орасида бир ўзим боряпман. Шимда юрганим бошқача эди, энди эса эгнимда ёзги кўйлак. Аёлларда бўладиган жараён бошланиб кетса денг... Ҳали вақт бор эди, шекилли... Ҳаяжондан олдинроқ бошланиб кетган бўлса керак. Сиқилишдан, аламдан. Қани энди бирон нарса топсам? Шарманда! Уятдан ўлаёздим! Чакалакларда, ариқ ичида, ўрмонда тўнка устида ётар эдик. Кўплигимиздан ўрмонда ҳаммамизга жой етмасди. Етимларга ўхшаб қаёққа бораётганимизни билмас эдик. Қалбимизда алам... Ҳеч кимга

ишонмай кўйгандик.... Авиациямиз қани, танкларимиз қани? Учаётган, юраётган, гумбурлаётган нарсаларнинг ҳаммаси немисларники эди.

Шу тариқа асир тушдим.— Асир тушишимдан бир кун олдин иккала оёғим ишламай қолганди... Тагимга хўллар эдим... Қайдан куч олганимни билмайман, оқшом ўрмонга судралиб борибман. Тасодифан партизанлар кўриб қолиб, мени ўзлари билан олиб кетишди...

Бу китобни ўқийдиганларга раҳмим келади... ўқимайдиганларга ҳам...»

«Кечаси навбатчи эдим... Оғир ярадорлар палатасига кирдим. У ерда капитан ётган экан... навбатчилигимни бошлашдан олдин дўхтирлар кечаси жони узилишини айтиб, мени огохлантириб кўйишди. Тонггача етиб бормади... «Нима қилай? Қандай ёрдам берай?» — деб ундан сўрадим». Ҳеч унутолмайман... Жилмайди, азобли юзида илиқ бир табассум пайдо бўлди: «Халатингни еч... Кўкрагингни кўрсат... Хотинимни кўрмаганимга анча бўлди...» Шошиб қолдим, ахир, онаси ўпмаган бир қиз эдим. Нимадир деб фулдирандим-да, секингина қочдим.

Бир соатдан кейин қайтиб келсам, ўлган экан. Юзида эса ўша табассум...»

«Керчь остонасидамиз... Ярим тунда ўқ ёмғири остида баржада сузиб борардик. Олд томонига ўт тушди... Олов палубага ўрмалади. Ўқ-дорилар портлай бошлади. Қаттиқ портлади! Портлаш кучидан баржа ўнг биқинига қулаб, чўка бошлади. Қирғоқ эса яқин, қирғоқ шу атрофда бўлиши кераклигини ҳис қилиб турибмиз, аскарлар ўзини сувга отишди. Қирғоқда пулемётлар янгради. Бақир-чақир, сўқиниш... Мен яхши сузардим, ҳеч бўлмаса биттасини қутқармоқчи бўлдим. Биттагина ярадорни бўлса ҳам... Ахир бу ер эмас... сувда яраланган одам дарров чўқади... қарасам ёнимда кимдир сув юзига қалқиб чиқади, яна шўнғийди. Тепага — сув остига. Вақтни бой бермасдан, сув юзига қалқиб чиққанида

махкам ушлаб олдим... Совук, шилимшиқ нимадир... мен ярадор, кийими эса портлаш вақтида йиртилиб кетган бўлса керак деб ўйладим. Чунки ўзим ҳам яланғоч эдим. Ички кийимда қолгандим... Зимистон. Ҳеч нарса кўринмайди. Атрофда: «Э-эх! Ай-я-я!» каби овозлар... Амаллаб қирғоққа олиб чиқдим... Осмонда шу пайт ракета ярқиради, қарасам, катта ярадор балиқни судраб олиб келибман. Ҳайбатли балиқ, одам бўйича келади. Белуга... У ўлаётган эди... Ўзимни ёнига ташладим, бор овозим билан сўқиниб кетдим. Аламдан бўкириб йиғладим... Ҳамма азобланаётганидан ҳам...»

«Қуршовни ёриб чиқаётган эдик... Қаерга ўзимизни урмайлик, ҳамма ёқда немислар. Сахарлаб жанг билан ёриб чиқишга қарор қилдик. Барибир ўламыз, жангда мардларча ҳалок бўлганимиз яхши эмасми. Учта қизимиз бор эди. Кечаси кучи сақланиб қолган ҳар бир эркак олдига келишди... Албатта, ҳаммаси ҳам қодир эмасди. Ўзингиз тушунасиз, асаблар. Мана шунақа... ҳар биримиз ўлишга тайёрланардик...»

Тонгда санокли одам тирик қолди... жуда оз... Элликтача одамдан, чамаси етти киши. Немислар пулемётлар билан ўриб ташлашди... Ўша қизлардан ҳозиргача миннатдорман. Улардан бирончасини эрталаб тириклар орасида кўрмадим... Уларни бошқа ҳеч қачон учратмадим...»

Цензор билан бўлган суҳбатимдан

— Бундай китоблардан кейин ким урушга боради? Сиз аёлни ибтидоий натурализм билан таҳқирлаяпсиз. Ахир у қахрамон аёл бўлса. Уни ечинтириб ташладингиз. Оддий аёлга, урғочига айлантимириб қўйдингиз. Улар бизда авлиё ҳисобланишади.

— Бизнинг қахрамонлигимиз стерилланган, у на физиология, на биология билан ҳисоблашади. Унга ишон-

майсан киши. Нафақат рухият, тан ҳам синовдан ўтган. Моддий қобик.

— Бундай фикрларни қаердан олдингиз? Ёт-фикрлар. Улар советга бегона. Сиз қабрда ётган биродарларимиз устидан куляпсиз. Ремаркни обдон ўқиганмисиз дейман... Бизда ремаркизм ўтмайди. Совет аёли ҳайвон эмас...

* * *

«Кимдир бизни сотди... Немислар партизанлар қароргохидан хабардор бўлишди. Ўрмон ва қароргохга элтувчи барча йўлларни ўраб олишди. Биз одам оёғи етиб бормаган чангалзорларга беркинардик, бизни ботқоқликлар қутқарарди. Жазо отряди у ерга боришга қўрқарди. Ботқоқ техникани ҳам, одамни ҳам сўриб оларди. Бир неча кунлаб, ҳафталаб бўйнимизгача сувда ётардик. Орамизда радист аёл бор эди. У яқинда бола кўрган эди. Бола оч... Кўкрак сўраб тамшанади... онанинг ўзи оч бўлса, сут қаердан келсин? Бола йиғлайди. Жазо отряди эса шу атрофда. Итлар билан... Итлар эшитиб қолса, ҳаммамиз ўламиз. Бутун гуруҳ... Ўттизга яқин одам... тушуняпсизми?»

Командир қарор қабул қилди...

Онага буйруқни етказиш вазифасини ҳеч ким бўйнига олгиси келмади, бироқ она ўзи тушунди. Бола ўралган чойшабни сувга тушириб, уни узоқ вақт сувдан олмади... Бола бошқа йиғламади... Битта ҳам сас чиқмади... Биз эса бошимизни қўтара олмадик. На онага, на бир-биримизга қарай олмадик...»

«Биз асирларни тутиб, уларни отрядга олиб келардик... Уларни отиб ташламасдик, бу улар учун жуда осон ўлим бўлар эди, уларни молдек сўйиб ташлардик, майда-майда бўлақларга бурдалаб ташлардик. Мен буни томоша қилишга борардим... интиқлик билан кутардим! Оғриқдан кўзлари қинидан чиқиб кетгунича пойлар эдим... Кўз косалари...

Сиз бу ҳақда нимани ҳам билардингиз?! Улар онам билан сингилларимни гулҳанда қишлоқнинг қоқ марказида ёқиб юборишган...»

«Урушда на мушукларни, на итларни эслай оламан, фақат каламушларни эслайман. Катта-катта каламушлар... Кўзлари кўк-сарик тусда... Улар сон-саноксиз эди. Жароҳатим тузалганидан сўнг мени госпиталдан яна ўз частимга юборишди. Часть Сталинград остонасида, окопларга жойлашган экан. Командир: «Уни қизлар ертўласига олиб боринглар», — деди. Ертўлага кирганимда, у ерда ҳеч нарса йўқлигидан ажабландим. Арча шохларидан қилинган ётоқлардан бўлак ҳеч вақо йўқ. Тамом. Мени огоҳлантиришмаган эди... ертўлага рюкзагимни ташлаб, ташқарига чиқдим. Ярим соатдан кейин қайтиб келганимда рюкзагимни топа олмадим. Ундан асар ҳам йўқ эди. Тароғим, қаламларим... Ҳаммасини каламушлар бир зумда ғажиб ташлашибди...

Эрталаб эса ярадорларнинг каламушлар кемириб ташлаган кўлларини кўрсатишди...

Энг кўрқинчли фильмларда ҳам ўқ отишдан олдин каламушларнинг шаҳарни тарк этишларини кўрмаганман... Бу Сталинградда эмас, Вязьма остонасида бўлган... Тонгда шаҳар кўчаларида тўда-тўда каламушлар югурарди. Улар ўлимни ҳис этиб, далаларга ошиқарди. Уларнинг адоғи йўқ эди... Қора, кулранг каламушлар... Одамлар даҳшат билан мана шу аянчли манзарани кузатишарди. Ваҳимада уйларига биқинишарди. Каламушлар кўз ўнгимиздан ғойиб бўлган заҳоти ўқ овозлари эшитилди. Ҳамма ёқни самолёт босди. Уй ва ертўлалар ўрнида қум ва тупроқ қолди...»

«Сталинград остонасида ўликлар кўплигидан отлар ҳам хуркмай кўйди. Одатда улар ўликдан кўрқади. От ҳеч қачон ўлган одамни босиб юбормайди. Ўзимизнинг мурдаларни териб олдик, немисларники эса ҳамма ёқда со-

чилиб ётарди. Музлаган... Қотиб қолган... Мен ҳайдовчи бўлганман. Артиллерия снарядлари тўлдирилган яшикларни таширдим. Филдиракларим остида уларнинг калла суюқлари вичирлаганини эшитиб хузур қилардим...»

Цензор билан суҳбатимдан

– Ҳа, рост, Ғалаба бизга қимматга тушди, бироқ сиз қахрамонларни излашингиз керак. Улар юзлаб топилади. Сиз эса уруш лойқасини кўрсатяпсиз. Авра-астарини. Сизнинг ёзганларингизда ғалабамиз дахшатли суратда... Бу билан нимага эришмоқчисиз?

– Ҳақиқатга.

– Сиз ҳаётдаги нарсани ҳақиқат деб ўйлаяпсизми? Кўчадаги, оёқ остидаги нарсани-я? У сиз учун шу қадар тубанми? Сийқаси чиққан. Йўқ, ҳақиқат бу биз орзу қиладиган нарса. Биз интилаётган одам қиёфаси – ҳақиқат!

* * *

«Ҳужум қиляпмиз... Илк немис қишлоқлари... Ёш, навқиронмиз. Тўрт йил аёлсиз. Ертўлаларда – вино, газак. Немис қизларини тутиб олиб... ҳар бирини ўн киши зўрлардик... Аёллар етишмасди, аҳоли Совет армиясидан қочиб кетган. Ёш қизчаларни олардик... Ўн икки-ўн уч яшар... Йиғласа, урардик, овзига латта-путта тикардик. У оғриқдан инграрди, биз эса кулардик. Бунга қандай йўл қўйганлигимга ҳозир ўзимнинг ҳам ақлим етмайди... Ахир зиёли оиладан чиққан бола эдим... Бироқ бу ҳақиқатан ҳам мен эдим...»

Қизларимиз, ҳамшираларимиз бу ҳақда билиб қолишларидан кўрқардик. Улардан уялардик...»

«Қуршовда қолиб кетдик... Ўрмону ботқоқликларда сарсон бўлиб юрдик. Барглар, дарахт пўстлоқлари,

қандайдир илдизлар билан кун кўрдик. Беш киши эдик, бири ҳали жуда ёш, эндигина армияга чақирилган. Кечкурун ёнимдаги шивирлади: «Йигитчанинг ҳоли танг, барибир ўлади, тушуняпсанми... — «Нима деяпсан?» — «Қамокдан чиққан бир танишим айтиб берувди... Лагердан қочишганда атайлаб ўзлари билан ёш йигитчани олишаркан... Одам гўштини еса бўлади... Шу йўл билан жонини сақлаб қолишган...»

Урай десам, ҳолим йўқ. Эртасига партизанларни учратдик...»

«Партизанлар кундузи отларда қишлоққа келишди. Уйдан қишлоқ оқсоқоли ва унинг ўғлини ҳайдаб чиқиб, темир таёқлар билан бошларига уришди. Улар йиқилгандан сўнг, ерда жонлари чиққунча савалашди. Ойнадан ҳаммасини кўриб турган эдим... Партизанлар орасида катта акам бор эди... Уйимизга кириб мени, синглим, деб кучоқламокчи бўлганида: «Яқинлашма. Яқинлашма. Сен қотилсан», — деб бақирардим. Кейин тилим айланмай қолди. Бир ой гаплашмадим.

Акам ҳалок бўлди... Тирик қолиб, уйга қайтиб келганида нима бўларди...»

«Тонгда жазо отряди қишлоғимизга ўт кўйишди... Ўрмонга қочиб кетганларгина тирик қолди. Ҳеч нарса, хатто бир бурда нон олишга ҳам улгурмай қочишди. На тухум, на мой. Тунда Настя хола қизини саваларди. Чунки у тинмай йиғларди. Настя холанинг беш фарзанди бор эди. Дугонам Юля энг нимжони эди. У тез-тез касал бўларди... Тўрттаси ўғил, ҳаммаси кичкина, ҳаммаси онасидан овқат сўраб йиғларди. Настя хола ақлдан озди: «У-у-у... У-у-у...» Кечкурун эса Юлянинг илтижосини эшитиб қолдим: «Ойижон, мени чўқтирманг. Бошқа сўрамайман... Бошқа нон сўраб йиғламайман. Йиғламайман...»

Юляни бошқа кўрмадик...

Настя хола... Қишлоғимизга қайтганимизда кули кўкка совурилган эди... Қишлоғимизни ёқиб юборишганди. Бир-икки кундан сўнг Настя хола ўз боғидаги қорайиб кетган олма дарахтига ўзини осиб кўйди. Оёқлари ерга тегиб турарди. Болалари атрофида туриб, нон сўрашарди... »

Цензор билан суҳбатимдан

— Бу — бўхтон! Сиз Европанинг ярмини озод қилган солдатимизга, партизанларимизга, қаҳрамон халқимизга туҳмат қиляпсиз. Кичик тарихингизнинг бизга кераги йўқ, бизга улуғ тарих керак. Ғалаба тарихи. Сиз қаҳрамонларимизни яхши кўрмайсиз! Улуғ ғояларимиз, Маркс ва Ленин ғояларини яхши кўрмайсиз.

— Ҳа, мен улуғ ғояларни ёқтирмайман. Мен кичкина одамни яхши кўраман...

Ўзим ташлаб юборганларимдан

«Қирқ биринчи йил... Қуршовдамиз. Орамизда Лунин отлик политрук бор эди... Совет солдатлари душманга таслим бўлмаслиги ҳақидаги қарорни ўқиб берди. Ўртоқ Сталин айтганидай, бизда асирлар йўқ, фақат хоинлар бор. Йигитлар қуроолларини олишди... Политрук буйруқ берди: «Керак эмас. Йигитлар, ҳали ёшсизлар, яшанглар». Шу сўзни айтиб ўзига ўқ узди...

Қирқ учинчи йил... Совет армияси ҳужумда. Беларусь ерларига кириб бордик. Ёш болакай эсимда қолди. Ернинг тагиданми, ертўладанми олдимизга югуриб чиқиб, тинмай бақирарди: «Ойимни ўлдиришлар... Ўлдиришлар! У немисни яхши кўрарди...» Кўзлари даҳшатдан ола-кула бўлиб кетганди. Кетидан қоп-қора кампир югуриб юрарди. Бош-оёқ қора кийимда. Боланинг

орқасидан югуриб, чўқинарди: «Унга кулоқ солманглар. Болани жин чалган...»

«Мени мактабга чақиришди... Эвакуациядан қайтган ўқитувчи мени суҳбатга чақирибди:

– Ўғлингизни бошқа синфга кўчирмоқчиман. Синфимда энг сара болалар ўқийди.

– Ахир, ўғлим фақат «беш»га ўқийди-ку?

– Бунинг аҳамияти йўқ. Бола немислар билан яшаган.

– Ҳа, биз жуда қийналганмиз.

– Мен бу ҳақда гапирмаяпман. Оккупацияда бўлганларнинг ҳаммаси шубҳа остида...

– Нима? Сизни тушунолмапман...

– У болаларга немислар ҳақида гапириб беради. У дудукланади.

– Қўрққанидан шундай бўлиб қолган. Уйимизда яшаган немис офицери уни роса урган. Ўғлим унга тозалаб берган этигидан кўнгли тўлмаган эди.

– Кўряпсизми... Ўзингиз тан оляпсиз... Сиз душман билан ёнма-ён яшагансиз...

– Ўша душманни Москвага кириб келишига ким йўл қўйди? Ким бизларни бу ерда болалар билан қолдириб кетди?

Жазавага тушдим...

Икки кун ўқитувчи устимдан шикоят қилишидан қўрқиб юрдим. Бироқ у ўғлимни синфида қолдирди...»

«Кундузи немис ва полицайлардан қўрқардик. Кеч-қурун эса – партизанлардан. Ёлғиз сигиримни партизанлар олиб кетишди, биттагина мушугим қолди. Партизанлар оч, ғазаб отига минган. Сигиримни бўшатиб, етаклаб кетишди, мен эса уларнинг орқасидан илашдим. Ўн километргача бирга бордим. Қайтариб беринглар, деб ялиниб-ёлвордим. Учта оч-наҳор болани уйга ташлаб келганман. «Хола, қайтинг! Бўлмасам, отиб ташлаймиз», – деб қўрқитишди.

Урушда яхши одамни топиб кўр-чи...

Ўзимизники ўзимизникига қарши борарди. Кулок қилинганларнинг боласи сургундан қайтиб келган. Отаналари ҳалок бўлган, ўзлари эса немис ҳукуматига хизмат қиларди. Уч олишарди. Биттаси қари ўқитувчини ўз уйида отиб ташлади. Қўшнимиз эди. У қачондир отаси ҳақида маълумот бериб, кулоқлаштиришда иштирок этган экан. Ашаддий коммунист эди.

Немислар аввал колхозларни тарқатиб юборишди, одамларга ер беришди. Одамлар Сталиндан кейин эркин нафас ола бошлашди... Солиқ тўлардик.... Инсоф билан тўлардик... Кейин эса бизларни ёқа бошлашди. Уйимизни, одамларимизни. Мол-ҳолларимизни тортиб олиб, ўзларимизни ёқишди.

Болам, мен сўзлардан кўрқаман. Кўрқинчли сўзлар... Мен ҳаммага яхшилик қилиб, жонимни сақлаб қолдим. Ҳеч кимга ёмонлик қилмадим. Ҳаммага раҳмим келарди...»

«Мен армиямиз билан Берлингача бордим...

Қишлоғимга иккита шухрат ордени ва медаллар билан қайтдим. Уч кун яшаб, тўртинчи кун онам, сахарда, ҳамма ухлаб ётганида мени уйғотди: «Қизим, сенга улбул нарса солиб қўйдим. Кет, кет, болам... Иккита синглинг бор ҳали. Ким уларни хотин қилади? Тўрт йил эркаклар билан фронтда бўлганингни ҳамма билади...»

Қалбимга тегманглар. Ундан кўра, бошқаларга ўхшаб медалларим ҳақида ёзинг...»

«Урушда урушдаги каби. Бу сизга театр эмас...

Отрядимиз ялангликда сафланди. Доира бўлиб туриб олдик. Ўртада эса йигитларимиздан Миша К. ва Коля М. Миша жасур разведкачи эди. Гармошқа чаларди. Колядан яхшироқ қўшиқ айтадигани йўқ эди...

Қарорни узоқ вақт ўқишди: қайсидир қишлоқда икки шиша самогон талаб қилишди, тунда ... уй эгасининг иккита қизини зўрлашди... Бошқа бир қишлоқда:

деҳқоннинг пальтоси ва тикув машинасини олиб қўйиб, уларни дарҳол қўшниларникида ароққа алмашишди... Отишга ҳукм қилинади... Ҳукм қатъий, шикоятга ўрин йўқ.

Ким отади? Отряд жим... Ким? Ҳаммамиз жиммиз... Командирнинг ўзи ҳукмни ижро этди...»

«Мен пулемётчи эдим. Шунчасининг ёстигини қуритдим... Урушдан кейин узоқ вақт туғишга жазм қилолмадим. Ўзимга келганимдан кейин тугдим. Етти йил ўтгач...

Аммо ҳозиргача ўзимни кечира олмайман. Кечирмайман ҳам... Асир немисларни кўрганимда қувонардим: Уларнинг аянчли кўринишидан хурсанд бўлардим: оёқларида этик ўрнига пайтава, бошларида ҳам пайтава... Уларни қишлоқ оралаб олиб боришарди, немислар ялинишарди: «Хола, нон бэринг... нон...» Деҳқонлар уйларида чиқиб, кимдир бурда нон, кимдир картошка бераётганини кўриб ҳайратга тушардим... Болалар колонна орқасидан югуриб, тош отарди... Аёллар эса йиғлашарди... Икки хил ҳаётда яшаганга ўхшайман, бири – эркакларники, иккинчиси – аёлларники...»

«Урушдан сўнг... Инсон ҳаёти сариқ чақага арзимаё қолди. Бир мисол келтираман... Ишдан сўнг автобусда қайтаётган эдим, бирдан ғала-ғовур кўтарилди: «Ўғрини тутинглар! Ўғрини ушланглар! Сумкам...» Автобус тўхтади... Дарров оломон тўпланди. Ёшгина офицер болани кўчага олиб чиқиб, қўлини тиззасига қўйиб, шак этиб синдирди. Автобусга қайтиб чиқиб, жойига ўтирди... Автобус йўлида давом этди... Ҳеч ким боланинг ёнини олмади, милиция чақирмади. Дўхтир чақиришмади. Офицернинг кўкси уруш медалларига тўла эди... Бека-тимга етиб келганимизда, тушишга тайёргарлик кўра бошладим, у дарров ерга тушиб, қўлини узатди: «Хоним, ўтинг...» Ўзича назокатли...

Буни ҳозир эсладим... Унда эса биз ҳали ҳарбий одамлар эдик, уруш даври қонунлари билан яшардик. Бу инсонийликданми?»

«Қизил армия қайтди...

Қабрларни қазиб, қариндошларимиз отиб ташланган жойларни кавлашга рухсат беришди. Эски удумларга кўра, ўлим олдида оқ кийимда бўлиш керак: оқ рўмол, оқ кўйлак. Сўнги нафасимгача буни унутмайман! Одамлар каштагулли сочиқ ташлаб юришарди. Оппоқ кийимларда... Уларни қаердан олишди экан?

Кавлашди... Ким нимани топиб, таниган бўлса ўзи билан олиб кетди. Кимдир аравасида қўлни олиб кетди, кимдир бошни... Одам узоқ вақт ер тагида бутун сақланиб қолиши қийин, ҳаммаси бир-бирига аралашиб-қуралашиб кетган. Қум, лойга қоришиб кетган.

Опамни топа олмадим. Бир кўйлак парчасини топиб олган эдим, опамникига ўхшаб кетди, бобом ҳам олиб кетамиз, ҳар ҳолда кўмишга нарсамиз бўлади дедилар. Ана ўша кўйлак парчасини тобутга солдик...

Отам ҳақида «дараксиз» деган қоғоз олдик. Бошқалар урушда ҳалок бўлганлар учун қандайдир пул олишарди, бизни эса сельсоветда кўркитишди: «Сизларга ҳеч қандай ёрдам йўқ. Балки у немис фрауси билан айшишрат қилиб юргандир. Халқ душмани».

Отамни қирқ йилдан сўнг, Хрушчёв даврида қидира бошладим. Горбачёв даврига келиб, жавоб олдим: «рўйхатда йўқ...» Аммо унинг сафдоши топилиб қолди. Отам қаҳрамонларча ҳалок бўлганини эшитдим. Могилаёв остонасида танк остига граната билан ташланибди...

Онам шу кунларга етиб келолмагани қалбимни тирнайди. У халқ душмани, хоиннинг хотини-тамғаси билан ўлиб кетди. Онам кабиларнинг сони кўп эди. Ҳақиқатгача етиб келмадилар. Хатни олиб, онам қабрини зиёрат қилиб келдим. Уни онамга ўқиб бердим...»

«Кўпчилигимиз ишонардик...

Урушдан кейин ҳаммаси ўзгаришига ишонардик... Сталин ўз халқига ишонишига умид қилдик. Бирок ҳали уруш тугамасдан эшелонлар Магаданга йўл олди. Голибларнинг эшелонлари... Асирга тушган, немис лагерларида тирик қолган, немислар ишга олиб кетганларнинг ҳаммасини — Европани кўрганларнинг барчасини қамоққа олишди. Улар олисларда одамлар қандай яшаётганлигини, коммунистларсиз ҳаётни, у ердаги уй ва равон кўчаларни, колхозлар ҳеч қаерда йўқлигини айтиб бериши мумкин эди...

Галабадан сўнг ҳамманинг овози ўчди. Урушдан олдин қандай кўрққан бўлса, шундай кўрқиб, сукут сақлашарди...»

«Мен тарих ўқитувчисиман... Фаолиятим давомиди тарих китобини уч марта қайта ёзишди. Ўқувчиларни учта ҳар хил китоблардан ўқитганман...

Тирикчилигимизда сўраб қолинг. Бизлар кетгандан кейин қайта ёзманглар. Сўранглар...

Одамни ўлдириш нақадар қийин эканлигини биласизми? Мен яширин гуруҳда ишлардим. Ярим йилдан сўнг офицерлар ишхонасига ишга жойлашиш ҳақида махфий топшириқ олдим... Ёш, чиройли эдим... Мени олишди. Шўрва қайнаётган қозонга захар солиб, шу кечаёқ партизанлар олдига кетишим керак эди. Мен эса уларга ўрганиб қолгандим, улар душман бўлса ҳам. Ҳар куни кўз кўзга тушганидан кейин... Улар менга: «Данке шон... Данке шон...» — деб миннатдорчилик билдирардилар. Бу жуда қийин... Ўлдириш мушкул... Ўлдириш ўлимдан даҳшатли...

Бир умр тарихдан сабоқ бердим... Буни айтиб бериш учун ҳеч қачон сўз топа олмаганман. Қандай айтиб беришни билмасдим...»

Менинг ўз урушим бор эди... Ўз қахрамонларим билан узоқ йўл босдим. Улар каби ғалабимизнинг иккита қиёфаси борлигига ишонмасдим. Бири — жозибали, иккинчиси — кўрқинчли, жароҳатларга тўла, унга қарай олмайсан киши. «Кўл жангида, одамни ўлдираётиб, кўзига қарайсан. Бу сизга бомба улоқтириш ёки окопдан ўқ узиш эмас», — деб ҳикоя қилишарди.

Ўлдираётган ва ўлаётган одамни тинглаш ҳам ўлимнинг кўзларига тик боқиш демакдир...

«ЭСЛАШНИ ИСТАМАЙМАН...»

Минск чеккасидаги эски уч қаватли уй. Бундай уйлар урушдан сўнг вақтинча яшаш учун шоша-пиша солинган эди. Унинг атрофини дилни яйратувчи қалин ясмин буталари ўраб олган. Етти йил давом этган излашим мана шу уйдан бошланди. Фаройиботларга тўла азобли йиллар. Ўзим учун уруш оламини, биз охиригача марзини чақа олмаган дунёни кашф этдим. Дард, нафрат, нафс — бу туйғуларнинг ҳаммасини туйдим. Латифлик ва таҳайюр... Ўлим қотилликдан нимаси билан фарқ қилишини англашга, инсонийлик ва ғайриинсонийлик ўртасидаги чегарани илғашга ҳаракат қиламан. Бошқа одамни ўлдира олиши, ўлдиришга мажбурлиги ҳақидаги телба фикр инсон хаёлига қандай келади? Урушда ўлимдан ташқари яна кўплаб бошқа нарсалар ҳам борлигини кашф этаман. Оддий ҳаётимиздаги ҳамма нарсалар урушда ҳам бор. Уруш ҳам бир ҳаёт. Сон-саноксиз инсоний ҳақиқатлар, сирларга дуч келаман. Илгари ўйлаб кўрмаган саволларимга жавоб қидира бошлайман. Масалан, нима учун ёвузликдан ҳайрон бўлмаймиз, унинг мавжудлигидан ҳайратланмаймиз?

Йўл ва йўллар... Мамлакат бўйлаб ўнлаб саёҳатлар, юзлаб ёзиб олинган кассеталар, минг-минг метр магнитофон тасмаси. Беш юзта учрашув, кейин эса санамай қўйдим, юзлар хотирамда хира торта бошлади, фақат товушлар қолди. Хотирамда жўр ижро янграйди. Улкан хор, баъзан сўзлари ҳатто эшитилмайди, фақат ҳасрат. Тан оламан: бу йўлни охиригача боса олишимга баъзан ишонмай қолардим, кучим етишидан шубҳаланардим. Қалбимни шубҳа ва гумон, кўрқув чулғаб олган дақиқалар: кўп бўлган, баъзан йўлдан тўхтаб, ортга че-

кингим келарди, аммо энди ўзимни тўхтата олмасдим. Мен ёвузлик асирига айландим, ниманидир тушуниш учун тубсиз жарга мўраладим. Энди, назаримда, маълум билимларга эга бўлдим, бироқ саволлар кўпайиб, унга жавоблар камайди.

Аммо ўшанда, йўл ибтидосида бу ҳақда билмас эдим...

Мени бу уйга шаҳар газетасида эълон қилинган кичик хабар етаклаб келди. Хабарда яқинда «Ударник» Минск йўл машиналари заводида катта ҳисобчи Мария Ивановна Морозовани тантанали равишда нафақага кузатиб қўйганликлари ҳақида ёзилган эди. Ўша хабарда бу аёл урушда снайпер бўлганлиги, ўн битта медаль билан тақдирланганлиги ва етмиш бешта душманни ўлдирганлиги ҳақида ҳам хабар берилганди. Бу аёлнинг урушдаги касбини тинчлик даврдаги иши, газетадаги сурат, мана шу оддийликнинг барча белгилари билан уйғунлаштириш қийин эди...

Ўрилган сочини боши узра чамбарак қилиб ўраб олган бу кичкинагина аёл юзини қўллари билан беркитиб катта кресло ичига чўкиб ўтирарди:

— Йўқ-йўқ истамайман. Яна ўша ерга қайтгим келмайди. Ҳозиргача уруш ҳақидаги фильмларни кўролмайман. Ўшанда ҳали гўдак эдим. Орзу қилиб улғаярдим, улғая орзу қилардим. Шу орада уруш бошланди. Сеңга ҳатто раҳмим келади... Нима деяпганлигимни яхши билман... Ростдан ҳам шуни билмоқчимисан? Қизимдан сўрагандай сўраяпман...

Албатта ҳайрон бўлди:

— Нега мендан сўраяпсан? Эримнинг олдига бо-ришингиз керак, у эслашни ёқтиради. Командир, генералларнинг исми, часть сонлари — ҳаммаси эсида. Менинг эса эсимда йўқ. Ўзим билан содир бўлган воқеаларнигина эслайман, холос. Ўз урушимни. Атрофда одам кўп, бироқ доим ёлғизсан, чунки ўлим олдида

инсон доим юзма-юз қолади. Мудҳиш ёлғизликни эслайман.

Магнитофонни ўчиришни сўради:

– Гапириб беришим учун кўзларинг керак, у эса халақит беради.

Бир неча дақиқадан сўнг эса у ҳақда унутиб юборди...

Мария Ивановна Морозова (Иванушкина), ефрейтор, снайпер:

«Бу оддийгина хикоя бўлади... оддийгина рус қизининг хикояси, мендайлар у пайтда кўп эди...

Қишлоғимнинг номи Дьяковское эди. Ҳозир у ерда Москванинг Пролетар райони жойлашган. Уруш бошланди, ҳали ўн саккизга ҳам тўлмаган эдим. Сочларим узун, тиззамга тушарди... Уруш узоққа чўзилади деб ҳеч ким ўйламаганди, эрта-индин тугаб қолади дердик. Душманни ҳайдаб чиқарсак бўлди. Колхозга бордим, кейин ҳисобчилик курсларини тугатдим, ишга кирдим. Уруш эса давом этяпти... Дугоналарим... Тенгдошларим: «Фронтга боришимиз керак», – дейишди. Мана шу масала кўндаланг турарди. Ҳаммамиз военкоматдаги курсларга ёзилдик. Балки орамизда шунчаки ёзилганлар ҳам бўлгандир, билмадим. Жанговар винтовкадан отиш, граната улоқтиришни ўргатишди. Бошида... тан оламан, винтовкани қўлимга ололмасдим, қўрқардим, ёқимсиз эди. Кимнидир ўлдираман деб сира тасаввур қилмасдим, шунчаки фронтга боришни истардим. Гуруҳда қирқгача қиз шуғулланардик. Қишлоғимиздан тўртта, нариги қишлоқдан бешта қиз эдик, хуллас, ҳар бир қишлоқдан кимдир бор эди. Ҳаммаси қизлар. Билагида кучи бор эркакларнинг ҳаммаси фронтга кетиб бўлган эди. Баъзан хабарчи ярим кеча келиб, нарсаларни йиғиб олиш учун икки соат муҳлат берарди. Уларни олиб кетишарди. Баъзан даланинг ўзидан чақириб олиб кетишарди. (Жим бўлади...) Ҳозир эслолмайман ҳам, рақсларимиз бўлганми, йўқми, бўлган бўлса ҳам қизлар қизлар билан рақс тушарди, йигитлар қолмаганди. Қишлоқларимиз жимиб қолди.

Тез орада комсомол ва ёшлар МҚ чақириғи эълон қилинди, ҳамма Ватан ҳимоясига отлансин, чунки немислар Москва остонасигача келган. Гитлер Москвани босиб олишини хаёлимизга келтиролмас эдик. Бунга йўл қўймаймиз! Битта мен эмас... Барча қизлар фронтга бориш истагини билдирдилар. Отам аллақачон фронтда эди. Фақат биз фронтга борамиз деб кўксимизга уряп-миз деб ўйлардик... Военкоматга келсак — биздайлар кўп экан. Оғзим очилиб қолди. Юрагим хапқиқиб кетди. Танлов эса жуда қаттиқ эди. Авваламбор албатта мустаҳкам соғлиқ бўлиши керак эди. Мени олишмайди деб кўрқардим, чунки болалигимда тез-тез касал бўлардим, онам айтганидек, суякларим ҳам нимжон эди. Шунинг учун ҳам мен читтакни кўп хафа қилишарди. Ундан кейин, фронтга кетаётган қиздан бўлак оилада фарзанд бўлмаса, уларга ҳам рад жавоби бериларди. Онани ёлғиз ташлаб кетиш мумкин эмас эди. Вой, бечора онажонларимиз! Кўзёшдан юзлари шишиб кетарди... Бизни урушишарди, бизга ялиниб-ёлворишарди... Менинг яна иккита синглим ва иккита укам бор эди, мендан анча кичкина бўлишса ҳам, барибир ҳисобга ўтарди. Яна битта важ — колхоздан ҳамма кетган, далада ишлайдиган одам қолмаганди, раисимиз бизни юборгиси келмади. Бир сўз билан айтганда, бизга йўқ дейишди. Комсомол райкомига бордик, у ерда ҳам рад жавобини олдик. Шундан сўнг районимиздан делегация бўлиб комсомол обкомига бордик. Юрагимизда олов, кўзларимиз чакнарди. Бизни яна уйга жўнатишди. Кейин қарор қилдик, Москвага келдикми, комсомол МҚга, энг тепага, биринчи секретарга бориш керак. Охиригача курашамиз... Ким доклад қилади, ким орамизда жасур? Секретарь олдига борганларнинг биринчиси бўламиз деб ўйлагандик, борсак, секретарь олдига кириш у ёқда турсин, коридорга кириб бўлмайди. Бутун мамлакатдан ёшлар тўпланганди, оккупацияда бўлганлар кўп, яқинлари ўлими учун қасос олишга ошиқарди. Бутун

Союздан келишганди. Ҳа-ҳа... Биз ҳатто бироз шошиб ҳам қолдик...

Оқшом тушгач, секретарь олдига киришга муяссар бўлдик. «Отишни билмасанглр, қандай қилиб фронтга борасизлар», – деб сўрашди. Жўр овозда «Ўргандик» деб жавоб бердик. «Қандай? Қаерда? Жароҳатни боғлашни биласизларми?» Военкомат қошидаги курсларда район дўхтири жароҳатларни боғлашни ўргатганди. Жавобимиздан кейин ўйланиб қолишди, бизга жиддийроқ қарай бошлашди. Яна бир ютуғимиз бор: биз ёлғиз эмасмиз, биз каби отишни биладиган, биринчи тиббий ёрдам кўрсата оладиган яна қирқта қиз бор. Бизга: «Уйга қайтиб, кутинг. Масалангиз ижобий ҳал қилинади», – дейишди. Нақадар бахтиёр эдик! Ҳеч ёдимдан кўтарилмайди... Ҳа-ҳа...

Бир-икки кундан кейиноқ қўлимизга чақирув қоғозини тутқазишди...

Военкоматга келдик, бизни шу заҳоти бир эшикка киритиб, иккинчисидан чиқаришди – сочимни чиройли қилиб ўриб олгандим, уни военкоматга ташлаб келдим... Бошимни солдатларникига ўхшаб қиртишлаб ташлашди... Кўйлагимни ҳам олиб қўйишди. Онамга на кўйлагимни, на сочларимни бера олдим. «Бирон нарсангни эсдаликка қолдир», – деб роса ялинганди. Гимнастёрка, пилоткаларни кийдириб, қўлимизга кийим қоплар бериб, юк составга пичан устига ортишди. Пичан ҳали нам, ундан даланинг иси келарди.

Юқларимизни қувноқлик билан ортдик. Ўйнаб-кулиб. Ҳазил-мутойиба билан. Кўп кулганимиз эсимда.

Қаерга боряпмиз? Билмасдик. Ким бўлишимиз ҳам муҳим эмас, фронтга борсак бўлди эди. Ҳамма жангда, биз ҳам борамиз. Шёлково станциясига келдик, унинг яқинида снайперлар мактаби бор экан. Бизни ўша ерга жўнатишибди. Снайперликка. Хурсанд бўлиб кетдик. Ахир, бу – ҳақиқий. Отамиз.

Ўргана бошладик. Гарнизон хизмати, интизом ни-зомларини ёдлардик, жойларда маскировка қилиш,

кимёвий ҳимояланишни ўрганардик. Ҳамма қизларимиз астойдил ўқирди. Снайперкани юмуқ кўз билан бузиб, уни қайта териш, шамол тезлиги ва нишон ҳаракатини аниқлаш, ўра қазииш, ер бағирлаб-юришни ўргандик. Буларнинг ҳаммасини аъло даражада бажарардик. Тезроқ фронтга... оловга ташлансак эди. Ҳа-ҳа... Курсларни тугатиб, имтиҳонларни беш баҳога топширдим. Энг қийини тревога эълон қилинганида туриб, беш дақиқа ичида тайёр бўлиш эди. Кийишга вақтимиз кетмасин деб этикнинг бир-икки ўлчам каттасини олардик. Беш дақиқа ичида кийиниб, саф тортишга улгуриш керак эди. Пайтава ўрамасдан этик кийиб, сафга югуриб чиққан ҳолатлар ҳам бўлган. Бир қизимиз оёғини музлатиб қўяй деган. Старшина кўриб, танбех берди, кейин пайтава ўрашни ўргатди. Тепамизда туриб олиб: «Қизлар, қизларжон, сизлардан қандай қилиб фрицлар учун хўрак эмас, солдатларни тайёрласам экан?» — деб тўнғилларди. Қизлар, қизалоқлар... Ҳамма бизни яхши кўрарди, бизга раҳмлари келарди. Биз эса авайлашганлари учун хафа ҳам бўлардик. Бошқа солдатлардан кам жойимиз борми?

Мана, фронтга ҳам етиб келдик. Орш остонасига... Олтмиш иккинчи ўқ отиш дивизиясига... Командиримиз, полковник Бородкин, бизни кўриб, жаҳли чиқиб кетди: бир этак қизларни жўнатишибди. Бу нима, хотин ошими дегандай. Кордебалет! Бу ерда уруш бўляпти, тўй эмас. Даҳшатли уруш... Бироқ кейин хонасига таклиф қилиб, тушлик билан сийлади. Қарасак, адъютантидан: «Чой билан ичишга бирон ширинлик борми?» — деб сўраяпти. Албатта дарров хафа бўлдик: бизни ким деб ўйлаяпти ўзи? Биз жанг қилгани келдик. У эса бизни солдат эмас, қизлардек кўряпти. Ёш жихатдан қизи тенги эдик. «Азизларим, сизларни нима қиламан? Сизларни қаердан йиғиб олишди экан?» У бизга шундай муомала қилганди, шундай кутиб олганди. Биз эса ўзимизни жангчимиз, урушдамиз деб ўйлабмиз! Ҳа-ҳа...

Эртасига қандай отишимизни, жойларда қандай маскировка қилишимизни кўриш учун машғулотга чақирди. Отишни аъло даражада бажардик, ҳатто жангдан икки кунлик курсларга чақиртирилган эркак снайперлардан ҳам яхши отдик. Улар эркакларнинг ишини бажараётганимиздан ҳайратланишарди. Улар аёл снайперларни ҳаётида илк бор кўраётган бўлса керак. Отишдан сўнг жойларда маскировка қилиш текширилди... Полковник келиб, ялангликни кўздан кечира бошлади, кейин битта дўнгликка туриб олди – барибир ҳеч нима кўринмаяпти. Шунда тагидаги дўнгликдан садо чикди: «Ўртоқ полковник, ортиқ чидолмайман, оғир экансиз». Ҳамма қотиб кулди! Полковник шу даражада билдирмай маскировка қилиш мумкинлигига ишонмасди. «Энди қизлар хусусидаги гапимни қайтариб оламан», – деди. Лекин барибир биз билан қийналарди... Бизга узоқ кўникишига тўғри келди...

Биринчи марта «ов» (снайперлар шундай дейишади) га чикдик, шеригим Маша Қозлова эди. Маскировка қилдик, ётибмиз: мен кузатяпман, Машанинг қўлида винтовка. Маша менга:

– От, от! Қара, немис... – дейди.

Мен унга:

– Мен кузатяпман. Сен от! – дедим.

– Биз бу ерда тортишгунимизча, – дейди у, – немис кетиб қолади.

Мен эса унга ўзимникини маъқуллаяпман:

– Олдин ўқ отиш харитасини чизиб олиш, мўлжални тушириш керак: омбор қаерда, қайинлар қаерда...

– Сен мактабдагидай қоғозбозлик қилмоқчимисан? Мен қоғозбозлик қилишга эмас, отишга келганман!

Қарасам, Машанинг жаҳли чиқяпти.

– Унда нега турибсан? От!

Яна узоқ вақт сен-менга солиб турдик. Бу пайт немис офицери солдатларга кўрсатма бераётганди. Арава келди, солдатлар тизилиб, қандайдир юкни қўлма-қўл узатишди. Офицер биров туриб, буйруқ берди, кейин

кўзимиздан ғойиб бўлди. Биз эса тортишиб турибмиз. Қарасам, иккинчи марта кўринди, энди яна ўтказиб юборсак, бошқа имкон бўлмайди. Учинчи марта пайдо бўлганида, бу эса бир он ҳолос, бир пайдо бўлади, бир йўқолади, отишга қарор қилдим. Қарор қилдим, миямда бир фикр ярқ этди: ахир у одам-ку, майли душман бўлсин, барибир одам-ку, кўлларим қалтирай бошлади, бутун танамни титроқ босди. Қандайдир кўркув... Баъзан ҳозир ҳам тушларимда мана шу туйғу қайтиб келади... Қоғоз нишонлардан сўнг тирик одамга ўқ узиш ниҳоятда қийин. Мен уни оптик нишонимда яхши кўриб турибман-ку. Гўё ёнимда тургандай... Ичимда нимадир қаршилиқ кўрсатарди... Нимадир ушлаб турарди, кўлим бормасди. Аммо ўзимни кўлга олдим, тепкини босдим... Қўлларини баланд кўтариб, ерга йиқилди. Ўлдими, йўқми, билмадим. Бироқ шундан сўнг бутун вужудимни титроқ босди, кўркув чулғаб олди: мен одам ўлдирдимми?! Бу фикрнинг ўзигаёқ ҳали кўникишим керак. Ҳа... Қисқаси таърифлаб бериб бўлмайдиган даҳшат! Буни унутиб бўлмайди...

Взводимизга қайтиб келиб, мен билан содир бўлган ҳолатни айтиб берганимизда, йиғилиш қилишди. Комсоргимиз Клава Иванова менга уқтира бошлади: «Уларга шафқат қилиш керак эмас, улардан нафратланишимиз керак». Фашистлар унинг отасини ўлдиришган эди. Баъзан, кўшиқ хиргойи қилсак, илтимос қиларди: «Қизлар, керак эмас, мана шу ифлослар устидан ғалаба қозонайлик, ўшанда қанча куйласак арзийди».

Аста-секин... Ҳаммаси дарров бўлгани йўқ. Нафратланиш ва ўлдириш аёлларнинг иши эмас. Бу бизга хос эмас... Ўзимизни ишонтиришимиз, дилимизни кўндиришимиз керак эди...»

Бир неча кундан сўнг Мария Ивановна менга кўнғироқ қилиб, ўзининг фронтдаги дугонаси Клавдия Григорьевна Крохина хонадонига таклиф этади. Мен яна бир бор шу иқрорни эшитаман...

Клавдия Григорьевна Крохина, катта сержант, снайпер:
«Биринчи марта албатта кўркинчли... Жуда кўр-
кинчли...

Ётиб олдик, мен кузатяпман. Қарасам, немислардан бири окопдан бошини кўтарди. Тепкини босдим – у йиқилди. Биласизми, бутун баданим қақшади, суякларим зирқираб кетди. Йиғлавордим. Нишонларда машқ қилганимда бошқача эди, ҳозир эса одам ўлдирдим! Мен ўлдирдим! Менга нотаниш бўлган бир кимсани ўлдирдим. У ҳақда ҳеч нимани билмасам-да, уни ўлдирдим.

Кейин ўтиб кетди. Бунга бир воқеа сабаб бўлди... Бу шундай содир бўлганди... Биз хужумда эдик, кичик бир қишлоқ оралаб борар эдик. Украинада бўлса керак. Йўл ёқасида баракми, уйми, нималигини тушуниб бўлмасди. Чунки ҳаммаси ёниб кулга айланган. Қопқора тошлар қолганди, холос. Фақат уй пойдевори. Кўп қизларимиз боришни истамади, бироқ мени нимадир ўша ёққа тортди... Мана шу кул орасида одам суякларини топдик, улар орасида қора юлдузчалар бор эди. Бу ерда ярадорларимиз ёки асирларимизни ёкиб юборишган. Шу воқеадан сўнг қанча ўлдирсам ҳам, сира ачинмадим. Мана шу қора юлдузларни кўришим билан, юрагим нафратга тўлди...

...Урушдан сочларим оқариб қайтиб келдим. Ёшим йигирма бирда, сочим эса оппоқ. Оғир жароҳатланган эдим, контузия, бир қулоғим яхши эшитмасди. Онам: «Келишингга ишонардим. Уззу кун сен учун ибодат қилдим», – деган сўзлар билан кутиб олди. Акам фронтда ҳалок бўлди.

Онам йиғлардилар:

– Қиз тувасанми, ўғилми энди фарқи йўқ. Лекин у эркак. Ватанини ҳимоя қилиш – унинг бурчи. Бироқ сен қиз боласан-ку! Худодан бир нарсани сўрардим, сени бадбашара қилиб қўйганидан кўра ўлдиргани яхши. Нукул станцияга... поездлар олдига борардик. Бир сафар

у ерда юзи куйиб кетган ҳарбий қизни кўриб қолдим... Сен деб ўйлаб, сесканиб кетдим! Кейин у учун ҳам ибодат қилдим.

Мен Челябинск областиданман. Уйимиз яқинида қандайдир кончилик ишлари олиб бориларди. Портлашни эшитишим билан, нимагадир доим кечаси портлатишарди, бир зумда жойимдан ирғиб туриб, дархол шинелимни кўлимга олардим — қочмоқчи бўлардим, қаергадир югуришим керак эди. Онам мени маҳкам кучоқлаб, кўксига босарди. Тинмай пичирларди: «Уйғон, уйғонсанг-чи. Уруш тугади. Уйдасан, ахир». Онамнинг «мен сенинг онангман. Онангман...» деган сўзлари мени хушимга келтирарди. У овоз чиқармай, оҳиста шивирларди... Баланд овозлар ҳам мени чўчитарди...»

Хона иссиқ, бироқ Мария Ивановна катта жун рўмолга бурканиб олади — у совқотяпти. Давом этади:

«Тезда солдатларга айландик... Биласизми, узоқ ўйлаб ўтиришга... ҳиссиётларимизни таҳлил қилишга вақтимиз йўқ эди...»

Разведкачиларимиз немис офицерини асирга олишди, у кўл остидаги кўплаб аскарларнинг отиб ташлангани ва аксарияти бошидан ўқ еганига ҳайрон бўлганди. Ҳаммаси деярли битта жойга. Унинг фикрича, оддий ўкчи нукул бошни нишонга ололмайдди. Ҳайратланарли даражада аниқ. «Шунча аскарларимни нобуд қилган ўша мерганни менга кўрсатинглар, — деб илтимос қилди у. — Катта мадад кучи олган эдим. Ҳар куни ўнга яқин солдатим ўларди». Полк командири унга шундай деди: «Афсуски, кўрсата олмайман, у снайпер қиз эди, бироқ у ҳалок бўлди». Бу Саша Шляхова эди. У снайперлар курашида нобуд бўлди. Уни қизил шарфи ҳалок қилди. У айнан шу шарфни жуда яхши кўрарди. Қизил шарфни қорда пайқаш осон, бу — демаскировка. Немис офицери снайпер қиз бола эканлигини эшитиб лол қолди. Нима деб жавоб беришни билмас эди. Узоқ вақт жим турди. Сўнги

сўроқда, уни Москвага юборишдан олдин (каттасини тутган эканмиз) тан олди: «Ҳеч қачон аёллар билан жанг қилмагандим. Ҳаммангиз чиройли экансиз... Бизга эса Қизил армия сафида аёллар эмас, гермофродитлар жанг қилади деб уқтиришарди...» Ҳеч нарсани тушунмабди. Ҳа... буни унутиб бўлармиди...

Биз жуфт-жуфт бўлиб юрардик, эрталабдан кечгача бир ўзинг ўтира олмайсан, кўзларинг тиниб, ёшланиб кетади, қўлларингни ҳис қилмайсан, бутун баданинг ҳаракатсизликдан увушиб қолади. Баҳорда ундан ҳам қийин. Қор устида ётасан, у эса эриб боради – бўкиб қоласан. Сузиб борасан, баъзан ерга музлаб ёпишиб ҳам қоласан. Саҳарда чиқасан, қуёш ботгандан сўнггина ортга қайтасан. Ўн икки соат, баъзан ундан ҳам кўп қорда писиб ётардик, баъзида дарахт учига, омборхона ёки вайрон қилинган уйлар томига чиқиб олиб, ҳеч ким қаердан кузатаётганимизни сезмаслиги учун маскировка қилардик. Яқинроққа жойлашишга ҳаракат қилардик: немислар ётган траншеялардан бизни етти юз-саккиз юз, ҳатто беш юз метр масофа ажратиб турарди. Эрта тонгда ҳатто гапларини, кулганларини ҳам эшитардик.

Нимага қўрқмаган эканмиз, билмайман... Ҳозир буни тушунолмайман...

Ҳужумда эдик, шиддат билан олға борардик... Ҳолдан тойдик, таъминотимиз анча орқада қолиб кетди: ўк-дори тугади, озиқ-овқатни еб тугатдик, ошхонамизга снаряд тушиб, вайрон бўлди. Шеригимни ўлдиришди, мен эса янгиси билан олд чизикдаман. Қарасам, нейтрал худудда тойчоқ чопқиллаб юрибди. Бирам чиройли, майин ел ёлини ҳар томонга тўзғитарди. Ҳеч нарса бўлмагандай, уруш бўлмаётгандай бемалол юрибди. Немисларнинг ҳам уни кўриб чувиллашиб қолгани эшитиляпти. Бизнинг аскарларимиз ҳам бир-бирига:

– Қўлдан чиқади-ёв, шўрва қилсак ёмон бўлмасди, – деб пичирлашяпти.

– Бундай узоқликда автоматда отиб бўлмайди.

Бизни кўриб қолишди:

– Снайперлар келишяпти. Ҳозир уни боплашади... Қани, қизлар!

... Мен ўйлашга ҳам улгурмадим. Өдатга кўра нишонни олиб, отдим. Тойчоқнинг оёқлари букилиб, ёнбошлаб йиқилди. Ингичка овозда кишнагандай бўлди. Балки менга шундай туюлгандир.

Кейин миямга урди: нега уни ўлдирдим? Шундай чиройли тойчоқ эди. Мен эса унга ўқ уздим, уни шўрвага тикдим. Орқамда кимнингдир ҳиқиллаб йиғлаётганлиги эшитилди. Қарасам, бу янги қизимиз экан.

– Сенга нима бўлди? – деб сўрадим.

– Тойчоққа раҳмим келяпти, – кўзи тўла ёш.

– Жуда раҳмдил экансан-у! Уч кундан бери очлигимиз билан ишинг йўқ. Ҳали ҳеч кимни кўммадинг, шунинг учун раҳминг келяпти. Ўқ-дори тўла қоп билан оч қоринга бир кунда ўттиз километр йўл босиб кўр. Олдин фрицларни ҳайдаб чиқарайлик, кейин оҳ-воҳ қиламиз. Кейин куйиб-пишамиз, кейин... Тушуняпсанми... Кейин...

Аскарларимизга нажот билан қараяпман, улар ҳозиргина мени қиздириб, қўллаб-қувватлашаётган эди. Ҳозиргина... Бир неча дақиқа олдин... Ҳеч ким менга қарамаяпти. Ҳаммаси ўз иши билан машғул. Кимдир сигарет чекапти, кимдир ер кавлаяпти... Яна кимдир ниманидир ўткирлаяпти... Мен нима қилишим керак! Ўтириб олиб йиғласам ҳам ишлари йўқ. Гўё мен қассобман, тап тортмай истаган жонзотни сўйиб кетаверадиған. Ахир, болаликдан ҳайвонларни яхши кўрардим. Мактабга борган вақтларимда сигиримиз касал бўлиб қолганди. Кейин уни сўйиб олишди. Икки кун йиғлаганман. Ўзимни тўхтата олмасдим. Ҳозир-чи? Пақ этиб бегуноҳ бир тойчоқни отиб ташладим. Икки йил деганда биринчи марта тойчоқни учратишим...

Кечки овқатни олиб келишди. Ошпазлар: «Баракалла, снайпер! Бугун қозонимизда гўшт қайнади». Овқатларимизни кўйиб кетишди. Қизларим эса овқатга

кўл урмай ўтиришибди. Дарров тушундим – кўзимга ёш тўлиб, ергўладан чиқиб кетдим... Қизларим орқамдан югуриб чиқиб, мени тинчлантиришга уринишди. Тезда идишларини қўлларига олиб, овқатларини еб тугатишди...

Ҳа, шунақаси ҳам бўлган... Ҳа... унутолмайсан киши...

Оқшом албатта ўзимизнинг гапларимиз бўларди. Нима ҳақда гаплашардик? Албатта уйимиз ҳақида, ҳаммамиз оналаримиз ҳақида сўзлаб берардик, кимнингдир отаси ёки акаси фронтга кетган, шуларни айтиб берарди. Урушдан сўнг ким бўлишимиз ҳақида ҳам. Турмушга чиқишимиз, эрларимиз бизни сева олармикан, шуни ўйлардик. Командиримиз устимиздан куларди:

– Эҳ, қизлар! Зўрсизлар-у, лекин урушдан кейин йигитлар сизларни хотин қилишга қўрқса керак. Нишонга олиб ўрганиб қолгансизлар, ликопчани тўғри пешонасига отиб, ўлдириб қўясизлар.

Турмуш ўртоғимни урушда учратганман, битта полкда хизмат қилганмиз. Икки марта яраланган, контузия олган. Урушда бошидан охиригача бўлган. Ундан кейин ҳам бир умр ҳарбий эди. Унга уруш нималигини тушунтиришнинг ҳожати йўқ. Қаердан, қай аҳволда қайтганимни билади. Овозимни кўтариб гапира бошласам, у ё бунга аҳамият бермайди, ё индамай қўя қолади. Мен ҳам уни кечираман. Мен ҳам буни ўргандим. Иккита фарзандни катта қилдик, институтларни тугатишди. Битта қиз, битта ўғил.

Яна нима айтиб берсам экан... Мени уйимга жўнатишди, Москвага келдим. Москвадан уйимизгача яна анча юриш керак, бир неча километр пиёда. У ер ҳозир метро бўлган, у вақтларда эса эски олча боғлари ва чуқур жарликлар бор эди. Битта жар жуذا чуқур экан, ундан ўтишим керак. У ерга боргунимча, қоронғу тушиб қолди. Нима қилишни билмай, анчагача қараёт бўлиб турдим. Орқага қайтиб, тонг отишини кутсаммикан ёки кўзимни шартта юмиб олға боссаммикан. Ҳозир эсласам, кулгим келади: ортимда фронт қолди, нималарни кўрмадим, саноксиз майитларни

ҳам, кўп нарсаларни. Энди эса жардан ўтишга кўрқиб турибман. Ҳозиргача махорка хиди билан аралашиб кетган ўликлар хидини унутолмайман... Бироқ ўша қизчалигимча қолдим. Вагонда келаётганимизда... Германиядан уйга қайтаётган эдик... Кимнингдир рюкзагидан сичқон чикди. Қизларимиз ўрниларидан тура қочишди, тепада ётганлар пастга ағанаб тушишди. Қий-чув. Биз билан капитан борар эди. «Ҳар бирингизда медаль бор, сичқондан кўрқиб ўтирсангиз», — деб ҳайрон бўларди.

Бахтимга юк машинаси кўринди. Кўл кўтардим.

Машина тўхтади.

— Дьяковскийгача, — деб қичқирдим.

— Мен ҳам Дьяковскийга, — эшикни ёш йигитча очди.

Кабинага сакраб чиқдим, у чемоданимни орқага ташлаб ўтирди, юрдик. Эгнимдаги форма, кўксимдаги медалларимни кўриб сўради:

— Нечта немисни ўлдирдингиз?

— Етмиш бешта, — деб жавоб бердим.

Кулимсираб:

— Алдаманг, биттасини ҳам кўрмагандирсиз? — деди.

Шу тоб уни таниб қолдим:

— Колька Чижов? Сенмисан? Сенга қизил галстук бойлаганим эсингдами?

Бир вақтлар урушгача мактабда пионерлар етакчиси бўлиб ишлагандим.

— Маруська, сизмисиз?

— Менман...

— Ростданми? — машинани тўхтатди.

— Уйгача обориб кўярсан, нега йўл ўртасида тўхтадинг? — Кўзимга ёш тўлди. Қарасам, унинг ҳам кўзлари тўла ёш. Қандай учрашув!

Уйимизга келдик, чемоданимни кўтариб онамнинг олдига югурди, чемодан билан ҳовлида чарх уриб айланиб юрибди:

— Тезроқ чиқинг, холажон! Қизингизни олиб келдим!

Эсдан чиқмайди... Буни қандай унутаман?

Қайтиб келганимдан кейин ҳаммасини бошидан бош-лашга тўғри келди. Пошнада юришга ўргандим, фронт-да уч йил этикда юргандик. Қорнимизни ичимизга тор-тиб, камарда юришга ўрганиб қолгандик. Кийимларимиз қопдек осилиб турганга ўхшарди; ўнғайсизланардик. Юбка... кўйлақларга даҳшат билан қарардим. Фронт-да доим шимда юрганмиз, кечкурун уларни ювиб, то-залаб, тагимизга кўйиб ётардик, дазмолланиб қоларди. Сал намлиги қоларди. Совукда эса юпка муз билан қопланарди. Юбкада қандай юрамиз? Оёғинг чалкашиб кетаётганга ўхшайди. Кўйлақ, туфлида кетаётиб, офи-церни кўриб қолсак, кўлимиз беихтиёр чаккамизга ке-тиб қолади. Барча давлат идораларида паёкка ўрганиб қолганмиз: нон дўконига келиб, кераклигича нон олиб, пул бериш эсдан чиқиб кетиб қоласан. Сотувчи эса сени таниб қолган, нима гаплигини дарров тушунади, бироқ эслатишни ўзига эп кўрмайди, сен эса олдинг-кетдинг. Кейин эса ёдингга тушиб уяласан, эртасига узр сўраб, бошқа нарса олиб, ҳаммасига бирдан тўлаб кетасан. Одатий нарсаларни қайта ўрганиш, одатий ҳаёт, оддий ҳаётга қайтиш керак бўлади. Кимга дардингни айтасан! Кўшнинг... онанг олдига югурасан...

Яна нималар хаёлимдан ўтади... Биласизми? Уруш қанча давом этди? Тўрт йил. Жуда узок... Қушларни ҳам, гуллар-ни ҳам эслолмайман. Эҳтимол улар бўлгандир, бироқ улар-ни эслолмайман. Ҳа-ҳа... Ғалати, ҳа? Ахир уруш ҳақидаги кинолар рангли бўлмайди, тўғрими? Урушда ҳаммаси қора рангда. Фақат қоннинг ранги бошқача, у қизил рангда...

Маша Алхимова деган қизимизни яқиндагина топдик. Саккиз йил бўлди. Артдивизион командирумиз жароҳат олганди, у командирни қутқариш учун эмаклаб кетди. Олдинда снаряд портлади... Нақ бурнининг остида... Ко-мандир ўлди, унинг ёнига етиб боролмади, Машанинг иккала оёғи мажақланиб кетганди. Оёқларини зўрға боғладик. Қийналиб кетдик. Унақасига ҳам, бунақасига

хам ўраб кўрдик. Замбилга солиб, медснабга олиб кетаётганимизда: «Қизлар, отиб ташланглар. Бу аҳволда яшагим келмаяпти», — деб роса ялинди. Илтижо қилди. Уни госпиталга жўнатиб юбориб, ўзимиз хужумга киришдик. Кейин, эсимизга тушиб, қидиришга тушганимизда, Маша изсиз йўқолганди. Қаерда, нима қилаётганлигини билмасдик. Шунча йил қидирдик... Ҳамма ёққа ёздик, ҳеч ким ижобий жавоб бермади. Москвадаги 73-мактаб ёш изқуварлари катта ёрдам кўрсатди. Ўша мунчоққўз ўғил-қизлар... Улар уни урушдан сўнг ўттиз йил ўтгач, узок Олтойдаги ногиронлар уйидан топишди. Жуда узокда. У ётмаган ногиронлар уйи, госпиталлар қолмабди, ўнлаб операцияларни бошидан ўтказибди. У ҳатто онасига ҳам тирикман деб хабар бермаган... Бутун оламдан яшириниб олибди.... Уни учрашувимизга олиб келдик. Кўз ёшларига чўмилди. Кейин онаси билан учрашув уюштирдик... Тасаввур қилинг, орадан ўттиз йилдан ортиқ вақт ўтиб, улар учрашдилар... Онаси ақлдан озай деди: «Яхшиям ғамқайғудан юрагим олдинроқ ёрилиб ўлмадим. Нақадар бахтлиман!» Маша эса: «Энди учрашишдан кўркмайман. Чунки энди қаридим», — деб тинмай такрорларди. Шунақаси ҳам бўлган ... Қисқаси... Уруш дегани шунақа бўлган...

Мижжа қоқмай ертўлада ётган оқшомни ҳали-ҳануз эслайман. Уйқу йўқ. Қаердадир артиллерия тириллайди. Бизникилар отишяпти... Ҳаёт эса шу қадар ширин. Сира ўлгинг келмайди... Керак бўлса Ватаним учун жонимни фидо қиламан деб ҳарбий қасамёд қилганман, бироқ ўлгим келмасди. У ердан тирик қайтсанг ҳам, қалбингда оғриқ қолади: Энди эса кўлимгами, оёғимгами ўқ еганим яхши эди, деб ўйлаб қоламан. Ундан кўра танам азоб егани яхши эди. Қалбим оғриганидан кўра... Чексиз азоб. Фронтга келганимизда ҳали жуда ёш эдик. Қизалоқлар эдик. Уруш давомида ҳатто ўсиб ҳам қолибман. Онам уйда ўлчаб кўрдилар.. Ўн сантиметрга ўсибман...»

Хайрлашиш чоғида тафтли кўлини ўнғайсизгина чўзиб, бағрига босади: «Мени кечир...»

«ҚИЗЛАР, БИРОЗ УЛҒАЙИНГ... ҲАЛИ ҒҮРСИЗЛАР...»

Овозлар... Ўнлаб овозлар... Улар ҳар томондан бошимга ёғилиб, менга ўзгача бир ҳақиқатнинг юзини очди. Энди бу ҳақиқат менга болалиқдан таниш бўлган жўнгина «Биз галаба қозондик» деган формулага сирмай қолди. Бир зумда кимёвий реакция содир бўлди: баланд-парвоз гаплар саноксиз инсон тақдирларининг тирик ҳужайраларида эриб кетди. У энг қисқа умр кўрувчи нарса экан.

Сўзлар ортида яна нимадир сақланиб қолса, мана шу тақдир дегани бўлади. Ўн йиллар ўтгач нимани эшитишни истайман? Москва ёки Сталинград остонасида уруш қандай кечганини, ҳарбий операциялар тасвирини ёхуд забт этилган баландлик ва тепаликлар номини? Қисм ва фронтлар ҳаракати, чекиниш ва хужум, портлатилган эшелонлар ва партизанлик рейдлари сони менга керакми? Булар ҳақида минглаб жилд китоб ёзилганку, ахир. Йўқ, мен бошқа нарсани изляяпман. Мен ўзим қидираётган нарсани руҳ ҳақидаги билим деб атаган бўлардим. Руҳий ҳаёт изидан бормокдаман, қалб тарихини ёзиб боряпман. Мен учун воқеанинг ўзидан кўра у ердаги руҳият муҳимроқ, бу қандай бўлганилиги аҳамиятсиз, иккиламчи, мени бошқа нарса — у ерда одамлар билан нима содир бўлганлиги хавотирга солади, қалбимни ўртади. У ерда нимани кўрди, ҳаёт ва ўлим, борингки, ўзи ҳақида нимани англади? Ҳиссиётлар тарихини битяпман... Қалб тарихини... Уруш ёхуд давлат тарихини эмас, қаҳрамонлар ҳаётини эмас, оддийгина ҳаётдан ҳайбатли воқеотнинг тубсиз қаърига, Буюк тарихга улоктирилган кичкинагина одам тарихини ёзяпман.

Қирк биринчи йил қизлари... Тилимнинг учида турган илк савол: бундай қизлар қаердан келди? Нега улар шу кадар кўп эди? Эркаклар билан тенгма-тенг қўлларига қурол олишга қандай жазм эта олдилар? Отиш, миналаш, граната улоқтириш, портлатиш, умуман, ўлдиришга уларни нима мажбур қилди? Пушкин ҳам «Замондош» журналида Наполеон билан бўлган жангда иштирок этган кавалерист аёл Надежда Дурованинг кундалигидан парча эълон қилаётиб, ўзига айнан шу саволни берган: «Эътиборли дворянлар оиласидан чиққан ёш гўзал қизни ота уйдан воз кечиб, аёллигини унутиб, ҳатто эркакларни ҳам қўрқитадиган вазифаларни ўз зиммасига олишга, жанг майдонига қилич кўтариб чиқишга нима ундади экан? Унга ўхшаган наполеончилар жуда кўп эди. Нима сабаб бўлди? Ҳеч кимга ошкор этолмаган севги изтиробларими? Хомхаёлми? Асов юракми? Ишқми?»

Нима?! Юз йил ўтса-да, хануз ўша савол...

Қасам ва ибодат ҳақида

«Гапиришни истайман... Гапиришни! Тўйиб гапириб олишни! Ниҳоят бизни ҳам тинглайдиганлар топилди. Шунча йил сукут сақладик, ҳатто уйда ҳам гапиролмасдик. Шунча йил. Урушдан қайтган дастлабки йилларим мен тинмай гапирардим. Ҳеч ким тингламасди. Сўнг жим бўлдим... Келганинг яхши бўлди. Бир умр кимнидир кутиб яшадим, кимдир келишини, келиши кераклигини билардим. Ўшанда ҳали ёш эдим. Жуда ёш. Афсусланаман. Биласанми нимадан афсусланишимни? Буни ҳатто эслаб қолишга ҳам қодир эмасдим...

Урушдан бир неча кун олдин дугонам билан уруш ҳақида гаплашгандик, ҳеч қандай уруш бўлмаслигига ишончимиз комил эди. У билан кинога боргандик, кинодан олдин журнални намойиш қилишган эди: Риббентроп билан Молотов қўл ушлашиб туришарди. Дикторнинг Германия Совет Иттифоқининг дўсти

эканлиги ҳақидаги сўзлари миямизга муҳрланиб қолди.

Бир ой ўтмасдан немис армияси Москва остонасига етиб келди...

Оиламизда саккиз нафар фарзанд эдик. Тўртта катта фарзанднинг ҳаммаси қизлар, мен уларнинг тўнғичиман. Бир сафар дадам ишдан келиб кўзёш қилди: «Катталарим қиз бўлганига қачонлардир чексиз қувонгандим. Сизларни келин бўлади деб орзу қилгандим. Энди эса... Ҳар бир хонадондан кимдир фронтга кетган, бизда эса борадиган одам йўқ... Мен қариман, мени олишмаяпти, сизлар қиз боласизлар. Ўрилларим ҳали кичкина». Оиламизнинг ҳар бир аъзоси буни алланечук юрагига яқин олганди.

Ҳамширалар курси ташкил этилганида отам синглим билан мени ўша курсларга олиб борди. Мен ўн беш ёшдаман, синглим эса ўн тўртда. Отам: «Ғалаба учун қизларимдан бўлак ҳеч нарса беролмайман», — дея такрорларди. У пайтда ҳеч ким бошқача ўйламасди.

Бир йилдан сўнг фронтга бордим...».

Наталья Ивановна Сергеева, оддий аскар, санитар

«Дастлабки кунлар... Шаҳарда тартибсизлик ҳукмрон. Ур-тўполон. Даҳшатли кўрқув. Ҳамма айғоқчи тутиш билан овора. Бир-биримизни ғалабага ишонтирардик. Армиямиз қақшатқич зарба олганлигига ишонгимиз келмасди. У бир неча ҳафта ичида тор-мор қилинди. Миямизга ўзга юртда жанг қиламиз деб қуйишарди. «Бир қарич еримизни ҳам бермаймиз...» Энди эса... чекиняпмиз...

Урушгача Гитлер Совет Иттифоқини босиб олмоқчи қабилдаги узункулоқ гаплар юрарди, бироқ буни гапириш қатъиян ман этилган эди. Буни тегишли органлар назорат қиларди... Қандай органлар ҳақида гап кетаётганлигини яхши тушунсангиз керак? НКВД... Чекистлар... Одамлар бу ҳақда фақат ўз уйларида, ошхонада,

коммунал уйларда эса фақат ўз хоналарида, эшикларни гиппа бекитиб ёки ваннада, жўмракни очиб қўйиб ши-
вирлашишарди. Бироқ Сталин нутқ сўзлаганда... У биз-
ларга «Укаларим, сингилларим» деб мурожаат қилди...
Ҳамма бирдан барча аламларини унутди... Тоғамиз,
онамнинг акаси, темирйўлчи бўлган. Эски коммунист-
лардан. Уни иш жойида қамоққа олишган... Кимлигини
биласизми? НКВД... Севимли тоғамизни олиб кетишди,
биз эса унинг айбсиз эканлигини билардик. Бунга ишо-
нардик. У фуқаролар урушида тақдирланган. Медаллари
бор эди... Сталин нутқидан сўнг онам: «Ватанимизни
ҳимоя қилишимиз керак, у ёғини кейин хал қиламиз», —
деди. Ватанни ҳаммамиз севардик.

Мен ҳаллослаб военкоматга югуриб борибман. Анги-
нам бор эди, иссиғим ҳали тушмаганди. Бироқ кутишга
вақтим йўқ эди...»

Елена Антоновна Кудина, оддий аскар, ҳайдовчи

«Онамиз ўғил туғмаган... Биз бешта қиз эдик. Уруш
эълон қилинди. Мусиқага иштиёқим баланд эди. Консер-
ваторияга киришни орзу қилардим. Эшитиш қобилиятим
фронтда асқатади деб ўйлаб, алоқачи бўлишга аҳд
қилдим.

Сталинградга эвакуация қилиндик. Сталинград кур-
шовда қолгач эса, фронтга отландик. Ҳаммамиз. Бутун
оиламиз билан: онам ва беш нафар опа-сингил, отам эса
аллақачон урушда эди...»

Антонина Максимовна Князева, кичик сержант, алоқачи

«Ҳамманинг истаги бир: фронтга бориш... Кўрқинчли
эмасми? Албатта кўрқинчли... Бироқ бизга фарқи
йўқ... Военкоматга бордик, бизга эса: «Қизларжон, сал
улгайинг... Ҳали гўрсизлар...» дейишди. Ёшимиз ўн олти-
ўн еттида. Бироқ мен ниятимга эришдим, мени олишди.
Дугонам билан снайперлар мактабига қатнадик, бизга

эса: «Тартибга солувчи бўласизлар. Сизларни ўқитишга вақтимиз йўқ», — дейишди.

Онам бизни олиб кетишларини пойлаб, бир неча кун станцияда юрди. Состав томон бораётганимизни кўриб, кўлимга пирог, ўнча тухум тутқазиб, хушсиз йиқилди...»

Татьяна Ефимовна Семёнова, сержант, тартибга солувчи

«Дунё бир зумда ўзгариб кетди... Илк кунлар ёдимда... Онам оқшомлари дераза олдида туриб, худога илтижо қиларди. Онам Худога ишонишини билмаган эканман. Нигоҳи осмонга қадалган эди...

Мени сафарбар қилишди, чунки шифокор эдим. Мен фуқаролик бурчимни адо этдим. Отам эса фронтдалигимдан, Ватанни ҳимоя қилаётганимдан беҳад бахтиёр эди. Отам военкоматга тонг саҳарда кетди. Аттестатимни олиши керак эди. Атайлаб саҳарда йўлга чиққан эди. Қишлоқдагиларнинг ҳаммаси қизи фронтга кетаётганлигини кўриб қўйишлари учун...»

Ефросинья Григорьевна Бреус, капитан, шифокор

«Ёз... Осойишта ҳаётнинг сўнгги куни... Кечкурун рақсларга бордик. Ўн олти ёш атрофидамиз. Биз ҳали гуруҳ-гуруҳ бўлиб юрардик, олдин бир тўп бўлиб биримизни, кейин бошқамизни кузатиб кўярдик. Орамиздан жуфт-жуфт бўлиб ажралиб қоладиганлар йўқ эди. Масалан, олтита қиз ва олтита йигит бўлиб юрардик.

Икки ҳафта ўтар-ўтмас бизни рақслардан уйга кузатиб қўйган мана шу йигитларни, танк ўқув юрти курсантларини ногиронлар аравачаларида, бинтларга ўралган ҳолда олиб келишди. Бу даҳшат эди! Даҳшат! Кимдир кулаётганини кўрсам, уни кечиролмасдим. Бундай даҳшатли уруш бўлаётганда қандай кулиш мумкин, қандай хурсандчилик қилиш мумкин?

Тез орада отамиз кўнгилли кўшин таркибига кирди. Уйда укаларим ва мен қолдик. Укаларим ўттиз тўртинчи ва ўттиз саккизинчи йилги эди. Онамга фронтга бораман деб туриб олдим. Онам йиғларди, мен ҳам кечалари йиғлардим. Аммо уйдан қочиб кетдим... Онамга хатни частдан ёздим, энди у ердан мени ортга қайтаришнинг иложи йўқ ...»

Лилия Михайловна Бутко, жарроҳлик ҳамшираси

«Сафланинг деган буйруқ берилди... Бўйимизга қараб сафландик, мен энг кичкинасиман. Командир сафга разм солиб, ёнимга келди:

– Бу жимжилоқ ким бўлди яна? Сен бу ерда нима қиласан? Онангнинг ёнига қайтиб, сал улғайгач қайтарсан?

Онам орамызда йўқ эди... Онам бомба остида қолган эди...

Энг ҳаяжонли онлар... Бутун умр эсда қолган ҳолат... Урушнинг биринчи йили, чекиняпмиз... Биз буталар орасига яширинаётган эдик. Аскарларимиздан бири винтовкаси билан немис танкига отилиб, қўндоғи билан танк зирҳини савалаб кетди. Савалади, бақир-чақир қилди, йиғлади, сўнгра йиқилди. Уни немис автоматчилари отиб ташлашди. Биринчи йили танк ва мессерларга қарши қўлда винтовка билан курашдик...»

Полина Семёновна Ноздрачёва, санинструктор

«Онамга: фақат йиғламанг деб ялиндим... Ёлвордим... ҳали қош қораймаган эди, аммо ҳамма ёқ қоронғу, чор. атрофдан йиғи-сиғи эшитиларди. Ўз қизларини кузатаётган оналаримиз йиғламасдилар, улар фарёд кўтаришарди. Онам чурқ этмай турарди. Йиғлаб юборишимдан қўрқиб, ўзини қўлга олган эди. Ахир мен онамнинг суюқли қизи эдим, уйда ҳамма мени эркалатарди. Энди эса ўғил болаларга ўхшаб, сочимни тарашлаб таш-

лашди, фақат пешона кокилим қолди, холос. Ота-онам мени қўйвормасди, мен биргина хаёл билан яшардим: Фронтга! Фронтга! Фронтга! Ҳозир музейларда осилиб турган «Сени Она ватан кутмоқда!», «Сен фронт учун нима қилдинг?» каби шиорлар менга жуда бошқача таъсир қиларди. Улар доим кўз ўнгимда эди. Қўшиқлар-чи? «Уйғон, она юрт... Ҳаёт-мамонт жангига отлан...»

Поездда кетаётганимизда перронларда ўликлар ётганини кўриб, ҳайратдан ёқа ушладик. Бу уруш бошланганидан далолат эди... Бироқ ёшлик барибир ёшлик-да, қўшиқ айтардик. Шўх куйлар. Қандайдир частушкалар.

Уруш охирига келиб бутун оиламиз урушда жанг қиларди. Ота-онам, опам темирйўлчи бўлиб ишлашди. Улар фронт ортидан бориб, йўлларни тиклаб борардилар. «Ғалаба учун» кўкрак нишонини оиламизда ҳаммамиз олганмиз: отам, онам, опам ва мен...»

*Евгения Сергеевна Сапронова, гвардия сержанти,
авиамеханик*

«Урушгача армияда телефончи бўлиб ишлардим... Частимиз Борисов шахрида жойлашган, у ерга уруш дастлабки ҳафтадаёқ етиб борганди. Алоқа бошлиғи ҳаммамизни қаторга турғизди. Биз хизматда эмас эдик, аскарлар эмасдик. Биз эркин ёлланган эдик.

У бизга шундай деди:

– Шафқатсиз уруш бошланди. Қизлар, сизларга жуда қийин бўлади. Кеч бўлмасдан уйга қайтишни ихтиёр этганлар, қайтсин. Фронтда қолишни истаганлар эса бир қадам олдинга...

Қизларимизнинг ҳаммаси бир тану бир жондай бир қадам олдинга ташлашди. Йигирмага яқин қиз эдик. Ҳаммамиз Ватанимизни ҳимоя қилишга тайёр эдик. Урушгача эса мен, ҳатто, уруш ҳақидаги китобларни ўқишни ёқтирмасдим, фақат севги ҳақидаги китобларни ўқирдим. Энди-чи?!

Тунни тун демай, кунни кун демай аппаратлар олдида ўтирардик. Аскарлар овқатларимизни олиб келиб беришарди, ўтирган жойимизда овқатланиб, бироз мизғиб олиб, яна кулоқларимизга кулоқчинларни тақиб олардик. Бойш ювишга ҳам вақтимиз йўқ эди. Шунинг учун кизлардан: «Кизлар, илтимос, сочимни кесиб ташланглар...», — деб илтимос қилдим.

Галина Дмитриевна Запольская, телефонист

«Военкоматга боравериб, калишимиз тўзиб кетди...

Биздан безиб кетган военком, охир-оқибат жон ҳасратда: «Бирон касбингиз бўлса ҳам майли экан. Ҳамшира, ҳайдовчи бўлсангиз бўлмасмиди? Қўлингиздан нима келади ўзи? Урушда нима қилмоқчисизлар?» — деб бақирди. Биз эса уни тушунмасдик. Урушда нима қилишимизни ўйлаб ҳам кўрмагандик. Жанг қиламиз, тамом. Жанг қилиш нимадир, қандайдир иш қила олиш эканлигига ақлимиз етмасди. Унинг саволи бизни саросимага солди.

Мен ва яна бир неча кизлар ҳамширалик курсларига бордик. У ерда олти ой ўқиш кераклигини айтишди. Биз йўқ, бу жуда узоқ муддат, бизга тўғри келмайди деган қарорга келдик. Уч ой ўқийдиган курслар ҳам бор эди. Уч ой ҳам биз учун жуда кўп эди. Бироқ мана шу курслар ниҳояланиб қолай деган эди. Бизга имтиҳонга кириш учун рухсат беришларини сўрадик. Ҳали бир ой ўқиш бор экан. Кундузи ўқиб, тунда госпиталга амалиётга борардик. Бир ойдан сал кўпроқ вақт ўқиган бўлиб чиқамиз...

Бизни фронтга эмас, госпиталга жўнатишди. Бу қирқ биринчи йилнинг август ойи охири эди... Мактаб, касалхона, клублар ярадорлар билан тўлиб кетганди. Февраль ойида госпиталдан қочиб кетдим, дезертирлик қилдим десам ҳам бўлади, буни бошқача изоҳлаб бўлмайди. Ҳужжатларсиз, ҳеч нарсасиз санитария поездига ўтириб

жўнаб кетдим. Кичкинагина хат ташлаб кетдим: «Навбатчиликка бормайман. Фронтга боряпман. Тамом».

Елена Павловна Яковлева, старшина, ҳамшира

«Ўша куни учрашувимиз бор эди... Висол дамлари-ни хаёл қилиб учиб борардим... Ўша куни менга севги изҳор қилади деб ич-ичимдан севинардим. У эса учрашувга хомуш келди: «Вера, уруш бошланибди. Дарслардан олиниб, фронтга жўнаб кетяпмиз». У ҳарбий билим юртида ўқирди. Мен эса дарҳол ўзимни Жанна Д'Арк ролида тасаввур қилдим. Фақат фронтга ва фақат кўлда винтовка билан. Биз бирга курашишимиз керак. Фақат бирга! Военкоматга югуриб бордим, бироқ у ерда кескин жавоб беришди: «Ҳозирча фақат тиббиёт ҳодимлари керак. Бунга олти ой ўқиш керак». Олти ой бу нима деган гап! Муҳаббатим-чи?

Ўқиш кераклигини амаллаб тушунтиришди. Яхши, ўқийман, бироқ ҳамшираликка эмас... Мен отишга ўқимоқчиман! Мен ҳам севгилим каби отаман. Қайсидир маънода бунга тайёр ҳам эдим. Мактабимизда фуқаролик уруши қаҳрамонлари, Испаниядаги уруш қатнашчилари билан тез-тез учрашувлар ўтказиб туриларди. Қизларимиз ўзларини ўғил болалардек ҳис қилишарди. Айирмачилик қилишмасди. Аксинча, болаликдан, мактаб пайтиданоқ «Қизлар, трактор рулига!», «Қизлар, самолёт штурвалига!» каби ҳайқириқларни эшитардик. Бунинг устига севиб қолганман. Бирга, битта жангда ҳалок бўлаётганимизни тасаввур қилиб, энтикиб кетардим.

Мен театр институтида ўқирдим. Актриса бўлиш – орзуим эди. Идеалим – Лариса Рейснер. Чарм куртқадаги комиссар аёл... Унинг гўзаллиги менга жуда ёқарди....»

Вера Даниловцева, сержант, снайпер

«Менинг дўстларим ҳаммаси мендан катта эди. Ҳаммасини фронтга олиб кетишди... Бир ўзим қолганимга

роса йиғладим, мени олишмаганди. Менга: «Қизалок, ўқишинг керак», — дейишди.

Бироқ кўп ҳам ўқимадик. Тез орада деканимиз нутк сўзлаб:

— Қизлар, уруш тугасин, кейин қолганини ўқийсизлар. Ватанни ҳимоя қилиш керак, — деди.

Фронтга заводимиз бошлиқлари кузатиб қўйишди. Ёз кунлари эди. Ҳамма вагонлар гулга тўла эканлиги эсимда қолди. Бизга совға улашишар эди. Менга ширин қўлбола печенье ва чиройли свитер ҳадя қилишди. Юрагимда олов билан перронда украинча гопакни ижро этардим!

Жуда кўп йўл юрдик... Қайсидир станцияда қизлар билан сув олиш учун челак кўтариб ташқарига чикдик. Атрофга қараб, хайратда қотдик. Бирин-кетин составлар ўтиб борарди, уларда нуқул қизлар. Кимдир рўмоли билан, кимдир пилоткаси билан бизни олқишларди. Дарров тушундик: демак, эркаклар етишмаяпти, жанг майдонида ҳалок бўлишган... Ёки асир тушган. Энди биз уларнинг ўрнига жанг қилишимиз керак.

Онам қоғозга дуо ёзиб бердилар. Уни тумор ичига тикиб тақиб олдим. Эҳтимол, дуо кучи билан уйга соғ-омон қайтгандирман. Ҳар сафар жанг олдида туморни ўпиб қўярдим...»

Анна Николаевна Хролович, ҳамшира

«Мен учувчи эдим...

Ҳали еттинчи синф ўқувчиси бўлганимда бизга самолёт олиб келишди. Тасаввур қилинг-а, ўттиз олтинчи йил. У пайтда самолёт ҳали ажойибот эди. Ўшандаёқ «Йигит-қизлар — самолётга олға!» деган чақириқлар пайдо бўлган эди. Мен комсомол сифатида албатта илғорлар сафида эдим. Дархол аэроклубга ёзилдим. Отам, сўзсиз, тиш-тирноғи билан қарши эди. Оиламиздагиларнинг ҳаммаси темирчи эди. Аждодларимиз ҳам темирчи бўлган. Шунинг учун отам темирчилик қиз бола касби,

учувчилик эса киз боланинг касби эмас деб ҳисобларди. Аэроклуб раҳбари отамни самолётда учуришимга рухсат берди. Мен айнан шундай қилдим. Отам билан ҳавога кўтарилдик, шу ондан дадам қаршилиқ қилмай кўйдилар. Унга маъқул келди. Аэроклубни аъло баҳолар билан тугатдим, парашютдан яхши сакрардим. Урушгача турмушга чиқиб, қиз фарзанд кўришга ҳам улгургандим.

Урушнинг дастлабки кунлариданоқ аэроклубимизда ўзгаришлар бошланди: эркаклар фронтга чақирилди, аёллар эса уларнинг ўрнини босиши керак эди. Биз курсантларни ўқитардик. Иш кўп, эрталабдан-кечгача тинмасдим. Эрим биринчилардан бўлиб фронтга жўнаб кетди. Ундан биргина сурат қолди: самолёт ёнида учувчилик шлемларида расмга тушган эдик... Энди қизим иккаламиз қолдик. Қандай кун кечирардик? Эрталаб унга бўтқа пишириб, кулфлаб кетардим. Соат тўртдан самолётга чиқардик. Кечқурун уйга қайтаман. Қизим овқатланган ёки овқатлангандай бўлади, оғзи-бурни бўтқа билан бежалган. Ҳатто йиғлашни ҳам бас қилган. Отасиникидай катта-катта мовий кўзлари мўлтираб турарди...

Қирқ биринчи йил сўнгига келиб, қора хат олдим: эрим Москва остонасида ҳалок бўлган эди. Қизимни беҳад яхши кўрардим, лекин уни қариндошларимга олиб бордим. Сўнг фронтга бораман деб туриб олдим...

Сўнгги кеча... Туни билан қизимнинг бошида мишжа қокмай ўтириб чикдим...»

Антонина Григорьевна Бондарева, гвардия лейтенанти, катта учувчи

«Ўн саккиз ёшга тўлдим... Беҳад севинардим, байрам қилардим. Атрофимдагилар «Уруш» деб саросимага тушган. Одамларнинг кўз ёши эсимда. Кўчада кимни учратсам, ҳамманинг кўзида ёш. Баъзилар ҳатто худога илтижо қилишарди. Бунни кўриш ғайритабиий эди. Одамлар кўчаларда ибодат қилиб, чўқинишарди. Мактабда

бизга Худо йўқ деб ўргатишарди. Танкларимиз, чиройли самолётларимиз қани? Улар доим парадларда шай туришарди. Уларни кўриб фахрланардик. Жасур саркардаларимиз қани? Бўдённийлар қани? Албатта, дастлаб саросимага тушиб қолгандик. Кейин эса бошқа нарса ҳақида бош қотирадиган бўлдик: қандай ғалаба қозонамиз?

Мен Свердловск шаҳридаги фельдшерлик-акушерлик мактабининг иккинчи курсида ўқирдим. Хаёлимга келган биринчи нарса: «Уруш бошланган бўлса, демак, фронтга бориш керак». Отам катта тажрибага эга коммунист эди. У сургунда ҳам бўлган. Болалигимиздан Ватан муқаддаслигини, уни ҳимоя қилиш кераклигини қулоғимизга қуйган. Шу боис сира иккиланмадим: агар мен бормасам ким боради? Мен боришим керак...»

*Серафима Ивановна Панасенко, кичик лейтенант,
мотоўкчи батальон фельдшери*

«Онам поезд олдига югуриб келди... Онам жуда қаттиққўл эди. Ҳеч қачон бизни ўпмасди, эркаламасди. Бирон қувончли воқеа содир бўлса, бизга меҳр билан қараб кўярди, холос. Ўша кун эса, олдимга югуриб келиб, бошимни икки қўлига олиб, ўпиб ташлади. Кўзларимга узоқ қаради... Тикилиб турди... Узоқ-узок. Онамни бошқа ҳеч қачон кўрмаслигимни тушундим. Буни ҳис қилдим... Ҳаммасига қўл силтаб, кийим қопини ташлаб, уйга қайтгим келди. Ҳаммага раҳмим келиб кетди. Бувимгаям... Укаларимга ҳам...»

Шу он мусиқа янгради... «Тарқалинг!! Вагонларга жойлашинг!..» деган буйруқ эшитилди.

Мен узоқ вақт қўлимни силтаб турдим...»

Тамара Ульяновна Ладинина, оддий аскар, пиёда

«Мени алоқачилар полкига ёзиб олишди... Ҳеч қачон алоқачиликка бормаган бўлардим, рози бўлмасдим, алоқачи бўлиш ҳам жанг қилиш эканлигини тушунмас эдим. Бир сафар дивизия командири келди, ҳаммамиз

саф тортдик. Маша Сунгурова деган қизимиз бўларди. Ўша Маша қизимиз сафдан бир қадам олдин чикиб, шундай деди:

– Ўртоқ генерал, мурожаат этишга рухсат эдинг.

У эса:

– Мурожаат қилишга рухсат, жангчи Сунгурова.

– Оддий аскар Сунгурова алоқадаги хизматдан озод этиб, отишма жойига жўнатишингизни сўрайди, – деб мурожаат қилди.

Тушуняпсизми? Бизда ана шундай рух ҳукмрон эди. Биз шуғулланаётган нарса – алоқа қўлимиздан келади-ган энг арзимас машғулот, бу иш бизни ҳатто ҳақорат қилади, фақат олдинги маррада жанг қилишимиз керак деб ўйлардик.

Генералнинг юзидаги табассум дарров қаергадир гойиб бўлди:

– Қизларим! (Ўша аҳволда бизларни бир кўрсангиз эди: қорнимиз оч, кўзларимиз уйқу кўрмаган. Хуллас, бизга командир эмас, отамиздек мурожаат қилди.) Сизлар фронтдаги вазифангизни англамаяпсизлар, чоғи? Сиз бизнинг кўзу қулоғимизсиз. Алоқасиз армия бу қўлоёқсиз одам демакдир.

Маша Сунгурова чидай олмай:

– Ўртоқ генерал! Оддий аскар Сунгурова, қиличдай тайёр, у ҳар қандай буйруғингизни бажаришга тайёр! – деб юборди.

Шу-шу уни уруш охиригача «қилич» деб чақирадиган бўлдик...

Қирқ учинчи йилнинг июнь ойида Курск Ёйида бизга полк байроғини топширишди, бизнинг олтмиш бешинчи армиянинг бир юз йигирма тўққизинчи алоҳида полкимиз саксон фоиз аёллардан иборат эди. Сиз тасаввур ҳосил қилишингиз... бизларни тушунишингиз учун... айтиб бермоқчиман... Нималарни ҳис қилганимизни сўзлаб бермоқчиман. Ўша пайтдаги одамлар энди ҳеч қачон бўлмаса керак. Ҳеч қачон! Биз жуда содда ва самимий

эдик. Қалбимизда чексиз ишонч! Полк командирумиз қўлига байроқ олиб: «Полк, байроқ остига! Тиз чўкинг!» деб буйруқ берганида ҳаммамиз ўзимизни бахтиёр ҳис этдик. Бизга ишонч билдиришди, биз энди бошқа барча полкларга ўхшаган полкмиз — танкчи, ўқотар полки. Кўзларимиздан шашқатор ёш оқарди. Гапим эриш туюлиши мумкин, балки ишонмассиз, аммо бу ҳаяжонли онлар бутун вужудимни жунбишга келтирди. Ҳаяжондан ҳатто касалим ҳам тузалиб кетди (очликдан, асаб зўриқишидан шабқўр бўлиб қолгандим). Ишонасизми, эртасига соппа-соғ бўлиб кетдим, мана шундай қалб титроғи мени касалдан халос қилган эди...»

Мария Семёновна Калиберда, катта сержант, алоқачи

«Катта ҳаётга эндигина қадам қўйган эдим... Қирқ биринчи йил тўққизинчи июнь куни ўн саккизни қаршилаб, катталар сафига қўшилгандим. Икки ҳафта, йўқ-йўқ, ўн икки кундан сўнг лаънати уруш бошланиб кетди. Бизни Гагра — Сухуми темир йўли қурилишига жўнатишди. Фақат ёшлардан иборат жамоа тузишди. Қандай нон еганимиз ҳамон эсимда. Нон таркибида ундан бўлак ҳамма нарса бор эди. Кўпроқ сув. Нон бироз муддат стол устида турса, сувга айланарди. Биз эса тилимиз билан мана шу шилимшиқ моддани ялаб олардик.

Қирқ иккинчи йил... Ўз ихтиёрим билан уч минг икки юз биринчи госпиталга ишга ёзилдим. Бу жуда катта фронт госпитали бўлиб, у Кавказорти ва Шимоллий Кавказ фронтлари ҳамда алоҳида Оролбўйи армияси таркибига кирарди. Аёвсиз жанглар... Сон-саноксиз ярадорлар. Менга овқат тарқатиш вазифасини топширишди. Туну кун ишлашга тўғри келади, тонг отиб, нонушта тарқатишимиз керак, аммо биз ҳали кечки овқатни тарқатиб улгурганимиз йўқ. Бир неча ойдан сўнг чап оёғим жароҳатланди — ўнг оёғимда чўлтоқланиб юрсамда, ишладим. Кейин эса хўжалик ҳамшираси ишини ҳам

менга топширишди, бу ҳам туну кун ишда бўлиш керак дегани. Мен ишхонамда яшардим.

Қирк учинчи йилнинг ўттизинчи майи... Куннинг қоқ ярмида соат бирда Краснодарни оммавий қирғин қилиш бошланди. Ярадорларни темир йўл вокзалидан олиб кетишдими-йўқми, шуни кўрай деб, бинодан отилиб чиқдим. Иккита бомба ўқ-дори сақланадиган омборга тушди. Кўз ўнгимда қутилар олти қаватли бинодан ҳам юқорига кўтарилиб, ҳавода портларди. Портлаш тўлқини мени гишт девор тагига улоқтирди. Ҳушимни йўқотибман... Ўзимга келганимда, қош қорайган эди. Бошимни кўтариб, бармоқларимни қимирлатиб кўрдим – ишляпти, зўрға чап кўзимни йириб очиб, ўрнимдан туриб, қонга беланган ҳолда бўлимга йўл олдим. Коридорда катта ҳамширага дуч келдим, у мени танимай: «Кимсиз? Қаердан келдингиз?» – деб сўради. Яқинроқ келиб, қотиб қолди, кейин эса: «Ксения, қаерда юрибсан? Ярадорлар оч, сен эса йўқсан», – деб таъна қилиб кетди. Тезда бошимни, чап қўлимни тирсагимдан сал юқори бинтлаб ташлашди, шу ҳолда овқат олишга кетдим. Кўз олдим қоронғилашиб, пешонамдан тинмай тер оқарди. Кечки овқатни тарқата бошлаганимда, қулаб тушдим. Ҳушимга келтиришди, фақат «Тезроқ! Чаққонроқ!» деган сўзлар эшитиларди. Яна – «Тезроқ! Чаққонроқ!»

Бир неча кундан сўнг оғир ярадорлар учун қон ҳам топширдим. Ахир, одамлар ўлаётганди...

...Уруш давомида шу қадар ўзгариб кетибманки, уйга қайтганимда тукқан онам мени танимади.

Онам яшаётган уйни кўрсатишди, уйга яқинлашиб, эшикни тақиллатдим. Ичкаридан:

– Ҳозир, ҳозир, – деган овоз эшитилди.

Кириб саломлашдим, кейин эса:

– Бир кеча ётсам майлими, – деб сўрадим.

Онам печ ёқаётган эди, иккита укам эса ерда, бир кучоқ пичан устида яланғоч ҳолда ўтиришарди, устлари-

га кийишга кийимлари йўқ. Онам мени танимай, жавоб берди:

– Қандай яшаётганимизни кўриб турибсиз-ку. Қоронғи-тушмасдан, йўлингиздан қолманг.

Онамга яқинлашдим, у эса:

– Бошқа уйларга кириб кўринг, кеч бўлиб қолади.

Уларга яқинлашдим, сўнг онамни кучиб:

– Ойи-ойижон! – деб пичирладим.

Буни эшитиб, ҳаммаси менга ёпишиб кетишди... Қий-чув кўтарилди...

Ҳозир Қримда яшайман... Кўчаларимиз гулга бурканган, ҳар куни ойнадан денгизга термуламан, юрагим зиркирайди, ҳозир ҳам юзим аёлниқига ўхшамайди. Кўп йиғлайман, қалбим чинқиради. Меъни хотиралар азоблайди...»

*Ксения Сергеевна Осадчева, оддий аскар,
хўжалик ҳамшираси*

Кўрқув иси ва бир чемодан конфет ҳақида

«Фронтга кетаётган куним... Ажойиб хуш ҳаво... Тонгда уйдан остона ҳатлаб чиқиб, хаёлимга келган фикрдан ўзим кўрқиб кетдим: наҳот бу жойларга қайтиб келмасам? Боғимизни... ялангоёқ кезиб юрган кўчаларимизни бошқа кўрмасам... Онам тинмай кўзёш тўкарди, мени бағрига босиб, кўйиб юборгиси келмасди. Йўлга чиқиб бўлсам-да, орқамдан етиб олиб, яна қаттиқ кучоқлаб оларди...»

Ольга Митрофановна Ружницкая, ҳамшира

«Ҳалок бўлиш... ҳалок бўлишдан кўрқмасдим. Балки ёшлиқ қилгандирмиз, эҳтимол бошқа сабабдан... Атрофимизда ўлим, ўлим доим ёнимизда, мен эса у ҳақда ўйламасдим. Биз у тўғрида гаплашмасдик. У доим

атрофимизда гир айланиб юарди, бироқ бизни четлаб ўтарди. Бир куни тунда бутун рота бизнинг полк жойлашган худудда разведка қиларди. Тонгга яқин у чекинди, бироқ нейтрал худуддан кимнингдир инграган товуши эшитилди. Ярадор қолганди. «Борма, ўлдиришади, — деб қўйиб юборишмади мени жангчилар, — кўряпсанми, тонг отяпти».

Уларга кулоқ солмай, олдинга эмаклаб кетдим. Ярадорни топиб, қўлидан белбоғимга боғлаб олиб, саккиз соат судраб олиб келдим. Тирик олиб келдим. Командир билиб қолиб, жаҳл устида ўзбошимчалигим учун беш суткага қамашни буюрди. Полк командири ўринбосари эса бошқача фикр билдирди: «Мукофотга лойиқ».

Ўн тўққиз ёшимда «Жасорат учун» медали кўксимни безаб турарди. Ўн тўққиз ёшимда сочларимга оқ инди. Ўн тўққиз ёшимда сўнгги жангда иккала ўпкадан ўқ едим, иккинчи ўқ иккита умуртқа суягим орасидан ўтганди. Оёқларим шол бўлиб қолди..... Мени ўлди деб ўйлашган...

Ўн тўққиз ёшимда-я.. Ҳозир неварам шу ёшда. Унга қараб, кўзларимга ишонмайман. Ҳали гўдак!

Фронтдан уйга қайтганимда, онам менга қора хатни кўрсатди... Мени дафн этиб бўлишганди....»

*Надежда Васильевна Анисимова, пулемёт
ротаси санинструктори*

«Онамни эслолмайман... Хотирамда фақат қандайдир шарпа қолган... Фира-шира қиёфа... Юзими, гавдасими, билмайман, менга эгилиб турган қиёфасини элас-элас эслайман. Жуда яқин. Ёки кейин шундай туюлармиди. Онам ўлганида уч ёшда эдим. Отам Узоқ Шарқда хизмат қиларди, у кадрлар ҳарбийси эди. Менга отда учишни ўргатган эди. Бу болаликнинг энг зўр таассуроти бўлган. Отам оқбилак қиз бўлиб ўсишимни истамаган. Ленинградда, у ерда ўзимни беш ёшдан эслайман, холам

билан яшардим. Холам рус-япон урушида мурувват ҳамшираси бўлган. Уни онамдай яхши кўрардим...

Болалигимда қандай эдим? Баҳс бойлаб, мактабнинг иккинчи қаватидан сақрардим. Футболни севардим, ўғил болалар билан ўйнаб, доим дарвозабон бўлганман. Фин уруши бошланганда, доим Фин урушига қочиб кетардим. Қирқ биринчи йилда эса еттинчи синфни тугатиб, техникумга ҳужжат топширига улгурган эдим. Холам: «Уруш» деб йиғласа, мен фронтга кетиб, жанг қилишимдан севи нардим. Қон нималигини қаердан ҳам билардим?

Халқ ҳаракатининг биринчи гвардия дивизияси тузилди, ва биз, бир неча қизларни медсанбатга қабул қилишди.

Холамга телефон қилиб:

– Фронтга кетяпман! – дедим.

Сим алоқанинг у томонидан менга шундай жавоб беришди:

– Тезда ўйга қайт! Овқатинг совиб қолди.

Гўшакни қўйдим. Кейин эса унга раҳмим келиб кетди, юрагим эзилди. Шаҳар блокадаси, даҳшатли Ленинград блокадаси бошланди. Шаҳарнинг ярми қирилиб кетди. Холам бир ўзи қолди. Қариб қолганди. Эсимда, менга таътил беришганида, холамини кўришга бордим. Олдин дўконга кирдим. Урушгача конфет деса жонимни берардим. Магазинга кириб:

– Менга конфет беринг, – дедим.

Сотувчи менга жиннига қарагандай қарарди. Мен карточка нима, блокада нималигини билмасдим. Навбатда турган одамларнинг ҳаммаси менга ўгирилиб қарашди, елкамда – ўзимдан ҳам катта винтовка. Уни бизга беришганда, қачон бу винтовкага етиб оламиз деб ўйлаган эдим. Навбатдагиларнинг ҳаммаси сотувчидан:

– Унга конфет беринг. Бизнинг талонимизни қирқиб олинг, – деб ялинишди.

Сотувчи менга конфет берди.

Кўчаларда фронтга ёрдам учун нарсалар йиғишарди. Катта майдоннинг ўртасида стол устида катта патнис-

лар турарди, одамлар келиб, кимдир узугини, кимдир сирғасини ечиб ташлаб кетарди. Соат, пул олиб келишарди... Ҳеч ким ҳеч нимани ёзиб олмасди, ҳеч ким ҳеч ерга қўл қўймасди. Аёллар қўлидаги никоҳ узугини ечиб беришарди...

Бу хотирамда қолган манзаралар...

Сталиннинг икки юз йигирма еттинчи рақамли машхур буйруғи бор эди — «Бир қадам ҳам орқага чекинманг!» Орқага чекинсанг — отишга ҳукм қилинасан! Жойида отиб ташлашади. Ёки трибуналга ва махсус тузилган жарима батальонига жўнатиласан. У ерга тушганларни маҳкумлар дейишарди. Қамалдан чиққан ва асирликдан қочиб қутулганларни филтрацион лагерларга жўнатишарди. Изимиздан тўсувчи отрядлар юришарди... Ўзимизникилар ўзимизникиларни отишарди...

Бу хотирамда қолган манзаралар...

Одатий майдон... Ҳамма ёқ сув, ёмғирдан кейинги лой. Ёшгина аскар тиззасига чўккалаган: Кўзойнак такқан, кўзойнаги тинмай тушиб кетарди, у эса уни қайта тақиб олади. Ёмғирдач сўнг... Зиёли ленинградлик йигит. Уч линияли милтиқни олиб қўйишганди. Ҳаммамизни сафга тортишди. Атроф қўлмакка тўла... Биз... Отмасликларини сўрайди. Ялиниб ёлворади. Уйда ёлғиз онаси қолганини айтиб қасам ичади. Йиғлай бошлайди. Шу он қоқ пешонасидан ўқ ейди. Милтиқдан. Сабоқ бўлсин деб отишди, кимдир заррача шубҳаланса, уни ҳам шу қисмат кутади. Ҳатто бир дақиқага ҳам! Бир дақиқа...

Бу буйруқ мени дарҳол катталар сафига қўшиб қўйди. Бу ҳақда гапириш мумкин эмасди... Узоқ вақтгача эсламадик... Ҳа, биз ғалаба қозондик, бироқ қандай қурбонлик эвазига! Қандай даҳшатли қурбонлик?!

Ярадорлар кўплигидан кечаю кундуз ухламасдик. Бир сафар уч кечаю кундуз ҳеч ким ухламади. Мени ярадорлар тўла машинада госпиталга жўнатишди. Ярадорларни топширдим, қайтишда машина бўш эди, шунга кўзим

илиниб, ухлаб қолибман. Қайтганимда ўзимни анча тетик ҳис қилдим, бизникилар эса ҳаммаси чарчокдан йиқилай деяпти. Комиссарни кўриб қолдим:

– Ўртоқ комиссар, виждоним қийналяпти.

– Нима бўлди?

– Мен ухлаб қолдим.

– Қаерда?

Ярадорларни машинада госпиталга ташлаб, қайтишда бўш келганимизни ва ухлаб қолганимизни айтиб бердим.

– Нима қилибди? Баракалла! Ҳеч бўлмаса битта одам тетик бўлсин, бўлмаса ҳаммаси юриб туриб ухлаб қоляпти.

Менинг эса виждоним қийналарди. Бутун уруш давомида мана шундай виждон билан яшадик.

Медсанбатда¹ менга яхши муносабатда бўлишди, бироқ мен разведкачи бўлгим келарди. Мени кўйиб юборишмаса, фронтга қочиб кетишимни айтдим. Бу фикрим учун, ҳарбий низомга бўйсунмаётганим учун комсомоллар сафидан чиқариб ташлашмоқчи эди. Бироқ мен ба-рибир қочиб кетдим...

«Жасорат учун» медали биринчи мукофотим эди...

Жанг бошланди. Ўқ ёмғири. Аскарлар биқиниб олди. «Олга! Ватан учун!» буйруғи янгради, улар эса ўрнидан жилишмаяпти. Яна буйруқ, яна ҳеч ким ўрнидан турмади. Шунда мен – қиз бола жойидан кўтарилганини кўришлари учун шапкамни ечиб, ўрнимдан туриб олға юрдим... Мени кўриб ҳаммаси жойидан туришди, биз жангга киришдик...

Менга медални топширишгач, шу куннинг ўзидаёқ муҳим вазифани бажариш учун чиқиб кетдик. Ҳаётимда биринчи марта аёлларда бўладиган ... халиги жараён бошланди. Қонни кўриб, бақириб юбордим:

– Яраландим...

¹ *Медсанбат* – тиббий-санитария батальони, шундай батальон қошидаги тиббий пункт.

Биз билан разведкада кўпни кўрган бир эркак фельдшер бор эди. У мендан сўради:

– Қаеринг яраланди?

– Қаерим яраланганини билмайман... Бироқ қон...

У менга отамдек, ҳаммасини айтиб берди...

Урушдан сўнг яна ўн беш йил разведкага бордим. Ҳар кеча. Тушларим ҳам шундай эди: гоҳ автоматим панд беради, гоҳ қуршовда қолиб кетамиз. Уйғонсам – тишларимни гичирлатиб ётган бўламан. Қаердалигимни эслашга уринаман. У ерданми, бу ердами?

Уруш тугагач, учта истак пайдо бўлди: биринчиси – ниҳоят қорним билан ер бағирлаб юрмай, троллейбусда юриш, иккинчиси – бутун оппоқ батон олиб, тўйиб еб олиш, учинчиси – оппоққина, чойшаблари шитирлаб турган тўшакда тўйиб ухлаб олиш. Оппоққина чойшабларда...»

*Альбина Александровна Гантимурова, катта сержант,
разведкачи*

«Иккинчи боламга ҳомиладор эдим... Ўғлим – икки ёшда, мен эса яна ҳомиладорман. Бу орада уруш бошланди. Эрим фронтга кетди. Мен ота-онам олдига бориб, ўша нарсани қилишга журъат қилдим. Ўзингиз тушунасиз-ку? Аборт... У пайтларда бунга рухсат йўқ эди... Қандай туғаман? Ҳамма ёқда кўзёш... Уруш! Ўлим орасида қандай туғади киши?»

Шифровкачи курсини тамомладим, фронтга жўнатишди. Болажоним, туғишга журъат қилолмаган болам... қизалогим учун қасос олмоқчи эдим... Қиз туғишим керак эди...

Фронтга боришни сўрадим. Штабда қолдиришди...»

*Любовь Аркадьевна Чарная, кичик лейтенант,
шифровкачи*

«Шаҳардан кетишаётганди... Ҳамма шаҳарни тарк этаётганди... Қирқ биринчи йилнинг йигирма сакки-

зинчи июнь куни қоқ тушда биз, Смоленск педагогика институти талабалари ҳам иккинчи типографияда тўпландик. Йиғилиш узоққа чўзилмади. Эски Смоленск кўчаси бўйлаб шаҳардан Красное шаҳри томон йўл олдик. Эҳтиёт шарт, кичик-кичик гуруҳ бўлиб борардик. Кечга томон салқин тортди, юриш осонлашди, орқага қарамасдан, тезроқ юра бошладик. Орқага қарашга кўрқардик... Дам олишга тўхтаганимиздагина, шарққа кўз ташлашга журъат қилдик. Бутун уфқ қонталаш бўлиб кетганди, қирқ километр наридан бутун осмон кип-қизил бўлиб кетганга ўхшарди. Ўн уй эмас, юз хонадон эмас, бутун Смоленск шаҳри ёнаётгани аниқ эди.

Янги, пирпиракли, енгилгина кўйлагим бўларди. Дугонам Верага у жуда ёқарди. У кўйлагимни бир неча бор кийиб кўрганди. Уни тўйига совга қиламан деб ваъда қилгандим. У турмуш курмоқчи эди. Йигити ҳам бор эди.

Қоқ ўртада уруш бошланди. Окопларга кетяпмиз. Ётоқхонадаги нарсаларимизни комендантга топширяпмиз. Кўйлак-чи? Шаҳарни тарк этаётганимизда: «Вера, кўйлакни ол», — деган эдим. Олмади. «Ваъда берганингдай, тўйга совга қиласан», — деди. Ўша ёнғинда кўйлак ҳам ёниб кетди.

Энди тинмай орқага қарардик. Елкаларимиз куйиб кетаётгандай эди. Кечаси билан тиним билмадик, сахарда эса ишга тушиб кетдик. Танкларга қарши ўралар қазий бошладик. Етти метр осма девор ва пастга қараб уч ярим метр. Ер ковлайману, курагим ёнаётганга ўхшайди, тупроқ кип-қизил бўлиб кетгандай. Кўз олдимда гуллар ва настаринга бурканган уйимиз гавдаланади... Оппоқ настарин гуллар...

Икки дарё ўртасидаги сув босадиган ўтлоқда чайла қуриб яшардик. Иссиқ, нам. Чивинлар тинчлик бермайдди. Ухлашдан олдин ўт ёқиб, тутатиб, чивинларни амаллаб ҳайдаймиз, тонгга яқин барибир чайлага кириб олишади, ором ололмайсан.

У ердан мени санчаства олиб кетишди. Санчаства ҳаммамизни полга ётқизишди, кўпчилигимиз касал бўлиб қолдик. Ҳароратим баланд. Қалтираяпман. Йиғлаб ётибман. Палата эшиги очилди, доктор остонадан: (у ёнига ўтиб бўлмасди) «Иванова, қонингда плазмодий бор», — деди. Иванова мен эдим. У мен учун плазмодийдан ҳам кўрқинчлироқ нарса йўқлигини билмасди. У ҳақда олтинчи синф дарслигида ўқиганман. Шундан бери ундан ўлимдан кўрққандай кўрқардим. Бу орада эса репродуктор садоси эшитилди: «Уйғон, она юрт...» Ўшанда бу қўшиқни илк бор эшитишим эди. Тузалиб кетсам, фронтга кетаман, деб ўйладим.

Рославль яқинидаги Козловка деган жойга олиб келишди, танчага ўтқазилди, йиқилиб тушмаслик учун ўзимни базур тутиб турибман. Тушимми, ўнгимми, билмайман:

— Шуми? — деб сўради.

— Ҳа, — деб жавоб берди фельдшер.

— Ошхонага олиб боринг. Олдин қорнини тўйдиринг.

Мени кроватга ётқизишди. Буни тушунмасангиз керак. Қандай бахт! Ерда, олов ёнида эмас, дарахт тагида, палаткали чайлада эмас, госпиталда, иссиқина тўшақдаман. Чойшабларга бурканганман. Етти кун уйғонмасдан ухлабман. Ҳамширалар турғизиб, овқатлантиришар экан, мен эса буларни эслолмайман. Етти кундан кейин, ўзим уйғонганимда, врач келиб, мени кўриқдан ўтказиб:

— Организм бақувват, тузалиб кетади, — деди.

Мен эса яна уйкуга кетдим.

...Фронтда частим билан қуршовда қолиб кетдим. Овқатланиш нормаси — бир кунда иккита қотган нон. Ўлганларни кўмишга вақтимиз етмасди, уларнинг устига шунчаки кум ташлаб қўярдик. Юзларини пилоткаси билан беркитиб қўярдик... «Агар тирик қолсак, — деди командир, — сени фронт орқасига жўнатаман. Олдин бу ерда аёл киши икки кун ҳам бардош беролмаса керак деб ўйлардим. Ўрнингда хотинимни тасаввур қилиб кўрсам...»

Мен аламдан йиғлаб юборай дедим, бундай пайтда фронт орқасида бўлгандан кўра, ўлганим яхши деб ўйлардим. Ақлан ва маънавий жиҳатдан ҳаммасига чиқардим, аммо жисмонан ожизлик қилардим. Жисмоний зўриқиш... Снарядларни ташиганимиз, қуролларни лой аралаш судраб юрганимиз ёдимда. Айниқса, ёмғирдан сўнг, баҳорда ер балчиққа айланиб қолади. Уч кун ухламаган кишига биродарини кўмиш учун гўр қазिश ҳам ниҳоятда оғир. Ҳатто йиғламасдик ҳам, ахир йиғлаш учун ҳам куч керак, нукул уйкумиз келарди. Мириқиб ухлаш орзуимиз эди.

Навбатчилигимда тинмай юрардим, баланд овозда шеър ўқирдим. Бошқа қизлар йиқилиб қолиб, ухлаб қолмасликлари учун кўшиқ айтишарди...»

Валентина Павловна Максимчук, зенитчи

«Минскдан яраланганларни олиб чиқаётган эдим... Баланд пошна кийиб олганман, чунки бўйим пастлигидан ниҳоятда хижолат бўлардим. Битта пошнам синиб қолди. Шу пайт «Десант!» деб чақириб қолишди. Ялангоёқ чопиб кетдим, қўлимда эса туфлим, ташлаб юборишга кўзим қиймади, туфлим жуда чиройли эди.

Бизни ўраб олганларида, қуршовдан чиқиб кета олишимизга кўзимиз етмагач, санитарка Даша билан ариқдан чикдик, бекинмай кўйдик: асирга олиб, ҳақорат қилганидан кўра снаряд билан бошимизни учириб юборсин деб, бошимизни баланд кўтариб олдик. Яраланганлар ҳам имкони борича кўтарилишди...

Биринчи фашистлар аскарини кўрганимда, тилим айланмай қолди, тилсиз қолдим. Улар эса ёш, навқирон йигитлар, хушчақчақ, табассум билан боришарди. Қаерда тўхтамасин, қаерда қудуқ ёки сув жўмрагини кўриб қолишса, ювинишга қиришиб кетишарди. Енглари доим шимарилган. Тинмай ювинишади... Атроф қонга беланган, бақир-чақир, улар эса бамайлихотир ювинишарди... Қалбимда шундай ғазаб уйғонди... Уйга келиб, икки

марта кўйлагимни алмаштирдим. Аъзойи баданим уларнинг бу ерда юрганларига қаршилиқ қиларди. Кечалари кўзимга уйқу келмасди. Наҳотки?! Кўшнимиз Клава хола эса уларнинг бизнинг ерларимизда, унинг уйда... юрганини кўриб, шол бўлиб қолди. Буни кўтаролмай, тез орада вафот этди...»

*Мария Васильевна Жлоба,
яширин гуруҳ аъзоси*

«Немислар қишлоғимизга қатта қора мотоциклларда кириб келишди... Мен уларга қатта-қатта кўзларим билан термулиб турардим: ҳаммаси ёш, қувноқ. Доим кулиб юришарди. Хандон отиб кулишарди! Уларнинг шу ерда, бизнинг еримизда юришини, кулиб юришини ўйлаб, аъзойи баданимиз увушиб кетарди.

Мен фақат қасос ҳақида ўйлардим. Ҳалок бўлишим ва мен ҳақимда китоб битишларини хаёл қилардим. Номим абадиятга битилади деб орзу қилардим. Бу менинг тасавурларим эди...

Қирқ учинчи йили қиз кўрдим... Ўшанда эрим билан ўрмонга партизанлар олдига келгандик. Балчиқда, бир қучоқ пичан устида туғдим. Тагликларни баданимда қуритардим, қўлтигим тагига олиб, иситиб яна боламни ўрардим. Атрофда ҳамма нарса ёқиб ташланган, қишлоқларни одамлари билан бирга ёқиб юборишган. Мактаб, черковларга ҳайдаб... керосин тўкиб чиқишарди... Беш ёшли жияним — у бизнинг гапларимизни эшитган — мендан сўради: «Маня хола, мен ёниб кетганимдан сўнг, мендан нима қолади? Фақат оёқ кийимимми...» Болаларимиз мана шу ҳақда сўрашарди...

Ўзим куйиб кул бўлган суякларни терардим... Дугонамнинг оиласини йиғишга кўмаклашардим... Кулдан суякларни, кийим қолдиқларини қидириб топардик. Кийим парчасидан кимлигини таниб олардик. Ҳамма ўзининг жигарини қидирарди. Мен бир парчани кўлимга олдим, дугонам «Онамнинг кўйлаги» деди-ю, ҳушидан кетди.

Кимдир чойшабга, кимдир сочиққа, хуллас, нима олиб келишса, ўшанга суякларни йиғишарди. Дугонам билан ярим халта суяк ҳам йиғолмадик. Ҳаммасини битта умумий қабрга қатор териб чиқдик. Қолдиқларнинг ҳаммаси қоп-қора, фақат суяклар оппоқ. Суяк кули ҳам оппоқ... Мен уни танийдиган бўлиб қолдим... У оппоқ эди...

Шундан кейин мени қаерга жўнатишмасин, ҳеч нарсадан қўрқмасдим. Болам ҳали кичкина эди, уч ойликдан уни ўзим билан топшириқни бажаришга оладиган бўлдим. Комиссар мени жўнатарди-ю, ўзи юм-юм йиғларди... Шаҳардан дори, бинт, зардоб олиб келардим... Қўл ва оёқлари орасига қўйиб, таглик билан ўраб, кўтариб кетардим. Ўрмонда ярадорлар ўляпти. Боришим керак. Боришимиз! Бошқа ҳеч ким ўтолмасди, ўтқизишмасди, ҳамма ёқда немис ва полиция постлари, фақат мен ўта олардим. Болам билан. Болам тагликларга ўралган...

Энди эсласам ўзим дахшатга тушаман... Қанчалик оғир! Ҳарорати кўтарилиши учун уни туз билан ишқардим, болам эса чинқириб йиғларди. Бутун бадани қизариб, тошма тошиб кетарди, болам чинқириб йиғларди. Пост олдида тўхтатишса: «Терлама, пан... Терлама», — дердим. Улар тезроқ кетсин деб мени ҳайдашди: «Вэк! Вэк!» Туз ҳам сепардим, саримсоқ пиёз ҳам суртардим. Болам ҳали гўдак, унга кўкрак берардим.

Постлардан ўтишим билан, ўрмонга кириб, хўнграб йиғлардим. Бўкириб! Боламга раҳмим келарди. Бир-икки кундан кейин эса яна топшириққа чиқардим...»

*Мария Тимофеевна Савицкая-Радюкевич,
партизанлар алоқачиси*

«Нафрат нималигини билдим... Бу туйғуни илк бор туйдим... Қандай қилиб бизнинг еримизда юришади? Бунга нима ҳақи бор? Улар ким бўлиб қолибди ўзи? Бу аянчли манзарадан иситмам кўтариларди. Улар бу ерда нима қиляпти ўзи?»

Бир тўп асирлар ўтишса, йўлда юзлаб мурдалар қоларди... Юзлаб... Кучи қолмай йиқилганларни жойида отиб ташлашарди. Уларни молдек ҳайдаб кетишарди. Ўлганларга аза очишга, уларни кўмишга улгуришмасди. Улар сон-саноксиз. Узоқ вақт ерда ётишарди... Тириклар ўликлар билан бирга яшашарди...

Ўгай опамни кўриб қолдим. Уларнинг қишлоқларини ёқиб ташлашибди.

Учта ўғли бор эди, ҳаммаси нобуд бўлибди. Уйни ҳам, болаларини ҳам ёқиб юборишибди. У ерга ўтириб олиб, чайқалиб ўтирарди, ўз дардини аллаларди. Жойидан туриб, қаерга боришни билмасди. Кимнинг олдига?

Биз ҳаммамиз: отам, акаларим ва мен ўрмонга йўл олдик. Ҳеч ким бунга ташвиқот қилмади, мажбурламади, ўзимиз... Онам биттагина сигири билан қолди...»

Елена Фёдоровна Ковалевская, партизан

«Мен заррача шубҳаланмасдим... Касбим фронт учун ниҳоятда зарур эди. Бир сонияга ҳам иккиланмадим, ўйламадим. Умуман олганда, ўша пайтни кутиш билан ўтказиш истагини билдирган одамларни жуда кам учратганман. Фақат биттаси эсимда, кўшнимиз... У менга тўғриси айтди: «Мен ҳаётни севаман. Мен упа-элик суртиб, бўяниб юришни хоҳлайман. Ўлишни истамайман». Бошқа бундайларни учратмадим. Эҳтимол улар садо чиқармай, индамайгина юришгандир. Билмайман, бу ҳақда бирон нарса деёлмайман...

Хонамдаги гулларни ташқарига чиқариб, кўшниларибга: «Илтимо, сув қуйиб туринг. Мен тезда қайтаман», — деганим ёдимда.

Тўрт йилдан сўнггина қайтдим...

Уйда қолган қизлар бизга ҳавас қилишарди, аёллар эса йиғлашарди. Мен билан кетаётган қизлардан бири йиғламай кетарди, ҳамма йиғлаб айюҳаннос солса, у тек турарди. Кейин эса сув олиб кўзларини намлаб қўйди.

Рўмолчасини сувлаб, кўзларини бир-икки марта артди. Ҳамманинг йиғлаётганидан хижолат бўлди чоғи. Уруш нималигини тушунармидик? Ахир, ёш эдик... Ҳозир эса урушда юрганим тўшимга кирса, даҳшатдан уйғониб кетаман... Самолёт кўтариляпти, менинг самолётим... тезликни олиб... сўнг йиқилади... Қулаётганимни тушунаман. Сўнгги лаҳзалар... Уйғонгунимча, туш тарқалиб кетгунча вужудимни даҳшатли кўрқув эгаллайди. Қари одам ўлимдан кўрқади, ёшлар эса ўлимнинг кўзига қараб кулади. У ўзини ўлмас деб ўйлайди! Мен ўлишимга ишонмасдим...»

Анна Семёновна Дубровина-Чекунова, гвардия катта лейтенанти, учувчи

«Тиббиёт ўқув юртини тамомлаб, уйга қайтсам, отам касал бўлиб ётган экан. Шу орада уруш бошланиб қолди. Мусаффо тонг ёдимда... Мен бу мудҳиш хабарни тонгда эшитгандим... Дарахтлар япроғидаги шудринг ҳали қуриб улгурмай, уруш деб эълон қилишди! Дарахт япроқлари ва ўтлардаги ногох кўзим тушган мана шу шабнам фронтда ҳам кўз олдимга келарди. Табиат одамлар билан содир бўлаётган нарсалар билан ажиб бир зиддиятда эди. Қуёш чарақлаб турарди... Мойчечак гуллаганди. Уларни жуда яхши кўрардим. Ўтлоқ уларга тўла эди...

Бугдойзорда беркинганимиз эсимда, қуёш чарақлаб турибди. Немис автоматлари «та-та-та-та» деб тариллайди, кейин эса жимлик. Фақат бугдойзорнинг майин шивирлаши эшитилади. Яна немис автоматлари тариллайди: «та-та-та-та»... Яна қачон бугдойзор шивирини... ғалланинг майин алласини... эшитар эканман деб ўйлаб қоласан киши...»

*Мария Афанасьевна Гарачук,
ҳарбий фельдшер*

«Онам билан мени эвакуация қилишди... Саратовга келдик... Тахминан уч ой ичида токарликка ўқиб олдим.

Станок олдида ўн икки соатлаб... оч-наҳор ишлардик. Миямизга бир фикр ўрнашиб қолган – фронтга борсак эди. У ерда ҳеч бўлмаганда овқати тузук. Каттиқ нон ва ширин чой беришади. Сариёр еймиз. Буни кимдан эшитганимизни ҳозир эслолмайман ҳам. Балки станциядаги ярадорлардандир? Очликдан ҳалос бўлиш учун, ва албатта, комсомол бўлганимиз учун. Дугонам билан военкоматга бордик, бироқ заводда ишлаётганимизни айтмадик. Айтсак, олишмасди. Яширганимиз учун ёзиб олишди.

Рязань пиёдалар билим юртига йўланма беришди. У ердан пулемёт бўлими командири бўлиб чиқдик. Пулемёт оғир, уни эшакдай устингга ортиб юриш қийин. Окшом. Постда туриб, силовсиндек ҳар бир товушни илғашга ҳаракат қиласан. Ҳар қандай шовқинга ҳушёр туриш керак... Урушда ярим инсон, ярим йирткич бўлишинг керак. Бу ҳақиқатан ҳам шундай... Бошқа йўл билан тирик қолиш имкони йўқ. Фақат инсон бўлсанг – тирик қолмайсан. Калланг кетади! Урушда ўзинг ҳақингда нимадир эслашинг керак. Нимадир... Инсон ҳали тўлиқ одам бўлмаган давридан ниманидир эслаши керак бўлади... Мен кўп ўқимаганман, оддий ҳисобчи-ман, аммо буни биламан.

Варшавагача бордим... Бутун йўлни пиёда босдик, пиёдалар уруш пролетариати дейишади-ку. Ер бағирлаб бордик... ортиқ сўраманг... Уруш ҳақидаги... қахрамонлар тўғрисидаги китобларни ёқтирмайман... Касал, йўтал тутган, ухламаган, кир-чир, афтода бир ҳолда йўл босардик. Кўпинча оч-наҳор... Аммо ғалаба қозондик!»

*Любовь Ивановна Любчик, автоматчилар
взводи командири*

«Отамни ўлдиришганини билардим... Акам ҳам ҳалок бўлганди. Ўламанми, тирик қоламанми – мен учун ҳеч қандай аҳамияти қолмаганди. Онамизга раҳмим келар-

ди. Такдир уни бир зумда гўзал маликадан қисматида
норизо қари кампирга айлантириб қўйди, у ҳаётини
отамсиз тасаввур қилолмасди.

– Нега урушга кетяпсан? – деб сўради онам мендан.

– Отам учун қасос оламан.

– Отанг сени винтовка билан кўрганда, бунга чидай
олмасди.

Отам кичкиналигимда сочимни ўриб қўярди. Бантик
боғларди сочларимга. Чиройли кийимларни онамдан ҳам
кўпроқ яхши кўрарди.

Частда телефончи бўлиб хизмат қилдим. Командир-
нинг гўшакдан чиқаётган «Мадад кучи сўрайман! Мадад
кучларини талаб қиламан!» – деган талаби ҳаммасидан
кўпроқ эсимда қолган. Бу деярли ҳар куни такрорланар-
ди...»

*Ульяна Осиповна Немзер, сержант,
телефонист*

«Мен қахрамон эмасман... Чиройли қизча эдим, бо-
лалигимда ниҳоятда эркалатишарди...»

Уруш бошланди... Ўлишни сира истамасдим. Отиш
даҳшат, отаман деб ҳеч қачон ўйламагандим. Нима-
лар деяпсиз! Қоронғудан, калин ўрмондан кўрқардим.
Ҳайвонлардан ҳам албатта кўрқардим... Вой... Бўри
ёки ёввойи чўчкага дуч келиш қандайлигини тасав-
вур қилолмасдим. Ҳатто итлардан ҳам кўрқардим,
кичкиналигимда мени катта ит тишлаб олганди, шу-
нинг учун улардан кўрқардим. Вой, нима деяпсиз! Мен
шунақаман... Мен барини партизанлардан ўргандим...
Винтовка, пистолет, пулемётдан отишни ўргандим.
Ҳатто ҳозир ҳам керак бўлса, кўрсатиб беришим мум-
кин. Эслашга уриниб кўраман. Пичоқ ёки куракдан
ташқари ҳеч қандай қуроли қолмаганда нима қилиш
кераклигини ҳам ўргатишган. Қоронғудан кўркмай
қўйдим. Ҳайвонлардан ҳам... Бироқ илонни кўрсам, ай-
ланиб ўтаман, уларга кўниқолмадим.

Кечаси ўрмонда кўпинча бўрилар увилларди. Биз эса ертўлаларимизда ётардик, ўрганиб кетгандик. Бўрилар дарғазаб, оч. Ертўлаларимиз ҳайвон инидек кичкинагина эди. Ўрмон уйимиз эди. Партизанлар уйи. Вой, нималар деяпсиз! Урушдан сўнг ўрмондан кўрқадиган бўлдим... Ҳозир сира ўрмонга бормайман...

Бутун уруш давомида уйда, онамнинг ёнида бўлишим мумкинлиги ҳақида ўйладим. Жуда чиройли онамнинг бағрида, онам латофатли аёл эди. Вой, нималар деяпсиз! Бунга қарор қилолмасдим... Бунга ўзимнинг журъатим етмасди... Бироқ... Бизга шундай дейишди... Шаҳарни немислар эгаллаганди ва мен яҳудий эканлигимни билиб қолдим. Урушгача ҳаммамиз: рус, татар, немис, яҳудийлар аҳил яшардик... ҳаммамиз бир эдик. Вой, нималар деяпсиз! Мен ҳатто «жухуд» деган сўзни эшитмагандим, чунки отам, онам ва китоблар билан яшардим: Бизга гўё ит текканди, бизни ҳамма жойдан ҳайдашарди. Биздан кўрқишарди. Ҳатто баъзи танишларимиз биз билан сўрашмай кўйишди. Уларнинг болалари ҳам салом бермасди. Кўшнилариимиз эса: «Нарсаларингизни ташланг. Энди уларнинг сизларга кераги йўқ», — дейишарди. Урушгача улар билан дўст эдик. Володя амаки, Аня хола... Нималар деяпсиз!

Онамни отиб ташлашди... Бу воқеа биз геттога кўчиб ўтишимиз керак бўлган кундан бир неча кун олдин содир бўлди. Бутун шаҳар кўчаларида немисларнинг буйруғи илиниб турарди: яҳудийларга тротуарларда юриш, сартарошхоналарга кириш, дўкондан нимадир харид қилиш тақиқланади... Кулиш мумкин эмас, кўшиқ айтиш мумкин эмас. Вой, нималар деяпсиз! Онам бунга ҳали кўниколмаганди, у доим паришонхотир юрарди. Балки ишонмагандир... Эҳтимол, дўконга киргандир? Унга кўпол гапиришган бўлса, у кулиб юборгандир. Гўзал аёллар каби... Урушгача у филармонияда кўшиқ айтган, уни ҳамма яхши кўрарди. Вой, нималар деяпсиз! Ўйлаб қоламан... Агар онам бу қадар гўзал бўлмаганида... Се-

вимли онамиз... Мен ёки отам билан бирга бўлармиди... Доим шу ҳақда ўйлайман... Оқшом бегона одамлар онамнинг ўлигини келтиришди. Пальто ва ботинкалари йўқ эди. Бу дахшат эди. Мудҳиш кеча! Дахшатли оқшом! Пальто ва ботинкаларини кимдир ечиб олганди. Тилла никоҳ узугини ҳам ечиб олишганди. У отамнинг совғаси эди...

Гетто¹да уйимиз йўқ эди, бизга бировнинг уйидаги чордоқни раво кўришди. Отам кўлига урушгача бисотимиздаги энг қимматбаҳо буюм — скрипкасини олди. Уни сотмоқчи бўлди. Мен касал эдим, ангинам шишган эди. Ҳароратим баланд. Тўшакка михланиб ётардим. Ҳатто гапиролмасдим ҳам. Отам бирон егулик сотиб олмоқчи бўлган. Менинг ўлиб қолишимдан кўрқарди. Онамсиз... онамнинг майин овози... юмшоқ кўлларисиз... ўлиб қолади деб ўйлаган... Ахир жуда эркатой эдим... Мени жуда яхши кўришарди... Мен отамни уч кун кутдим, кейин эса танишларимиздан уни ўлдиришганини эшитдим... Скрипка сабабли деб айтишди... У қимматбаҳомиди билмайман, лекин кетаётиб отамнинг: «Бир бонка асал ва бир бўлак сарёғ берса яхши бўларди», — дегани ёдимда. Вой, нималар деяпсиз! Мен онам... отамсиз қандай яшайман? Отамни топаман деб чиқиб кетдим... Ҳеч бўлмаса ўлигини топмоқчи эдим, бирга бўлиш учун... Мен қорамағиз эмас, сариққина эдим, сочларим ва қошларим тилларанг эди. Шунинг учун шаҳарда менга ҳеч ким тегмади. Бозорга келдим... У ерда отамнинг дўстини учратиб қолдим, у қишлоқда, ота-онасининг ёнида яшар экан. У ҳам отамга ўхшаб мусиқачи эди. Володя амаки. Унга ҳаммасини айтиб бердим... У мени аравага жойлаштириб, устимдан ем-хашак ташлаб кўйди. Аравада чўчка

¹ Иккинчи жаҳон урушида немис нацистлари ва уларнинг иттифоқдошлари назорат қиладиган хуудлардаги яҳудий миллати вакиллари мажбурий кўчириб жойлаштирилган аҳоли яшаш жойлари.

болалари чийиллар, товуқлар қоқовларди. Биз узоқ йўл юрдик. Вой, нималар деяпсиз! Кечгача юрдик. Мен ухлардим, турардим, яна ухлаб қолардим...

Шу тариқа партизанларга қўшилиб қолдим...»

Анна Иосифовна Струмилина, партизан

«Парад бошланганди... Бизнинг партизанлар отрядимиз Қизил Армия қисмлари билан қўшилиб, параддан сўнг қурол-яроғларни топшириб шаҳарни тиклаш ишига бел боғлашимиз кераклиги айтилди. Биз бунга хазм қилолмасдик: бу нима деган гап — ҳали уруш туғамди, фақат Белоруссия озод этилди-ку, бизга эса қуролларингни топширинглар дейишяпти. Ҳар биримиз урушни охиригача етказишни истардик. Шунинг учун ҳаммамиз военкоматга келдик, ҳаммаси қизлар... Мен ҳамшира эканлигимни айтиб, фронтга жўнатишларини илтимос қилдим. Менга: «Яхши, сизни ҳисобга олиб қўямиз, керак бўлсангиз, албатта қақирамиз. Ҳозирча бориб ишлаб тулинг», — дейишди.

Кутаман. Чақиримаяпти. Яна военкоматга бораман... Яна ва яна бордим... Ниҳоят менга очирини айтишди, ҳамшираларга эҳтиёж йўқ экан, улар етарли экан. Минскда гиштларни саралаш керак... Шаҳар вайроналар ичида қолган. Қандай қизларимиз бор эди дейсизми? Чернова деган қизимиз бўларди, хомиладор эди, минани қўлтиқлаб борарди, бўлажак боласининг юраги ураётган жойга яқин бўлса-да. Ўзингиз хулоса чиқаринг, бу қандай одамлар эди. Нима қиламиз бунга муҳокама қилиб, биз шундай эдик. Бизга Ватан ва биз битта нарсамиз деб ўргатишган. Ёки бошқа бир дугонам, у шаҳар бўйлаб кизини етаклаб юрарди, кизининг бутун баданига варақалар ёпиштирилган эди. Қизчаси қўлини кўтариб, зорланарди: «Ойижон, ойи, исиб кетяпман. Ойижон, терлаб кетяпман». Кўчалар эса немисларга тўла. Ҳамма ёқда полицаёлар. Немисни алдасанг бўлади, полицаини алдай олмайсан. У ўзимизники, у

ичингда нима бўлаётганини билиб туради. Хаёлингда нима кечаётганини сезади.

Ҳатто болалар ҳам... Уларни ўзимиз билан отрядга олдик, бироқ улар ҳали гўдак-ку. Уларни қандай қўтқариш керак? Уларни фронт ортига жўнатишга қарор қилишди, бироқ улар болалар уйдан фронтга қочиб кетишарди. Уларни поездларда, йўлларда тутиб олишарди. Улар яна қочиб фронтга интилишарди.

Тарих яна юз йиллар бунинг нималигини билиш учун изланиш олиб боради. Бу қандай одамлар эди? Улар қаердан? Тасаввур қилинг-а: Ҳомиладор аёл мина олиб юрса... Ахир у фарзанд кутарди... У ҳам севарди, яшашни истарди. Албатта у ҳам кўрқарди. Аммо ба-рибир бораверарди... Сталин учун эмас, ўз фарзандла-ри камолини истаб борарди. Келажак учун. Тиз чўкиб яшашни истамасди. Душманга бўйсунитишни ўзига эп кўрмасди... Эҳтимол биз кўр бўлгандирмиз, инкор эт-майман, ўша пайтда кўп нарсаларни билмасдик, бироқ биз кўр бўлсак-да, қалбимиз тоза эди... Вужудимиз икки қисмга бўлинган эди. Буни тушунишингиз керак...»

*Вера Сергеевна Романовская,
партизанлар ҳамшираси*

«Ёз бошланди... Мен тиббиёт билим юртини тамомла-дим. Диплом олдим. Уруш! Дарров военкоматга чақириб, буйруқ беришди: «Икки соат вақт берамиз. Нарсаларин-гизни йиғиштиринг. Фронтга кетасизлар». Мен ҳаммаси-ни кичкина жомадонга жойлаштириб олдим.

— Урушга ўзингиз билан нима олдингиз?

— Конфетлар.

— Нима?

— Бир жомадон конфет. Билим юртидан кейин йўлланма билан борган кишлоғимда рағбат пули бериш-ганди. Пулим бор, мана шу пулларнинг ҳаммасига бир жомадон шоколадли конфетлар сотиб олдим. Урушда

менга пул керак бўлмаслигини яхши билардим. Жомадоннинг устига эса бутун курс билан тушган суратимизни жойлаштирдим. Военкоматга келдим. Военком сўради: «Сизни қаерга жўнатай?» Мен эса ундан сўрадим: «Дугонамни қаерга жўнатдингиз?» У билан бирга Ленинград вилоятига келгандик, у ўн беш километр наридаги кўшни қишлоқда ишларди. Военком менга қараб кулди: «У ҳам шуни сўради». Бизни станцияга олиб бориши керак бўлган юк машинасига юкимни ортиш учун жомадонимни олди: «Намунча оғир? Нималар оволдингиз?» — деб сўради. — «Конфетлар. Бир жомадон конфет». У жим бўлиб қолди. Юзидаги табассум қаергадир ғойиб бўлди. У ўзини ўнғайсиз, ҳатто айбдор ҳис қилаётганини сезиб турардим. У ёши бир жойга бориб қолган киши эди... Мени қаерга кузатаётганини яхши биларди...»

*Мария Васильевна Тихомирова,
фельдшер*

«Менинг тақдирим тезда ҳал бўлди...

Военкоматда «Ҳайдовчилар керак» деган эълон осилиб турганди. Шунинг учун ҳайдовчилар курсини тугатдим... Олти ойлик... Мен ўқитувчи эканлигимга ҳам аҳамият беришмади (урушгача педтехникумда ўқигандим). Урушда ўқитувчилар кимга керак? Ҳаммага аскарлар керак. Биз, қизлар, кўпчилик эдик. Бир автобат¹ тўлиқ қизлардан иборат эди.

Бир сафар ўқув машғулотларида... негадир бу воқеани кўзёшларсиз эслолмайман... Кўклам эди. Отишни тугатиб, орқамизга қайтдик. Мен эса бинафшаларни териб олдим. Кичкинагина гулдаста. Уларни милтиғим найзасига бойлаб қўйдим. Шу ҳолда борардим.

Лагеримизга қайтдик. Командир ҳаммамизни сафга тортиб, мени чақирди. Мен бир қадам олға чиқдим... Вин-

¹ Автобат — автомашиналарда юк ташиш учун мўлжалланган ҳарбий бўлинма.

товкамга бинафша бойлангани умуман эсимда йўқ. У эса мени сўкиб кетди: «Аскар аскар бўлиши керак. Гул териб юрганинг нимаси?» Шундай вазиятда қандай қилиб гуллар ҳақида ўйлаш мумкинлигини хаёлига сиғдиролмасди. Эркак киши бунини тушунолмайди... Барибир бинафшаларимни ташлаб юбормадим. Уларни астагина ечиб олиб, чўнтагимга солиб қўйдим. Мана шу бинафшалар учун навбатдан ташқари уч кун наряд беришди...

Бошқа сафар эса, постда турган эдим. Соат иккида алмашиш учун келишди, бироқ мен хоҳламадим. Навбатчини ухлашга жўнатиб юбордим: «Сен кундузи турарсан, мен ҳозир навбатчилик қилай». Қушлар сайрашини эшитиш учун кечаси билан навбатчилик қилишга тайёр эдим. Фақат сокин оқшом илгариги... осуда ҳаётни эслатарди.

Фронтга кетаётганимизда одамлар йўл бўйлаб туриб олиб, бизларни кузатишарди: хотинлар, чоллар, болалар. Ҳаммаси кўзёш тўкарди: «Қизлар фронтга кетяпти». Бир батальон қиз фронтга кетаётган эдик.

Мен рулдаман... Жангдан кейин ўликларни йиғиштирамиз, улар бутун жанг майдони бўйлаб сочилиб ётади. Ҳаммаси ёш. Навқирон йиғитлар. Орасидан битта киз чиқиб қолди. У ҳам ўлган... Ҳаммамиз жим бўлиб қоламиз...»

*Тамара Илларионовна Давидович,
сержант, ҳайдовчи*

«Фронтга қандай тайёрланганимни билсангиз эди... Тасаввур қилолмайсиз... Кўпга кетаман деб ўйламагандим. Душманни енгамизу, қайтамиз дебман! Битта юбка, сеvimли юбка, икки жуфт пайпоқ ва битта туфли олибман. Воронеждан чекинаётгандик, дўконга югуриб кирганимиз ёдимда, у ердан ўзимга баланд пошнали яна бир туфли сотиб олдим. Чекинаётганимиз эсимда, ҳамма ёқ қоп-қора тутун (бироқ дўкон очик, бу – мўъжиза!), негадир туфли олгим келиб қолди. Ҳозир

эсласам, шундай бежирим туфлича эди... Атир ҳам со-
тиб олдим...

Урушгача кечирган ҳаёт тарзидан бирдан воз кечиш
жуда қийин. Нафақат юрагинг, бутун вужудинг қаршилиқ
қилади. Маёна шу туфличаларни кўтариб, дўкондан хур-
санд бўлиб чиққаним эсимда. Оғзим қулоғимда. Атроф
эса тутун... Гумбур-гумбур... Урушда бўлсам-да, уруш
ҳақида ўйлагим келмасди. Ишонмасдим.

Атроф эса қирғин-барот...

*Вера Иосифовна Хорева,
ҳарбий жарроҳ*

Турмуш ва борлиқ ҳақида

«Ҳаёл сурардик... Жанг қилишни орзу қилардик...

Бизни вагонларга жойлаштиришди, дарслар бошла-
ниб кетди. Ҳаммаси биз уйда ўтириб, ҳаёл қилганимиздек
эмас экан. Эрта туриш керак эди, кун билан оёқда
чопа-чоп қилардик. Биз эса ҳали илгариги ҳаётни унут-
магандик. Атиги тўрт синфни тугатган бўлим команди-
ри, кичик сержант Гуляев бизга низомни ўргатиб, айрим
сўзларни нотўғри талаффуз қилганида рашимиз келарди.
У бизга нима ҳам ўргата олади деб ўйлардик. У эса биз-
га тирик қолишни ўргатди...

Карантиндан сўнг, қасамёд қилишдан олдин, старши-
на кийим-кечак келтирди: шинель, пилотка, гимнастёр-
ка, юбка, ички кийим ўрнига бўздан эркакча тикилган
енги бор иккита кўйлак, пайтава ўрнига чулки ва бутун
пошнаси ва учига темир тақа қоқилган оғир ботинка.
Ротада бўйи ва гавдасига кўра энг кичкинаси экан-
ман. Бўйим бир юз эллик уч сантиметр, оёқ ўлчамим
ўттиз бешинчи. Ҳарбий саноат албатта бундай жажжи
ўлчамдаги маҳсулот ишлаб чиқаришга ихтисослашма-
ган эди. Унинг устига кийим-кечакни Америка етказиб
берарди. Улардан бундай жажжи кийимларни кутиш
амримаҳол эди. Менга қирқ иккинчи ўлчамдаги оёқ ки-

йим беришди. Уларнинг боғичини ечиб ҳам ўтирмасдим, шундоқ кийиб-ечардим. Оғирлигидан оёғимни ердан узолмасдим, ботинкамни судраб юрардим. Менинг сафдаги юришимдан тош йўлда учкун сачрарди. Юришимни сафдаги юришдан бошқа ҳар нима деб атаса бўларди. Биринчи марш мен учун қанчалик даҳшат бўлганини эслагим ҳам келмайди. Мен жасорат қилишга тайёр эдим-у, лекин ўттиз бешинчи ўлчамдаги оёқ кийим ўрнига қирк бешинчи ўлчамни кийишга тайёр эмас эдим. Ахир бу жуда оғир ва хунук! Жуда қўпол!

Командир менинг юришимни кўриб, сафдан чақириб олди:

– Смирнова, сафда юришинг нимага ўхшайди? Сенга ўргатишмаганми? Нега оёғингни кўтармайсан? Навбатдан ташқари учта наряд буюраман...

Мен жавоб бердим:

– Хўп бўлади, ўртоқ катта лейтенант, навбатдан ташқари учта наряд! – орқага ўгирилдим, юраман деб йиқилиб тушдим... Ботинкаларимдан тушиб қолдим... Оёқларим қонаб кетганди...

Ўшандагина ортиқ бу оёқ кийимларда юролмаслигим аёнлашди. Рота этикдўзи Паршинга эски плашпалаткадан ўттиз бешинчи ўлчамдаги этик тикиб бериш буйруғи берилди...»

*Нонна Александровна Смирнова,
оддий аскар, зенитчи*

«Кулгили воқеалар кўп бўларди...

Интизом, низом, даража нишонлари – бу ҳарбий ҳикматни ўзлаштириш осон кечмаган. Самолётни кўриқлаётган эдик. Низомда эса кимдир келаётган бўлса уни тўхтатиш лозимлиги кўрсатилган: «Тўхта, ким келяпти?» Дугонам полк командирини кўриб қолиб, қичқирди: «Тўхта, ким келяпти? Мени кечиринг-у, бироқ мен отаман!» Тасаввур қилинг-а: «Мени

кечирингу, бироқ мен отаман!» – деб бақиряпти. Мени кечиринг... Ха-ха-ха...»

Антонина Григорьевна Бондарева, гвардия лейтенанти, катта учувчи

«Қизлар ўқув юртига келишганда сочлари узун эди... Хар хил турмаклар... Менинг ҳам сочларим узун эди, уларни ўриб, бошим узра чамбарак қилиб ётқизиб олардим... Уларни қандай ювасан? Қаерда қуритасан? Эндигина ювсанг, тревога эълон қилинади, югуришинг керак. Командир Марина Раскова ҳаммамизга сочимизни кесиб ташлашни буюрди. Қизлар йиғлаб-йиғлаб сочларини кесишди. Лиля Литвяк эса, у кейинчалик машхур учувчи бўлди, ҳечам узун сочларидан айрилгиси келмасди. Мен Раскова олдига бордим:

– Ўртоқ командир, буйруғингиз бажарилди, фақат Литвяк бажармади.

Марина Раскова, аёлларча юмшоқ табиатлилигига қарамай, жуда қаттиққўл командир бўла оларди. У мени орқамга жўнатиб юборди:

– Буйруқ бажарилишини таъминлай олмасанг, қандай парторгсан? Орқангга қайт!

Кўйлақлар, баланд пошнали туфличалар... Уларни ташлашга кўзимиз қиймасди, халтачаларга берки тардик. Кундузи этикда юрардик, кечқурун эса бироз бўлса-да, туфли кийиб ойна олдида хуснимизга термулардик. Раскова кўриб қолди – бир неча кундан сўнг буйруқ берди: барча аёллар кийимини посылка орқали уйга жўнатиб.

Мана шунақа! Бироқ янги самолётни биз тинч замондагидек икки йил эмас, олти ой ичида ўрганардик. Биринчи машғулот кунларида иккита экипажимиз нобуд бўлди. Тўртта тобут қўйдик. Учта полкнинг ҳаммаси, ҳамма-ҳаммамиз ўқириб йиғлардик.

Раскова сўзга чиқди:

– Дугоналар, кўз ёшингизни артинг. Бу бизнинг биринчи қурбонларимиз. Улар хали кўп бўлади. Бардам бўлинглар...

Кейин эса, урушда, кўзёшларсиз дафн қилардик. Йиғламай қўйдик.

Қирувчи самолётларда учардик. Баландликнинг ўзиёқ аёл организми учун ниҳоятда оғирлик қиларди, баъзан қорнинг умуртқа погонангни эзарди. Қизларимиз эса нафақат учишарди, улар асларни уриб туширишарди. Яна қандай асларни денг-а! Мана шунақа! Биласизми, биз келаётганда, эркаклар «учувчилар келяпти» деб бизга хайрат билан қарашарди. Улар бизга ҳавас қилишарди...»

Клавдия Ивановна Терехова, авиация капитани

«Кузда мени военкоматга чақаришди... Военком қабул қилиб, мендан сўради: «Сақрашни биласанми?» Қўрқаман деб, тўғриси айтдим. Десантликка роса даъват қилди: чиройли кийим, ҳар куни шоколад беришади. Аммо болаликдан баландликдан қўрқардим. «Зенит артиллериясига борасизми?» Худди мен зенит артиллерияси нималигини биладигандай. Шунда у: «Келинг, сизни партизанлар отрядига жўнатамиз», – деди. «У ердан онамга Москвага қандай қилиб хат ёзаман?» У қизил қаламини олиб, менинг йўлланмамага: «Дашт фронти» деб ёзиб қўйди...

Поезда мени ёш бир капитан севиб қолди. Кечаси билан вагонимизда мени пойлаб чиқди. У уруш нималигини биларди, бир неча марта яраланган. Менга роса термулиб турди-да: «Вера, фақат тубанлашманг, кўполлашиб кетманг. Ҳозир шундай нозиксизки. Мен кўп нарсани кўрдим!» – деди. Кейин шу мазмунда роса ваъз ўқиди. Урушдан... жаҳаннамдан тоза чиқиш қийин ва ҳоказо ва ҳоказо...

Дугонам билан иккинчи Украина фронтининг тўртинчи гвардия армиясига бир ой деганда етиб бордик. Ва ниҳоят етиб келдик. Бош жарроҳ бир неча дақиқага

чиқиб, бизга бош-оёқ разм солди-ю, операция хонасига олиб кирди: «Бу операция столи сизларники...» Санитар машиналар бирин-кетин келяпти, катта-катта машиналар, «студебеккерлар», ярадорлар ерда, замбилларда ётибди. Биз фақатгина: «Қайсиларини биринчи олайлик?» – деб сўрадик. «Жим ётганларни...»

Бир соатдан кейин ўз столим ёнида турардим, операция бошлаб юборгандим. Шундан кейин бошланиб кетди... Уззу тун операция қиласан, кейин бироз мизғиб оласану, тезда кўзингни ишқаб, ювиниб оласан, яна ишингга қайтасан.

Учта одамнинг биттаси албатта ўларди. Ҳаммага ёрдам беришга улгурмасдик. Учинчиси ўларди...

Жмеринка бекатида бизни даҳшатли суръатда бомбардимон қила бошлашди. Состав тўхтади, биз югуриб кетдик. Замполитимиз, кеча аппендицитини олдирганди, бугун эса бизлар билан югурарди. Тунни ўрмонда ўтказдик, составимиздан асар ҳам қолмади. Сахарлаб немис самолётлари ўрмонни оралаб чиқишди. Қаерга беркинасан киши? Юмронқозикдай ерга кириб кетмаймиз-ку. Мен қайин дарахтини кучоқлаб олдим: «Вой, ойижон, ойижон! Наҳотки ўлиб кетсам? Агар тирик қолсам, дунёдаги энг бахтиёр инсон бўлсам керак». Кейинчалик кимга қайинни кучоқлаб турганимни гапириб берсам, ҳаммаси қотиб қулишарди. Менга ўқ теккизиш ҳеч гап эмасди. Бўй барабар турибман, қайин эса оппок... Ана қулги!

Галаба кунини Венада кутиб олдим. Ҳайвонот боғига бордик, ҳайвонларни кўришни жуда-жуда истадим. Концентрацион лагерни кўришга ҳам борсак бўларди. Ҳаммани олиб бориб кўрсатишди. Бормадим... Ҳозир ўзимга ўзим хайрон қоламан, нега бормадим экан? Кўнглим шодон, қувноқ ниманидир тусади. Ўзгача ҳаётни кўргим келганди...»

Вера Владимировна Шевалдишева, катта лейтенант, жарроҳ

«Оилада уч киши эдик... Онам, отам ва мен... Биринчи бўлиб фронтга отам кетди. Онам отам билан бирга кетмоқчи эди, у хамшира, бироқ отамни бошқа томонга, онамни бошқа томонга жўнатишди. Мен эса эндигина ўн олтида эдим... Мени олгилари келмади. Мен бир йил военкоматга қатнадим. Ниҳоят бир йилдан кейин мени олишди.

Узоқ вақт поездда юрдик. Биз билан госпиталдан чиққан аскарлар қайтаётганди, уларнинг орасида ёш йигитлари ҳам бор эди. Улар бизга фронт ҳақида ҳикоя қилиб беришарди, биз эса овзимизни очиб эшитиб ўтирардик. Бизга ўқ узишади деб айтишган, қачон отишма бошланади деб кутиб ўтирдик. Борганимиздан кейин ўққа тутилганмиз деб айтамиз деб ўйлардик.

Ва ниҳоят етиб келдик. Қўлимизга винтовка эмас, қозон, тоғора тутқазишди. Қизларнинг ҳаммаси менинг тенгқурларим. Ҳаммамиз ота-онамизнинг эркатоёи, арзандаси эдик. Мен оилада ягона фарзанд эдим. Бу ерда эса ўтин ёришимиз, печ ёқишимиз керак эди. Кейин эса кулини олиб, совун ўрнига тоғораларга солардик. Чунки совун келиши билан дарров тугарди. Кирлар эса исқирт, битлаган.

Қонга беланган... Қишда қон юқидан оғирлашиб кетарди...»

*Светлана Васильевна Катихина, дала
хаммом-кир ювиш отряди жангчиси*

«Биринчи ярадоримни ҳозиргача эслайман... Юзи ёдимда... Бўкса суягининг ўртаси очиқ жароҳатланган эди. Тасаввур қилинг-а, суяк чиқиб турибди, снаряд парчаси жароҳатлаган, ичак-чавағи ташқарига чиқиб кетган. Бу суяк... Назарий жиҳатдан нима қилиш кераклигини билардим, бироқ унинг ёнига эмаклаб борганимда, ўзимни ёмон ҳис қила бошладим, кўнглим

бехузур бўлди. Шу пайт кимдир: «Синглим, сув ичиб ол», — деди. Буни ҳалиги ярадорим айтаётган экан. Менга раҳми келди. Ўша манзара ҳозиргидай кўз олдимда. Унинг сўзларидан ўзимга келдим: «Эсиз, оқбилак ойим! Одам ўляпти, бу нозик ойимнинг эса кўнгли айнибди!» — деб ўзимни сўқдим. Шахсий пакетни очиб, у билан ярани ёпдим — ўзимни яхшироқ ҳис қила бошладим, шу билан рисоладагидек ёрдам кўрсатдим.

Ҳозир уруш ҳақидаги киноларни кўрсам: ҳамшира жанг майдонида, тозагина, оппоққина, пахтали шимда эмас, юбкада, кокилчасига пилотка тақилган. Ахир, бу ёлғон! Агар шундай бўлганимизда, ярадорни окопдан олиб чиқа олармидик... Атрофингда ҳаммаси эркак бўлса, юбкада қаергача ҳам борардик. Тўғриси айтсам, юбкаларни уруш охирида, байрам кийими сифатида беришди. Эркаклар ички кийими ўрнига трикотажли ички кийимни ҳам ўшанда беришган. Хурсандлигимиздан ўзимизни кўярга жой топа олмасдик. Кўринсин деб, гимнастёрка тугмасини ечиб олардик...»

*Софья Константиновна Дубнякова, катта
сержант, санинструктор*

«Гумбур-гумбур... Ҳамма ёқ тинмай портляпти. Ҳамма ўзини ҳар қаёққа урди... Мен ҳам югуриб кетдим. Кимнингдир: «Ёрдам беринг... Ёрдам беринг...» деган ноласи эшитилди. Унга эътибор бермай югурияман... бир неча дақиқадан сўнг етиб борди, елкамдаги санитар сумкасини ҳис қила бошладим. Уялиб кетдим. Кўрқув қаерга қочганини билмайман! Қайтиб орқамга югурдим: инграётган ярадор аскар экан. Жароҳатини дарров боғладим. Кейин иккинчисини, сўнг учинчисини...

Ярим кеч жанг тинди. Тонгда эса қор ёғди. Қор остида саноксиз мурдалар қолди... аксариятининг қўли те-

пага... осмонга кўтарилган эди... Мендан бахт нима деб сўранг. Мен ўликлар орасида ногоҳ тирик одамни топиш деб жавоб бераман...»

Анна-Ивановна-Беляй, ҳамшира

«Биринчи бор ўлган одамни кўрганимда... унинг устида туриб роса йиғладим... Кўзёш тўқдим... шу пайт ярадор чакириб қолди: «Оёғимни боғлаб қўй!» Оёғи эса иштонининг ичида узилиб ётганди, снаряд теккан экан. Почасини кесиб ташладим. У эса: «Оёғимни бер! Ёнимга қўй», — дейди. Ёнига қўйдим. Улар, агар ҳушидан кетишмаган бўлса, қўлларини ҳам, оёқларини ҳам ташлаб кетмайди. Олиб кетишади. Ўлаётган бўлса, бирга кўмишни илтимос қилишади.

Урушда ҳеч қачон ҳеч нарсани унутмайман деб ўйлагандим. Бироқ унутилар экан...

Ёш, навқирон йигит. У ўлиб ётарди. Ўлганларнинг ҳаммасини ҳарбий низомга қўра тантанали дафн этишади деб ўйлаган эканман, уни эса судраб ёнроқ дарахти тагига олиб кетишди. Тезда гўр қазиди... Тобутсиз, кафансиз шундоқ ерга кўмиб қўя қолишди, устидан тупроқ тортишди. Қуёш нурларини аямасди, унга ҳам сочарди... Илиқ ёз куни... На плаш-палатка бор эди, на бошқа бир буюм; уни гимнастёрка, галифеда кўмишди, кийимлари ҳали янги экан, яқинда келганга ўхшайди. Шундай қўйиб, кўмиб қўйишди. Гўр ҳам чуқур эмасди, мурда сирса бўлди. Жароҳати ҳам катта эмас, ўқ чаккасига теккан. Қон кам оққан, шунинг учун одам тирикдай ётибди, фақат оппоқ.

Отишмадан кейин портлатишди. Ўша жойдан нима қолганини билмайман ҳам...

Қуршовда қолганлар ўликларни қандай кўмишарди? Ёнимизда, ўзимиз ўтирган окопда, шундоққина устига тупроқ ташлаб қўярдик. Фақат кичик дўнглик кимдир кўмилганини эслатарди. Агарда орқамиздан немислар

ёки танклар келаётган бўлса, албатта, дарҳол янчиб ташлашади. Улардан ном-нишон қолмасди, фақат тупрок. Ўрмонда кўпинча дарахт тагига кўмишарди... Мана шу эман, мана шу қайинлар остига...

Ҳозиргача ўрмонга боролмайман. Айниқса қари эман, қари қайин дарахтлари бор жойга... Уларнинг тагида ўтиролмайман...»

*Ольга Васильевна Корж, кавалерия эскадрони
санинструктори*

«Фронтда овозимдан айрилган эдим... ширадор овозим бор эди...

Овозим уйга қайтганимдагина қайта тикланди. Кечки овқатга ҳамма қариндошлар йиғилганди, бироз ичишди, кейин эса: «Қани, Вера, ашула айтиб бер», — дейишди. Мен куйлай олдим...

Фронтга кетаётганда моддиюнчи эдим. Атеист эдим. Мактабда яхши ўқитишган, сипо совет ўқувчиси бўлиб бордим фронтга. У ерда эса... У ерда ибодат қиладиган бўлдим... Жангдан олдин доим ибодат қилардим, дуо ўқирдим. Сўзларим оддий эди. Уларни ўзим тўқирдим. Маъноси эса бир: ота-онам олдига тезроқ қайтай. Ҳақиқий дуоларни билмасдим, Инжилни ҳам ўқимагандим. Дуо ўқиётганимни ҳеч ким кўрмасди. Ҳаммадан яширин ибодат қилардим. Эҳтиёткорлик билан. Чунки... У пайтда биз бошқача эдик, у даврда бошқача одамлар яшарди. Тушуняпсизми? Биз бошқача фикрлардик, бошқача тушунардик... Чунки... Бир воқеани айтиб бераман... Бир сафар янги келганлар орасида художўй киши бор экан. У ибодат қилганида аскарлар кулишарди: «Ҳа, худойинг сенга ёрдам бердими? Агар у бор бўлса, қандай буларга чидаб турибди?» Улар хочга тортилган Исо оёқлари остида «У сени севса, нега сени қутқармайди» деб ҳайқирган одамдай худога ишонишмасди. Урушдан сўнг Инжилни

Ўқиб чикдим... Хозир доим уни ўқиб тураман... Ана ўша аскар, унинг ёши анча катта эди, отишни истамасди. Отишдан бош тортарди: «Кўлим бормайди! Мен ўлдирмайман!» Ҳамма ўлдиришга кўнарди, у эса йўқ. Замон-чи? Қандай замонда яшардик... Таҳликали замон эди... Чунки... Трибуналга топшириб, уни икки кундан сўнг отиб ташлашди... Пақ! Пақ!

Замон бошқа эди... Одамлар бошқа... Сизга қандай тушунтирсам экан? Қандай...

Бахтимга, мен... Мен ўлдирган одамларимни кўрмасдим... Бироқ... Барибир... Энди уларни ўлдирганимни тушуняпман. Доим шу ҳақда ўйлайман... Чунки... Чунки қаридим. Гуноҳларимни кечиришни танграмдан сўрайман. Ўлимимдан сўнг ордену медалларимни музейга эмас, черковга беришни қизимга тайинладим. Ҳазратга берсин... Улар тушларимга кириб чиқишади... Ўликлар... Мен ўлдирган одамлар... Мен уларни кўрмаган бўлсам ҳам, ёнимга келиб, менга қарашади. Мен эса уларнинг орасидан тиригини излайман, майли оғир ярадор бўлсин, қутқарсам бўлгани. Нима деб таърифлашни билмайман... Бироқ уларнинг ҳаммаси ўлган...»

Вера Борисовна Сапгир, сержант, зенитчи

«Мен учун энг даҳшати бу — ампутациялар... Баъзан шундай катта ампутациялар қилинардики, оёқни бутунлай кесиб ташлашарди, мен эса уни зўрға кўтара олардим, тосга жойлаштириш учун базўр кўтариб борардим. Уларнинг жуда оғирлиги эсимда қолган. Ярадор пайқаб қолмасин деб, оҳистагина ушлаб, уни болани кўтаргандек эҳтиёткорлик билан олиб кетардик... Чақалокдек... меҳр билан... Айниқса, тиззадан юқори бўлган катта ампутацияларда... Мен бунга кўниколмасдим. Наркоз остида касаллар инграшади, баъзан болохонали қилиб сўқишади. Мен доим қонга беланган ҳолда юрардим... Унинг ранги тўқ қизил... Қоп-қора...

Онамга ёзилган хатларда бу ҳақда лом-мим демасдим. Ҳаммаси яхши, уст-бошим бут, қорним тўқ деб ёзардим. Чунки у уч кишини фронтга жўнатган эди, бу жуда оғир юк...»

Мария Селивестровна Божок, хамшира

«Мен Қримда туғилиб ўсдим... Одесса яқинида. Қирк биринчи йилда Кордим туманидаги Слобода мактабининг ўнинчи синфини тугатдим. Уруш бошланганда, нукул радио эшитиб ўтирардим. Радиодан чекинаётганимиз ҳақидаги хабарларни эшитдим... Дарров военкоматга югуриб бордим, орқамга жўнатиб юборишди. Яна икки марта бордим ва ҳар сафар рад жавобини олдим. Йигирманчи июль куни бизнинг Слободкадан чекинаётган қисмлар ўтаётган эди, мен уларга қўшилиб, ҳеч қандай чақирув қоғозисиз фронтга йўл олдим.

Биринчи бор ярадорни кўрганимда, ҳушимдан кетиб қолганман. Кейин ўрганиб қолдим. Биринчи марта ўқ ёмғирига қарамасдан ярадор аскарни қутқариш учун югуриб кетганимда овозим борича қичқирдимки, ўқ овозлари ҳеч нарса бўлмай қолди. Кейин ўрганиб қолдим. Ўн кундан кейин яраландим, ўқни ўзим олиб ташладим, ўзим боғладим...

Қирк иккинчи йилнинг йигирма бешинчи декабри... Эллик олтинчи армиянинг бизнинг уч юз ўттиз учинчи дивизиямиз Сталинград остонасидаги баландликлардан бирини эгаллади. Душман қандай бўлса-да, уни қайтармоқчи бўлди. Жанг бошланиб кетди. Биз томонга танклар юра бошлади, бироқ уларни артиллерия тўхтатди. Немислар орқага қайтиб кетишди, ўртадаги нейтрал ҳудудда ярадор лейтенант, артиллерист Костя Худов қолган эди. Уни чиқариб олмоқчи бўлган санитарлар ҳалок бўлишди. Иккита санитар кучук у томонга ўрмалаб кетишди (уларни илк бор кўришим эди), бироқ улар ҳам қурбон бўлишди. Ўшанда мен телпагимни ечиб аста қаддимни ростладим, аввал секинги-

на, кейин баландроқ овозда урушгача барчамизнинг севимли қўшиғимиз бўлган «Мен сени жасорат учун кузатдим»ни куйлай бошладим: Иккала томон ҳам отишмани тўхтатди: немислар ҳам, ўзимизникилар ҳам. Костянинг ёнига келдим, энгашдим, сўнг уни чанага жойлаштириб, ўзимизникилар томонга судраб кетдим. Бор-япману, ичимда «орқамга отмаса эди, майли бошимга отишсин» деб кетяпман. Мана ҳозир... ҳозир отишади... Ҳаётимнинг сўнгги дақиқалари... Ҳозир! Қизиқ: оғриқни ҳис қилармиканман? Ойижон, кўрқяпман! Бироқ битта ҳам ўқ овози эшитилмади...

Бизга форма етказиб бўлмасди: мана ҳозиргина янги кийим олган бўлсак, икки кундан кейин қора қонга белаб келардик. Биринчи ярадорим – катта лейтенант Белов, сўнгги ярадорим – Сергей Петрович Трофимов, миномёт взводи сержанти. Етмишинчи йилда у меникига меҳмонга келди, қизларимга унинг жароҳат олган бошини кўрсатдим, каттагина чандиқ ҳозир ҳам уни безаб турибди. Жами ўқ остидан тўрт юз саксон битта ярадорни олиб чиқибман. Журналистлардан бири ҳисоблаб кўрибди: бутун бошли ўқ отиш батальони... ўзимиздан икки-уч баравар оғир эркакларни кўтариб олиб чиқардик. Ярадорлар соғломлардан ҳам оғирроқ бўлиб кетишади. Унинг ўзини ҳам, қуролини ҳам, шинелию этигини ҳам орқалаб юриш керак. Елканга саксон кило юкни ортиб кетасан. Манзилга етиб туширасан... Кейингисига борасан, яна етмиш-саксон кило юк... Битта хужум даврида беш-олти марта шундай қилиб бориб келамиз. Ўзим эса атиги қирқ саккиз киломан – раққосалар вазни. Ҳозир ишаноолмайсан киши... баъзан ўзим ҳам ишонмай қоламан...»

*Мария Петровна Смирнова (Кухарская),
санинструктор*

«Қирқ иккинчи йил... Муҳим топшириқни бажариш учун чикдик. Фронт чизигини кесиб ўтиб, қандайдир мо-

зор ёнида тўхтадик.. Немислар биздан беш километр нарида жойлашганини билардик. Тун. Қоронғу. Улар тинмай ёритувчи ракеталарни ташлашарди.... парашютли. Бундай ракеталар узоқ ёниб, анча вақт ён-атрофни ёритиб турарди. Взвод бошлиғи мени мозор четига бошлаб, қаердан ракета отишаётганини, немислар пайдо бўлиши мумкин бўлган буталарни кўрсатди. Мен ўлганлардан кўркмайман, болалиқдан қабристондан кўркмасдим, аммо йигирма икки ёшда эдим, биринчи марта постда туришим эди.... Мана шу икки соат ичида сочим оқариб кетди... Эрталаб ойнага қараганимда, чаккамдаги бир тўп сочим оқариб кетибди. Мен ўша бутадан кўз узмасдим, у шитирларди, қимирларди, менга у ердан немислар келаётгандай туюларди... Яна бошқалар ҳам..... Қандайдир махлуқлар... Мен эса бир ўзимман...

Ярим кеча қабристонда соқчилик қилиш аёлнинг ишими? Эркаклар буни осонроқ қабул қилишарди, соқчилик қилиш, отиш кераклиги ҳақидаги фикрга улар тайёр эди... Биз учун эса бу барибир кутилмаган ҳол эди. Ёки ўттиз километр пиёда юриш. Тагин қурол-аслаҳалар билан. Жазирамада. Отлар бардош бермай йиқиларди...»

Вера Сафроновна Давидова, оддий аскар, пиёда

«Урушда энг дахшати нима деб сўраяпсанми? Мендан жавоб кутяпсанми? Мендан қандай жавоб кутаётганингни биламан... Урушда энг дахшати бу ўлим дейишимни кутяпсан. Ўлим. Шундайми? Сенларни яхши биламан. Ҳамма журналистлар бир гўр... Ха-ха-а-а... нега кулмаяпсан? А? Мен эса бошқача жавоб бераман... мен учун урушда энг дахшатли нарса – эркаклар трусигини кийиш. Мана бу ҳақиқатан ҳам дахшат эди. Бу мен учун доим... буни ифодалаб беролмайман... Биринчидан, жуда хунук... Урушда Ватанинг учун жон бермоқчисану, эгнингда эркаклар трусиги бўлса. Қисқаси, бу жуда кулгили. Қўпол. У пайтларда эркаклар узун кенг трусик

кийишарди. Уларни сатиндан тикишарди. Ертўламизда ўнта қиз бўлса, ҳаммаси эркаклар трусигини кийишарди. Э,-худо-Қишин-ёзин. Тўрт-йил-мобайнида. Советлар чегарасини кесиб ўтдик... Сиёсий машғулотларимизда комиссаримиз айтганидек, йиртқични ўз инига ҳайдаб, сўнгги зарбаларни бераётган эдик. Биринчи поляк қишлоғига киришимиздан олдин бизга янги уст-бош беришди... Биласизми! Биринчи марта аёллар трусиги ва бюстгальтерлар олиб келишди. Бутун уруш давомида биринчи марта. Ха-а-а... Тушуняпсизми... қандай бўлишини уруш тугагандан сўнггина билдик...

Нега қулмайсан? Йиғлаяпсанми... Нега?»

Лола Ахметова, оддий аскар, ўқчи

«Мени фронтга олишмасди... Эндигина ўн олтинни қаршилаган эдим, ўн еттигача ҳали анча бор. Биздан фақат фельдшеримизнигина олишди, унга чақирув қоғози келди. У роса йиғлади, чунки уйда кичкина ўғилчаси қолаётган эди. Мен военкоматга бориб: «Унинг ўрнига мени олинглар», — дедим. Онам эса қаршилиқ қиларди: «Нина, ёшинг нечида, биласанми? Уруш ҳам тугаб қолар». Она она-да, барибир.

Жангчилар менга гоҳ нон, гоҳ қанд бўлагини қолдиришарди. Мени аяшарди. Мен «катюша»миз борлигидан беҳабар эканман. У орқамиздан юриб, бизни химоя қиларкан. Бирдан у отишни бошлади. Ҳамма ёк ола-тўполон, гумбур-гумбур. Атроф тутун, олов. Бу мени шундай ваҳимага солдики, катюшанинг гумбур-гумбур садоси, қора тутун, олов мени шу даражада кўрқитиб юбордики, сувга тушиб кетдим. Бошимдаги пилоткам ҳам учиб кетди. Аскарлар эса: «Нина, сенга нима бўлди? Ҳа, жонидан, кўрқдингми?» — деб кулишди.

Қўл жангларида нима ёдимда қолди? Мен суяқлар қарсиллашини эслаб қолдим... Қўл жанглари бошланса, дархол ўша қарс-қарс овозларни эшитардим — тоғайлар қарсиллайди, одам суяқлари синади. Файринсоний

қичқириклар... Хужум бўлганда, мен жангчилар билан тенгма-тенг, бироз орқада борардим. Ҳаммаси менинг кўз ўнгимда юз берарди... Эркаклар бир-бирини сўйишади. Уришади. Ўлдиришади. Оғиз, кўз... юрак, қоринларига найза санчишади... Ва бу... Қандай таърифласам экан? Мен ожизман... Таърифлашга ожизман... Бир сўз билан айтганда, аёллар бундай эркакларни танишмайди, уларни уйда бу аҳволда сира кўришмайди. На аёллар, на болалар. Юрагинг орқага тортиб кетади...

Урушдан сўнг уйга, Тулага қайтиб келдим. Тушларимда бақириб чиқардим. Кечаси онам билан опам бошимда ўтиришарди... Ўз овозимдан ўзим уйғониб кетардим...»

Нина Владимировна Ковеленова, катта сержант, ўқчи рота санинструктори

«Сталинградга етиб келдик... У ерда ҳаёт-мамот жанглари бўлаётган эди. Энг даҳшатли жой... Сув ва ер қопқора қон... Волганинг у қирғоғидан бу қирғоғига ўтишимиз керак. Бизни ҳеч ким эшитишни ҳам истамасди: «Нима? Қизлар? Бу ерда кимга кераксиз? Бизга алоқачилар эмас, ўқчи ва пулемётчилар керак». Биз эса кўпчилик эдик. Нак саксонта қиз. Кечга яқин бақувватроқ қизларни саралаб олишди. Мен ва менга ўхшаган жуссаси кичик яна бир қизни эса ҳеч ҳам олишмасди. Бўйимиз кичкина экан. Ҳали етилмабмиз. Захирада қолдиришмоқчи эди. Бирок мен бутун частни бошимга кўтардим... Биринчи жангда офицерлар мени бруствердан пастга итаришарди, чунки ҳаммасини ўз кўзим билан кўриш учун нуқул бошимни ташқарига чиқариб олардим. Қанчалик қизиқувчан эдим, болаларча қизиқувчан... Содда!

Командир: «Оддий аскар Семёнова! Оддий аскар Семёнова, жинни бўлдингми! Жонингдан тўйдингми? Бошингни сапчадай узиб ташлайди-ку!» — деб бақирарди. Бунни мен сира тушунолмасдим: фронтга эндигина келган бўлсам, қандай қилиб бошимни узиб ташлашади?

Ажал одам танламаслигини ҳали билмас эдим. Унга та-
ниш-билишчилик ўтмайди.

Эски юк машиналарида халқ ҳаракати аъзоларини олиб келишарди. Ҳаммаси чоллар ва гўдаклар. Уларнинг қўлларига иккитадан граната тутқазиб, винтовкасиз жангга кузатишарди. Винтовкани ўзлари жангда топишлари керак. Жангдан кейин жароҳатини бўйлашга одам топилмасди... Ҳаммаси ўлган...»

Нина Алексеевна Семёнова, оддий аскар, алоқачи

«Урушни бошдан-оёқ кезиб чикдим... Биринчи ярадоримни олиб чиқаётганимда оёқларим букилиб кетарди. Уни судраб бораману, ўзим эса ичимда «Ўлиб қолмаса эди... Ўлиб қолмаса эди...» деб пичирлайман. Ярасини боғлайману, кўзларимдан ёш оқади, ширин сўзлар айтиб, уни юпатаман. Командиримиз ёнимдан ўтиб кетаётган эди, мени кўриб уришиб берди. Ҳаттоки сўкинди ҳам...»

– Нега сизни уришиб берди?

– Менга ўхшаб раҳм қилиб, йиғлаб ўтириш мумкин эмас эди. Ҳолсизланиб қолишим мумкин эди, касаллар эса кўп.

Юк машинасида борар эдик, ўлган аскарлар ётибди, бошлари қиртишланган, қуёшда кўкариб кетган картошкага ўхшайди. Улар картошкадек ҳар ёққа сочилган... Картошкадек...»

*Екатерина Михайловна Рабчаева, оддий аскар,
санинструктор*

«Бу воқеа қаерда... қайси жойда бўлганини эслолмайман... Омборда икки юзга яқин ярадорга бир ўзим хизмат қилаётгандим. Ярадорларни тўғри жанг майдонидан олиб келишарди, уларнинг саноғи йўқ эди. Қандайдир қишлоқда эдик... Шунча йил ўтди, ростдан ҳам эсимда йўқ... Тўрт кун ухламаганим эсимда. Тиним билмадим. Ҳаммаси «Синглим! Сингилжон! Ёрдам

бер!» деб чақирарди. Мен бирининг ёнидан иккинчисига югурардим. Бир сафар қоқилиб кетибману, шу заҳоти донг қотиб ухлаб қолибман. Шовқин-сурондан уйғониб кетдим, командир, ёшгина лейтенант, у ҳам ярадор эди, соғ биқинига суяниб ўрнидан кўтарилиб, бошқаларга бақирарди: «Жим бўлинг! Жим бўлинг. Буйруқ бераман!» Ҳолдан тойганлигимни тушунган экан, ярадорлар эса тинмай чақиришарди, уларнинг жони оғрирди: «Синглим! Сингилжон!» Бирдан сапчиб турдим, қаерга, нимага чопиб кетганимни ҳам билмайман. Ўшанда фронтга келганимдан бери биринчи марта йиғлаб юбордим.

Шунақа... Юрагинг нима дейишини билиб бўлмайди. Қиш кунларининг бирида частимиз ёнидан асирга тушган немис аскарларини олиб кетишаётган эди. Улар музлаб қолишган, бошларида йиртиқ адёл, шинеллари куйган. Ўша куни шу даражада совуқ эдики, тупурсанг тупугинг сумалак бўлиб қоларди. Қушлар қотиб қоларди. Мана шу гуруҳда бир немис аскари борарди... Ҳали гўдак... Юзидаги кўз ёшлари қотиб қолган эди... мен эса аравада ошхонага нон олиб кетаётган эдим. У ана шу аравадан кўз узолмасди, мени эмас, фақат ўша аравани кўрарди. Нон... Нон... Мен буханка четини синдириб унга бердим. У қўлини чўзиб олди... Олишга олдию, кўзларига ишонмади. Ишонмади... Ҳа. Ҳа. Ишонмади!

Мен бахтиёр эдим... Нафратлана олмаслигимдан хурсанд эдим. Ўшандаги менга энди ўзим ҳам ҳайрон қоламан...»

*Наталья Ивановна Сергеева,
оддий аскар, санитар*

«ЁЛҒИЗ МЕН ОНАМНИНГ ЁНИГА ҚАЙТДИМ...»

Москвага кетяпман... Нина Яковлевна Вишнёвская ҳақида билганларим ён дафтарчамдаги бир-икки қатор гапдан ошмайди: фронтга ўн етти ёшида кетган, бешинчи армиянинг ўттиз иккинчи танк дивизиясининг биринчи батальонида санинструктор бўлиб хизмат қилган. Прохоровка остонасидаги машҳур танклар жангида иштирок этган. Ўша жангда иккала — ҳам немис, ҳам совет томонни қўшиб ҳисоблаганда, бир минг икки юз танк ва ўзиюрар қуроллар тўқнаш келган. Жаҳон тарихидаги энг катта танк жанглиридан бири.

Она шахрини душмандан халос қилган ўттиз иккинчи танк дивизияси ҳақида ўз музейлари учун катта материал тўплаган Борисовдаги мактаб изқуварлари менга яқиндан ёрдам беришди, манзилни улардан олдим. Танк қисмларида санинструктор бўлиб одатда эркаклар хизмат қиларди, бу ерда эса — қиз бола. Дарҳол йўлга отландим...

Йўлдаёқ ўйлай бошладим: ўнлаб манзиллар орасида қайсинисини танлаш керак? Аввал ким билан учрашсам, ҳаммани ёзиб олдим. Мен қўлма-қўл бўлиб кетдим. Бир-бирларига қўнғироқ қилиб, мени таништиришарди. Мени учрашувларига таклиф қилишарди, баъзан шунчаки ширинлик ва чойга чақиришарди. Бутун мамлакатдан хатлар ола бошладим, манзилим ҳам фронт почтаси орқали тарқалиб кетди. Менга: «Сен энди бизлардансан. Сен ҳам фронт қизига айландинг», — деб ёзишарди. Тез орада ҳамманинг гапини ёзиб ололмаслигимни, уларни саралаб олишда бошқачароқ бир йўл тутишим керакли-

гини тушундим. Аммо қандай йўл танласам экан? Мавжуд манзилларни саралаб олиб, ўзим учун бир қонидани шакллантириб олдим: турли ҳарбий касблардаги аёллар нутқини ёзиб оламан. Ахир ҳамма ҳаётни ўз касби, ҳаётдаги ўрни ёки ўзи иштирок этаётган воқелик орқали кўради. Ҳамшира битта урушни, ошпаз иккинчи, десантчи учинчи, учувчи тўртинчи, автоматчилар взводи командири бешинчи урушни кўрган деб тахмин қилиш мумкин... Ҳар бирининг урушда кўриш майдони бўлган: кимдадир бу операция столи бўлса: «Шунча кесилган қўл ва оёқларни кўравериб, дунёда қўл-оёғи бутун эркак қолганига ишонгим келмасди. Ҳаммаси ёки ярадор, ёки ўлиб кетган деб ўйлардим...» (А. Демченко, катта сержант, ҳамшира); бошқасида дала ошхонаси қозонлари бўлган: «Баъзида жангдан кейин тирик одам қолмасди... Бир қозон бўтқа пишириб, шўрва қайнатасану, уни кимга беришингни билмайсан...» (И. Зинина, оддий аскар, ошпаз); учинчиси урушни осмондан кўрган: «Лагеримиз ўрмонда жойлашган эди. Самолётдан тушдиму, ўрмонга боришга қарор қилдим. Ёз ўрталари эди, қулупнай пишиб қолганди. Сўқмоқ бўйлаб бораётгандим, йўл ёқасида ўлиб ётган немисга кўзим тушди... Қорайиб кетганди... Вужудимни кўрқув эгаллади. Урушга келганимга бир йилдан ошган бўлса ҳам, шу чокқача бирорта ўликни кўрмагандим. Тепада ҳаммаси бошқача... Парвоз қилаётганингда қаллангда бир фикр айланади: нишонни топиб, бомбани ташлаш ва орқага қайтиш. Ўлдирган одамларимизни кўрмасдик. Бу кўрқувни туймасдик...» (А. Бондарева, гвардия лейтенанти, катта учувчи). Партизан аёлда эса уруш ҳалигача ёнаётган гулхан тутунини эслатади: «Ҳаммасини гулханда тайёрлардик: нон пиширардик, овқат қайнатардик, кулига пўстинларимиз, кигиз этикларимизни қуритиш учун ташлаб кўярдик. Кечаси гулхан атрофида исинардик...» (Е. Висоцкая).

Бироқ мени ўз хаёлларим билан кўп ҳам ёлғиз қолдиришмади. Вагон кузатувчиси чой олиб келди. Ку-

педагогилар дарров бир-бири билан танишиб кетди. Столнинг устида анъанавий «Московская» ароғи, қўлбола газак пайдо бўлади, дилдан суҳбат кура бошлаймиз. Оилавий сирлар ва сиёсат, севги ва нафрат, раҳнамолар ва кўшнилар ҳақида...

Биз йўл ва суҳбат одамлари эканлигимизни аллақачон англадим...

Мен ҳам кимнинг олдига, нимага кетаётганлигимни айтиб бердим. Купедагилардан иккитаси урушда бўлган – бири Берлингача сапёрлар батальони командири сифатида етиб борган бўлса, иккинчиси уч йил беларусь ўрмонларида партизанлик қилган.

Кейинчалик суҳбатимни хотирамда сақланганича ёзиб қўйдим:

– Биз энди қирилиб кетаётган қабиламиз. Гўёки мамонтлармиз! Биз ҳаётда инсон ҳаётидан ҳам қудратлироқ нарса борлигига ишонган авлод вакилларимиз. Ватан – улуғ ғоя. Албатта, Сталин ҳам. Алдаб нима ҳам қилдик? Қўшиқдан сўзларни олиб ташлолмаймиз, ахир.

– Ҳа, буниси бор гап... Гуруҳимизда жасур қизимиз бор эди... Портлатиш учун темир йўлга борарди. Урушгача бутун оиласи: отаси, онаси, иккита акасини қатагон қилишган. У холаси билан турарди. Урушнинг биринчи кунлариданоқ партизанларни қидира бошлади. Отряддагилар унинг жонини жабборга бераётганлигини кўриб-билиб туришарди... Исботламоқчи эди... Ҳаммани мукофотлашарди, бироқ унга бирор марта медалъ беришмади. Ота-онаси халқ душмани бўлгани учун мукофотлашмасди. Армиямиз келишига бир-икки кун қолганида оёғидан айрилди. Уни кўриш учун госпиталга бордим... У роса йиғлади... «Мана энди ҳамма менга ишонади», – деди у. Чиройли қиз эди...

– Олдимга иккита қиз, сапёрлар взводи командирлари келишганда, қайсидир аҳмоқ уларни менга жўнатган экан, дарҳол уларни орқага қайтариб юбордим. Улар норози бўлишди. Фронтнинг олдинги маррасига бориб,

миналардан ўтиш учун йўлакчалар қазишда иштирок этишмоқчи эди.

— Уларни нега қайтариб юбордингиз?

— Бир қатор сабабларга кўра. Биринчиси — вазифани бу қизлардан ҳам аёло бажара оладиган яхши сержантларим бор эди, иккинчидан — аёл киши ўзини ўтга... жанг қизиб турган жойга ташлаши нотўғри деб ўйлардим. Эркаклар ҳам етади. Улар учун алоҳида блиндаж қуриш, уларнинг командирлик фаолияти учун бир қатор шароитлар яратишим кераклигини яхши билардим. Хуллас, улар билан иш кўп.

— Демак, аёл кишининг урушда қиладиган иши йўқ деб ҳисоблайсиз?

— Тарихни ёдга олсак, ҳамма замонларда ҳам рус аёли эри, акаси, ўглини урушга жўнатиш, оху зор чекиб, уларни кутиш билан чекланиб қолмаган. Княжна Ярославнанинг ўзи қалъа деворига чиқиб, душман устига қиздирилган қора мой қуйган. Бироқ биз, эркаклар, аёллар қўлларига қурол олишга мажбур бўлишгани учун ўзимизни айбдор ҳис қилардик, мана шу туйғу мени тарк этмасди. Эсимда, чекинаётган эдик. Куз кунлари эди, туну кун ёмғир ёғарди. Йўл ёқасида бир қиз ўлиб ётарди... Узун сочлари қора лойга беланган...

— Ҳа, албатта... Ҳамшираларимиз қуршовга тушиб қолганларида ярадор жангчиларни ҳимоя қилиб, чунки ярадор жангчилар ёш боладек ожиз бўлиб қолишади, ўқ отишга мажбур бўлишганини эшитганимда, албатта, буни тушунардим. Энди эса мана бундай манзарани кўз олдингизга келтиринг: иккита аёл қўлларига снайперка олиб, нейтрал ҳудудда ер бағирлаб кимнидир ўлдириш учун кетяпти. Ҳа. Ҳа... Албатта, бу ҳам «ов» деган ҳаёлдан қутулолмасдим. Ўзим ҳам отганман... Бироқ мен эркакман-ку...

— Аммо улар ватанларини ҳимоя қилишган? Она ерлари учун жанг қилишган...

— Ҳа, албатта... Разведкага бундай қиз билан, эҳтимол, борардим, бироқ у билан никоҳдан ўтмаган бўлардим. Ҳа-да... Аёл ҳақида она ёки келин қиёфасида ўйлашга одатланиб қолганмиз. Жилла курса, гўзал малика қиёфасида. Укам шаҳримиз бўйлаб асир немислар олиб кетилаётган воқеани айтиб берганди. Улар, ёш-яланг, колоннада кетаётганлар немисларни рогаткадан отишаркан. Онам кўриб қолиб, айлантириб солибди. Кетаётганлар ҳали она сути овзидан кетмаган ёш йигитлар эди. Гитлер уларни уруш сўнгида териб олганди. Укам етти ёшда эди, бироқ онам ўша немисларга қараб: «Оналарингизнинг кўзи кўр бўлсин, сизларни қандай қилиб урушга жўнатди экан?» — деб йиғлагани эсимда.

Уруш — эркаклар иши. Эркаклар ҳақида китоб ёзсангиз бўлмайдими?

Йўўқ... Мен — гувоҳман. Йўқ! Урушнинг дастлабки ойлари фожиасини эслаб кўрайлик: бутун авиациямиз ерда кириб ташланганди, танкларимиз гугурт қутиларидек ёнарди. Винтовкаларимиз эски. Миллионлаб аскар ва офицерларимиз асир тушишган. Миллионлаб! Бир ярим ойдан кейин Гитлер Москвагача етиб келган эди... Профессорлар халқ ҳаракатига аъзо бўлишди. Қари профессорлар! Қизлар ҳам ихтиёрий равишда фронтга отилишарди, кўрқоқ ўзи урушга бормайди. Улар жасур, ажойиб қизлар эди. Бир статистика бор: олдинги маррадаги тиббий ходимлар орасидаги йўқотишлар ўқчи батальондаги йўқотишлардан кейин иккинчи ўринда турарди. Пиёда. Масалан, жанг майдонидан ярадорни олиб чиқиш нималигини тасаввур қиласизми? Ҳозир сизларга айтиб бераман...

Хужумга бордик, бизга қарата пулемётларни ишга туширишди. Батальонимиз кули кўкка совурилди. Ҳаммаси ерда ётарди. Ҳаммаси ҳам ўлмаганди, аксари яраланганди. Немислар эса оловни тўхтатишмаяпти. Кутилмаганда траншеядан аввал битта, кейин иккинчи, сўнг учинчи қиз бош кўтариб, ярадорлар олдига югуриб

кетишди... Улар ярадорлар жароҳатини боғлаб, уларни овлоқроққа судраб кетишди. Ҳатто немислар ҳам бир зум ўзларини йўқотиб қўйишди. Кечки соат ўнга яқин қизларнинг ҳаммаси оғир ярадор бўлишди, ҳар бири кўпи билан икки ё уч ярадорни қутқарди. Уларни кўп ҳам мукофотлайверишмасди. Ярадорни унинг шахсий куроли билан бирга олиб чиқиш керак эди. Медснабда биринчи бўлиб: «Куролинг қани?» — деб сўрашарди. Урушнинг биринчи кунларида унга эҳтиёж катта эди. Винтовка, автомат, пулемёт — уларни ҳам орқалаб юриш керак эди. Қирқ биринчи йилда аскарлар ҳаётини қутқарган одамларни мукофотлаш ҳақидаги икки юз саксон биринчи рақамли буйруқ чиқарилган эди: жанг майдонидан шахсий куроли билан қутқарилган ўн бешта оғир ярадор учун «Жангдаги хизматлари учун», йигирма бешта ярадорни қутқаргани учун «Қизил Юлдуз ордени», саксонта ярадорни қутқаргани учун Ленин ордени бериларди. Мен сизларга жангда лоақал битта ярадорни... ўқ остидан... олиб чиқиш қандай бўлишини тасвирлаб бердим...

— Ҳа, албатта... Менинг ҳам эсимда... Ҳа... Разведкачиларимизни немис гарнизони жойлашган қишлоққа жўнатишди. Иккитаси жўнаб кетди... Кетидан яна бири... Биттаси ҳам қайтиб келмади. Командиримиз қизларимиздан бирини чақириб: «Люся, сен борасан», — деди. Унга молбоқар кийимини кийдириб, йўлга чиқаришди... Нима қилиш керак? Бошқа илож йўқ... Эркакларни ўлдириб ташлашяпти, аёл эса амаллаб ўтиб олиши мумкин. Ҳа... Бироқ аёл кўлида винтовка кўриш...

— Қиз қайтиб келдимми?

— Фамилияси ёдимда йўқ... Фақат исмини эслайман — Люся. У ҳалок бўлди... Бунга кейинчалик деҳқонлардан эшитдик...

Ҳамма узоқ вақт сукут сақлайди. Кейин эса ўтиб кетганлар руҳи учун қадаҳ кўтаришди. Сухбат мавзуси ўзгарди: Сталин ҳақида гапира бошлашди, уруш олди-

дан энг зўр командир кадрларни, ҳарбий элитани йўқ қилганини ҳикоя қилиб кетишди. Шафқатсиз коллективлаштириш ва ўттиз еттинчи йил ҳақида. Лагерлар ва сургунарлар ҳақида. Ўттиз еттинчи йил бўлмаганида, қирқ биринчи йил ҳам бўлмасди. Москвагача чекинмасдик. Бироқ урушдан кейин ҳамма бу ҳақда унутди. Ҳаммасини Галаба нашидаси хира торттирди.

– Урушда севги бўлганми? – деб сўрайман.

– Фронтдаги қизлар орасида чиройлилари кўп эди, бироқ биз уларда аёлларни кўрмасдик. Ҳолбуки, улар назаримда ажойиб қизлар эди. Улар бизни жанг майдонидан қутқарган дўстларимиз эди. Бизни қутқариб, оёққа турғизишарди. Икки марта яраланганимда ҳамшираларимиз мени қутқаришган. Уларга қандай қилиб ёмон муносабатда бўлай? Масалан, сиз акангизга турмушга чиқа олармидингиз? Биз уларни синглим дердик.

– Урушдан кейин-чи?

– Уруш тугагач, улар ниҳоятда химоясиз бўлиб қолишди. Масалан, менинг хотиним, у ақлли аёл, бироқ ҳарбий аёлларга ёмон кўз билан қарайди. Уларни урушга эрсираб борган, у ерда эркаклар билан айш-ишрат қилиб юрган деб ўйлайди. Аслида эса, суҳбатимиз самимий-ку тўғрими, улар кўпинча ифбатли қизлар эди. Пок. Аммо урушдан сўнг... Лой, бит, ўлимдан сўнг... Кўнглимиз чиройлироқ... ёрқинроқ ниманидир... чиройли аёлларни тусади. Бир дўстим бор эди, фронтда уни ажойиб бир қиз севарди. Ҳамшира. Бироқ дўстим унга уйланмади, демобилизациядан кейин ўзига бошқа бир чиройлироқ қизни топиб олди. У хотини билан бахтсиз. Энди эса урушдаги мухаббатини эслаб, афсус чекади, унга яхши умр йўлдоши бўлган бўларди. Урушдан кейин эса дўстим уни ташлаб кетди, чунки тўрт йил мобайнида уни фақат тўзиб кетган этик ва эркаклар пахтали курткасида кўрган. Биз урушни унутишни истардик. Қизларимизни ҳам унутдик...

– Ҳа, буниси бор гап... Ҳаммамиз ёш эдик. Яшашни истардик...

Ўша тунда ҳеч ким ухламади. Тонггача гаплашиб чикдик.

... Метродан чиқиб Москвадаги сокин ҳовлига келдим. У ерда болалар ўйнайдиган қум ва арғимчоқлар бор. Боряпману, телефондаги суҳбатни эслайман: «Келдингизми? Тўғри менинг олдимга келяпсизми? Ветеранлар кенгашида ҳеч нарсани аниқлаштирмайсизми? Уларда мен ҳақимда барча маълумотлар бор, улар текширишган. Бироз ҳайратландим. Илгари рам-андуҳ инсонни эркин қилади, энди у фақат ўзига тегишли бўлади деб ўйлар эканман. Уни ўз хотираси ҳимоя қилади деб ўйлардим. Энди эса, йўқ, ҳар доим эмас деган хулосага келяпман. Кўпинча бу билим ҳатто юқори билим (оддий ҳаётда бундай бўлмайди) деган бўлардим, дахлсиз захира ёки кўп қатламли рудадаги олтин чанглари каби алоҳида яшайди. Кераксиз тупрокни узоқ вақт галвирдан ўтказиш, кундалик рам-ташвиш қатламларини бир-галикда титиш керак бўлади, ва, ниҳоят – топасиз! Худо беради!

Ҳўш, аслида қандаймиз, нимадан, қандай хомашёдан ясалганмиз? Унинг мустаҳкамлиги нимада, шуни англаб етмоқчиман. Мен бу ерга ана шунинг учун келдим...

Эшикни бўйи паст қотмадан келган аёл очди. Бир қўлини эркакларга ўхшаб саломлашиш учун менга чўзди, иккинчисини эса невараси тутиб турарди. Унинг хотиржамлиги ва одатий қизиқувчанлигини кўриб, бу уйга меҳмон кўп келишини тушуниб олдим. Уларни бу ерда интизорлик билан кутишади.

Кенг катта хона, деярли жиҳози йўқ. Қўлда ясалган китоб жавонида китоблар, аксарияти ҳарбий мемуарлар, катталаштирилган фронт суратлари жойлаштирилган, буғу шоҳида танкошлем осиглиқ турибди, силлиқланган столда эсдалик дастхатлар ёзилган кичик танклар: «Н-қисм. жангчиларидан», «Танк ўқув юрти курсантла-

ридан»... Ёнимда диванда учта кўғирчоқ – ҳаммаси ҳарбий кийимда. Ҳатто уйдаги парда ва гулқоғоз ранги ҳам яшил. Бу ерда уруш ҳеч қачон тугамаган, тугамайди ҳам.

*Нина Яковлевна Вишнёвская, старшина,
танк батальони саниструктори:*

«Нимадан бошласам экан? Мен, ҳатто, гапларимни ёзиб ҳам олдим... Ҳа, майли, бир чақчақлашайлик. Дугонамга очилгандай гапириб бераман. Воқеа мана бундай бўлган эди...

Танк қўшинларига қизларни базўр олишарди. Умуман олишмасди десам ҳам бўлади. Қандай қилиб танк дивизиясига бориб қолдим? Калинин областининг Конаково шаҳрида яшардик. Мен эндигина саккизинчи синф битириш имтиҳонларини топшириб, тўққизинчи синфга ўтгандим. Ўшанда ҳеч қайсимиз уруш нималигини тушунмасдик, биз учун уруш ўйин, китобий нарса эди. Бизни инқилоб романтикаси, ғоялар тарбиялаган эди. Газеталарга ишонардик: тез орада уруш бизнинг ғалабамиз билан якунланади. Ҳа, ҳа, шундай эди...

Оиламиз катта коммунал квартирада турарди, у ерда кўпчилик яшарди, ҳар куни кимнидир урушга жўнатардик: Петя амаки, Вася тоға... Уларни кузатардигу, аммо биз болаларнинг қизиқувчанлиги бу билан тугамасди. Поезд юриб кетмагунча орқасидан югурардик... Мусиқа янграр, аёллар йиғлар, бироқ бу бизни кўрқитмасди, аксинча, қизиқ туюларди. Пуфлама чолғули оркестр доим «Славян қиз хайрлашуви» куйини чаларди. Поездга ўтириб жўнаворгимиз келарди. Уруш назаримизда қаердадир узоқда бўлаётгандай эди. Менга, масалан, ҳарбий кийимдаги тугмаларнинг ялтираши ёқарди. Мен сандружиначилар¹ курсига ҳам қатнай бошлагандим, бироқ буларнинг ҳаммасини болалардек қабул қиларканман. Ўйиндай, Кейин мактабимиз ёпилиб, биз-

¹ Сандружиначи – санитар дружина аъзоси.

ни мудофаа иншоотлари курилишига сафарбар этишди. Омборхоналарга, далаларга жойлаштиришди. Биз уруш билан боғлиқ ишга бораётганимиздан ниҳоятда хурсанд эдик. Бизни нимжонлар батальонига ёзиб қўйишди. Эрталаб соат саккиздан кечки соат саккизгача, суткасига ўн икки соат ишлардик. Танкларга қарши хандақ қазирдик. Ҳаммамиз ўн-ўн олти ёшдаги ўғил-қизлар эдик... Бир куни иш пайтида шовкин-сурон кўтарилди; кимдир «Ҳаво хужуми!» деб қичқирса, кимдир «Немислар!» деб бақирарди. Катталар беркина бошлашди, биз эса немис самолётлари, немислар қандай бўлади деб анқайиб турдик. Улар ёнгинамиздан учиб ўтишди, бирон нарса ни кўришга ҳам улгурмадик. Ҳатто хафа ҳам бўлдик... Бир неча дақиқадан сўнг улар орқасига қайрилиб, янаям пастроқ уча бошлашди. Ҳаммамиз қора крестларни кўрдик. Заррача кўрқув йўқ эди, фақат қизиқиш. Бирдан улар пулемётдан ўт очишди, кўз ўнгимизда биз билан бирга ўқиган, ишлаган болалар йиқила бошлади. Ҳаммамиз донг қотдик, нималигини тушунмай хайратда эдик. Фақат серрайиб қараб турардик... Катталар ёнимизга келиб, итариб, бизларни ерга йиқитишарди, биз эса барибир кўрқув ҳис қилмасдик...

Тез орада немислар шаҳарга жуда яқин келди. Тахминан ўн километр нарида эди, ҳатто канонада овози эшитилиб турарди. Қизлар билан военкоматга югуриб бордик: ватанни бирга ҳимоя қилишимиз керак. Бунга шубҳа қилмасдик. Аммо ҳаммани ҳам олаверишмасди, бақувват, чидамли ва, энг муҳими, ўн саккизга тўлган қизларни олишарди. Яхши комсомол бўлиш керак эди. Бир капитан танк части учун қизларни олаётган экан. Албатта у мени эшитишни ҳам истамасди, чунки мен ўн етти ёшда эдим, унинг устига, бўйим ҳам талабга жавоб бермасди, атиги бир метру олтиш сантиметр.

— Агар пиёда аскар жароҳатланса, — деб тушунтирди у менга, — у ерга йиқилади. Унинг ёнига бориб, жойида ярасини боғлаб, панароқ жойга олиб кетиш

мумкин. Танкист пиёда эмас... Агар танкнинг ичида яраланса, уни люк орқали чиқариб олиш керак. Сен танкистни олиб-чиқа оласанми? Сен ўзи танкистларни кўрганмисан? Ҳаммаси девдай бақувват. Танкка чиқиб керак бўлганда, уни ўққа тутишади. Танкнинг ёнишини тасаввур қила оласанми?

— Мен бошқа комсомолларга ўхшамайманми? — деб йиғлай бошладим.

— Сен ҳам албатта комсомолсан. Фақат жуда кичкина.

Мен мактабда ва сандружиначилар курсида бирга ўқиган дугоналарим бақувват, бўйлари баланд қизлар эди, уларни олишди. Улар урушга кетиб, мен уйда қолаётганим алам қиларди. Албатта ота-онамга ҳеч нарса демадим. Уларни кузатишга келдим: қизларнинг менга раҳми келди: юк машинаси кузовига, брезент тагига мени яшириб қўйишди. Очик юк машинада борардик, бошимизда ранг-баранг рўмол — кимдир қора, кимдир кўк, яна кимдир қизил рўмол ўраб олган... Мен эса рўмолнинг ўрнига онамнинг кофтасини танғиб олганман. Урушга эмас, ҳаваскорлар концертига кетаётгандай эдик. Бир кўрсангиз эди! Ҳақиқий кино... Энди эслаб кулгим келади... Шура Киселёва ҳатто гитара ҳам олган. Йўлдамиз, окоплар ҳам кўринай деб қолди, аскарлар бизни кўриб: «Артистлар келишибди! Артистлар келди!» — деб кулишди.

Штабга яқинлашдик, капитан сафланиш буйруғини берди. Ҳаммамиз сафландик, мен охирига туриб олдим. Қизларнинг юки бор, менинг эса ҳеч вақоим йўқ. Шура менга ўзининг гитарасини тутқазди: «Ма, ол. Қуруқ турсанми».

Штаб бошлиғи чикди, капитан унга ахборот берди:

— Ўртоқ подполковник! Ўн икки нафар қиз хизмат ўташ учун сизнинг хизматингизга келди.

У эса бир қаради-да:

— Бу ерда ўн икки эмас; нақ ўн учта қиз бор-ку, — деди.

Капитан эса ўзиникидан қолмасди:

– Йўқ, ўртоқ подполковник, ўн иккита, – у ўн иккита эканлигимизга асло шубҳа қилмасди. Орқасига ўгирилиб қараганида эса, менга кўзи тушди:

– Сен қаердан кеп қолдинг? – деб сўради.

Мен эса:

– Жанг қилгани келдим, ўртоқ капитан, – деб жавоб қайтардим.

– Қани, бери кел-чи!

– Мен дугоналарим билан келдим...

– Дугоналаринг билан бирга рақсга борасан. Бу ерда эса уруш бўляпти. Яқинроқ кел-чи.

Бошимдаги кофта билан капитан ёнига бордим. Сандружиначи гувоҳномамни кўрсатдим. Ялина бошладим:

– Амаки, сиз иккиланманг. Мен кучлиман. Ҳамшира бўлиб ишлаганман... Қон ҳам топширганман... Илтимос, мени олинг...

Улар ҳамма ҳужжатларимни текширишдию, кейин подполковник буюрди:

– Уйга қайтаринг! Биринчи йўловчи машинасида!

Машина келгунича эса, мени вақтинча медсан-взводга тайинлашди. Ўтириб дока тампонларни тайёрлардим. Штабга машина яқинлашаётганини кўришим билан, ўрмонга қочиб кетардим. У ерда бир-икки соат ўтириб, машина кетиши билан қайтиб келардим. Уч кун шундай қилдим. Кейин батальонимиз жангга киришди. Ўттиз иккинчи танк бригадасининг биринчи танк батальони.

Ҳаммаси жангга кетишди, мён эса ярадорлар учун ертўла тайёрлардим. Ярим соат ҳам ўтмади, ярадорларни олиб кела бошлашди... Ўлганларни ҳам... Ўша жангда қизларимиздан бири ҳалок бўлди. Шу тариқа мени уйга жўнатвориш кераклиги ҳамманинг эсидан чиқиб кетди. Кўникиб қолишди. Раҳбарлар эсламай ҳам қўйишди...

Хўш, энди нима бўлади? Энди ҳарбий кийим кийиш керак. Ҳаммамизга кийим солиш учун қоп беришди, кийимларимизни у ерга жойлаштиришимиз керак эди. Янги қоплар. Мен ипларини кесиб ташлаб, тўбинни кесиб, кийиб олдим. Ҳарбий юбка ҳосил бўлди. Қаердандир унча эски бўлмаган гимнастёрка топиб олиб, камар тақиб олдим ва қизларнинг олдига мақтаниш учун югуриб бордим. Эндигина айланиб, кийимларимни кўрсатаётган эдим, ертўламизга старшина жириб қолди, орқасидан — часть командири.

Старшина:

— Саф-лан!

Полковник кирди, старшина унга юзланиб:

— Ўртоқ подполковник, мурожаат этишга рухсат этинг! Қизлар билан иш чатоқ. Мен уларга кийим қопларини берсам, эгнига илиб олишибди.

Ўша пайт мени часть командири таниб қолди:

— А, ахир сен ўша «куён»сан! Нима ҳам қилардик, старшина, қизларни кийинтириш керак.

Бизга нима беришди? Танкистларга брезент шимлар беришган, тиззаларида кўшимча ямоқ ҳам бор. Бизга эса докадан ҳам юпка комбинезонлар беришди. Ер эса темир-терсак парчаларига тўлиб кетган, тошлари чиқариб ташланган — яна йиртиқ-ямоқда юрамиз, чунки биз машинада эмас, мана шу ерда эмаклаб юрамиз. Танклар тез-тез ёнарди. Танкист тирик қолган тақдирда ҳам бутун бадани куйган бўлади. Биз ҳам куярдик, чунки ёнаётган одамни кутқараман деб сен ҳам оловга кирасан. Бу ҳақиқат... Одамни люкдан олиб чиқиш жуда қийин, айниқса башня ўқчисини. Ўлган одам эса тирикдан ҳам оғир. Анчагина оғир. Буни тез орада билиб олдим...

Ҳарбий билимларимиз йўқ эди, даражаларни тушунмасдик, старшина доим энди ҳақиқий аскар бўлганимиз, даражаси биздан юқори бўлган ҳар қандай кишига ҳарбийчасига салом беришимиз, шалпаймасдан, шинелла-

римиз тугмасини доим қадаб юришимиз кераклигини айтарди.

Солдатлар эса биздай ёш қизчаларни кўриб, ҳазил қилгиси келарди. Бир сафар мени медсанвзводдан чойга жўнатишди. Ошпаз олдига келдим. У менга қараб:

– Нега келдинг? – деб сўради.

Мен эса:

– Чойга...

– Чой ҳали тайёрмас.

– Нега?

– Ошпазлар қозонга тушиб чўмилишяпти. Чўмилиб бўлишсин, чой қайнатамиз...

Мен лаққа тушибман. Ростдан ҳам ошпазлар чўмил-япти деб ўйлабман. Челагимни олиб, орқамга қайтиб кетдим.

Йўл-йўлакай шифокоримизни кўриб қолдим:

– Нега челагинг бўш? Чойинг қани?

– Ошпазлар қозонда чўмилишяпти экан. Чой ҳали тайёр эмас экан, – деб жавоб бердим.

У бошини чангаллаб:

– Қанақа ошпазлар, қайси қозонда чўмиляпти?

Мени орқага қайтарди, ўша ошпазнинг таъзирини ҳам берди, икки челақ чой қуйиб беришди. Чой олиб кетаётган эдим, қаршимда сиёсий бўлим бошлиғи ва бригада командири пайдо бўлишди. Дарров ўргатганлари ёдимга тушди, биз оддий аскар бўлганимиз учун ҳар бир ҳарбий кишига салом беришимиз керак. Улар эса икки киши. Икки кишига бирданига қандай салом бераман. Нима қилсам экан деб ўйлаяпман. Тенглашдик, челақларимни ерга қўйиб, иккала қўлимни чаккамга қўйиб, аввал биринчисига, кейин иккинчисига эгилиб салом бердим. Улар аввал менга аҳамият бермай кетишаётган эди, салом беришимни кўриб, қотиб қолишди:

– Ким сенга бундай ҳеч беришни ўргатди?

– Старшина ўргатувди, ҳар бир кишига салом бериш керак деганди. Сизлар икки киши бирга келяпсиз. Шунга...

Биз қизлар учун армиядаги ҳамма нарса мураккаб эди. Даража белгиларини ҳам қийинчилик билан ўзлаштирардик. Армияга келганимизда ромбик, кубик, шпалалар ҳали бор эди. Ким қандай даражада эканлигини эслаб қол-чи. Пакетни капитанга олиб бориб бер, дейишади. Уни қандай ажратиб оласан? Боргунингча капитан деган сўз ҳам ёдингдан кўтарилади.

Келиб:

— Амаки, амаки, бир амаки мана буни сизга берворди...

— Қанақа амаки?

— Доим гимнастёркада, кителсиз юрадиган бор-ку, ўша.

Буниси лейтенант, униси капитан эмас, бошқа нарса эсимизда қоларди: чиройлими хунукми, сариқми ё баланд бўйлисими. «А, ана у, новчами», — деб эслаймиз.

Албатта, ёнаётган комбинезонлар, куйган қўллар, куйган юзларни кўрганимда... Мен... Бу жуда ажабланарли... Кўз ёшларим қуриб қолди... Йиғлаш қобилияти — аёлларга берилган инъомни йўқотдим... Танкистлар ёнаётган машиналардан сакраб чиқишади, эғнидаги киёмлари ёнади. Тутайди. Кўпинча қўл-оёқлари синган бўлади. Бу жуда оғир ярадорлар. Ўлим олдида илтижо қилади: ўлсам онамга хат ёз, хотинимга мактуб жўнат... Қўлимдан келмасди. Кимгадир ўлим ҳақида қандай хабар бериш кераклигини билмасдим...

Танкистлар менинг ўзимни оёқларим оғир яраланган аҳволда Украинадаги кишлоклардан бирига олиб келишганларида, бу Кировоградда бўлган эди, медсанвзвод жойлашган уй эгаси йиғлаб юборди:

— Вой, ёшгина йигит экансан!..

Танкистлар кулишди:

— Қанақа йигит, хола, бу қиз бола-ку!

У эса ёнимга ўтириб, менга яхшилаб қарай бошлади:

— Қанақасига қиз бўлсин? Қанақа қиз? Ахир у ёш йигит-ку....

Сочларим қирқилган, комбинезон кийган, бошимда танкошлем – ҳақиқий эркакман. У сўридаги ўз жойини менга бўшатиб берди, мени тезроқ тузалиб кетсин деб хатто чўчка ҳам сўйиб берди. Доим менга раҳми келиб:

– Эркаклар қуриб қолганми, ёш болаларни териб олишибди... Яна қиз болаларни... – дерди.

Унинг сўзлари, кўз ёшларидан... Бир зумга жасурлигим қаергадир ғойиб бўлди, ўзимга, онамга раҳмим келиб кетди. Бу ерда, эркаклар орасида нима қиляпман ўзи? Ахир қиз боламан-ку. Оёқсиз қайтсам-чи? Ҳар хил хаёллар келарди миямга... Ҳа, ҳар хил... буни инкор этмайман...

Ўн саккиз ёшимда Курск Ёйида мени «Жанговар хизматлари учун» медали ва «Қизил Юлдуз» ордени билан, ўн тўққиз ёшимда иккинчи даражали Ватан уруши ордени билан мукофотлашди. Сафимизга янги аскарлар келиб қўшилганда, улар ҳаммаси ёш-ёш йигитлар эди, ҳайрон қолишарди. Улар ҳам мендай ўн саккиз-ўн тўққиз ёшда, кулиб, мендан сўрашарди: «Медалларингни нима учун олгансан?» ёки «Жангда бўлганмисан?» Ҳазил қилишарди: «Ўқ танк зирҳини тешиб ўтадимми?»

Кейинчалик жанг майдонида, ўқ остида, улардан бирининг жароҳатини боғладим, унинг фамилияси эсимда қолди – Шчеголеватих. Оёғи синганди. Оёғига шина кўйяпман, у эса мендан кечирим сўрайди: «Синглим, ўшанда сени хафа қилганим учун кечир. Тўғриси айтсам, менга ёқиб қолгандинг».

Ўшанда севги ҳақида нима ҳам билардик? Севган бўлсак ҳам мактабда севганмиз, мактабдаги муҳаббат ҳали ҳақиқий севги эмас. Қуршовда қолиб кетганимиз эсимда... Қўлларимиз билан ер қазирдик, бошқа ҳеч нарсамиз, на курагимиз, на бошқа нарсамиз бор... Ҳеч нарса... Чор атрофдан сиқиб келишяпти. Оқшом ёки қуршовни ёриб чиқамиз, ёки ҳалок бўламиз деб қарор қилдик. Кўпроқ ҳалок бўлишимизга ишонардик... Билмадим, буни айтишим жоизми, йўқми? Билмайман ҳам...

Маскировка қилдик. Кутиб ўтирибмиз. Ёриб чиқишга ҳаракат қилиш учун қош қорайишини кутиб ўтирибмиз. Комбатимиз яралангани учун Миша Т. деган ёш лейтенант комбат вазифасини бажараётган эди, ёши йигирмалар атрофида, рақсга тушиш, гитарада мусиқа чалишни яхши кўришини айтиб кетди. Кейин эса мендан сўради: бирор марта кўрганмисан?

— Нимани? Нимани кўрганманми? — қорнимиз оч эди.

— Нимани эмас, кимни... Хотинни!

Урушгача шундай номли ширинлик бўларди. Номни шундай эди.

— Йў-ў-ўк...

— Мен ҳам ҳали кўрмаганман. Севги нималигини билмай, ўлиб кетаверамизми... Кечаси ҳаммамизни ўлдиришади...

— Бор-э, аҳмоқ! — у нима ҳақида гапираётганини энди тушунгандим.

Ҳаёт лаззатини татишга улгурмай ҳаёт учун жон фидо қилардик. Буларнинг ҳаммасини ҳали китоблардан ўқирдик. Севги ҳақидаги киноларни яхши кўрардим...

Танк қисмлари санинструкторлари тез ҳалок бўлишарди. Чунки улар учун танкда жой кўзда тутилмаган, зирх устидан ёпишиб оласану, хаёлингда эса битта нарса — оёғимни танк занжири тортиб кетмаса эди. Танкнинг қаери ёнишини доим пойлаш керак... Танкдан тушиб, ўша ерга югуриш, судралиб бориш керак... Фронтда бешта дугона эдик: Люба Ясинская, Шура Киселёва, Тоня Бобкова, Зина Латиф ва мен. Танкистлар бизни конаковолик қизлар дейишарди. Ҳаммаси ҳалок бўлишди...

Люба Ясинская ҳалок бўлган жангдан бир кун олдин, оқшом иккаламиз кучоклашиб ўтирганмиз. Сирлашдик. Қирқ учинчи йил эди... Дивизиямиз Днепрга яқинлашди. У менга қараб: «Биласанми, мен бу урушда ўламан. Буни сезяпман. Старшинанинг олдига бордим, янги

ички кийим сўрадим, у бергиси келмади: «Яқиндагина олдинг-ку», – деди. «Юр, эртага эрталаб, бориб иккаламиз сўрайлик». Мен эса уни юпатдим: «Иккаламиз икки йилдан бери жангда қатнашяпмиз. Биздан ажал ҳам кўрқади». Бироқ эрталаб у старшина олдига боришга мени кўндирди, ундан бир жуфт ички кийим ундирдик. Ўша янги ички кийимни кийиб олди. Оппок, боғичлари ҳам бор эди... Ўша оппок кўйлаги қип-қизил қон эди... Оқ ва қизил рангнинг кескин уйғунлиги бир умр ёдимда қолди. У ўлимини айнан шундай тасаввур қилган эди...

Биз тўртталамиз уни плаш-палаткага ётқизиб олиб келдик, у жуда оғир бўлиб кетди. Ўша жангда кўп одамларимиз ҳалок бўлди. Каттагина биродарлик мазори ни қазидик. Ҳаммани қўйдик, ҳар доимгидай тобутсиз, Любани эса энг тепасига қўйдик. Любанинг ўлганига, энди орамизда йўқлигига асло ишонгим келмасди. Бирон нарсасини эсдалик учун олиб қолишни истадим. Қўлида узуги бор эди: тиллами, оддий узукми, билмайман. Уни олдим. Йигитлар менга: «Олма, бу яхшилик аломати эмас», – дейишди. Хайрлашиш вақти келганда, одатга кўра ҳамма бир сиқим тупроқ ташлади, мен ҳам ташладим, ўшанда тупроқ билан қўшилиб, қўлимдаги узук ҳам қабрга тушиб кетди... Любанинг олдига... Бу узукни жуда яхши кўришини эсладим... Уларнинг оиласида отаси бошдан охиригача урушда бўлди, уйига тирик қайтди. Ақаси ҳам қайтиб келди. Эркаклар қайтиб келишди... Люба эса ҳалок бўлди...

Шура Киселёва... У орамизда энг чиройлиси эди. Актрисаларга ўхшарди. Ёниб кетди. У оғир ярадорларни похол гарамларига яширди, ўт очишганида похолга ўт кетди. Шура омон қолиши мумкин эди, бироқ бунинг учун ярадорларни ташлаб кетишга тўғри келарди... У ярадорлар билан бирга ёниб кетди...

Яқиндагина Тоня Бобкова қандай ўлганини эшитдим. У суюкли ёрини минадан сақлаб қоламан деб ҳалок бўлибди. Мина парчаларининг учиши сониянинг ўндан

бир улушида содир бўлади... Бунга қандай улгурди? У лейтенант Петя Бойчевскийни қутқарди, чунки уни севарди. У тирик қолди.

Ўттиз йилдан сўнг Петя Бойчевский Краснодардан келди. Мени топди. Менга ҳаммасини айтиб берди. У билан бирга Борисовга бориб келдик, Тоня ҳалок бўлган ялангликни қидириб топдик. У Тонянинг қабридан бир сиқим тупроқ олди... Уни кўзларига суртди... Биз бешта конаковолик қизлар эдик... Ёлғиз мен онамнинг олдига қайтдим... Мен учун кутилмаганда шеър айтиб кетди:

Танкка минди жасур киз,
Юраги вайрон бўлди.
Тун демай, кундуз демай
Ватан-чун қалқон бўлди.
Плаш-палаткада ётган қизнинг
Ҳусини эслаб қол, дўстим...

Уларни фронтда тўқиганлигини айтди. Кўплари фронтда шеър ёзганлари мен учун сир эмас. Улар ҳозир ҳам бир-бирига хат ёзиб туришади, болаларча содда, аммо таъсирчан шеърлари оила бисотидан жой олган. Мана шу шеърлар туфайли фронт альбомлари, уларга эса деярли ҳар бир хонадонда дуч келаман, гўр қизнинг севги мактубларини эслатади. Фарқи – уларда муҳаббат ҳақида ёзилган бўлса, буларда – ўлим ҳақида.

«Оилам аҳил. Ундан нолимайман. Болаларим, невараларим бор... Аммо мен уруш оламида яшайман, доим ўзимни урушда ҳис қиламан... Ўн йил олдин Ваня Поздняков деган дўстим билан қайта топишдим. Биз уни ўлган деб ўйлар эдик – тирик экан. У командир бўлган, унинг танки Прохоровка остонасидаги иккита немис танкини йўқ қилди, шунинг учун уларни ёқиб юборишган эди. Бутун экипаж ҳалок бўлди, фақат Ваня қолибди – кўзсиз, ҳамма ёри куйган. Уни госпиталга жўнатишибди, лекин тирик қолишига умид йўқ. Тана-сида куймаган жойи қолмаганди. Бутун териси... бутун

териси... Бўлак-бўлак бўлиб тушган... Илон пўстини ташлагандай... Унинг манзилини ўттиз йилдан сўнг топдим... Умримнинг ярми ўтиб... Зинадан иккиланиб тепага чиққаним ҳамон ёдимда: ўшами-йўқми? Эшикни ўзи очди, кўллари билан пайпаслай бошлади, таниди:

«Нина, сенмисан? Нина, бу сенми?» Шунча йил ўтиб таниди...

Онаси анча қариган эди, у онаси билан турарди. Кампир биз билан бир столда ўтирди, тинмай йиғларди. Ажабланиб сўрадим:

– Нега йиғлаяпсиз? Фронтдош ўртоқлар учрашганига хурсанд бўлишингиз керак.

У эса менга жавоб берди:

– Уч ўғлим урушга кетди. Иккитаси ҳалок бўлди, Ваня эса уйга тирик қайтиб келди.

Ванянинг эса иккала кўзи ҳам кўрмайди. Онаси бир умр уни етаклаб юрди.

Мен ундан сўрадим:

– Ваня, сўнгги кўрган нарсанг – Прохоровка даласи, танклар жанги – шу ҳақда нималарни эслайсан?

Биласизми, нима деб жавоб берди?

– Фақат битта нарсадан афсусланаман, экипажга ёнаётган машинани тарк этишга эртароқ буйруқ берганимдан. Йигитлар барибир ҳалок бўлишди. Яна битта немис танкини йўқ қилишимиз мумкин эди...

Мана нимадан афсусланарди... Ҳозиргача...

Биз у билан урушда бахтиёр эдик... орамизда ҳали ҳеч гап йўқ эди. Ҳеч нима. Бироқ эсимда...

Нега тирик қолдим? Нима учун? Мана шуларни ҳикоя қилиб бериш учун деб биламан, шундай тушунман...»

Нина Яковлевна билан суҳбатимиз кейинчалик ёзма кўринишда давом этди. Унинг ҳикоясини магнитофон лентасидан қоғозга тушириб, мени таъсирлантирган ва ҳайратга солган жойларини қолдириб, бир нусхасини, ваъда берганимдай, унга жўнатдим. Бир неча ҳафта

Ўтиб, Москвадан оғир буюртмали бандероль келди. Очиб қарасам: газета парчалари, мақолалар, уруш факрийси Нина Яковлевна Вишнёвская Москва мактабларида олиб борадиган ҳарбий ватанпарварлик фаолияти ҳақидаги расмий ҳисоботлар. Мен жўнатган материал ҳам қайтарилган: омон жойи қолмаган — ҳаммаси чи-зиб ташланган: қозонда чўмилаётган ошпазлар ҳақидаги кулгили парчалар, ҳаттоки «Амаки, амаки, мана буни сизга бериб юборишди» деган бегараз гап ҳам олиб ташланган. Лейтенант Миша Т. ҳақидаги ҳикоя бетларида эса аламли сўроқ белгилари ва ҳошиядаги битиклар турарди: «Мен ўғлим учун қахрамонман. Авлиё! Бу ёзувлардан сўнг мен ҳақимда нима деб ўйлайди?»

Кейинчалик яна кўп бора бир инсонда яшовчи икки ҳақиқатга дуч келганман: юрак тубига беркитиб ташланган ўз ҳақиқати ва замон руҳи, газеталар ҳиди билан уйғунлашиб кетган умумий ҳақиқат. Биринчиси иккинчининг шиддатли ҳужуми олдида кўпгина ҳолларда ожиз қоларди. Агарда уйда ҳикоячидан ташқари оила аъзоларидан ёки таниш-билишлардан яна кимдир (айниқса, эркаклар) бўлса, у кўнглини камроқ ёзарди, ҳикоя давомида камроқ очиларди. Бу омма, томошабин учун суҳбатга ўхшаб қоларди. Унинг шахсий кечинмаларига йўл топиш анча мушкуллашарди, шу заҳоти мустаҳкам ички кўрғон, ички назоратга дуч келардим. Доимий равишда ҳикояни тўғрилаб борарди. Ҳатто бир қонуниятни сездим: тингловчи нечоғли кўп бўлса, ҳикоя шунчалик таъсирсиз ва стерилланган бўлади. Қандай бўлиш кераклигини ёдларида тутишади. Инсондаги кўрқинчли нарса улугвор, тушунарсиз ва қоронғу нарса эса бир зумда изоҳланган бўлиб кўринарди. Мен фақат ҳайкаллар қолган ўтмиш саҳросига тушиб қолардим. Мислсиз қахрамонликлар. Мағрур ва қўл етмас. Нина Яковлевна мисолида ҳам худди шундай: у бир урушни мен учун эсларди — «қизи учун эслагандай, хали ҳаётни кўрмаган қизлар бошидан не кечирганларини тушуниб етишим

учун», иккинчиси эса кенг омма учун мўлжалланган эди — «бошқалар ҳикоя қилганларидай ёки газеталарда ёзилгандай — ёшларни юксак намуналар мисолида тарбиялаш учун қаҳрамон ва қаҳрамонликлар ҳақида». Мени доим оддий инсоний нарсага бўлган ишончсизлик, ҳаётни хаёлий нарса билан... самимий ҳароратни совук ёғду билан алиштириш иштиёқи ҳайратга соларди...

Мен эса уйда ўтириб, шинамгина ошхонада чой ичганимизни сира унутолмайман. Йиғлайвериб, иккаламизнинг ҳам кўзларимиз шишиб кетган.

«УЙМИЗДА ИККИТА УРУШ ЯШАЙДИ...»

Минскдаги Каховская кўчасидаги кулранг панель уй, шаҳримизнинг ярмини мана шундай кўримсиз уйлар эгаллаган, йил сайин уларнинг сони ортиб бормоқда. Аммо бу уй барибир бошқача.

Менга эшик очишганида: «Бу уйда иккита уруш яшайди», — деган гапни эшитаман. Биринчи даражали старшина Ольга Васильевна Балтикада денгиз частида хизмат қилган. Эри Саул Генрихович пиёдалар кўшинида сержант бўлган. Ҳаммаси такрорланади... Яна узоқ вақт чиройли безатилган ва меҳр билан тахланган оилавий фотоальбомларни томоша қиламан. Улар меҳмонлар учун доим кўринадиган жойда туради. Бу альбомларнинг ҳар бири ўз номига эга: «Бизнинг уруғимиз», «Уруш», «Тўйимиз», «Болаларимиз», «Невараларимиз». Ўз ҳаётига бўлган ҳурмат, ўтмиш ва бошдан кечирганларга, қариндош-уруғга бўлган ҳужжатлаштирилган муҳаббат менга хуш ёқади. Уйдаги бундай туйғуга, одамлар ўз аждодлари ўз ришталарига бундай эътибор билан қарашларига камдан-кам дуч келаман; ваҳоланки, юзлаб хонадонда меҳмон бўлиб, турли оилаларни кўрдим: зиёли — оддий, шаҳар — қишлоқ. Эҳтимол, уруш ва инқилоблар ўтмиш билан алоқани узмаслик, меҳр билан оила силсиласини тўқиш қабиларни унутишимизга сабаб бўлгандир. Узоқ ўтмишга боқиш, фахрланишни ҳам унутдик. Унутишга, изларни йўқотишга ошиқдик, зеро сақланиб қолган далиллар ўзимизга қарши гувоҳлик бериб, ҳаётимизга раҳна солиши мумкин эди. Бувимиз ва бувамиздан олдингиларни ҳеч ким билмайди ва уруғини қидирмайди ҳам. Тарихни яратдигу, аммо биргина кун билан, қисқа хотира билан яшадик.

Бу ерда эса ҳаммаси ўзгача...

– Нахот бу мен бўлсам? – Ольга Васильевна кулиб, ёнимга, диванга ўтиради ва кўлига матрослар кийимида кўкраги ҳарбий нишонларга тўла суратини олади.

– Мана шу суратларга қанча қарасам, шунча ҳайратга тушаман. Саул – олти яшар неварамизга уни кўрсатсам: «Буви, сиз олдин ўғил бола бўлганмисиз?» – деб сўради.

– Ольга Васильевна, фронтга қачон кетгансиз?

– Менинг урушим эвакуациядан бошланди... Мен болалик уйимни, ўсмирлигимни тарк этишга мажбур бўлдим. Йўл бўйи составни ўққа тутишди, бомба отишди, самолётлар пастгина бўлиб учишарди. Вагондан ҳунармандчилик коллежининг бир гуруҳ йигитлари сакраб тушгани эсимда, ҳаммаси қора шинель кийиб олган. Улар нишоннинг ўзи бўлди-қўйди! Ҳаммасини отиб ташлашди – самолётлар ерга жуда яқин учишарди. Отаётиб, хисоблаётгандай туюларди... Тасаввур қиялпсизми?

Биз заводда ишлардик, овқатлари яхши, яшашимиз ҳам ёмон эмасди. Аммо юракда олов бор эди... Военкоматга хат ёзардим. Бир марта – икки марта – уч марта... Қирк иккинчи йилнинг июнь ойида чақирув қоғозини олдим. Бизни Ладога орқали очиқ баржаларда ўқ остида блокададаги Ленинградга ўтказишди. Ленинграддаги биринчи куним оқ тун ва қоп-қора кийинган денгизчилар гуруҳи билан ёдимда қолди. Вазият таранглашган, йўловчилар йўқ, фақат прожекторлар ишлаб турибди, фукаролик урушидаги каби тасма боғлаган матрослар юрибди. Тасаввур қиялпсизми? Кино кўраётгандай эдим...

Шаҳар қамалда эди. Фронт жуда яқин. Учинчи трамвайда Киров заводигача борсанг, у ёғи фронт чизигига уланиб кетарди. Ҳаво очиқ бўлса, ўқ отиш бошланарди. Мўлжални олиб отишарди. Тинмай ўқ узишарди... Катта қайиқлар пирсада туришарди, албатта, уларни маскировка қилишарди, бироқ барибир, мағлубият эҳтимоли

истисно қилинмасди. Биз тутун қопловчилар эдик. Алоҳида тутун қопловчилар отряди ташкил этилган эди. Унга торпеда катерлари собиқ командири капитан-лейтенант Александр Богданов раҳбарлик қиларди. Қизларнинг аксарияти ўрта махсус маълумотга эга эди ёки институтнинг биринчи курсини ботиришганди. Вазифамиз — қайиқларни тутун билан қоплаб, уларни душмандан сақлаб қолиш. Отишма бошланганда денгизчилар кутиб туришарди: «Қизлар тезроқ тутатишса эди. Улар билан хавфсизроқ». Махсус аралашма куйилган машиналарга ўтириб ишга чиқардик, унгача бомбапаноҳда беркиниб ётардик. Ахир биз уларни ўзимизга жалб қилардик. Чунки немислар ўша тутун қопланган жойларни нишонга олишарди...

Овқатланишимиз блокададаги шаҳарга хос эди, бироқ амаллаб тирик қолдик. Биринчидан, бу жуда муҳим, ёш эдик, иккинчидан, ленинградликларнинг ўзига қойил қолардик. Бизга, ишқилиб, нимадир беришарди, овқатимиз бор. У ерда эса одамлар юриб туриб очликдан йиқилишарди. Олдимизга болалар келишарди, ўзимизнинг камбағалгина паёқларимиздан уларга ҳам илинардик. Бу болалар эмас, қандайдир кичкина чоллар эди. Гўё мумиёлар. Улар бизга блокада менюси, агар шундай дейиш мумкин бўлса, ҳақида гапириб беришарди: чарм камар ёки янги чарм ботинкадан қайнатилган шўрва, дурадгорлар елимидан тайёрланган қайла, ханталли блинчиклар... Шаҳарда ҳамма мушук ва итларни еб ботиришган эди. Чумчук ва олашакшақлар йўқ бўлиб кетди. Ҳатто сичқон ва каламушларни тутиб ейишарди... Уларни нимададир ковришарди... Кейин болалар ҳам келмай қўйишди, уларни роса кутдик. Очликдан ўлган бўлса керак. Ўзимча шундай деб ўйлайман... Қишда эса, Ленинград ёқилгисиз қолганда, бизни шаҳарнинг ёғоч уйлар сақланиб қолган туманларидан бирига ўтин олиб келишга жўнатишди. Уйга яқинлашаётган дам энг оғир лаҳзалар бўлган... Уй яхши сақланиб қолган, ичидаги

одамлар ё ўлиб кетган, ё кўчиб кетган бўлади, кўпинча ўлган. Буни стол устида қолган идиш-товоқ, буюмлардан билса бўлади. Ярим соатча ломни ҳеч ким қўлига ололмаган бўлса керак. Тасаввур қиласизми? Ҳаммамиз ниманидир кутиб турардик. Фақат командир келиб ломни санчгандан кейингина, уйни бузишга жазм қила олдик.

Ёғоч тайёрлардик, ўқ-дори солинган кутиларни таширдик. Битта қутини орқалаб борганим эсимда, у ўзимдан ҳам оғир бўлгани учун йиқилиб тушдим. Бу биринчидан. Иккинчидан эса – бу биз аёллар учун жуда қийин эди. Мен кейин бўлим командири бўлдим. Бутун бўлим ёш йигитлардан иборат. Куни билан катердамиз. Катер катта эмас, у ерда хожат учун жой ажратилмаган. Йигитларга осонроқ, қистаб қолса борт ортига бўшанса бўлади. Шу билан иш битади. Мен-чи? Бир-икки марта чидолмай, бортдан сакраб сузиб кетдим. Улар эса: «Старшина борт ортида!» – деб қичқиришади. Ушлаб олиб бортга олиб чиқишади. Мана шундай майда-чуйда нарсалар... Аммо қанақасига майда-чуйда бўлсин? Мен кейин даволандим... Тасаввур қияпсизми? Қуролнинг оғирлиги-чи? Аёл учун у ҳам оғирлик қилади. Олдин бизга винтовка беришди, винтовкаларимиз ўзимиздан ҳам баланд эди. Қизлар юрса, тиглари ўзларидан ярим метр ошиб турарди.

Эркаклар буларнинг ҳаммаси... бу таркидунёчилик... бу муносабатларга осонроқ кўникарди... Биз эса уйни, онамизни, иссиққина тўшагимизни соғинардик. Орамизда москвалик Наташа Жилина деган қиз бор эди, уни «Жасорат учун» медали билан мукофотлашиб, рағбатлантириш сифатида бир неча кунга уйга боришга рухсат беришди. У қайтиб келганида, ҳаммамиз уни ҳидлай бошладик. Навбатга туриб, устини ҳидлардик, чунки ундан уй иси келарди. Шу даражада уйни соғинардик... Уйдан келган биргина хат олам-олам қувонч бағишларди... Отамнинг хатини кўриб беҳад суюнардим... Бўш вақт топилса, нимадир тикардик, қандайдир дастрўмолчаларга кашта

солардик. Бизга пайтавалик беришса, улардан шарфлар ясаб, бўйнимизга илиб олардик. Аёлларга хос иш билан шуғуллангимиз келарди. Мана шу аёлликни соғинардик, аёллик етишмас эди бизга. Қўлга нина олиш учун баҳона қидирардик, бир дақиқа бўлса-да, ўз табиатимизга қайтгимиз келарди. Албатта кулардик ҳам, қувонардик ҳам, аммо буларнинг ҳаммаси урушгача бўлгандай эмас. Қандайдир бошқача бир ҳолат...

Магнитофон сўзларни ёзиб олади, оҳангни сақлаб қолади. Тўхталишларни қайд этади. Йиғи ва дудукланишни ҳам. Одам гапирганида унинг қалбида кейин қоғозда қоладигандан кўра кўпроқ нарса содир бўлишини биламан. Кўзлар, қўллар, суҳбат чоғидан ҳаётларини, уларнинг ҳаётларини, алоҳида оламларини, уларнинг «матн»ларини қайд этолмаслигимдан доим афсус чекаман.

– Иккита урушимиз бор... Буниси аниқ... – суҳбатга киришади Саул Генрихович. – Хотиралар уйғонганда, у ўз урушини, мен эса ўз урушимни эслаб қолганимизни англаб етаман. У сизга айтиб бергандай нарсалар, дейлик, уй ҳақида айтиб берганлари ёки уйига бориб келган қизни хидлаганлари каби воқеалар менда ҳам бўлгандир, эҳтимол. Бироқ мен бунини эслолмайман... Бир зумда ўтиб кетган... Ўшанда бу менга майда-чуйда нарсадек туюлганди. Арзимас нарса. У сизларга матрослар шапкалари ҳақида гапириб бермаган. Оля, бунини қандай унутдинг?

– Йўқ, унутмадим. Бу қалбим тубида яширинган... Хотирамдан уни ковлаб чиқаришга доим ҳадиксираб турарман. Ҳар сафар... Воқеа шундай бўлган эди – тонгда катерларимиз денгизга чиқишди. Бир неча ўн катерлар... Тез орада жанг бошланганини эшитдик. Биз кутдик... Тинглардик... жанг бир неча соат чўзилди, у шаҳаргача яқинлашган дам ҳам бўлди. Аммо қаердадир тинчиб қолди. Қуёш ботишидан олдин соҳилга чиқдим: денгиз каналида сонсиз матрос бош кийимлари сузиб борарди. Бирин-кетин. Матрослар шапкалари ва тўлқин бағридаги

катта қизил доғлар.... Қандайдир тахта бўлаклари... Йигитларимизни қаердадир денгизга улоқтиришган экан...

Соҳилда қанча турган бўлсам, шунча вақт давомида шапкалар оқиб ўтди. Аввал санадим, кейин тўхтатдим. Денгизга қарай олмасдим, аммо кетолмасдим ҳам. Денгиз канали қардошлар мозорига айланди...

— Саул, рўмолчам қани? Ҳозиргина кўлимда эди... Қаерда экан-а?

— Мен унинг ҳикояларидан кўп нарсани эслаб қолдим, невараларим учун «билиб кўйдим».

Кўпинча уларга ўзимнинг эмас, унинг урушини айтиб бераман. Уларга меникидан кўра унинг уруши қизиқроқ эканлигини тушуниб етдим, — деб давом эттиради фикрини Саул Генрихович. — Менинг хикоямда аниқ ҳарбий билимлар кўпроқ бўлса, уникида ҳиссиётлар кўп. Ҳис-туйғулар эса доим далиллардан кучлироқ. Бизда ҳам пиёда қизлар кўп эди. Биронтаси орамизда пайдо бўлиб қолгудай бўлса, дарров қаддимизни ростлардик. Сиз буни тасаввур қилолмайсиз... Тасаввур қилолмайсиз! — Шу ернинг ўзидаёқ: «Бу сўзни ҳам ундан ўрганиб олдим», — дейди. Урушда аёллар кулгисига қанчалик мушток бўлганимизни тасаввур қилолмайсиз! Аёллар овозига.

Урушда муҳаббат бўлганми? Бўлган! Биз у ерда учратган аёллар ажойиб умр йўлдоши бўлишди. Вафолиёр. Урушда уйланган инсонлар энг бахтиёр инсонлар, энг бахтли жуфтликлар. Мана биз ҳам бир-биримизни фронтда севиб қолганмиз. Олов ва ажал орасида. Бу ўта мустаҳкам ришта. Бошқача муносабатлар бўлганини ҳам инкор этмайман, чунки уруш узоқ давом этди, урушда кўпчилик эдик. Аммо мен кўпроқ ёруғ, эзгу нарсаларни эслаб қолдим.

Сўзсиз мен урушда яхши томонга ўзгардим... Бу шубҳасиз! Инсон сифатида ижобий хислатлар шаклланди, чунки у ерда ҳам кўп, алам кўп. Бошига кўргилик тушган кўп инсонларни кўрдим, ўзим ҳам кўп азобландим. У ерда ҳаётдаги муҳим бўлмаган нарсалар дарҳол

йўқликка юз тутади, улар ортиқча. У ерда буни англаб етасан киши... Аммо уруш биздан аламини олди. Аммо... Бунга иқрор бўлишга кўрқамиз... У бизга етиб олди... Қизларимизнинг ҳаммаси ҳам ҳаётда ўз йўлини топа олишмади. Сабаби шундаки, уларнинг оналари, фронтчи аёллар, уларни ўзлари фронтда тарбиялангандек тарбиялашган. Оталари ҳам. Ўша қоидалар бўйича. Урушда эса, сизларга буни олдин ҳам айтганман, одам дарров билинади: қандай одамлиги, ундан нима кутиш мумкинлиги. У ерда беркиниб олишнинг иложи йўқ. Уларнинг кизлари ҳаётда уларнинг оиласидагидан бошқачароқ нарсалар бўлиши мумкинлигини тасаввур ҳам қилишмаган. Уларни оламнинг шафқатсиз башараси борлиги ҳақида огоҳлантиришмаган. Бу қизлар турмуш қурганларида ярамаслар алдовига лаққа тушишарди. Улар эса қизларни осонгина алдашарди, чунки уларни алдаш бирни бирга қўшишдек осон кечарди. Фронтдаги дўстларимизнинг аксарият фарзандлари мана шундай қисматни бошидан кечирдилар. Шу жумладан, бизнинг қизимиз ҳам...

— Болаларимизга негадир уруш ҳақида гапириб бермас эдик. Эҳтимол уларни авайлагандирмиз. Биз тўғри йўл тутдикмикан? — Ольга Васильевна ўйланиб қолади. — Мен орден колодкаларимни ҳам тақиб юрмасдим. Бир сафар уларни юлиб ташлаганман ва бошқа такмадим. Урушдан сўнг нон заводи директори бўлиб ишладим. Мажлисга келсам, трест бошлиғи, у ҳам аёл киши, колодкаларимни кўриб, ҳамманинг олдида: «Нега уларни эркакка ўхшаб илиб олдинг?» — деди. Ўзида меҳнат ордени бор, доим уни пиджагига илиб оларди, менинг ҳарбий мукофотларим эса негадир унга ёқмасди. Кабинетда ёлғиз қолганимизда, денгизчиларга ўхшаб, ҳаммасини башарасига айтдим, айтган гапига пушаймон бўлди, бироқ менда нишонларни тақиб юриш иштиёқи сўнди. Ҳозир ҳам такмайман. Бироқ албатта фахрланаман.

Бир неча ўн йил ўтгандан кейингина машхур журналист Вера Ткаченко «Правда» марказий газетасида биз ҳақимизда, биз ҳам урушда бўлганимиз ҳақида ёзди. Ёлғиз қолиб кетган, шахсий ҳаётини йўлга қўя олмаган, ҳозиргача уйсиз юрган фронтчи аёллар борлиги ҳақида рўй-рост гапирди. Биз мана бу авлиё аёллар олдида қарздормиз. Ана шундан кейин фронтчи аёлларга эътибор бера бошлашди. Уларнинг ёши қирқ-элликка бориб қолган, ётоқхоналарда туришарди. Уларга алоҳида уй ажрата бошлашди. Бир дугонам бор... Исмини айтмайман, яна хафа бўлиб юрмасин... Ҳарбий фельдшер... Уч марта яраланган. Уруш тугади, тиббиёт олийгоҳига ўқишга кирди. Қариндош-уруғларидан ҳеч кимни топа олмади, ҳаммаси ўлиб кетган. Аҳволи жуда ночор, кун кўриш учун кечалари подъездларни юварди. Уруш ногирони ва имтиёзларга эгаллиги ҳақида ҳеч кимга овиз очмади, ҳамма ҳужжатларини йиртиб ташлаган. «Нега йиртиб ташладинг», — деб сўрасам, йиғлайди: «Йиртмасам, ким мени хотин қиларди?» — «Унда йиғлама, — деб юпатаман, — тўғри қилибсан». У эса бадтар йиғлайди: «Ҳозир шу қоғозлар анча асқатарди. Кўп касал бўламан». Тасаввур қиласизми? Йиғлайди.

Галабанинг ўттиз беш йиллиги байрамига Севастополь — денгиз рус шуҳрати шаҳрига илк бор юзта денгизчи — барча флотлардан Улуғ Ватан уруши фахрийларини чақирди. Улар қаторида учта аёл. Улардан икkitаси мен ва дугонам эдик. Флот адмирали ҳар биримизга таъзим қилди, ҳамманинг олдида бизга раҳмат айтиб, қўлларимиздан ўпди. Бунни қандай унутиш мумкин?!

— Урушни унутишни истармидингиз?

— Унутиш? Унутиш... — такрорлайди Ольга Васильевна.

— Биз уни унутишга қодир эмасмиз. Бу қўлимиздан келмайди, — чўзилиб кетган жимликни Саул Генрихович бузади. — Оля, галаба куни бир қари кампирни кўрганимиз эсингдами, бўйнида ўзига ўхшаган кўҳнагина плакат

осилган: «Кульнёв Томас Владимировични қидиряпман, 1942 йилда блокада остидаги Ленинградда дараксиз кетган». Юзидан аллақачон саксондан ошганлиги кўриниб турибди. Неча йилдан бери уни қидириб юрган экан-а? Сўнгги нафасигача қидириши аниқ. Биз ҳам шундаймиз.

— Мен эса унутишни истардим. Унутишни хоҳлайман...— Ольга Васильевна буни шивирлаб айтади, эшитилар-эшитилмас. — Мен ҳеч бўлмаса бир кун урушсиз яшашни истайман. У ҳақдаги хотираларимизсиз... Лоақал бир кун хотираларсиз...

Уларни фронтда тушган суратлардагидек бирга эслаб қолдим. Шу суратлардан бирини менга совға қилишди. Улар у ерда жуда ёш, мендан анчагина ёш. Ҳаммаси дарров бошқача маъно касб этади. Яқинлашиб боради. Ёшлик даври акс этган мана шу суратларга қараб, эшитган, қайд этган нарсаларимни бошқача эшитаман. Орамиздаги вақт йўқолади.

«ТЕЛЕФОН ГҶШАГИ ОТМАЙДИ...»

Ҳар хил кутиб олишади, ҳар хил ҳикоя қилишади...

Баъзилар дарров, телефондаёқ ҳикоя қила бошлашади: «Асло унутганим йўқ... Ҳаммаси кечагидек эсимда...». Айримлар учрашув ва суҳбатни негадир орқага суришади: «Ўйлаб олишим керак... Яна ўша дўзахга тушишни истамайман...» Валентина Павловна Чудаева учрашувни узоқ чўзган, ўз оламига истар-истамас, чўчибгина кiritган одамлардан. Бир неча ой мобайнида унга бот-бот телефон қилиб турдим, аммо кунлардан бир кун у билан телефонда икки соат гаплашибмиз, ва ниҳоят, учрашишга қарор қилдик. Дарров, эртасигаёқ.

Мен эртасигаёқ ҳозир бўлдим...

– Пирог еймиз. Эрталабдан бери уннаб юрибман, – хонадон бекаси мени уй остонасиданоқ меҳр билан кучоқлади.

– Гаплашишга улгураимиз. Ҳали роса йиғлайман... Мен анчадан бери ўз дардим билан яшайман... Аввал таом – баъдаз калом. Мен пиширган шумуртли пирогларни емабсан, бу дунёга келмабсан. Биз томонда – Сибирда шундай пиширишади. Кел, ўтақол.

Дарров сенсираб кетдим, узр. Бу менга фронтдан одат бўлиб қолган: «Қани, қизлар! Олга, қизлар!» Ҳаммамиз шундаймиз, сен билсанг керак. Эшитгансан... Чинни идиш ҳам йирмабмиз. Эрим билан топган-тутганимизни конфет қутисида сақлаймиз: бир жуфт ордену медаллар. Улар сервантда турибди, сенга уларни албатта қўрсатаман. – Хонага кузатадилар. – Кўрдингми, мебелларимиз ҳам эски. Уларни алмаштиришга кўзим қиймайди. Нарсалар уйда узоқ вақт турса, уларга жон киради. Мен бунга ишонаман.

Дугонаси Александра Фёдоровна Зенченко билан таништиради. У блокада остидаги Ленинградда комсомол ходими бўлиб ишлаган.

Мен дастурхонга ўтирдим: майли, пирог бўлса, пирог-да, бунинг устига мен ҳеч қачон емаган шумуртли пирог экан.

Учта аёл. Иссиққина пирог. Сухбатимиз мавзуси эса ҳар доимгидек — уруш ҳақида.

— Сиз унга савол бериб, гапини бўлманг, — деб олдиндан огоҳлантирди Александра Фёдоровна. — Тўхтаб қолса, йиғлай бошлайди. Кейин эса гапирмай кўяди... Шунинг учун гапини бўлманг...

*Валентина Павловна Чудаева, сержант,
зенит куроли командири:*

«Мен асли Сибирданман... Олис Сибирдан бўлган ёшгина қизчани фронтга боришга нима мажбур қилди? Ахир Сибирь дунёнинг нариги чети-ку. Дарвоқе, дунёнинг нариги чети хусусида учрашувлардан бирида менга бир француз савол берди. Музейда у менга суқ билан термулдики, мен ҳатто бироз ўнғайсизланиб қолдим. У мендан нимани истайди? Нега бунча термулади? Охири ёнимга келди-ю, таржимон орқали Чудаева хоним интервью берармикан, деб сўради. Мен, албатта, ҳаяжонланиб кетдим. Унга нима керак экан деб ўйлай бошладим. Ахир музейда нутқимни эшитди-ку? Аммо, билишимча, уни бошқа нарса қизиқтирарди. Даставвал у менга хушомад қила бошлади: «Бугун жуда ёш кўринасиз... Урушни қандай бошингиздан кечира олгансиз?» Мен унга жавоб бердим: «Бу, ўзингиз ҳам англагандирсиз, биз фронтга жуда эрта кетганлигимиздан далолат». Уни эса бошқа масала қизиқтирарди: қандай қилиб Сибирдан фронтга бордим — ахир Сибирь дунёнинг чети-ку! «Йўқ, — дарров фаҳмладим, — демак, сизни бизда оммавий сафарбарлик бўлмаганми деган савол қизиқтиряпти, акс

қолда, қандай қилиб мен — мактаб ўқувчиси фронтда хизмат қилдим». Гапимни эшитиб, дарров бош ирғитиб, саволимни тасдиқлади. «Майли, — дедим, — саволингизга жавоб бераман». Ва мен унга бутун ҳаётимни гапириб бердим, сенга ҳам ҳозир ҳикоя қилиб бераман. У йиғлади... Француз йиғлади... Охирида чин кўнгилдан айтди: «Сиз, Чудаева хоним, мендан хафа бўлманг. Биз французлар учун Биринчи жаҳон уруши Иккинчи жаҳон урушига қараганда кўпроқ талафот етказган. Биз у ҳақда кўпроқ эслаймиз — ҳамма ёқда қабрлар ва ҳайкаллар. Сизлар ҳақингизда эса билмаймиз. Бугун кўпчилик фақат Америка Гитлер устидан ғалаба қозонди, деб ўйлайди. Айниқса, ёшлар. Совет кишиси ғалаба учун қилган қурбонлиги — тўрт йил ичида ҳалок бўлган йигирма миллион инсон ҳаёти ҳақида жуда кам одам билди. Сизларнинг чексиз ҳасратингиз ҳақида ҳам... Сизга катта раҳмат — қалбимни ларзага солдингиз».

... Онамни эслолмайман. У гўдаклигимда ҳалок бўлган. Отам Новосибирск кўмита бошқармаси вакили эди, йигирма бешинчи йилда уни ўзи туғилган қишлоғига нонга жўнатишди. Мамлакат нонга муҳтож, қулоқлар эса нонни яширишарди. Ўшанда тўққиз ойлик чақалок эдим. Онам отам билан она юртини кўриб келгиси келди. Отам уни ўзи билан олиб кетди. Онам мени ва опамни ўзи билан олган, чунки бизларни ташлаб кетишга одами бўлмаган. Отам илгари у ерда бир қулоқникида хизмат қилган. Ўша кунги мажлисда у қулоққа: биз буғдойни қаерга яширганингизни биламиз, агар ўз ихтиёрингиз билан топширмасангиз, уни инқилоб учун ўзимиз топиб, тортиб оламиз, деб огоҳлантирган экан.

Йиғилиш тугади, барча қариндош-уруғлар тўпланди. Отамнинг беш нафар ака-укаси бўлган, уларнинг ҳаммаси отам каби Улуғ Ватан урушидан қайтиб келишмади. Шундай қилиб, улар оила даврасида йиғилиб, анъанавий Сибирь чучварасини тановул қила бошлашган. Курсилар дераза тагида жойлашган эди... Онамнинг курсиси икки

дераза орасидаги деворга тўғри келиб қолган, бир елкаси билан ойнага, иккинчиси билан эса отамга туташ бўлган, отам эса ойна бўлмаган томонда ўтирган. Апрель ойи... Сибирда бу вақтда ҳали жуда совуқ бўлади. Онам совуқ қотган бўлса керак. Буни кейин, катта-бўлганимдан сўнг тушундим. У ўрнидан туриб отамнинг пўстинини кийиб олади-да, менга кўкрак тутади. Шу пайт милтиқ овози эшитилди. Пўстинни нишонга олиб, аслида отамга ўқ узишган... Онам: «Пан» дейишга улгурди холос, мен иссиқ чучвара устига тушиб кетдим... Онам ўшанда йигирма тўрт ёшда бўлган...

Ўша қишлоқда кейинчалик бобом қишлоқ кенгаши раиси бўлган. Уни стрихнин билан захарлаб ўлдиришган, сувига қўшиб беришган. Бобомни кўмишаётганда олинган сурат менда ҳозир ҳам бор. Тобути устидаги ёпинчикда: «Синфий душман кўлидан ўлим топди», — деб ёзилган.

Менинг отам — фуқаролар уруши қахрамони, Чехословакия корпуси исёнига қарши кураш олиб борган бронепоезд командири бўлган. Ўттиз биринчи йилда у Қизил Байроқ ордени билан тақдирланган. У пайтларда бу орденга камдан-кам одамлар, айниқса бизнинг Сибирда, мушарраф бўлган. Бу катта эътибор, ҳурмат эди. Отамнинг танаси ўқлардан илма-тешик бўлиб кетганди, нақ ўн тўққизта жароҳат. Онамнинг айтишича, менга эмас, қариндош-уруғларга айтиб берган, отамни оқ чехлар йигирма йилга сургун қилишган экан. Онам отам билан учрашишга рухсат сўраган, ўшанда онам Тасяга тўққиз ойлик ҳомиладор бўлган. Қамокда узун коридор бўлган, онамга отамнинг олдига юриб боришга рухсат беришмаган, унга: «Большевиклар қанжиғи! Эмаклаб борасан...» — дейишди. Онам туришидан бир неча кун олдин ана шу узун коридор бўйлаб эмаклаб борган. Учрашувни шу тариқа уюштиришган экан. У отамни танимабди. Сочида биронта қора толаси қолмаган. Оппок сочли чол. Отам ўшанда эндигина ўттиз ёшда бўлган.

Мана шундай оилада туғилган, мана шундай отаси бўлган мен каби қиз Ватанимизга яна душман бостириб келган пайтда бефарқ бўла олармидим? Ахир мен унинг жигариман. Менда унинг қони бор... У кўп нарсани бошидан кечирди... Ўттиз еттинчи йилда уни чакиб беришган, унга тухмат қилишмоқчи бўлган. Уни халқ душмани қилиб кўрсатишмоқчи бўлишди. Сталиннинг дахшатли тозалаш ишлари... Ўртоқ Сталин айтганидек, ўрмонни кесишса, қипиқлари ҳар томонга сочилди. Мамлакат кўрқув исканжасидан халос бўлмаслиги, уни итоатда сақлаш учун янги синфий кураш эълон қилинди. Аммо отам Калинин ҳузурига кириб, пок номини тиклай олди. Отамни ҳамма танирди.

Бироқ бу ҳақда кейинчалик, қариндош-уруғлардан билиб олдим...

Ўша мудҳиш қирқ биринчи йил... Сўнги мактаб кўнғироғи. Ҳаммамизда қандайдир режалар бор, миямизда хаёллар чарх урарди, ахир ҳали қизалоқлар эдик. Битирув оқшомидан сўнг Обь дарёси бўйлаб оролга сайрга чиқдик. Ҳаммамиз хўрсанд, бахтиёр... Онаси ўпмаган қизлар эдик, ҳатто йигитим ҳам йўқ эди. Тонгни оролда кутиб олиб, орқамизга қайтдик... Бутун шаҳарда ғала-ғовур, одамларнинг кўзлари тўла ёш. Ҳамманинг оғзида битта гап: «Уруш! Уруш!» Ҳамма ёқда радио ёқилган. Биз ҳеч нарсани тушунмасдик. Қанақа уруш? Биз ҳаммамиз жуда бахтиёр эдик, келажакда улкан режаларимиз бор эди: ким қаерга ўқишга боради; ким қандай касбни эгаллайди. Энди эса уруш! Катталар кўзёш тўкарди, биз эса кўркмадик, бир ой ўтмай, душманни «ер тишлатамиз» деб бир-биримизни ишонтирардик. Эски ҳарбий қўшиқларни куйлардик. Шубҳасиз, бизнинг армия душманга ўз худудида қақшатқич зарба беради. Бунга заррача шубҳа йўқ эди... Заррача...

Уйга қора хат кела бошлаган пайт ҳамма тушуна бошлади. Мен тамом касал бўлиб қолдим: «Қанақасига?»

Демак, ҳаммаси ёлғон?» Немислар Қизил майдонда ғалаба парадини уюштиришга тайёргарлик кўрарди...

Отамни фронтга олишмади. У эса военкоматга боришни канда қилмасди. Сўнг отам урушга жўнади. Соғлиги кўтармаслигига, сочи оппоқ бўлиб кетганлигига, ўпкаси касал бўлишига (у анчадан бери сил касаллигига чалинган эди) қарамай, урушга кетди. Касалини сал-пал даволагандай эди. Ёши-чи? Бироқ урушга кетди. Стальная дивизиясига ёзилди, уни Сталинская ҳам дейишарди, у ерда сибирликлар кўп эди. Биз ҳам бизларсиз уруш уруш эмас, биз ҳам урушга боришимиз керак деб ўйлардик. Дарров қурол беринг деб талаб қилардик! Бутун синфимиз билан военкоматга югуриб бордик. Ўнинчи февраль куни фронтга кетдим. Ўгай онам роса йиғларди: «Валя, борма. Нима қиляпсан? Сен нимжон, касалманд бўлсанг, сендан қандай жангчи чиқади?» Мен узоқ вақт рахит бўлганман. Онам ўлганидан кейин шундай бўлиб қолганман. Беш ёшгача юрмаганман... Қаердан куч пайдо бўлганини билмайман!

Икки ой теплушкаларда¹ юрдик. Икки мингта қиз, бутун бошли эшелон. Сибирь эшелони. Фронтга яқинлашаётганда нималарни кўрдик? Бир манзара бутун умр миямга муҳрланиб қолди... Ҳеч қачон унутолмасам керак: вайрон бўлган станция, перронда эса матрослар қўлларида сакраб юришибди. На оёқлари бор, на қўлтиктаёқлари... Бутун перронни шундай матрослар эгаллаган... Улар эса бемалол сигарет чекади... Бизни кўриб, кулишади. Ҳазил-хузул қилишади. Юракларимиз така-пука бўлиб кетди... Дук-дук уради... Қаерга келиб қолдик? Яна йўл юра бошладикми? Қаерга? Қўрқмаслик учун қўшиқ куйлардик, жуда кўп ашула айтардик.

Ёнимизда командирларимиз бор эди, улар бизга йўл-йўриқ кўрсатарди. Бизни қўллаб-қувватлашарди. Биз алоқани ўрганардик. Украинага келдик, ўша ерда

¹ Уруш йилларида одам ташишга мўлжалланган, печкали юк вагони.

бизга биринчи бор бомба ташлай бошлашди. Биз ўша пайт санпропускникда, ҳаммомда эдик. Ювинишга чиққанимизда, у ерда бир амаки навбатчилик қиларди — ҳаммомга қараб турарди. Ундан уялардик, ахир ҳали жуда ёш эдик. Бомба отишганда эса, ҳаммамиз ўша амакининг олдига югуриб бордик, жон ширин-да. Бир бало қилиб кийиниб олдик, бошимга сочиқ ўраб олганман, қизил сочиғим бор эди, ҳаммамиз югуриб чиқдик. Катта лейтенант, у ҳам ҳали гўр йигит эди, бақирарди:

— Ҳой, қиз, бомбапаноҳга югуринг! Сочикни ташланг! Демаскировка қияпсиз...

Мен ундан қочяпман:

— Ҳеч қанақа демаскировка қилмаяпман! Онам ҳўл бош билан ташқарида юрма деган.

Бомба отиш тўхтагач, у мени топиб, шундай деди:

— Нега менга бўйсунмаяпсан? Ахир мен сенинг командирингман.

Мен унга ишонмадим:

— Шуниси етмай турганди, менинг командирим эмиш...

У билан ёш боладай урушаман, иккаламиз тенгдошмиз.

Бизга катта, қалин шинель беришган, уларни кийиб пичан гарамларига ўхшаб қолдик, юрмаймиз — думалаймиз. Аввалига бизга этик ҳам тикишмасди. Этик йўқ эмас, бор, аммо эркакларнинг ўлчамларида. Кейин этикларимизни алмаштириб беришди, бошқа этик беришди — этикнинг учи қизил бўлса, қўнжи эса қора кирзадан. Сал олифталик қилдик! Ҳаммамиз озғинмиз, эркаклар гимнастёркалари эгнимизда осилиб турарди. Қўлидан тикиш келадигани кичрайтириб, ўзига мослаб олди. Бироқ бунинг ўзи етарли эмас-ку. Ахир қизлармиз! Старшина ўлчамларимизни олди. Ана кулги, мана кулги. Кулишингни ҳам билмайсан, йиғлашингни ҳам. Комбат келганда: «Нима бўлди, старшина, аёллар-

га ҳамма кийимини бердингми?» Старшина жавоб берди: «Ўлчамларини олдим. Ҳаммаси бўлади».

Зенит қисмида алоқачи бўлдим. Капэда¹, алоқада навбатчилик қилдим. Агар отамдан қора хат олмаганимда, эҳтимол, урушнинг охиригача алоқачи бўлиб қолган бўлардим. Энди менинг суюкли отагинам йўқ. Энг яқин инсонимдан айрилдим. Падари бузрукворимдан. Фронтга боришга аҳд қилдим: «Қасос олмоқчиман. Отам хуни учун ҳисоб-китоб қилмоқчиман». Ўлдиришни истардим... Отгим келарди... Албатта, менга артиллерияда телефон жуда муҳим ўрин эгаллашини кўп бора уқтиришга ҳаракат қилишди. Бироқ телефон гўшагининг ўзи отмайди-ку... Полк командирига ариза ёздим. У аризамни рад этди. Шундан сўнг, ҳеч иккиланмай, дивизия командирига мурожаат қилдим. Олдимизга полковник Красних келиб, ҳаммамизни сафга тортди. «Қурол командири бўлишни истаган қиз қани?» — деб сўради. Мён бир қадам олдинга чиқдим: кушникидек ингичка бўйнимда оғир, етмиш бир патронли автомат осилиб турарди. Кўринишим жуда аянчли бўлганиданми, у ҳатто кулиб ҳам юборди. Иккинчи савол: «Нима хоҳлайсан?» Мен эса унга: «Отишни хоҳлайман», — дедим. Нималарни ўйлаганини билмайман. Узоқ жим турди. Кейин гир айланди-ю, орқасига қайтди. Ичимда, бўлди, рози бўлмайди, деб ўйладим. Командир югуриб келиб: «Полковник рухсат берди...» — деди.

Тушундингми? Ҳозир буни тушуниб бўлармикан? Туйғуларимни тушунишингни истардим... Нафратсиз киши отолмайди. Бу шикор эмас, уруш. Сиёсий машғулотларимизда Илья Эренбургнинг «Уни ўлдири» деган мақоласини ўқиб берганлари эсимда. Неча марта немисни учратсанг, шунча марта ўлдири. Жуда машхур мақола, уни ўша пайт ҳамма ўқирди, ёдларди. У менга жуда қаттиқ таъсир қилди, шу мақолани бутун уруш да-

¹ Команда пункти.

вомида сумкамда олиб юрдим: мақола ва отамнинг қора хатини... Отиш! Отиш! Мен қасос олишим керак...

Қисқа муддатли, ўта қисқа муддатли курсларни тугатдим. Атиги уч ой ўқидим. Отишни ўргандим. Мана энди мен курол командириман. Мени бир минг уч юз эллик еттинчи зенит полкига жўнатишди. Биринчи кунлари бурун ва қулоқларимдан қон оқарди, кўнглим айнирди... Томоғим қуриб қоларди... Кечаси унчалик кўрқинчли эмас, кундузи жуда кўрқинчли. Самолёт айнан сенинг устинга, сенинг куралинга учиб келаётганга ўхшайди. Сен нишонга олингандай кўринасан! Бир лаҳза... Ҳозир у бир дақиқада кулингни кўкка совуради. Бўлди, ҳаммаси тамом. Бу қиз бола учун эмас... Буни қиз бола эшитиши, кўриши керак эмас... Олдин бизда «саксон бешталик» эди, улар Москва остонасида ўзини яхши томондан кўрсатишди, сўнг уларни танкларга қарши кўйишди, бизга эса «ўттиз етти миллиметрлик» курол беришди. Ржевский йўналишида эдик... У ерда қаттиқ жанглар бўлаётганди... Баҳорда Волгадаги муз эрий бошлади... Қандай манзарани кўрганимизни айтайми? Қизил-қора муз парчаси оқиб келаётганини кўрардик, мана шу муз парчасида иккита-учта немис ва битта рус аскарлари. Улар худди шундай, бир-бирини ёқасидан олган ҳолда ҳалок бўлишган. Мана шу музга яхлаб ёпишиб қолишган, у қип-қизил қон эди. Волга онамиз қонга беланган...»

Шу жойда тин олди: «Дам олишим керак... Йиғлашни бошласам, учрашувимизни бир тийин қиламан...» Ўзини қўлга олиш учун ойнага ўгирилиб олди. Бир дақиқадан сўнг юзида табассум билан: «Тўғриси айтсам, йиғлашни ёқтирмайман. Болаликдан йиғламасликка ҳаракат қилардим...»

«Валяни эшитиб, блокадада қолган Ленинградни эсладим, — шу пайтгача жим ўтирган Александра Фёдоровна Зенченко суҳбатга кўшилди. — Айниқса, ҳаммамизни ҳайратга солган бир воқеа. Бизга бир кекса кампир ҳар куни ойнани очиб, ташқарига бир чўмич

сув тўкишини, ҳар сафар сувни узоқроқ тўкишга эришаётганлиги ҳақида айтиб беришди. Аввалига эси оғиб қолган бўлса керак деб ўйладик, блокадада нималарни кўрмадик, дейсиз. Гап нимадалигини билиш учун унинг олдига бордик.

Биласизми, у бизга нима деди: «Ленинградга фашистлар келиб, кўчамизга оёқ босишса, мен уларни қайноқ сув билан куйдираман. Мен қариман, бошқа ҳеч нарсага ярамайман, шунинг учун уларни қайноқ сув билан пишираман». Шу тариқа у машқ қилган... Ҳар куни... Блокада эндигина бошланган, шаҳарда ҳали иссиқ сув бор... У жуда зиёли аёл эди. Мен ҳатто унинг юзини ҳам эслаб қолдим.

У ўзининг кучи етадиган кураш турини танлади. Ўша пайтни тасаввур қилиш керак... Душман шаҳар остонасида, жанг Нарвский дарвоза яқинида бўлаётган эди.

Киров заводи цехлари ўққа тутилган... Ҳар бир киши шаҳар мудофааси учун қўлидан нима келишини ўйларди. Жон бериш — бу энг осони, яна нимадир қилиш керак эди. Қандайдир жасорат. Минглаб одамлар шундай деб ўйларди...»

«Мен сўз кидиряпман... Буларни қандай етказсам экан? — ўзданми ёки бизданми сўрайди Валентина Павловна. — Урушдан ногирон бўлиб қайтдим. Елкамга снаряд парчаси текканди.

Жароҳат катта бўлмаса-да, бомба мени қалин қор уюмига отиб юборди. Мен эса бир неча кундан бери кигиз этикларимни қуритмагандим, сабабини эслолмайман, ўтин йўқмиди, ё тун бўйи навбатим келмаганмиди, чунки печка кичкина, биз эса кўпчилик эдик. Мени топиб олгунларигача, оёғим музлаб қолганди. Устимга қор тушиб, кўринмай қолганман шекилли, лекин тирик қолиб, нафас олганим учун қорда тешик пайдо бўлган... Найсимон тешик... Мени санитар итлар топиб олишди. Қорни кавлаб ташлаб, қалповимни олиб келишган. У ерда ўлим паспортим бор эди, ҳаммамизда шундай паспортлар бўлган: қариндош-уруғнинг исми, қаерга хабар

бериш кераклиги ёзиларди. Мени кавлаб чиқариб, плаш-палаткага ётқизиб олиб кетишди. Плаш-палатка қонга тўлиб кетди. Бироқ оёғимга ҳеч ким аҳамият бермабди...

Олти ой госпиталда ётдим. Оёғимни ампутация қилишмоқчи бўлишган, тиззамнинг тепасидан кесиш керак эди, чунки йиринглай бошлаганди. Шунда озгина кўрқоқлик қилдим, ногирон бўлиб яшашни истамадим. Бу ахволда яшаб нима қиламан? Кимга керакман? На отам бор, на онам.

Бир умр кимгадир юк бўламан. Кимга керакман? Ўзимни осиб ўлдираман... Санитаркадан кичкина сочиқ ўрнига катта сочиқ сўрадим... Госпиталда ҳамма менга: «Бу ерда кампир ётибди... Қари кампир», – деб ҳазил қиларди. Чунки госпиталь бошлиғи мени биринчи марта кўрганида: «Ёшинг нечада?» – деб сўрагани. Мен унга тезгина: «Ўн тўққиз. Ўн тўққизга тўламан яқинда», – дедим. У эса кулиб: «Ўхў! Анча қари экансан, ёшинг бир жойга бориб қолибди», – деди. Санитарка, Маша хола шу-шу мени «кампир» деб чақирадиган бўлди. У менга: «Майли, сенга сочиқ бераман, чунки сени операцияга тайёрлашяпти. Бироқ сендан кўзимни узмайман. Менга негадир кўзларинг ёкмаяпти, қизалоқ. Бирон нимани режалаштирмадингми?» – деди. Мен эса чурқ этмадим... Қарасам, ростдан ҳам операцияга тайёрлашяпти. Мен операция нималигини билмасдим, ҳали бирор марта тиф остига ётмаганман. Ҳозир танам географик картага ўхшаб қолди. Билмасам ҳам, фаҳмладим. Катта сочиқни ёстигим остига яшириб, ҳамма ухлашини кутдим. Кроватлар темир эди, сочиқни кроватга боғлаб, ўзимни осаман деб ўйладим. Фақат кучим етсайди... Аммо Маша хола кечаси ёнимдан жилмади. У менинг ёшлик қилиб, гуноҳга ботишимга йўл қўймади. Ухлаб қолмади...

Мен тентакни асраб қолди...

Палатадаги врачим эса, ёшгина лейтенант, госпиталь бошлиғи орқасидан қолмай роса ялинди: «Бир уриниб кўрай. Бир уриниб кўрай...» У эса: «Нимага ури-

ниб кўрасан? Бир бармоғи қорайиб кетган-ку. Қизча ўн тўққиз ёшда. Иккаламизни деб ҳалок бўлади».

Менинг палата врачим операцияга қарши бўлган экан, у бошқа — ўша пайтларда ҳали янги бўлган усулни таклиф қилган экан. Махсус нина билан тери остига кислород етказиш усули. Кислород озиклантиради... Буни сизга аниқ айтиб беролмайман, чунки тиббиётдан йироқман... Ўша ёшгина лейтенант госпиталь бошлиғини кўндирди. Оёғимни кесишмади. Ўша усул билан даволай бошлашди. Икки ойдан сўнг юра бошладим. Албатта, бошида қўлтиқтаёқда, чунки оёқларим латтадай бўлиб қолганди. Уларни ҳис қилмасдим, фақат кўрардим. Кейинчалик қўлтиқтаёқсиз юра бошладим. Мени ҳамма табрикларди: иккинчи марта онадан туғилгандай бўлдим. Госпиталдан кейин таътил беришди. Қанақа таътил? Қаерга? Кимнинг олдига бораман? Ўзимнинг частимга, ўз қуролим ёнига бордим.

Ўша ерда партияга аъзо бўлдим. Ўн тўққиз ёшимда...

Ғалабани Шарқий Пруссияда кутиб олдим. Икки кундан бери тинч, ҳеч ким ўт очмасди, ярим кеча бирдан сигнал берилди: «Ҳаво!» Ҳаммамиз ўрнимиздан сапчиб турдик. Ҳамма: «Ғалаба! Капитуляция!» — деб бақирарди. Капитуляция майлику-я, ғалаба сўзи, бу дарров ҳаммамизга етиб борди:

«Уруш тугади! Уруш тугади!» Ҳамма қўлида нима бўлса, ўша қуролдан ота бошлади: автоматми, пистолетми... Тўплардан ота бошлашди... Бири кўз ёшини артса, бошқаси рақсга тушади: «Мен тирикман. Тирикман!» Учинчиси ўзини ерга отиб, тупроқ, қум, тошларни кучади. Хурсандлигидан... Мен эса қоққан қозикдай турардим. Калламда бир фикр айланарди: уруш тугаган бўлса, демак отам ҳеч қачон уйга қайтиб келмайди. Уруш тугади... Командир кейин ҳаммани уришиб берди: «Снарядларнинг пулини тўламагунларингча, демобилизация қилмайман. Нималар қилиб қўйдинглар? Нечта снарядни ҳавога совурганликларингни биласизларми?»

Энди дунёда доим тинчлик бўлади, ҳеч ким урушни истамайди, ҳамма снарядлар йўқ қилиниши керак деб ўйлардик. Энди уларнинг нима кераги бор? Биз нафратланишдан чарчадик. Отишдан чарчадик.

Уйга боришга ошиққанлигимизни айтмайсизми! У ерда отам ҳам, онам ҳам бўлмаса ҳам, майли. Уй бу – у ерда яшайдиган одамлардан, ҳатто уйнинг ўзидан ҳам каттароқ нимадир. Бу шундай нарсаки... Ҳар бир одамнинг ўз уйи бўлиши керак... Ўғай онамдан сўнги нафасимгача миннатдорман, мени тукқан онамдай кутиб олди. Мен уни кейин она дейдиган бўлдим. У мени кутди, интизорлик билан кутди. Госпиталь бошлигимиз оёғимни кесишларини, ногирон аҳволда уйга қайтишимни ёзишга улгурган бўлса ҳам. Тайёрланиб туриши учун ёзган. Бироз вақт уникида яшаб туришим, кейин эса мени олиб кетишларини ваъда қилган... Бироқ у уйга қайтишимни истарди...

У мени кутди... Мен отамга ўхшардим...

Биз ўн саккиз-йигирма ёшда фронтга кетдик, йигирма-йигирма тўрт ёшда эса қайтиб келдик. Аввалига хурсанд эдик: кейин эса қалбимизни ҳадик эгаллади: энди биз нима билан шуғулланамиз? Тинч ҳаёт олдида кўрқардик... Дугоналарим институтларни битиришга улгуришди, биз-чи? Биз ким бўлдик? Ҳеч нарсани билмаймиз, касбимиз йўқ. Билганимиз – уруш, қўлимиздан келгани – уруш. Тезроқ урушдан кутулгимиз келарди. Шинелдан дарров ўзимга пальто тикиб олдим, тугмаларини алмаштирдим. Бозорга бориб, кирза этигимни сотиб, ўрнига туфли олдим. Биринчи марта кўйлак кийганимда, кўзларимдан юм-юм ёш думаларди. Ўзимни ойнада кўриб танимадим, ахир тўрт йил шимда юриб ўрганиб қолгандик. Ярадорлигим, контузиям борлиги ҳақида кимга ҳам айта олардим? Айтиб кўр-чи, ким кейин мени ишга олади, ким хотин қилади?

Биз балиқдек гунг бўлдик. Фронтда жанг қилганимизни ҳеч кимга айтмадик. Ўзаро алоқа қилиб

юрардик, хат ёзишиб турардик. Бизларни кейин, орадан ўттиз йил ўтиб қадрлай бошлашди... Учрашувларга чақира бошлашди... Бошида эса биз биқиниб олгандик, ҳатто медалларимизни ҳам кўрсатишга кўрқардик.

Эркаклар тақиб юришарди, аёллар эса йўқ. Эркаклар голиблар, қахрамонлар, куёвлар, улар урушда бўлган, бизга эса тамоман ўзгача нигоҳ билан қарашарди. Тамомила ўзгача... Мен сизларга айтсам, биздан ғалабани тортиб олишди. Уни секингина оддий аёллик бахтига алмаштириб қўйишди. Ғалабани биз билан баҳам кўришмади. Бу жуда алам қилади... Тушунарсиз... Чунки фронтда эркаклар бизга ғамхўрлик қилишарди, доим эъзозлашарди, тинч ҳаётда аёлларга бундай муносабатни ҳали кўрмадим. Чекинаётганимизда дам олишга ётсак, ер зах, улар ўзлари гимнастёркада қолишса-да, бизга ўз шинелларини ечиб беришарди: «Қизлар... Қизларни эҳтиёт қилиш керак...» Бирон жойдан бир парча пахта, бинт топиб олишса, бизга беришарди: «Ма, ол сенга керак бўлиб қолади...» Сўнгги бурда нонини бизга илинишарди. Урушда улардан меҳр, илиқликдан ўзга нарса кўрмадик. Меҳрдан бўлак нарсани билмадик. Урушдан сўнг-чи? Мен жимман... Жимман... Эслашга бизга нима халақит беради? Хотираларга бардошсизлигимиз...

Турмуш ўртоғим билан Минскка келдик. Ҳеч вақомиз йўқ, на чойшабларимиз, на идиш-товоқларимиз... Иккита шинелу иккита гимнастёркамиз бор, холос. Битта харита топиб олдик, харита жуда яхши эди, бўз харита. Биз уни сувда роса ивитдик... Каттагина харита... Ана ўша бўз чойшаб илк чойшабимиз бўлган. Кейин қизимиз туғилганида уни таглик қилиб ишлатдик. Ўша харитани... Ҳозир эсласам, у дунёнинг сиёсий харитаси экан... Қизимиз эса жомадонда ухларди... Эрим фронтдан олиб келган фанера жомадон бешик ўрнини босди. Уйда севгидан бўлак ҳеч нарса йўқ эди. Сизларга айтсам... Эрим бир куни келиб: «Юр, кимдир эски диванни ташқарига чиқариб қўйибди...», — деди. Ҳеч ким кўрмасин деб,

коронгуда ўша диванни олиб келгани чикдик. Диванга қанчалик хурсанд бўлганимизни билсангиз эди!

Барибир биз бахтли эдик. Кўп дугона орттирдим! Замон оғир, аммо тушкунликка тушмасдик. Карточкага нарса олсак, бир-биримизга телефон қилардик: «Кел, мен шакар олдим. Ширин чой ичамиз». Устимизда ҳеч нарса йўқ, остимизда ҳам. Ҳеч кимда ҳозирги гиламлару биллур буюмлар йўқ эди... Ҳеч нарса... Бироқ биз барибир бахтли эдик. Тирик қолганимиз учун бахтиёр эдик. Гапираётганимиз, кулаётганимиз, кўчалардан кезаётганимиз учун хурсанд эдик... Мен доим завқланардим. Аммо завқланадиган нарсанинг ўзи йўқ – атроф вайрона, ҳатто дарахтлар ҳам синдириб ташланган. Бироқ муҳаббат туйғуси қалбимизга нур олиб кирарди. Одам одамга керак эди, ҳаммамиз бир-биримизга муштоқ эдик. Кейинчалик ҳаммамиз ҳар тарафга, ўз уйимиз, ўз оиламизга тарқаб кетдик, ўшанда эса ҳали ҳаммамиз бирга эдик. Фронтда, окопдагидек елкама-елка турардик...

Ҳозир мени ҳарбий музейлардаги учрашувларга кўп таклиф қилишади... Экскурсия уюштириб беришимни сўрашади. Ҳозир – ҳа. Қирқ йил ўтиб! Қирқ йил! Яқиндагина ёш италияликлар олдида чиқиш қилдим. Қайси шифокорда даволанганим, қандай касалликларни бошдан кечирганлигим ҳақида кўп савол беришди.

Психиатрга мурожаат қилганманми-йўқми, негадир шу ҳақда сўрашди. Қандай тушлар кўраман?

Уруш тушларимга кирадими? Улар учун кўлига қурол кўтариб эркак билан тенгма-тенг жанг қилган рус аёли жумбоқ эмиш: Бу қандай аёл эканки, нафақат одамларни қутқариб, яраларини боғласа, балки ўзи ҳам отса, портлатса... Эркакларни ўлдирса... Урушдан сўнг турмуш қурган-қурмаганлигимга қизиқишди. Улар турмуш қурмаган деб ишонишарди. Ёлғиз деб ўйлашди. Мен эса юзларига қараб, кулдим: «Ҳамма урушдан мукофотларини олиб келса, мен эримни кўтариб келдим. Битта қизим бор. Ҳозир невараларни катта қиялман».

Мен сенга севги ҳақида гапириб бермадим... Ҳозир ай-тиб беролмайман, юрагим дош бермайди. Бошқа сафар... Мухаббат бўлган, албатта! Бор эди! Одам севгисиз яшай оладими? Тирик қола оладими? Фронтда комбатимиз мени севиб қолганди...

Бутун уруш давомида мени авайлаб-асради, ёнимга ҳеч кимни яқинлаштирмади, демобилизациядан сўнг мени госпиталдан топиб олди. Ўшанда севги изҳор қилди... Майли, севги ҳақида кейинроқ гаплашамиз... Сен яна кел, албатта кел. Иккинчи қизим бўласан. Болаларим кўп бўлишини хоҳлаганман, уларни яхши кўраман. Аммо биттагина фарзандим бор... Қизалоқ... Соғлигим кетган, кучим қолмаганди. Ўқишни ҳам эплай олмадим — кўп касал бўлардим. Оёқларим, яна ўша оёқларим... Улар менга доим панд беради... Нафақага чиққунимча Политехника институтида лаборант бўлиб ишладим, у ерда ҳамма мени яхши кўради. Профессорлар ҳам, талабалар ҳам. Чунки ўзимда меҳр, қувонч лиммо-лим. Мен ҳаётни шундай тушунардим, урушдан сўнг айнан шундай яшашни истадим. Худо инсонни отиш учун эмас, мухаббат учун яратган. Сен ҳам шундай фикрдамсан?

Икки йил олдин штабимиз бошлиғи Иван Михайлович Гринько бизникига меҳмонга келди. У аллақачон пенсияда. У ҳам мана шу столда ўтирди. Ўшанда ҳам пирог пиширдим. Эрим билан анча суҳбатлашишди, эслашди... Қизларимиз ҳақида гап кетди... Мен эса ўзимни йиридан тўхтата олмадим: «Эъзоз, эҳтиром дейсиз. Қизларимизнинг бари ёлғиз-ку. Турмуш қуришмади. Коммунал уйларда яшашади. Уларга ким ҳурмат кўрсатди? Ким ҳимоя қилди? Урушдан сўнг ҳаммангиз қаерга гойиб бўлдингиз? Сотқинлар!!» Бир сўз билан айтганда, уларнинг байрамона кайфиятини бир тийин қилдим...

Штаб бошлиғи сен ўтирган жойда ўтирганди. «Сен менга айт, — деб столга мушт туширди, — ким сени хафа қилди? Менга ўша нобакорни кўрсат!» Мендан узр

сўради: «Валя, кўз ёшдан бошқа ҳеч нарса айта олмайман». Бизга раҳмдиллигининг кераги йўқ. Бизнинг ғуруримиз баланд. Тарихни юз марталаб қайта ёзишмайди. Сталин биланми, Сталинсизми. Аммо бу нарса тарихда қолади — биз голиб бўлдик! Бизнинг дарду ситамларимиз, бошдан кечирганларимиз булар ўткинчи нарса эмас, кўкка совурилган кул эмас. Бу бизнинг ҳаётимиз. Бошқа бир сўз айтмайман...»

Кетишимдан олдин қўлимга бир ўрам пирог тутқазди: «Бу сибирча пирог. Бошқача. Дўконда ундайинини топа олмайсан...» Менга яна манзиллар ва телефон рақамлар ёзилган узун рўйхат ҳам беришди: «Ҳамма сени кўриб, хурсанд бўлади. Сени кутишади. Сенга тушунтириб бераман: эслаш албатта даҳшат, аммо эсламаслик ундан ҳам даҳшат».

Нега улар барибир гапиришга жазм қилишларини энди тушунгандайман гўё...

«БИЗНИ КИЧКИНАГИНА МЕДАЛЛАР БИЛАН СИЙЛАШАРДИ...»

Ҳар тонг почта қутимни очиб кўраман...

Шахсий почтам тобора кўпроқ военкомат ёки музей почтасига ўхшаб бормоқда: «Марина Раскова авиаполки учувчи қизларидан салом», «Сизга «Железняк» бригадаси партизан қизлари номидан мактуб йўллаяпман», «Минск яширин гуруҳ қизлари... табриклашади... Бошлаган ишингизга муваффақият тилаймиз...», «Дала ҳаммом кир ювиш отряди оддий аскар қизлари номидан мурожаат қиламиз...» Изланишларим давомида бир неча мартагина кескин рад жавобини олганман: «Йўқ, бу даҳшатли тушга ўхшайди... Йўқ! Қўлимдан келмайди!» Ёки: «Эслашни истамайман! Эслолмайман! Унутишга ҳаракат қилдим...»

Манзили кўрсатилмаган яна бир хат ёдимда қолди:

«Менинг турмуш ўртоғим – Шухрат орденлари кавалери, урушдан сўнг ўн йил қамоқ жазосига ҳукм қилинди...

Ватан ўз қаҳрамонларини, ғолибларни шу тариқа кутиб олди! Университетда бирга ўқиган бир дўстига ўз ва ўзга юртни руслар жасади билан тўлдириб ташлаганимиз, қон билан беланганимиз учун ғалабамиз билан фахрлана олмаслигини ёзган эди. Уни дарҳол ҳибсга олишди... Погонларини юлиб ташлашди...

Сталиннинг ўлиmidан кейин Қозоғистондан қайтиб келди... Касалманд. Болаларимиз йўқ. Уруш ҳақида эслашимнинг ҳожати йўқ, мен бир умр урушдаман...»

Хотираларини ёзишга ҳамма ҳам жазм қилолмайди. Ҳис-туйғуларини, ўй-хаёлларини қоғозга тушириш ҳаманинг ҳам қўлидан келавермайди. «Кўз ёшлар халақит беради...» (А. Буракова, сержант, радист). Кутилмаган

да, ёзишмалар фақат манзил ва янги исмларни кашф қилади.

«Танамда темир-терсак етарлича топилади... Витебск остонасида яраланганман, снаряд парчасини юрагимга уч сантиметр яқинликда, ўпкамда олиб юрибман. Иккинчи парча – ўнг ўпкамда. Яна иккитаси – қорнимда...

Мана менинг манзилим... Келинг. Бошқа ёзолмайман, кўз ёшларимдан ҳеч нарса кўринмаяпти...»

В. Громова, санинструктор

«Катта мукофотларим йўқ, фақат медалларим бор. Ҳаётим сизга қизиқми-йўқми, буни билмайман, бироқ кимгадир уни ҳикоя қилиб бергим келади...»

В. Воронова, телефонист

«...Эрим билан Узоқ Сибирда, Магаданда яшардик. Эрим ҳайдовчи, мен эса чиптачи бўлиб ишлардик. Уруш бошланиши билан иккаламизни ҳам фронтга жўнатишларини сўрадик. Қаерга керак бўлсангиз, ўша ерда хизмат қилаверинглар, деб жавоб қайтаришди. Шундан кейин Сталин номига хат ёзиб, танк қурилиши учун эллик минг рубль (ўша пайтларда бу жуда катта пул эди) ажратишимизни ва иккаламиз ҳам фронтга боришни ихтиёр қилганимизни билдирдик. Ҳукумат томонидан ташаккурнома олдик. Қирқ учинчи йилда мени турмуш ўртоғим билан Челябинск танк техника билим юртига жўнатишди. Уни экстерн тартибда тамомладик.

Ўша ердаёқ танк беришди. Иккаламиз ҳам катта механик-ҳайдовчи эдик, танкда эса фақат битта механик-ҳайдовчи бўлиши керак. Бошқарма мени «ИС-122» танки командири, эримни эса катта механик-ҳайдовчи этиб тайинлашга қарор қилди. Германияга шу тариқа етиб бордик. Иккаламиз ҳам жароҳат олганмиз. Мукофотларимиз бор.

Ўрта вазнли танкларда танкист қизлар кўп эди, оғир вазнли танкда эса битта мен эдим.

Баъзан ёзувчиларимиздан бирига ҳаётимни ёздирсаммикан, деб ўйлаб қоламан. Ўзим чиройли сўзлар билан ёзолмайман...»

А. Бойко, кичик лейтенант, танкчи

«Қирқ иккинчи йил... Мени дивизион командири қилиб тайинлашди. Полк комиссари олдиндан огоҳлантирди: «Капитан, хушёр бўлинг: сиз оддий эмас, «қизлар» дивизионини оляпсиз. Таркибнинг ярми қизлар, улар алоҳида эътибор ва ёндашувни талаб этади». Армияда қизлар ҳам хизмат қилиши ҳақида хабарим бор, албатта, бироқ тасаввурим етарли эмас эди.

Биз кадр офицерлари «ожизалар» ҳарбий касбни эгаллашларига ола кўз билан қарардик. Ахир бу касб азалдан эркакларники бўлиб келган. Тиббий ҳамширалар бўлишса, майли. Улар биринчи жаҳон уруши, кейинчалик эса, фуқаролар урушида ўзларини бу борада яхши томондан кўрсата олдилар. Зил-замбил снарядларни орқалаб юриш керак бўлган зенит артиллериясида қизларга нима бор, деган савол мени қийнарди. Биттагина ертўла бўлган батареяда уларни қандай жойлаштириш керак? Чунки таркибда эркаклар ҳам бор. Аслахаларда соатлаб ўтиришлари керак бўлади, улар эса темирдан-ку? Оғир қурооллардаги ўтирғичлар ҳам темирдан. Улар қиз бола бўлса, уларга мумкин эмас-ку. Сочларини қаерда ювиб, қаерда қуритишади? Хуллас, саволлар кўп эди, бу оддий масала эмасди....

Батареяларга бориб, уларни кузата бошладим. Тан оламан, аввалига бироз ғалати туюлди: постда қўлида винтовкаси бор қиз, тепаликда ҳам дурбинли қиз — мен эса жанг майдонидан, фронтдан келгандим. Уларнинг ҳаммаси ўзгача эди — тортинчоқ, кўрқоқ, ноз-карашмали, қатъиятли, юрагида олови бор. Ҳаммаси ҳам армия тартибига риоя қила олмас эди. Аёл табиати армия тартибига бутун вужуди билан қаршилик қилади. Гоҳ буюрилган вазифа эсидан чиқиб қолади, гоҳ уйдан хат олиб, кечаси би-

лан йиглаб чиқади. Жазолайсан-у, баъзан жазони бекор қиласан – раҳминг келади. «Булар билан шўримга шўрва тўкиладиган бўлди», – деб ўйладим аввалига. Аммо тез орада барча гумонларимдан воз кечишга мажбур бўлдим. Қизлар ҳақиқий солдатга айландилар.

Улар билан бешафқат йўл босиб ўтдик. Келинг. Узок суҳбатлашамиз...»

И.А. Левицкий, етти юз саксон тўртинчи зенит артиллерияси бешинчи дивизиони собиқ командири

Манзиллар ранг-баранг – Москва, Киев, Краснодар ўлкасининг Апшеронск шаҳри, Витебск, Волгоград, Ялуторовск, Суздаль, Галич, Смоленск... Уларни қандай қамраб олсам экан? Мамлакат катта бўлса. Шунда бир воқеа ёрдамга келади. Кутилмаганда ҳудойимнинг ўзи йўл кўрсатди. Кунлардан бир кун почта генерал П.И.Батовнинг олтмиш бешинчи армияси фахрийлари номидан ёзган таклифномасини олиб келди: «Қизил майдонда учрашамиз. Бу анъана, одатга айланиб қолган. Кучи етганнинг ҳаммаси келади. Мурманск ва Қарағанда, Олмаота ва Омскдан келишади. Бепоён ўлкамизнинг турли жойларидан келишади. Бир сўз билан айтганда, сизни кутиб қоламиз...»

...«Москва» меҳмонхонаси. Май ойи – Ғалаба ойи. Атрофда одамлар бир-бирини кучоқлайди, расмга тушади. Қайси бири кўкракка қистирилган гул, қайсиниси ордену медаллигини тушуниб бўлмайди. Мен шу оқимга қуйилиб кетдим, у мени олиб кетди, орқасидан эргаштириб кетди ва шу тариқа тез орада менга нотаниш бўлган оламга тушиб қолдим. Нотаниш оролга. Мен танийдиган ва танимайдиган одамлар орасига, аммо бир нарсани аниқ биламан – мен уларни яхши кўраман. Одатда уларни орамиздан топиб олиш қийин, улар йил сайин камайиб, биз эса кўпайиб бормоқдамиз. Аммо улар бир йилда бир марта бир дақиқага бўлса ҳам ўтмишга қайтиш

учун тўпланишади. Уларнинг замони эса бу – уларнинг хотиралари.

Еттинчи қаватнинг эллик иккинчи хонасида беш минг икки юз эллик еттинчи госпиталь тўпланган. Тўрда Александра Ивановна Зайцева, ҳарбий врач, капитан ўтирибди. Мени кўриб юзи ёришиб кетди, гўё бир-биримизни минг йилдан бери танийдигандай. Мен эса тасодифан шу эшикни қоққан эдим. Таваккалига.

Ёзиб оляпман: Галина Ивановна Сазонова, жарроҳ; Елизавета Михайловна Айзенштейн, врач; Валентина Васильевна Лукина, жарроҳлик ҳамшираси; Анна Игнатьевна Горелик, катта операцион ҳамшираси ва ҳамширалар Надежда Фёдоровна Потужная, Клавдия Прохорова Бородулина, Елена Павловна Яковлева, Ангелина Николаевна Тимофеева, Софья Камалдиновна Мотренко, Тамара Дмитриевна Морозова, Софья Филимоновна Семенюк, Лариса Тихоновна Дейкун.

Кўғирчоқ ва винтовкалар ҳақида

«Э-воҳ, қизларжон, уруш қанчалар қабиҳ... Унга бизнинг нигоҳларимиз билан боқсанг. Хотинлар кўзи билан қарасанг... У энг кўрқинчли нарсадан ҳам кўрқинчлироқ кўринади. Шунинг учун уни биздан сўрашмайди...»

«Эсингиздами, қизлар, теплушкаларда юрганимиз... Аскарлар винтовкаларни ушлаб олганимизни кўриб роса устимиздан қотишган. Уларни қурол сингари эмас, мана бундай ушлаб олганмиз... Ҳозир буни ҳатто кўрсата олмайман ҳам... Кўғирчоқни ушлагандай, ушлаб олганмиз...»

«Одамлар қий-чув кўтариб, йиғлашади... Фақат бир сўзни эшитаман: «Уруш!» Хаёлимга бир нарса келади: «Қанақасига уруш бўлсин, ахир эртага институтга кириш имтиҳонларимиз бўлса? Имтиҳон, бу жуда муҳимку. Қанақасига уруш бўлиши мумкин?»

Бир ҳафтадан сўнг бомбалар ёғила бошлади, биз одамларни қутқарардик. Тиббиёт олийгоҳининг учта

курсини битириш ўша пайтда улкан ютуқ эди. Бирок биринчи кунлари шу қадар кўп қон кўрдимки, ундан кўрқа бошладим. Ана сенга ярим дўхтиру, мана сенга амалий машғулотлардан олган «бешлар»им. Аммо одамлар ўзини жуда олийжаноб тутарди. Бу эса вайратимизга гайрат кўшарди.

Қизлар, сизларга айтиб берганман... Бомбалар тўхтади, қарасам — олдимдаги ер қимирляпти. У ерга югуриб бориб, ерни кўлим билан кавлай бошладим. Кўлларим кимнингдир юзини, сочларини пайпаслади... Бу аёл киши эди... Уни кавлаб олиб, устига энгашиб олиб, йиғлай бошладим. У ўзига келиб, кўзларини очганида, нима бўлганини эмас, сумкаси қаердалигини сўради, у сумкасидан хавотирланарди:

— Сумкам қани?

— Сумкани ҳозир нима қиласиз? Топилади.

— У ерда ҳужжатларим бор.

Уни қай аҳволдалиги қизиқтирмасди, фикру зикри партбилети ва ҳарбий гувоҳномасида эди. Дарров сумкасини қидира бошладим. Уни топдим. Аёл уни кўкрагига кўйдию кўзини юмди. Шу орада санитар машина келиб қолди, уни машинага юкладик. Сумкасини яна бир бор текшириб кўрдим. Кечкурун эса уйга келиб, онамга бўлган воқеани ҳикоя қилиб бердим. Кейин эса фронтга боришга қарор қилганимни айтдим...»

«Бизникилар чекинаётган эди... Ҳамма йўлга чикди... Ёнимиздан ёши каттароқ бир аскар ўтиб бораётган эди, уйимиз олдидан ўтиб кетаётганида онамга чуқур таъзим қилиб, шундай деди: «Онажон, мени кечиринг... Қизалоқни асранг! Эҳ, қизалоқни қутқаринг!» Ўшанда ўн олти ёшда эдим, сочларим узун... Мана бу еримгача келарди! Киприкларим тим қора...»

«Фронтга кетаётганимизни эслайман... Қизлар тўла машина, катта ёпиқ машина. Кеч эди, дарахт шохлари машина брезентига тегиб, гўё бизга ўқ ўзишаётгандек тасаввур уйғотарди... Уруш бошлангач, сўзлар ҳам,

оханглар ҳам ўзгариб кетди... Уруш... Эҳ, энди у доим ёнимизда! «Ойижон» дейсан-у, у тамоман бошқача сўзга айланади, «уй» дейсан-у, у ҳам умуман бошқача янграйди. Уларга яна нимадир қўшилди.

Кўпроқ меҳр, жиндак кўркув қўшилди. Яна нимадир ҳам...

Бироқ урушнинг илк кунлариданоқ улар бизни энга олмаслигига ишонардим. Ахир мамлакатимиз сарҳадлари кенг. Бепоеён...»

«Онасининг кизи... Мен ҳеч қачон шаҳаримдан ташқарига чиқмаганман, бошқа уйда ухламаганман. Мина отиш батареясига кичик врач бўлиб бордим. Қалбимда нималар кечмади дейсиз! Миномётлар ота бошласа, қулоғим донг битади. Бутун баданим ёнаётганга ўхшарди. Ўтириб олиб йиғлардим: «Ойи, ойижон... Ойижон...»

Биз ўрмондан қўноқ топган эдик, сахарда ташқарига чиқсанг — жимжит, баргларида шудринг. Нахотки, бу уруш бўлса? Ҳаммаси чиройли, ҳаммаси ажойиб бўлса...

Бизга ҳарбий кийимларимизни кийиш буйруғи берилди, менинг бўйим эса бир метру эллик сантиметр. Шимнинг ичига кириб олдим у кизлар тепасидан бойлаб қўйишди. Мен шу кийимда юрардим, бошлиқлардан эса беркинардим. Ҳарбий тартиб-қоидадан бузганлигим учун мени гауптвахтага жўнатишди...»

«Сира ишонмаган бўлардим... Юриб туриб ухлай олишимни билмаган эканман. Саф тартиб юрасану, кўзларингда уйку, олдиндаги аскарга уриласану, бир лаҳзага уйғонасан, яна ухлаб кетаверасан. Аскарлар уйқуси ҳамма жойда ширин. Бир сафар қоронғуда олдинга эмас, ён томонга тартиб кетди, очик далага кетиб қолибман, юриб ухлаб кетяпман. Бир ариққа йиқилиб тушганимдан кейингина уйғонибман. Дарров ўрнимдан туриб сафнинг орқасидан югурдим. Аскарлар дам олишга ўтиришса, битта тамаки учта аскарни айланиб чиқарди. Биринчиси чекиб тургунича, иккинчиси ва учинчиси ухлаб оларди. Ҳатто хуррак ҳам отишарди...»

«Хеч эсимдан чикмайди: бир ярадорни олиб келишди, замбилдан туширишди... Кимдир кўлини ушлаб: «Йўк, жони узилибди», — деди. Ҳаммамиз унинг ёнидан кетдик. Шунда ярадор ух тортди. У ух тортганида, мен унинг олдига чўккалаб олдим. Кўзёш аралаш бакираман: «Дўхтир! Дўхтир!» Дўхтирни турғизиб, силташса ҳам, у пичан ғарамига ўхшаб яна қулайди — шунчалик қаттиқ уйқуга берилганди. Уни ҳатто нашатир спирти билан ҳам уйғота олмадик. Бунгача у уч кун ухламаган экан.

Ярадорлар қишда қанчалик овир бўлиб кетишини тасаввур қилиб кўринг-а... Гимнастёркалар қон ва муздай сувдан тарашадек қотиб қолган, кирза этиклари ичига муз аралаш қон тўлган — пичоқ билан ҳам кесиб ололмайсан. Ҳаммаси майитдек совук.

Ойнага қарасанг — қишнинг ажиб манзараси. Оқ инган сеҳрли арчалар. Бир он ҳаммасини унутгинг келади... Кейин яна бошланади...»

«Бу чанги батальони эди... Ҳаммаси ўнинчи синф болалари... Уларни пулемётдан отиб ўриб ташлаган... Уни шу аҳволда олиб келишди, у эса йиғлайди. Ёшимиз тенг бўлса-да, ўзимизни улардан каттарок ҳис қилардик. Уни кучиб: «Болам» деб эркалаймиз. У эса: «У ерда ўзинг бўлганинда эди, бола демаган бўлардинг». У ўлади, кечаси билан «Ойи! Ойижон!» деб бақириб чиқади. У ерда икки нафар курсклик йигитлар бор эди. Биз уларни «Курск булбуллари» дердик. Уйғотишга келсанг, оғзидан сўлаги оқиб, ухлаб ётган бўлади, ҳали гўдак...»

«Бир неча кунлаб операция столи ёнида тик турардим... Туришга турибман-у, қўлларим эса ўз-ўзидан тушиб кетяпти. Баъзан бошинг билан тўғри касалнинг устига йиқиласан. Уйқу! Уйқу! Уйқу! Оёқларимиз шишиб, кирза этикларга сиғмай кетарди. Кўзларимиз шу қадар толиқардики, уларни ёпа олмадик...»

Менинг урушим уч хил хид таратади: қон, хлороформ ва йод...»

«О-ох! Жароҳатлар-чи... Катта, кенг, чуқур, йиртилган яралар... Жинни бўлиб қолиш ҳеч гап эмасди...

Ўқ, граната, снаряд парчалари тананинг барча аъзолари, бош, ичакларга кириб қетади. Металл парчалари билан бирга ярадорлар танасидан аскарлар тугмаларини, шинель, гимнастёрка, чарм камар парчаларини чиқариб оламиз.

Бир аскарнинг кўкрак қисми парча-парча бўлиб кетганди, юраги кўриниб турарди... У ҳали уриб турибди, бироқ аскар ўляпти...

Сўнгги боғламни кўйиб, ўзимни йиғидан зўрға ушлаб турибман. Тезроқ тугатсам эди, бирон бурчакка тикилиб тўйиб йиғлаб олсам эди, деб ўйлайман. У эса менга: «Раҳмат, синглим...» деб темирдан ясалган кичкина нарсани узатди. Яхшилаб қарасам: ўзаро кесишган қилич ва милтиқ. «Нега беряпсан?» — деб сўрадим. — «Онам, бу тумор мени қутқаришини айтганди. Энди унинг менга кераги йўқ. Эҳтимол, сен мендан омадлироқ чиқарсан?» — дедию, деворга ўгирилиб олди.

Кечга томон сочларимиз қон бўлиб кетади, қон халатларимиздан танамизга юқади, қалпоқларимиз ва никобларимизда ҳам қон юқи. Қоп-қора, ёпишқоқ, одам организмидаги бор нарса билан аралашиб кетади. Пешоб, ахлат билан...

Бошқа сафар эса кимдир: «Синглим, оёғим оғрияпти», — деб чақиради. Оёғи эса кесиб ташланган... Ҳаммасидан ҳам ўликларни олиб юришни ёмон кўрардим, шамол чойшабни кўтариб юборса, сенга қараб турган бўлади. Кўзлари очиқ бўлса, олиб кетолмасдим, кўзларини ёпиб кўярдим...»

«Бир ярадорни олиб келишди... Замбилда ётарди, ҳамма ёғи бинт билан ўраб ташланган, бошидан яраланган экан, кўзлари учун кичкинагина тирқиш қолдиришган. Озгина. Унга кимнидир эслатиб юборган бўлсам керак, менга мурожаат қилди: «Лариса... Лариса... Ларисажон...» Севган қизи бўлса керак. Бу менинг

ҳам исмим эди. Бироқ уни умримда кўрмаганимни аниқ биламан. У эса мени чақирарди. Унинг ёнига бордим, ҳеч нарсани тушунмай, унга яхшироқ қарай бошладим. «Келдингми? Лариса, келдингми?» Мен унинг кўлларидан маҳкам ушлаб, унга энгашдим... «Келишингга ишонардим...» У нимадир деб шивирлади, аммо нима деяётганини англамасдим. Ҳозир ҳам бу воқеани хотиржам ҳикоя қилолмайман, кўзларим ёшга тўлади. «Фронтга кетаётганимда, сени ўпишга улгурмагандим, – дейди у, – битта ўпгин...» Мен энгашиб, уни ўпдим. Кўзидан ёш сизиб чиқиб, бинтлар орасига оқиб кетди, яширинди. Тамом. У ўлди...»

Ўлим ва ўлим олдидаги ҳайрат ҳақида

«Одамлар ўлишни истамасди... Ҳар бир охга, ҳар бир чақирувга акс садо берардик. Бир ярадор ўлаётганини сезгач, елкамдан маҳкам ушлаб олиб, сира қўйиб юбормасди. Гўёки ёнида кимдир бўлса, ёнида ҳамшира бўлса, жон танасини тарк этмайдигандай. У: «Яна беш дақиқа яшасам эди. Яна икки дақиқа...» деб сўрарди. Баъзилар жимгина жон таслим қилишса, айримлари: «Ўлишни истамайман!» – деб ҳайқиришарди.

«Онангни» деб сўқинишарди... Биттаси ашула айта бошлади... Молдаван қўшиғини куйлади... Одам ўладию, бироқ барибир ўлим ҳақида ўйлашни истамайди, ўлишига ишонмайди. Сен эса сочлари тагидан сап-сарик ранг бостириб келаётганини кўрасан, олдин соядек юзидан ўрмалаб, кейин кийимлари остига ўтади... У ўлиб ётадию, бироқ юзида қандайдир ҳайрат, гўё «Қанақасига ўлдим? Нахотки ўлдим?» деб ўйлаётгандек.

У эшитар экан, сўнгги нафасигача унга йўқ-йўқ, ўлмаслигинг керак деб уқтирасан. Уни ўпасан, кучоқлайсан: сенга нима бўлди, нима бўлди? У аллақачон ўлиб бўлган, кўзлари шифтга қадалиб турибди, мен эса унга нимадир шивирлайман... Юпатаман... Фамилиялар

хотирамдан ўчиб кетди, эсимда қолмади, юзлари эса ёдимда...»

«Ярадорларни олиб келишади... Улар эса йиғлашади... Оғрикдан эмас, ожизликдан йиғлашади. Фронтга олиб келишган биринчи кун, айримлари ҳатто бирор марта ўқ узишга улгурмаган. Уларга винтовка етказиб беришолмаган, чунки урушнинг дастлабки йилларида қурол олтинга тенг эди. Немисларда эса танклар, миномётлар, авиация бор эди. Сафдошлари йиқилса, уларнинг винтовкаларини олишарди. Гранаталарини. Жангга қуруқ қўл билан чиқишган эди... Қўл жангига боргандек... Ва шу заҳотиёқ танкларга дуч келишди...»

«Улар ўлаётганда... Улар шундай қарашардики... Улар гўё...»

«Биринчи ярадорим... Ўқ нақ томоғига текканди, у яна бир неча кун яшади, аммо бирон сўз демади...»

Қўл ёки оёқни кесишса, қон чиқмайди... Оппоқ соф эт бор, қон кейин чиқади. Мен ҳозир ҳам товук гўштини майдалай олмайман, агар гўшти оппоқ бўлса. Оғзим куриб қолади...»

«Немислар ҳарбий аёлларни асирга олишмасди... Дарҳол отиб ташлашарди. Ёки аскарларига мана қаранг, аёл эмас, махлуқлар дегандек кўрсатишарди. Биз доим ўзимиз учун иккита патрон олиб юрардик. Ҳар эҳтимолга қарши иккита.

Битта ҳамширамиз асирга тушди... Бир кундан кейин, ўша қишлоқдан немисларни қувиб чиқарганимизда, ҳамма ёқда ўлик отлар, мотоцикллар, бронетранспортёрлар ётарди. Биз ҳамширамизни топдик: кўзлари ўйиб олинган, кўкраклари кесиб ташланган... Уни найзага ўтқизиб қўйишганди... Этинг жимирлайдиган совук, у оппоқ бўлиб кетган, сочлари ҳам оппоқ.

Ёши ўн тўққизда эди. Унинг рюкзагидан уйдан келган хатлар ва яшил резинка қушча топиб олдик. Болалар ўйинчори...»

«Биз чекиняпмиз... Устимизга бомба ёғдиришяпти. Биринчи йил фақат чекинардик. Тинмай чекинардик. Фашистлар самолёти жуда яқин учарди, ҳар битта одамни қувишарди. Доим сени қувлаётгандек туюлади. Мен ҳам югураман... Самолёт мен томонга йўналганини кўраман ва эшитаман... учувчини, унинг юзини кўраман, у ҳам қиз болалар эканлигимизни кўряпти... Санитар машиналари... Уларга қатор ўқ узиб, яна жилмайиб ҳам қўяди. У эрмак қияпти... Шундай кўрс, даҳшатли жилмайиш... юзи эса чиройли...

Мен чидай олмайман... Қичкираман... Маккажўхори орасига югураман — у эса ортимдан, мен ўрмонга — у мени ерга сиқиб боради. Мана буталар кўринди... Ўрмонга югуриб кирдим, қандайдир эски барглар орасига шўнғидим. Кўрқувдан бурнимдан қон оқа бошлади, тирикманми, ўлганманми, билмайман. Йўқ, тирикман... Шундан сўнг самолётлардан кўрқадиган бўлдим. У ҳали узокда бўлса ҳам, қалбимни кўрқув эгаллайди, бошқа ҳеч нарса калламга кирмайди, фақат самолётни ўйлайман, уни кўрмаслик, эшитмаслик учун қаерга беркинсам экан, деб ваҳимага тушаман. Ҳозиргача самолёт овозини эшитсам, танамни титроқ босади. Шунинг учун самолётда учмайман...»

«Э вох, қизларжон...»

«Урушдан олдин турмушга чиқмоқчи бўлиб юргандим... Мусиқа ўқитувчимизга. Жуда қизиқ воқеа бўлган. Мен жиддий севиб қолгандим... У ҳам... Бироқ онам кўймади: «Ҳали кичкинасан!» — деди.

Шу орада уруш бошланиб қолди. Фронтга бораман, дедим. Уйдан бош олиб кетгим келарди, тезроқ улғайишни истардим. Уйдагиларим йиғлаб, нарсаларимни тайёрлашди. Иссиқ пайпоқ, чойшаблар.

Биринчи куниёқ ўлик кўрдим... Госпиталимиз жойлашган мактаб ҳовлисига бир дайди снаряд парчаси учиб тушиб, фельдшеримизни яралади. У тил тортмай ўлди. Ўшанда калламга келган биринчи нарса: онам мени ҳали

ёшсан деб эрга бермабдию, аммо урушга жўнатибди... Суюкли онажоним-а...»

«Бирпас тўхтаёмиз... Госпитални жойлаштириб, ярадорларни ортиб бўлсак, эвакуация ҳақида буйрук келади. Ярадорларнинг ҳаммасини ҳам юклаш имкони йўқ, баъзилари қолиб кетади. Машина етмайди. Бизни шошилтиришади: «Ташланг. Ўзларингиз кетинг». Нарсаларингни йиғиштирасан-у, уларнинг қараб турганига кўзинг тушади.

Нигоҳлари билан кузатиб қолишади. Кўзларида ҳамма нарса бор: тақдирга тан бериш; алам... «Акалар! Опалар! Бизни немисларга қолдирманг. Отиб ташланглар», — деб илтижо қилишади. Қандай ҳасрат! Қандай қайғу!! Ўрнидан тура оладигани биз билан кетади. Тура олмагани — қолади. Улардан биронтасига энди ёрдам қўлини чўзолмаймиз, бошимизни кўтаришга кўрқамиз... Мен ёш эдим, йиғлардим, тинмай йиғлардим...

Хужум қилаётганимизда, биронта ярадоримизни ташлаб кетмасдик. Ҳатто немис ярадорларини ҳам олиб кетардик. Мен бир вақтлар улар билан ишладим. Ўрганиб қолардим, ҳеч нарса бўлмагандай ярасини боғлардим. Ярадорларимизни ташлаб кетишга мажбур бўлган қирқ биринчи йилни эсласам, немислар уларни қай кўйга солмаган дейсиз... Биз буни кўрдик... Биронтасининг ёнига қайтиб яқинлашмайман деб қасам ичардим... Эртасига эса яна бориб уларнинг жароҳатини боғлайверардим...»

«Биз ҳаётларини кутқарардик... Аммо аксарият тиббий ходим эканлигидан, қурол ушлаб отмасдан, фақат жароҳат боғлаш қўлларидан келишидан афсусланарди. Улар ҳам қурол олиб отишни истарди. Эсимда... Мен бу туйғуни унутмадим. Қорда қон ҳиди яна ҳам ўткирроқ бўлиши бир умрга эсимда қолди... Ўликлар... Улар далада ҳар ёнга сочилиб ётарди. Қушлар кўзларини тортиб чиқарган, юзлари, қўлларини чўқиб ташлаган. Вой, бу ўта даҳшат...»

«Уруш сўнгида... Уйга хат ёзишга кўрқардим. Ёзмасликка қарор қилдим. Мабодо ўлиб қолсам, онам уруш тугаб, Ғалабага озгина қолганда ўлиб қолганимга йиғлайди, деб ўйлардим. Ҳеч ким буни айтолмасди, бироқ ҳамма шу ҳақда ўйларди. Ғалаба яқинлигини сезардик. Баҳор бошланганди.

Бирдан осмон кўм-кўк эканлигини кўриб қолдим...»

«Нима кўпроқ эсимда қолди... Нимани унута олмайман? Оғир ярадорлар ётган палаталардаги ажиб сукунатни... Улар жуда оғир яраланган... Бир-бирлари билан гаплашишмасди, ҳеч кимни чақиритмасди. Аксарияти ҳушсиз ётарди. Кўпроқ жимгина ётишарди. Ўйлаб ётади. Нимагадир тикилиб, ўйлайди. Чақирсанг ҳам, эшитмайди. Улар нима ҳақда ўйлаган экан?»

От ва қушлар ҳақида

«Йўлда кетяпмиз...

Станцияда ёнма-ён иккита состав турибди... Биттасида – ярадорлар, иккинчисида – отлар. Шу пайт бомба портлай бошлади. Составлар ёна бошлади... Биз эшикларни очиб, ярадорларни қутқара бошладик, уларга қочинглар десак, улар ёнғин ичида қолиб кетган отларни қутқарамиз деб югуриб кетишди. Яраланган одам оғриқдан инграса, бу – даҳшат, аммо яраланган отнинг кишнашидан даҳшатлироқ нарсаяўқ.

Уларнинг айби нимада? Отлар одамларнинг қилмиши учун жавоб бермайди-ку. Ҳеч ким ўрмонга қочмади, ҳамма отларни қутқаришга киришди. Имкони борнинг ҳаммаси. Ҳамма!

Демоқчиманки... Фашистлар самолётлари ерга жуда яқин учаётганди демоқчиман. Шундоққина ер устида. Мен кейин: «Немис учувчилари ҳаммасини кўришди-ку, улар уялмадимикан?» – деб ўйладим. Улар нима ҳақда ўйлашди экан...»

«Мен бир воқеани эслайман... Бир қишлоққа келсак, ўрмон яқинида ўлик партизанлар ётибди. Улар-

ни қандай қийноққа солишганини мен ҳозир сўз билан таърифлаб беролмайман, юрагим дош бермайди. Уларни бурда-бурда қилиб ташлашган... Ичакларини молниқидек чиқариб ташлашган... Ерда узала тушиб ётишибди... Сал нарироқда эса отлар ўтлаб юрибди. Отлар партизанларники эканлиги кўриниб турибди, эгарлари ҳам бор. Улар немислардан қочиб, немислар кетгач, қайтиб келишган, ёки уларни олиб кетишга улгуришмаган, ҳуллас, тушуниб бўлмайди. Улар узокқа бориб улгурмаган.

Ўт кўп. Яна ўша фикр хаёлимдан ўтди: одамлар қандай қилиб бу ваҳшийликни отлар кўз ўнгида қила олишди экан? Ҳайвонлар олдида. Ахир отлар ҳаммасини кўриб турибди-ку...».

«Дала ва ўрмонлар ёнарди... Ўтлоқ тутун билан қопланарди. Мен ёниб кетган сигир ва итларни кўрганман... Ғайритабийй бир ис. Нотаниш. Мен... помидор, карам тузланган бочкаларнинг ёниб кетганини кўрганман. Қушлар ёнарди. Отлар... Кўп нарса ёнарди... Йўлларда қорайиб кул бўлган буюмларнинг сановига етиб бўлмасди. Бу ҳидга ҳам ўрганиш керак бўларди...»

Ўшанда ҳамма нарса ёниши мумкинлигини тушундим... Ҳатто қон ҳам ёнади...»

«Бомбалар портлаётган вақтда бизга бир эчки илакишиб олди. Биз билан бирга ерга ётиб олди. Ёнимизга ётиб, маърай бошлади. Бомба портлаши тингач, туриб биз билан кетди, йўл-йўлакай одамларга суйкаларди, тирик жон-ку, у ҳам қўрқарди. Бир қишлоққа кирдик, ўша ерда бир аёлга: «Олиб қолинг, унга раҳмимиз келди», — дедик. Уни ҳам қутқаргимиз келди».

«Менинг палатамда икки киши ётарди... Биттаси немис, иккинчиси бадани куйган ўзимизнинг танкчи. Уларнинг олдига кирдим:

— Аҳволингиз қалай?

— Мен яхшиман, — деб жавоб берди бизнинг танкчи. — Бунинг аҳволи чатоқ.

– Ахир у фашист-ку...

– Йўқ, мен яхшиман, унинг ахволи ёмон...

Улар ортиқ душман эмас эди, энди улар одамлар, шунчаки бирга ётган иккита ярадор. Улар орасида инсонийлик пайдо бўлди. Бу қанчалик тез содир бўлишини бир неча бор қузатганман...»

«Қанақасига... Айтинг, қанақасига... эсингиздами... Кеч кузда қушлар учиб кетяпти... Узундан-узун қушлар галаси. Немис ва бизнинг артиллерия ўқ узмоқда, улар эса учиб кетишяпти. Уларга қандай айтасан? Қандай огоҳлантирасан? «Бу ердан учманг! Бу ерда отишма бўляпти!» дейсанми? Қандай айтасан?! Қушлар бир-бир ерга қулайди...»

«Бизга жароҳатларини боғлаш учун эсэсовчиларни олиб келишди... Эсэс офицерлари. Ёнимга бир ҳамшира келди:

– Жароҳатини қандай боғлаймиз? Одатдагидекми ёки оғритибми?

– Одатдагидек. Ахир улар ярадорлар...

Биз уларнинг жароҳатларини одатдагидек боғладик. Кейин улардан иккитаси қочиб кетди. Уларни тутиб келтиришди, яна қочиб кетмасликлари учун мен уларнинг шимларидаги тугмаларини қирқиб ташладим...»

«Мен «Уруш тугади!» деган сўзларни эшитганимда, биласизларми нима қилдим? Шартта стерилланган столнинг устига ўтириб олдим. Дўхтир билан «Уруш тугади!» деб эълон қилинганида, стериль столнинг устига ўтириб оламиз деб келишиб олгандик. Файриоддий бир нарса қилишимиз керак эди. Ахир мен стол яқинига ҳеч кимни йўлатмасдим. Ўзим перчаткадаман, юзимда ниқоб, эгнимда стериль халат, ўзим ҳаммага керакли нарсалар: тампон, асбобларни узатиб турардим... Уруш тугаганини эшитиб эса, мана шу столга ўтириб олдим...

Нимани орзу қилардик? Аввало, албатта, галаба қозонишни, иккинчидан тирик қолишни. Биримиз: «Уруш тугаса, бир этак бола туғиб оламан», – деса, иккинчи-

си: «Институтга ўқишга кираман», – дерди, бошқаси эса: «Сартарошхонадан чиқмайман. Чиройли кийимлар кийиб, ўзимга қараб юраман», – деб орзиқарди. Ёки: «Хушбўй атир оламан. Шарф ва чиройли тўғнағич оламан».

Мана ўша давр келди. Ҳамма бирдан жим бўлиб қолди...»

«Бир қишлоқни немислардан халос қилдик... Қаердан сув олсак экан деб қидириб юрибмиз. Қудуғи бор уйни топиб, ҳовлисига кирдик. Нақшинкор ёғоч қудуқ... Ҳовлида уйнинг эгаси ётибди. Уни отиб ташлашган... Ёнида эса ити ўтирибди. Бизни кўриб, ангиллай бошлади. Биз фаҳхламабмиз, у бизни ичкарига чақираётган экан. Итнинг ортидан уй ичига кирдик. Остонада хотини ва учта боласи ётибди...

Ит уларнинг ёнига ўтириб йиғлай бошлади. Ҳақиқатан ҳам йиғлай бошлади. Худди одамга ўхшаб...»

«Биз қишлоқларимизга кириб борардик... Уларда печкалардан бошқа ҳеч нарса йўқ эди. Куруқ печлар! Украинада бирор ўсимлик қолмаган ерларни озод қилдик. Фақат тарвузлар қолган, одамлар фақат шу тарвузларни ейишарди. Бошқа ҳеч нарсалари йўқ. Улар бизни кутиб олиб, тарвуз ҳадя қилишарди. Гуллар ўрнига...

Мен уйга қайтдим. Ертўламизда онам, учта бола, битта кучукча қайнатилган шўра ейишарди. Шўрани қайнатишади-да, еяверишади, кучукка ҳам беришади, у ҳам ейди... Урушгача қишлоғимизда булбуллар кўп бўларди, урушдан кейин икки йилгача ҳеч ким уларнинг сайрашини эшитмади. Бутун қишлоқ остин-устун қилинган эди. Булбуллар учинчи йили кела бошлашди. Улар қаерда бўлган? Буни ҳеч ким билмайди. Улар ўз инларига уч йилдан сўнг қайтишди...»

«Дала гулларини кўрсам – урушни эслайман. Урушда биз гул узмасдик. Гулдаста терсак ҳам, фақат кимнидир кўмаётганда... хайрлашиш учун терардик...»

«Э-воҳ, қизларжон, қанчалик қабиҳ бу уруш... Дугоналаримиз руҳига дуо қилайлик...»

«БУ МЕН ЭМАС ЭДИМ...»

Нима кўпроқ эсда қолади?

Инсоннинг сокин, кўпинча ҳайрон садоси ёдда қолади. Инсон ўзидан, у билан содир бўлган воқеалардан ҳайратга тушади. Ўтмиш ғойиб бўлди, гармселдек иссиқ нафаси билан куйдириб ўтди, у эса қолди. Оддий ҳаёт оғушида қолди. Атрофдаги ҳамма нарса одатийдек, фақат унинг хотираси эмас. Мен ҳам гувоҳга айланяпман. Одамларнинг хотираларга берилиши, ўтмишни қандай эслашлари, гапиришни истаган воқеалари, унутишга интилган ёки хотирасининг энг овлоқ бурчагига суриб ташлаш, баъзан қамаб ташлашни истаган хотиротларининг гувоҳи бўлмоқдаман. Сўз излаб қанчалик қийналишади, аммо олисдан туриб кечмишни теранроқ идрок эта олишларига умид боғлаб, уни қайта тиклашга уринишади. Ўшанда кўрмаган ва англамаган нарсаларини кўриб тушунишга ҳаракат қилишади. Ўзларини томоша қилишади, ўзлиги билан қайта учрашади. Кўпинча улар икки турли одамга айланишади – ўша пайтдаги ва ҳозирги, ёш ва қари инсон. Урушдаги ва урушдан кейинги одам. Аллақачон урушдан кейинги одам. Мен доим бир вақтнинг ўзида иккита одамнинг нидосини эшитаётгандек бўламан...

Ўша ерда, Москвада, Галаба куни мен Ольга Яковлевна Омельченкони учратдим. Барча аёллар ёзги кўйлак кийган, бошларига ёрқин рўмоллар ўраган эди. У эса ҳарбий кийимда. Бошида ҳарбийлар берети. Бўйи баланд, зарбдор аёл. У сўзламасди, йигламасди, доим сукут сақларди. Аммо унинг гапирмаслигида ўзгача бир сукунат ҳукмрон эди, унда сўзлардан-да кўра кўпроқ маъно англашinarди. У гўё доим ўз-ўзи билан гапла-

шаётгандек. Энди унга ҳеч кимнинг кераги йўқ эди. Мен у билан танишиб олдим, кейин унинг ёнига Полоцк шаҳрига бордим.

Менинг кўз ўнгимда урушнинг яна бир мудҳиш манзараси гавдаланди, унинг олдида ҳар қандай ҳаёлот бармоғини тишлаб қоларди...

*Ольга Яковлевна Омельченко, ўқчи ротаси
санинструктори:*

«Онамнинг тумори... Онам эвакуация пайтида мени ўзи билан олиб кетгиси келарди. Фронтга интилаётганимни билиб, кўч-кўронимиз ортилган аравага мени боғлаб қўйди. Аммо мен билдирмай ипни ечиб, қочиб кетдим. Қўлимда мана шу бир парча арқон қолди, холос...

Ҳамма қаергадир шошмоқда... Югуриб кетмоқда... Қаерга борсам экан? Фронтга қандай борсам экан? Йўлда бир гуруҳ қизларга дуч келдим. Улардан бири: «Онам шу ерга яқин жойда, юр бизникига», — деди. Кечаси бориб, эшик қоқдик. Онаси эшикни очди. Устимиз кир-чир, жулдур кийимлардамиз. Аҳволимизни кўриб: «Шу ерда туринглар», — деб буюрди. Биз турибмиз. Онаси катта тоғора олиб келиб, кийимларимизни ечиб ташлади. Бошларимизни кул билан ювиб (совун қолмаган эди), печка устига ётқизди. Мен донг қотиб ухлаб қолибман. Эрталаб ўша қизнинг онаси шўрва қайнатиб, буғдой кепадидан картошкали нон пишириб берди. Ўша нон қанчали мазали, овқати қанчали ширин эди! Шу уйда тўрт кун бўлдик, онаси бизга яхши қаради. Овқатни кам-камдан берарди, чунки бирдан кўп еб, ўлиб қолишимиздан қўрқарди. Бешинчи кун эса:

«Бораверинглар», — деди. Сал аввал қўшни хотин кирганда, печка устида ётгандик. Онаси бармоғини лабига босиб, жим ётишимизга ишора қилди. У ҳатто қўшниларга қизи уйдалигини айтмади, чунки ҳамма қизи фронтдалигини биларди. Дугонам ёлғиз қиз экан,

аммо шунга қарамай унинг қайтиб келгани, урушда иштирок этмаётганини кўтара олмади. Кечирмади.

Кечаси бизни уйғотиб, тугунчаларга егулик туғиб бериб, иккаламизни ҳам кучиб, ҳар биримизга: «Боравер...» — деди.

— Қизини олиб қолишга ҳаракат қилмадимиз?

— Йўқ, қизини ўпиб, шундай деди: «Отанг жанг қиялпти, сен ҳам жангга бор».

Йўлда кетаётганимизда ўша қиз ҳамшира эканлиги, куршовда қолиб кетганлиги ҳақида айтиб берди...

Анча вақт у ердан бу ерга кўчиб юрдим, ниҳоят, Тамбов шаҳрига келдим, госпиталга жойлашдим. Госпиталь менга ёқди, бошимдан кечирган очликдан кейин у ерда ҳатто семириб ҳам қолдим. Ўн олтига тўлганимда менга ҳамма ҳамшира ва дўхтирлар қатори қон топширишим мумкинлигини айтишди. Ҳар ой қон топшира бошладим. Госпиталга ҳар куни юзлаб литр қон керак бўларди, қон етмасди. Беш юз кубдан, ойига икки марта ярим литр қон топширардим. Донорлик паёғини олардим: бир кило шакар, бир кило бўғдой ёрмаси, бир кило колбаса. Куч тўплаб олиш учун бериларди. Тарбиячи Нюра хола менинг дугонам эди. Еттита фарзанди бор, эри эса урушнинг илк кунларидаёқ ҳалок бўлган. Катта ўғли озик-овқат дўконига бориб, карточкаларини йўқотиб қўйди. Мен уларга ўзимнинг донорлик паёғимни бердим. Бир сафар менга шифокоримиз: «Кел, манзилингни ёзиб қўямиз, балки сенинг қонинг қуйилган одам топилиб қолар», — деди. Манзилни ёзиб, қоғозчани шиша идишга ёпиштириб қўйдик.

Маълум вақт ўтиб, тахминан икки ойча, навбатчиликдан чиқиб, ётиб ухлаб қолдим. Бир пайт уйғотишди:

— Тур! Тур, аканг келди.

— Қанақа акам? Акам йўқ-ку.

Ётоқхонамиз сўнгги қаватда жойлашган, пастга тушиб қарасам: ёш навқирон лейтенант турибди.

— Ким Омельченкони чақирди? — деб сўрадим.

— Мен чақирдим, — деб шифокор билан ёзган қоғозимизни кўрсатди. — Мана... Мен сенинг қондош ақангман...

Менга иккита олма, озгина конфет олиб келибди. У пайтда конфет анқонинг уруғи эди. Э, худо! Конфетларнинг мазалилигини айтмайсизми! Госпиталь бошлиғи олдига бориб: «Акам келибди!» — дедим. Менга бир-икки кунга дам беришди. У мени театрга таклиф қилди. Умримда театрга бормаганман. Яна шундай чиройли йигит билан. Офицер!

Бир неча кундан кейин у қайтиб кетди, Воронеж фронтига йўлланмаси бор экан. Хайрлашишга келганида, ойнани очиб, қўл силтадим. Чиқишга рухсат беришмади: касалларимиз кўп эди.

Ҳеч кимдан хат олмасдим. Хат олиш нималигини ҳам билмасдим. Бир куни кўлимга учбурчак хат тутқазишди, очиб ўқисам: «Дўстингиз, пулемёт взводи командири... мардларча ҳалок бўлди». Бу ҳалиги қондош акам экан. У ўзи болалар уйидан эди, ҳеч кими йўқ. Ёнида фақат менинг манзилим бўлган бўлса керак. Менинг манзилим... Кетаётиб, мана шу госпиталда қолишимни илтимос қилди. «Урушдан кейин топишим осонроқ бўлади», — деди. Урушда йўқолиб қолиш осон дерди. Бир ойдан сўнг эса мана шу қора хатни олдим... Вужудимни титроқ босди. Кўксимга нимадир санчилди... Фронтга кетишга астойдил қарор қилдим, қаердадир менинг ҳам қоним тўкилганини билганим учун қасос олмоқчи эдим...

Аммо фронтга кетиш осон эмас. Госпиталь бошлиғига уч марта ариза ёздим, тўртинчи сафар ўзим олдига кирдим:

— Агар қўйиб юбормасангиз, қочиб кетаман.

— Яхши. Шунчалик қайсар экансан, йўлланма берман, — деди.

Албатта, энг кўрқинчлиси, бу — биринчи жанг. Чунки ҳали ҳеч нарсани билмайсан... Осмон гумбурлайди, ер қарсиллайди, юрагинг тарс ёрилгандай бўлади.

Ер қарсиллайди. деб ҳеч ҳам ўйламагандим.. Ҳамма ёқ қарсилларди, гумбурларди. Ҳамма ёқ остин-устун бўлиб кетди... Еру осмон... Мен чидолмасдим... Буларга қандай ўрганай? Чидолмасам керак деб ўйладим. Юрагимга гулгула тушди, бироқ қўрқоқлик қилмайман, деб ўзимга сўз бердим. Комсомол билетимни олиб, унга ярадор қонини сўркадим. Кейин билетимни ён чўнтагимга солиб қўйдим. Мана шу тариқа ҳаммасига бардош беришинг керак, деб ўзимни ўзим ишонтирдим. Агар биринчи жангда қўрқоқлик қилиб, чекинсам, кейинги сафар бир қадам ҳам олдинга ташлай олмайман. Кейин эса мени жанг майдонидан ҳайдаб, медсанбатга бадарға қилишади. Мен эса фақат фронтга интилардим, ҳеч бўлмаса биттагина фашист билан юзма-юз келишни истардим... Шахсан ўзим... Шу йўсин ҳужум қилиб бордик. Дала кезиб... Ўт эса белимизгача ўсган. Бу ерга бир неча йилдан бери экин экишмаган. Юриш тобора қийинлашиб борарди. Бу Курск Ёйида бўлган...

Жангдан кейин мени штаб бошлиғи ёнига чақирди. Вайрона остида қолган қандайдир ёғоч уйга кирдим, уй ичида ҳеч вақо йўқ. Биттагина курси бор. Бошлиқ оёқда тик турибди. Мени курсига ўтқизиб:

— Сенга қараб, бу жаҳаннамга сени нима етаклаб келди экан, деб ўйлайман. Пашшадай эзиб ташлашади. Ахир, бу уруш! Қирғинбарот бўляпти! Сени ҳеч бўлмаса, санчаства ўтказиб кўяй. Ўлдирса-ку, майли, қўл-оёқсиз ёки қўлсиз қолсанг-чи? Мана шу ҳақда ўйлаб кўрдингми?

Мен эса:

— Ўртоқ полковник, мен ўйлаб кўрдим. Битта илтимосим бор: мени ротадан қимирлатманг.

— Майли, жўна! — деб бақириб берди. Ҳатто кўрқиб ҳам кетдим. У эса ойнага ўгирилиб олди...

Оғир жанглар. Қўл жангида бўлганман... Бу даҳшат... Бу одам боласига хос нарса эмас... Савалашади, қилич билан сўйишади, бир-бирини томоғидан олишади. Суякларини синдиришади. Чинқирик. Оху вой. Ва қарс эт-

ган товуш... Қарсиллаш! Уни унутиб бўлмайди. Суяклар қарсиллаши... Одам бош суяги синаётганини эшитасан. Ёрилади... Булар уруш учун ваҳшийлик, у ерда инсонийликнинг ўзи йўқ. Урушда кўрқмаганман деган одамга сира ишонмаган бўлардим. Ана, немислар ўрнидан туриб, хужумга отланишди. Улар доим енгларини шимариб олиб, олдинга борарди. Беш-ўн дақиқадан сўнг хужум. Бутун вужудинг қалтирай бошлади. Титроқ босади. Бироқ бу биринчи ўқ узилгунга қадар давом этади... Кейин эса... Буйруқни эшитгач, хаёлингдан ҳамма нарса чиқиб кетади, ҳамма қатори ўрнингдан туриб олға югурасан. Кўрқув ҳақида ўйлашга вақт йўқ. Иккинчи куни эса кўрққанингдан ухлолмайсан. Ҳаммасини майда-чуйдаларигача эслайсан, ўшандагина сени ўлдиришлари мумкинлигини тушуниб етасан, вужудингни кўрқув қоплайди. Хужум тугаган заҳоти одамларнинг юзига қарамаган маъқул. Бу мутлақо бошқа чехралар. Улар оддий одамларнинг юзига ўхшамайди. Улар ўзлари ҳам бир-бирларининг кўзларига қарай олмайдилар. Дарахтларга ҳам қарашмайди. Ёнига борсанг: «Йў-қол! Уҳ...» — деб тишларини фичирлатади. Мен бу ҳолатни сизларга етказиб беролмайман. Гўё ҳамма бироз ақлдан озганга ўхшайди, ҳатто ёввойи бир нарса сезилгандай бўлади. Буни кўрмаган маъқул. Мен ҳозиргача тирик қолганимга ишонмайман. Тирикман... Ярадор, контузиям бор, бироқ бутунман. Бунга ишонмайман...

Кўзимни юмсам, ҳаммаси яна кўз ўнгимда гавдаланади...

Снаряд ўқ-дори омборига тушди. У ёна бошлади. Омборни кўриқлайдиган аскар ёнгинасида эди, унга олов тегди. У қоп-қора гўшт парчасига айланди... Мана шу эт парчаси бир жойда сакраб турибди... Ҳамма окопларидан қараб турибди, ҳеч ким жойидан қимирламади. Нима қилишни билишмасди. Мен чойшабни олиб, унинг ёнига югуриб бордим, чойшабни устига ёпиб, ўзимни унинг устига отдим. Ерга босиб турдим. Тупроқ муз-

дай... Мана шунақа... У юраги ёрилгунича типирчилади, кейин эса жим бўлиб қолди...

Мен қонга беландим... Ёши катта аскарлардан бири, ёнимга келиб, мени кучди. Унинг: «Уруш тугаб, бу қиз тирик қолса, у барибир одам бўлолмайди. Энди унга ҳаммаси барибир», — деганини эшитдим. Ёшгина бўлиб, бундай даҳшатли нарсаларни бошимдан кечираётганимни назарда тутди. Мен жазавада эдим, қўлимдан ушлаб ертўламга олиб боришди. Оёқларим юрмасди... Ток ургандай қалтирардим... Сўз билан ифодалаб бўлмайдиган туйғу...

Орада яна жанг бошланди... Севск остонасида немислар бизга кунига етти-саккиз марталаб ҳужум қиларди. Ўша кунни мен ярадорларни қуроллари билан олиб чиқаётган эдим. Сўнггисининг олдига келсам, қўли узилиб тушай деяпти. Бир парча гўшт... қандайдир томирлар ушлаб турибди... Ҳамма ёғи қон... Қўлини боғлаш учун, қўлини кесиб ташлаш керак. Бошқа йўл йўқ. На пичоғим бор, на қайчим. Ён томондаги сумкам у ёқдан бу ёққа урилавериб, ичидани нарсалари тушиб қолибди. Нима қилсам экан? Шунда тишларим билан мушакларини ражидим. Узиб олиб, бинтлаб қўйдим... Бинтляйпман, у эса: «Синглим, тезроқ. Яна бироз жанг қилай», — дейди. Жонсарак...

Икки кундан сўнг танклар устимизга юриш қила бошлаганда, иккитаси қўрқоқлик қилди. Улар орқасига қоча бошлашди... Бутун занжирга путур етди... Кўп дўстларимиз ҳалок бўлди. Мен бомбадан ҳосил бўлган чуқурга тўплаб қўйган ярадорларим асир тушди. Уларга машина келиши керак эди... Бу иккиси қўрқоқлик қилганида, ҳамма саросимага тушди. Ярадорларни ҳам ташлаб кетишди. Биз кейин улар ётган жойга бордик: бирининг кўзлари ўйиб олинган, бошқасини чавақлаб ташлашган... Бу манзарани кўриб, бир кечада қорайиб кетдим. Чунки уларни мен бир жойга тўплаган эдим... Мен... Қалбимни қўрқув эгаллади...

Тонгда бутун батальонни сафга тортиб, ўша ик-кита кўрқоқни олдинга чиқаришди. Отишга ҳукм қилинишлари ҳақидаги қарорни ўқиб эшиттиришди. Бўйруқни бажариш-учун етти киши керак.—Уч киши олдинга қадам ташлади. Қолганлари турибди. Мен автоматимни олиб, олдинга чикдим. Мен... қиз бола бўла туриб чикқанимни кўриб ҳамма ортимдан чикди... Уларни кечириб бўлмасди. Уларнинг айби билан шундай дўст-ёрларимиздан айрилдик!

Биз бўйруқни ижро қилдик... Автоматимни пастга туширганимда, қалбимга кўрқув кирди. Уларнинг ёнига бордим... Иккаласи ағанаб ётарди... Бирининг юзида жонли табассум...

Билмадим, уларни ҳозир кечирган бўлармидим? Айтолмайман... Ёлғон гапиргандан на фойда? Бошқа сафар йиғламоқчи бўламан. Кўлимдан келмайди...

Урушда ҳаммасини унутдим. Олдинги ҳаётимни. Ҳаммасини... Севгини ҳам унутдим...

Мени разведкачилар ротаси командири севиб қолди. Аскарларидан мактублар жўнатарди. Бир сафар у билан учрашувга чикдим. «Йўқ, — дедим. — Мен севган киши энди бу ёруғ оламда йўқ»: У менга жуда яқин келди-да, кўзларимга қаради. Кейин орқасига ўгирилиб, кетиб қолди. Отишма пайтида асло биқинмасди, тик борарди... Кейин — Украинада эдик — катта бир қишлоқни озод қилдик. Бир айланиб келай, деб ташқарига чикдим. Ҳаво яхши, оппоқ уйлар. Қишлоқ орқасида — ҳали тупроғи қотмаган янги қабрлар... Шу қишлоқни озод қилиш учун жонини фидо қилганларни мана шу ерга кўмишган экан. Нима мени у ерга етаклаб борганини билмайман. Ҳар бир қабрда тахтача ва тахтача устига ўлганнинг расми ёпиштирилиб, фамилияси ёзилган... Қарасам — таниш чехра... Менга севги изҳор қилган разведкачилар ротаси командири. Унинг фамилияси... Юрагим алланечук бўлиб кетди. Чеки йўқ кўрқув... Гўё мени кўриб тургандай, тирикдай... Шу пайт қабр ёнига унинг

ротасидаги йигитлар келди. Ҳаммаси мени танишарди, менга хат ташишарди. Биронтаси менга бошини кўтариб қарамади, гўё мен йўқдай. Мен — кўринмас одамдай. Кейин... уларни кўрганимда... менинг ҳам ўлишимни тилашган деб ўйлайман. Мени тирик кўриш улар учун оғир эди. Мен буни сезардим... Ўзимни гўё уларнинг олдида гуноҳкордай ҳис қилардим. Унинг олдида ҳам...

Урушдан қайтгач, оғир хасталаниб қолдим. Кўп касал-хоналарда ётиб чиқдим. Охири бир қари профессорга уч-радим. У мени даволай бошлади... Дори-дармонлар эмас, кўпроқ яхши сўз билан даволашга ҳаракат қилди. Касалимни тушунтириб берди. Агарда ўн саккиз-ўн тўққиз ёшимда фронтга борганимда, организмим анча чиниққан бўларди. Модомики ўн олти ёшимда борган эканман — бу ҳали жуда эрта — асаб тизимим анча шикастланган. «Албатта, дорилар яхши, — деб, тушунтирарди у, — даволаниш мумкин, бироқ соғливингни тикламоқчи бўлсанг, яшашни истасанг, ягона маслаҳатим: турмушга чиқ, кўпроқ фарзанд туғгин. Фақат шу сени қутқариши мумкин. Ҳар туғруқдан сўнг аёл организми янгиланади».

— Ёшингиз нечада эди?

— Уруш тугаганида, йигирма ёшда эдим. Албатта, турмушга чиқишни ўйламас ҳам эдим.

— Нега?

— Мен ўзимни жуда чарчаган, тенгқурларимдан анча катта, хатто қари ҳис қилардим. Дугоналарим рақс тушар, ўйин-кулги қилар, мен эса бундай қилолмасдим: Ҳаётга қарилар нигоҳи билан қарардим. Бошқа оламдан... Кампир! Ёш йигитлар орқамдан юрарди. Ҳали она сути овзидан кетмаган. Аммо улар қалбимни кўришмасди, у ерда нималар кечаётганидан беҳабар эдилар. Мен сизга бир кунни ҳикоя қилиб бердим... Севск остонасидаги жанглардан бирини. Бир куннигина, холос... Мана шу кечадан кейин қулоқларимдан қон оқа бошлади. Эрталаб оғир касалликдан сўнг тургандай бўлдим. Ёстим қон...

Госпиталда-чи? Операция хонасида, парда орқасида катта тоғорамиз турарди, у ерга кесилган кўл ва оёқларни ташлардик... Жангдан бир капитан келди, у ярадор дўстини олиб келган экан. Бу хонага қандай кириб қолганини билмайман-у, бироқ ўша тоғорани кўриб... хушидан кетди.

Яна ва яна эслашим мумкин. Тўхтовсиз... Муҳими нимада?

Мен уруш садоларини эслайман. Ҳамма ёқ оловдан гумбурлайди, қарсиллайди, тарақлайди... Урушда одамнинг қалби қарийди. Урушдан кейин сира ёш бўла олмадим... Бу – асосийси. Менинг фикримча...

– Турмушга чиқдингизми?

– Турмушга чиқдим. Бешта бола туғиб, тарбияладим. Бешта ўғил бола. Худойим қиз бермади. Мени ҳайратга соладиган нарса – шундай даҳшат ва кўрқувдан сўнг чиройли фарзандларни дунёга келтира олганлигим. Яхши она бўла олдим, яхши буви.

Ҳозир эслайман-у, у қиз мен эмас, бошқа қиз бўлгандай туюлади...»

Уйга қайтаётганимда кўлимда «яна бир уруш» ёзилган тўртта кассета (икки кунлик суҳбат), қалбимда эса турли-туман туйғулар: таажжуб ва кўрқув, ҳавас ва ҳайрат. Паришон ҳислар, меҳр. Уйда айрим лавҳаларини ўртоқларимга айтиб бердим. Мен учун кутилмаганда ҳамма бир фикр билдирди: «Ўта даҳшат. У қандай чидай олди? Ақлдан озмабдими?» Ёки: «Биз бошқача уруш ҳақида ўқишга ўрганиб қолганмиз. Бу урушда аниқ бир чегара бор: улар – биз, яхшилик – ёмонлик. Бу ерда-чи?» Бироқ ҳаммасининг ҳам кўзида ёш кўрдим, ҳаммаси ўйланиб қолишарди. Эҳтимол, менинг калламга келган нарсалар ҳақида ўйлашгандир. Ер юзида минглаб урушлар бўлган экан (яқиндагина тарихчилар катта ва кичик уч мингдан зиёд уруш бўлганини ҳисоб-китоб қилишгани ҳақида ўқиб қолдим), аммо уруш инсониятнинг энг муҳим синоатилигича қолди. Ҳеч нарса

ўзгармади. Мен ниманидир илғай олиш, сўз топа олиш учун катта урушни биттагина инсон кўламигача кич-райтирдим. Аммо мана шу кичик ва кўриш учун қулай бўлган ҳудудда – битта инсон қалби кўламида ҳаммаси янада тушунарсизроқ, тарихдан кўра ҳам чигал. Зеро, кўз олдимдагилар – тирик кўз ёшлар, барҳаёт туйғулар. Инсоннинг жонли юзи, унга суҳбат чоғида дард ва қўрқув соя солади. Баъзан инсоний ҳасратнинг илғаб бўлмас жозибаси ҳақидаги фикрлар хаёлимдан ўтади. Шунда ўзимдан ўзим кўрқиб кетаман...

Биргина йўл бор – инсонни севиш. Уни муҳаббат орқали англаш.

«МЕН БУ КЎЗЛАРНИ ҲОЗИР ҲАМ ЭСЛАЙМАН»

Изланишларим давом этади.... Аммо бу сафар узоққа боришга ҳожат йўқ....

Мен Минскда истиқомат қиладиган кўча фуқаролар уруши қатнашчиси, Испаниядаги жанглар қаҳрамони, Улуғ Ватан уруши давридаги партизанлар бригадаси бошлиғи Совет Иттифоқи қаҳрамони Василий Захарович Корж номи билан аталади. Ҳар бир беларус ҳеч бўлмаса мактабда у ҳақдаги китобларни ўқиган ёки фильмларни кўрган. Беларусь афсонаси. Унинг исмини конверт ёки телеграмма бланкаларида юз марталаб кўрган бўлсам-да, ҳеч қачон у ҳақда реал шахс сифатида ўйламаган эканман. Қачондир тирик бўлган одам ўрнини аллақачон афсона эгаллаган эди. Унинг эгизагига айланди. Бу сафар менга таниш кўча бўйлаб янги туйғулар оғушида борман: ярим соат троллейбусда шаҳарнинг нариги чеккасига бораман-у, унинг қизлари — иккаласи ҳам фронтда бўлган — хотини билан учрашаман. Менинг кўз ўнгимда афсона жонланиб, инсон ҳаётига айланади-да, ер юзига тушади. Улкан ғарса кичикка айланади. Осмон ёхуд денгизга боқиш менга қанчалик хузур бағишламасин, барибир микроскоп остидаги зарра мени кўпроқ қизиқтиради. Биттагина томчи олами. Мен у ерда кашф этган ҳайбатли ва ҳайратли ҳаёт. Қандай қилиб кичикни кичик, каттани эса катта дея оламан, ахир иккаласи ҳам бепоён-ку? Мен уларни анчадан бери фарқламай қўйганман. Мен учун биргина инсон — поёнсиз олам. Унда ҳаммаси мужассам — у ерда адашиб қолиш мумкин.

Керакли манзилни топаман, яна осмонга бўй чўзган бесўнақай кўп қаватли бино. Учинчи подъездга ҳам

келдим, лифтга чиқиб еттинчи қават тугмасини босаман...

Эшикни опа-сингилларнинг кичиги — Зинаида Васильевна очди. Унинг ёйма қоп-қора қошлари ва қайсар нигоҳи менга отасининг суратини эслатди.

— Ҳаммамиз йиғилдик. Эрталаб опам Оля Москвадан келди. У пойтахтда яшайди. Патрис Лумумба номидаги университетда дарс беради. Онамиз ҳам шу ердалар. Сизнинг баҳонангизда учрашиб олдик.

Иккала опа-сингил, Ольга Васильевна ва Зинаида Васильевна Коржлар, кавалерия эскадронларида санинструктор бўлишган. Улар ёнма-ён ўтириб, онаси — Феодосия Алексеевнага нигоҳ ташлаб қўйишди.

Онаси суҳбатни бошлади:

— Ҳамма ёқ олов ичида қолди... Эвакуация қилиндик... Узоқ йўл юрдик. Сталинград областига етиб келдик. Болали аёллар фронт ортига, эркаклар эса фронтга қараб боради. Комбайнчилар, тракторчилар — бари фронтга. Юк машиналар тўла. Биттасини аниқ эслайман, у юк машина деворидан бош чиқариб: «Оналар, опалар!! Фронт ортига боринглар, душманни енгйшимиз учун дон йиғинглар!» — деб кичқирарди. Ҳаммаси бошидаги қалпоғини ечиб, бизларга қараб туришибди. Фақат болаларимизни олишга улгурдик, холос. Кимдир боласини қўлида кўтариб турса, кимдир етаклаб олган. У эса илтижо қилади:

«Оналар, опалар! Фронт ортига боринг, дон йиғинг...».

Бутун суҳбатимиз давомида у ортиқ бир сўз ҳам айтмади. Қизлари эса гоҳ-гоҳ қўлларидан силаб, уни тинчлантиришади.

Зинаида Васильевна:

— Биз Пинскда турардик... Мен ўн тўрт ярим ёшдаман, Оля ўн олти ёшда, укам Лёня ўн учда. Ўша кунлари Оляни болалар санаториясига жўнатган эдик, отам эса биз билан қишлоққа, қариндошлари ёнига қетмоқчи эди... Аммо ўша оқшом уйда тунамади десам ҳам бўлади.

У партия обкомида ишларди, кечаси чақириб кетишди, қайтганида тонг отганди. Ошхонага бош суқиб, чалачулпа нимадир егандай бўлди-ю, шундай деди:

– Болалар, уруш бошланди. Ҳеч қаерга борманглар. Мени кутинглар.

Тунда йўлга чикдик. Отамнинг Испаниядан қолган энг азиз эсдалиги – патрон халтали ов милтиғи бўларди. Уни жасорат учун беришган. У милтиқни укамга берди:

– Сен энди оиламизда энг каттаси бўлиб қолдинг, оёнагга, опаларингга қарашинг керак...

Бу милтиқни уруш тугагунча асраб юрдик. Қимматбаҳо буюмларимизнинг ҳаммасини сотдик ёки бир бурда нонга алишдик, бироқ милтиқни сақлаб қолдик. Ундан айрила олмадик. Бу отамиздан қолган ёлғиз ёдгорлик эди. Яна машинамизга катта пўстинини ташлаб қўйди, пўстин энг иссиқ кийими эди.

Станцияда поездга ўтирдик, бироқ Гомелга етмасданок ўққа тутилдик. «Вагондан чиқинглар, яширининглар!» – деган буйруқ янгради. Отишма тўхтагач... Аввалига жимлик, кейин дод-вой... Ҳамма югуриб кетди... онам укам билан вагонга сакраб чиқишга улгурди, мен эса қолиб кетдим. Жуда кўрқиб кетдим... Жуда-жуда! Сира ёлғиз қолмаганман. Энди эса бир ўзим қолиб кетдим. Ҳатто бир муддат тилдан қолганга ўхшадим... Гапиролмай қолдим... Кимдир нималардир сўради, мен эса жимгина қараб турардим... Кейин бир аёлга илакишиб олдим, унга ярадорларни боғлашга ёрдам бердим – у шифокор экан. Уни «Ўртоқ капитан» деб чақираришарди. Мен уларнинг санитар қисми билан кетдим. Улар менга меҳр кўрсатиб, қорнимни тўйдиришди, кейин эса сўраб қолишди:

– Ёшинг нечада ўзи?

Агар ҳақиқатни айтсам, мени болалар уйига жўнатиб юборишларига ақлим етди. Дарҳол шуни тушундим. Мен бу довюрақ инсонлардан айрилгим келмади. Мен уларга ўхшаб, жанг қилишни хоҳлардим. Ахир бизга

доим ўзга хуудда жанг қилишимизни, бу вақтинча да-
вом этишини, тез орада уруш галаба билан тугашини
уктиришарди. Отам ҳам шундай дерди. Мен бормасам
бўлмас? Мана шундай, болаларча фикрлардим. Ўн олти
ёшдаман дедим, шунинг учун мени қолдиришди. Тез
орада курсларга жўнатишди. Тўрт ойча мана шу курс-
ларда ўқидим. Ўқиб туриб, доим ярадорларни парвариш
қилардим. Урушга ўрганиб қолдим... Албатта, кўникиш
керак эди... Ўқув юртида эмас, медресанинг ўзида
ўқирдим. Чекинганимизда, ярадорларимизни ўзимиз би-
лан олиб кетардик.

Биз йўллардан юрмасдик, чунки йўлларни доим ни-
шонга олишар, бомбалар отиб, ўқ узишарди. Балчиғу
далалардан юрардик. Ҳар хил частлар алоҳида-алоҳида
бўлиб юрарди. Қаерлардадир тўпланиб, жанг қилардик.
Шу зайл юриб борардик. Дала кезиб. Ҳосилни кўрсангиз
эди! Бугдойзорларни янчиб борардик. Ўша йили ҳосил
зўр бўлган, бўй барабар бугдой. Ям-яшил ўтлок, қуёш
нур сочади, атрофда эса ўликлар, қон... Ўлдирилган
одаму ҳайвонлар. Дарахтлар қорайиб кетган... Стан-
циялар вайрон қилинган... Қоп-қора вагонларга куйиб
кул бўлган одамлар осилиб турибди... Шу тариқа Рос-
товгача бордик. Ўша ерда бомба портлаганда жароҳат
олдим. Поездда ўзимга келдим, қарасам, ёши улуг бир
украин солдат ёш солдатга танбеҳ беряпти: «Хотининг
туққанда сенчалик бақирмаган бўлса керак». Менга эса,
кўзимни очганлигимни кўриб, шундай деди: «Сен йиғлаб
ол, қизим, йиғлаб ол. Енгил тортасан. Сенга айб эмас».
Онамни эслаб, роса йиғладим...

Госпиталдан кейин маълум вақт дам берилди, онам-
ни қидириб топишга ҳаракат қилдим. Онам эса бизни
қидирарди. Оля ҳам изларди. Мўъжиза! Москвадаги бир
танишимиз орқали бир-биримизни топдик. Ҳаммамиз
бир манзилга ёзиб, шу йўл билан топилдик. Мўъжиза!
Онам Сталинград яқинидаги бир колхозда яшаркан. Мен
ўша ерга жўнадим.

Қирқ биринчи йилнинг охири эди...

Улар қандай кун кўришган? Укам трактор хайдарди. Ҳали гўдак, эндигина ўн уч ёш. Аввалига тирковчи бўлган, кейин ҳамма тракторчиларни фронтга олиб кетишгандан кейин, тракторчи бўлишга мажбур бўлган. Туну кун ишлаган. Онам тракторнинг орқасидан юрар ёки ёнида ўтирарди, унинг ухлаб қолиб, йиқилиб тушишидан кўрқарди. Иккиси кимнингдир уйида ерда ётишарди... устларига ёпишга нарсалари бўлмагани учун ечинмасдан ухлашаркан. Мана шунақа ҳаёт... шу орада Оля ҳам келиб қолди, уни ҳисобчи қилиб жойлаштирдик. Бироқ у фронтга кетаман деб, военкоматга хат ёзарди. Унга нукул рад жавоби келарди. Менинг ҳар ҳолда тажрибам бор эди. Иккаламиз Сталинградга бориб, ўша ерда бирон частни топишга қарор қилдик. Онамиз хавотирланмаслиги учун уни отамизнинг танишлари бор бўлган бой шаҳар Кубанга борамиз деб алдадик...

Эски шинелим, иккита гимнастёркам, иккита шимим бор эди. Бир жуфтини Оляга бердим, унинг ҳеч нарсаси йўқ. Этигимиз ҳам битта эди. Онам қўй жунидан пайпоқми, оёқ кийимми, ҳар ҳолда иссиқ тутадиган нимадир тўқиб берди. Сталинградгача бўлган олтмиш километр масофани пиёда босиб ўтдик: биримиз этик кийсак, бошқамиз онам тўқиб берган пайпоқни киярдик, кейин эса алмашардик. Қаҳратон киш, февраль ойи. Музлаб борардик, оч-наҳорликдан теримиз суягимизга ёпишган. Онамиз йўлга нима берди? Ниманингдир суягидан илвира қайнатиб, ёнига иккита нон кўшиб бердилар. Қорнимиз оч... Агар ухлаб қолиб, туш кўрсак, тушимизга фақат егулик кирарди. Тушимда нон бўлаклари устимдан учиб юрарди.

Сталинградга келдик, у ерда ҳеч кимнинг биз билан иши йўқ. Ҳеч ким бизга қулоқ ҳам солмасди. Шунда биз онам буюрганидек отамнинг танишлари олдига, Кубанга йўл олишга қарор қилдик. Юк поездига ўтирдик: шинелини кийиб ўтириб оламан, Оля эса токчалар тагига бер-

кинади. Кейин алмашамиз, мен токча тагига, Оля токча устига. Ҳарбийларга индашмасди. Бироқ сариқ чақамиз ҳам йўқ эди-да...

Мўъжиза юз бериб... Кубанга келдик... Танишларимизни топдик. Кўнгилли казаклар полки тузилаётганидан хабар топдик. Бу тўртинчи кавалерия казаклар корпуси эди, у кейинчалик гвардия полкига айлантирилди. У фақат кўнгиллилاردан иборат эди.

У ерга жамланганларнинг ёши турли-туман: қачонлардир Будённий, Ворошилов каби йўлбошчилар ортидан ҳужумга отланган қари казаклар ҳам, ёшлар ҳам. Бизни ҳам олишди. Нима учун олишганини ҳозиргача билмайман. Эҳтимол, ҳоли-жонларига қўймаганимиз учундир. Балки борадиган жойимиз бўлмагани учундир. Битта эскадронга ёзилдик.

Ҳар биримизга кийим-кечак ва от беришди. Ўз отингни боқошинг, уни суғоришинг, парваришлашинг керак. Ёшлигимизда от боққанмиз, мен отимга ўрганиб қолдим, уни яхши кўрардим. Менга от беришганларида, унга сакраб ўтириб олдим – от ҳуркимади. Албатта, ҳаммаси бирданига бўлгани йўқ, бироқ мен кўркмасдим. Отим кичкинагина эди, думи ерга тегиб турарди. Бироқ чопқир, ювошгина эди, от минишни тезда ўрганиб олдим. Ҳатто чопиб юрардим... Кейинчалик венгер, румин отларида чопдим. Отларни шу қадар севиб, улар ҳақида шунча нарса билдимки, ҳозир ҳам отларнинг ёнидан жимгина ўтиб кетолмайман. Уни қучиб оламан. Отларнинг оёғи тагида ухлардик, у оёғини оҳистагина суради, аммо одамга тегиб кетмайди. От ҳеч қачон ўликни топтамайди, тирик одамдан эса, у ярадор бўлса, ҳеч қачон кетмайди, уни асло ташлаб қочмайди. Жуда ақлли жонивор. Кавалерист учун от – унинг дўсти. Содик дўсти.

Урушдаги илк қадамим... Бу корпусимизнинг Кушёвская станцияси остидаги танкларга қарши жангида содир бўлди. Кушёвский жангидан сўнг – бу кубанлик отлик казакларнинг машҳур ҳужуми бўлганди – кор-

пусга гвардия корпуси номи берилди. Даҳшатли жанг... Оля иккаламиз учун бу энг даҳшатли жанг бўлди, чунки биз ҳали жуда кўрқардик. Мен ўзимни жанг кўрган, жанг нималигини биламан деб ҳисоблардим... Аммо... Кавалеристлар шиддат билан ҳужумга отланганда, камзуллар ҳилпирайди, қиличлар яланғочланган, отлар пишқиради. От чопганда, унинг кучини тасаввур қилиб бўлмайди... Мана шу куюн танклар устига, артиллерияга ёпирилди – бу даҳшатли тушдан ҳам баттар эди. Ўзга бир дунёда бўлаётгандек эди... Фашистлар эса сон жиҳатдан кўп. Улар қўлларида автомат билан, танклар ёнида олға борарди. Улар бардош бера олишмади, тушуняпсизми, улар мана шу куюн олдида ожиз қолишди. Улар автоматларини ташлаб қочишарди... Қуролларини қолдириб чекинишарди... Мана шундай манзара...

Ольга Васильевна ўша жанг ҳақида:

– Мен ярадорларни боғлардим... Ёнимда фашист ётарди, уни ўлган деб унга эътибор бермабман, у ярадор экан... У мени ўлдирмоқчи бўлди... Кимдир мени туртганини сезиб, унга ўгирилдим. Автоматини оёғим билан уриб туширишга улгурдим. Мен уни ўлдирмадим, аммо жароҳатини ҳам боғламадим, кетиб қолдим. Қорнидан яраланган эди...

Зинаида Васильевна давом этади:

– Мен эса ярадорни етаклаб кетаётим, қарасам: танкетка ичидан иккита немис чиқяпти. Танкеткани портлатишган бўлса, улар ичидан қочиб чиқишга улгуришган. Бир лаҳза! Агар мен ўқ узишга улгурмаганимда, улар мени ярадорим билан отиб ташлашарди. Ҳаммаси бир лаҳзада рўй берди. Жангдан кейин уларнинг ёнига бордим, уларнинг кўзи очиқ эди. Ўша кўзларни ҳозир ҳам эслайман... Бири чиройли, ёшгина немис экан... У фашист бўлса ҳам, барибир, унга ачиндим...

Бу туйғу мени узоқ вақт тарк этмасди: ўлдиргим келмасди, тушуняпсизми. Қалбим тўла нафрат: нега

бизнинг ерларимизга бостириб келишди? Бироқ ўзинг ўлдириб кўр-чи? Кўрқасан киши.

Бошқа сўз тополмайсан... Жуда кўркинчли. Ўзинг ўлдирганигда...

Жанг тўхтади. Казаклар қайтишяпти, Олядан эса дарак йўқ. Мен ҳамманинг орқасидан, охирги бўлиб қайтыпман, орқамга қараб-қараб бораман. Кеч бўлди. Оля ҳалиям йўқ... Улар — Оля ва яна бир неча киши — ярадорларни олиб кетишга қолишган экан. Қўлим ишга бормасди, фақат уни кутардим. Ўзимнинг тўпимдан бироз орқада қолиб, кутиб тураман, кейин яна олдингиларга етиб оламан. Наҳот биринчи жангдаёқ опамдан айрилган бўлсам деб йиғлайман. Қаерда у? Унга нима бўлган? Қаердадир мени чорлаб ётгандир...

Оля... Оля ҳам роса йиғлабди.. Мени ярим кеча топди... Бир-биримизнинг кучоғимизга отилганимизни кўриб, казакларнинг ҳаммаси йиғлади. Бир-биримизнинг бўйнимизга осилиб олганмиз, узоқ вақт бизни ажратишолмади. Ўшанда бирга бўлолмаслигимиз, бирга бўлмаслигимиз кераклигини тушундик. Айрилганимиз яхши деб ўйладик. Биримизнинг кўз олдимизда биримиз жон таслим қилса, юрагимиз дош беролмаслигини англадик. Бошқа эскадронга ўтишга қарор қилдим. Қандай кетаман... Қандай?

Бироқ у ёнига бошқа-бошқа эскадронларда, ҳатто бошқа-бошқа дивизияларда хизмат қилдик. Тирикмисан, деб бир-биримиздан хабар олиб кўярдик... Ажал ҳар қадамда пойлаб турарди... Арарат этагида турганимиз эсимда... Қумлар орасидамиз. Араратни немислар олди. Рождество байрами эди, немислар байрам қиларди. Орамиздан эскадрон ва қирқ миллиметрли батареяни саралаб олишди. Чамаси соат бешларда йўлга тушдик, туни билан юрдик. Тонгда разведкачиларга дуч келдик, улар биздан олдин етиб келган экан.

Қишлоқ пастда жойлашган... Немислар шундай қумликлардан ўта олишимизни хаёлларига ҳам келти-

ришмаган, шунинг учун ҳимояга кам сонли одамларини қўйган. Биз уларнинг одамларидан билдирмай ўта олдик. Тоғдан тушиб, дарҳол навбатчиларини қўлга олдик ва шу қишлоққа шиддат билан учиб кирдик.

Немислар қип-яланғоч югуриб чиқишди, қўлларида автоматдан бошқа нарса йўқ. Арчалари безатилган... Ҳаммаси маст... Ҳар бир ҳовлида камида икки-уч танк турганди.

Танкеткалар, бронетранспортёрлар турганди... Хуллас, бутун техникалари. Биз уларни жойида портлатардик. Гумбур-гумбур, тарақ-туруқ... Ҳамма саросимага тушган... Вазият шундай эдики, ўзимизникини отиб қўймайлик деб қўрқардик. Ҳамма ёқ олов ичида қолган... Рождество арчалари ёнарди...

Саккизта ярадорим бор... Уларни тепага, тоғ устига олиб чикдим... Бироқ битта хато қилибмиз: уларнинг алоқасини кесиб ташламабмиз. Устимизга немис артиллерияси бостириб келди. Ярадорларимни тезда санитар аравага юкладим, улар жўнаб кетишди... Кўз ўнгимда снаряд мана шу аравага тегди, у бир зумда парча-парча бўлиб кетди. Фақат бир киши омон қолди. Немислар дарров тоққа қўтарила бошлашди... Ярадор менга қараб: «Қўй мени, синглим... Кет... Мен барибир ўламан...» – дейди. Қорнига снаряд теккан... Ичак-чавағи чиқиб кетган... Ичидагилари... Ўзи уларни олиб, ичига қайтиб соляпти...

Шу ярадор отимнинг ҳамма ёғини қон қилиб юборган деб ўйласам, у ҳам биқинидан яраланган экан. Бир-иккита қандим бор эди, уларни жониворга бердим. Ҳар томондан ўқ узишяпти, ўзимизникилар қаерда, немислар қаерда – тушуниб бўлмади қолди. Ўн метр юраману, ярадорларга дуч келаман... Арава олиб ҳаммасини териб олиш керак деб хаёлимдан ўтказаман. Олдимда пастлик томон йўл кўринди. У ёғига эса учта йўл: чапга, ўнгга ва тўғрига. Ўйланиб қолдим... Қаерга борсам экан? От жиловини маҳкам ушлаб олганман. Мен қаерга

йўналтирсам, от шу томонга юради. Шу оғ, билмадим, худонинг ўзи юрагимга солдими, ё от ўзи йўлни ҳис қилади деб қаердадир эшитганмидим, йўлнинг айрилиш жойига етмасдан жиловни бўш қўйдим. От мен истаган йўналишдан эмас, бошқа йўлдан борди. Бораверди, бораверди.

Мадорим қолмагани, отнинг қаерга бориши барибир бўлиб қолди. Нима бўлса, бўлди. Отим аввалига жим борарди, кейин жонланиб қолди, бошини сарак-сарак қилади. Жилувини қўлимга олдим. Сал эгилиб, ярасини ушлаб бораман. Отим янаям жонланди: кимнидир эшитдими и-и-и... деб кишнади. Немислар бўлсачи, деб юрагим дук-дук уради. Олдин отимни жўнатиб кўрай-чи, деб ўйладим. Бироқ ўзим ҳам ҳозиргина қолдирилган от изларини кўрдим: камида элликтача одам ўтган, арава излари ҳам бор. Икки юз-уч юз метрдан сўнг отим аравага келиб урилди. Арава ярадорларга тўла эди, эскадронимизнинг қолган-қутган аъзоларини кўрдим.

Бироқ биз томон мадад кучлари юборилган экан: от-аравалар, тачанкалар... Ҳаммасини олиб келинг деган буйруқ берилган экан. Ўқ остида ўзимизникиларни йиғиб олдик, ҳаммасини олиб кетдик — ярадорини ҳам, ўлганини ҳам. Мен ҳам тачанкага ўтириб бордим. Ҳаммасини топдим, қорнидан жароҳат олган ҳалиги аскарни ҳам. Ҳаммасини олиб чиқдим. Фақат ўқ еган отлар қолди. Тонг отди, йўлда кетаётиб, бутун бошли уюр ер билан бир бўлиб ётибди. Кўркам, бақувват отлар... Шамол ёлларини ҳар томон тўзғитарди...

Биз ўтирган каттагина хонанинг бутун девори опасингилларнинг урушгача ва фронтда тушган суратлари билан безатилган. Бу суратда улар ҳали мактаб ўқувчилари — бошларида шляпа, қўлларида гул.

Бу сурат уруш бошланишига икки ҳафта қолганда олинган. Юзлари ҳамма болаларникидек, бироз кулгили, ўзларини жиддий қилиб кўрсатишга уринишган. Бу

суратда эса эгниларида казакча камзуллар, кавалерия чакмонларида. Қирқ иккинчи йил сурати.

Орасидаги фарқ атиги бир йил, аммо юзларидаги ифода тамоман бошқа. Умуман бошқа-бошқа одамлар. Мана бу суратни эса Зинаяда Васильевна онасига фронтдан жўнатган: гимнастёркасида биринчи медали — «Жасорат учун» нишони ярқирайди. Бунисида эса иккаласи Галаба куни суратга тушишган... Юз ҳаракатларини эслаб қоламан: майин болалар ифодасидан қатъиятли аёл нигоҳигача, бироз қаттиққўллик ҳам кўринади.

Бу ўзгаришлар санокли ойлар, йиллар давомида содир бўлишига ишониш қийин. Оддий вақтда бу ўзгариш аста-секин содир бўлади, уни пайқаш қийин. Инсон юзи узоқ шаклланади. Ундаги инсон ифодаси узоқ вақт чизилади.

Уруш эса қисқа вақт ичида ўз одамларини яратди. Ўз суратларини чизди.

Ольга Васильевна:

— Каттагина қишлоқни эгалладик. Уч юзга яқин хонадон. У ерда немислар госпитали жойлашган экан. Маҳаллий касалхона биносида. Ҳовлидаги каттагина ўрага кўзим тушди: касалларнинг бир қисми ўша ерда отиб ташланган. Немислар кетишдан олдин ўз ярадорларини ўлдириб кетишган эка. Улар бизни ярадорларни отиб ташлайди деб ўйлаган бўлса керак. Чунки ўзлари бизнинг ярадорларни ўлдиришарди. Касаллар биттагина палатада қолган. Уларгача улгуришмаган, шекилли, ёки оёқ-қўллари бўлмагани учун ташлаб кетишган.

Палаталарига кирганимизда улар бизга нафрат билан қарашди: уларни ўлдириш учун келдик деб ўйлашган бўлса керак. Таржимонимиз биз ярадорларни ўлдирмаслигимизни, уларни даволашимизни айтишди. Шунда биттаси талаб қила бошлади: уч кун овқат ейишмаган экан, уч кун яраларини ҳеч ким боғламабди. Қарасам, гапи рост — бу даҳшат эди. Уларга шифокор

қарамаганига анча бўлган. Яралари йиринглаб кетган, бинтлари баданига ёпишиб қолган.

— Уларга раҳмингиз келдими?

— Бу туйғуни раҳмдиллик демаган бўлардим, чунки раҳмдиллик бу ҳамдардлик демакдир. Бу туйғу менда йўқ эди. Бу бошқа нарса... Бир воқеа бўлганди... Бир аскаримиз асирга олинган немисни урди... Бу мумкин эмас, деб ўйлардим, унинг ёнини олдим. Бироқ бу унинг қалб нидоси эканлигини тушунардим, албатта... У мени яхши танирди, мендан катта эди, мени сўқди.

Бироқ бошқа урмади... Шунда ҳам мени онадан сўкишни бас қилмасди: «Э, онангни... унутдингми... онангни! Улар бизникиларни нима қилишганини унутдингми... онангни...» Мен ҳеч нарсани унутганим йўқ, ўша этиклар бир умр эсимда қолди... Немислар траншеялари олдига ичида кесилган оёқлари қолган этикларни қатор қилиб териб чиққанди. Қиш кунлари эди. Улар қозиклардек ерга қадалиб турарди... Қатор этиклар... Дўстларимиздан қолган нарса шу этиклар бўлди... Улардан этик қолди; холос...

Бизга денгизчилар ёрдамга келгани ёдимда... Уларнинг аксарияти миналардан ўлиб кетди, биз катта миналанган далага дуч келдик. Ўша денгизчилар узоқ вақт далада ётишди. Қуёш остида... Мурдалари шишиб, тельняшқалари тарвузга ўхшаб қолди. Катта далада катта-катта тарвузлар. Бахайбат тарвузлар.

Мен унутганим йўқ, ҳеч нарсани унутмадим. Бироқ барибир асирни уролмаган бўлардим, чунки у химоясиз. Буни ҳар ким ўзи учун ўзи ҳал қилади, шуниси муҳим.

Зинаида Васильевна:

— Будапешт остонасидаги жанг. Қаҳратон қиш... Мен ярадор сержант, пулемётчилар гуруҳи командирини олиб кетяпман. Эгнимда шим ва телогрейка, бошимда кулоқчинли қалпоқ. Олиб кетаётиб қарасам: олдимда қоп-қора қор... Қорайиб кетган... Бу чуқур ўра экан — айни муддао. Ўша ўрага тушяпман, у ерда кимдир

бор — буни сезяпман, темирнинг тарақлагани эшитил-
япти... Орқамга қарасам, ярадор немис офицери, оёғи
мажақланган, ётган ҳолда мени автомати билан нишон-
га олиб турибди. Қулоқчиндан сочларим чиқиб турибди,
елкамда санитар сумкаси, сумкада эса қизил хоч. Унга
ўгирилиб қараганимда, юзимни кўриб, қиз болалигим-
ни тушунди ва: «У-ух!» деб аламли ух тортди. Қўлидаги
автоматини четга улоқтирди. Энди унга фарқи бўлма-
й қолди...

Учаламиз — ярадорим, мен ва ҳалиги немис битта
ўрадамиз. Ўра кичкина, оёқларимиз бир-бирига тегиб ту-
рибди. Устим уларнинг қони билан беланди, қонларимиз
аралашиб кетди. Немиснинг кўзлари катта-катта очил-
ган. Мана шу катта-катта кўзлари билан нима қиларкан
деб менга қараяпти. Лаънати фашист!

Биласизми, у автоматини дарров четга суриб қўйди.
Шу ҳолатни эсласам... Ярадорим нима гаплигини тушун-
маяпти, қўлини пистолетига узатаяпти... Бир немисга
талпиниб, уни бўғиб ўлдирмоқчи бўлади... У эса менга
қараб турибди... Мен ўша кўзларни ҳозир ҳам эслай-
ман... Ярадоримнинг жароҳатини боғлаяпман. Немис эса
ундан баттар аҳволда, ҳамма ёғи қонга беланган, бир
оёғи тамом ишдан чиққан. Яна бироз вақт ўтса, ўлиб
қолади. Буни яхши тушуниб турибман. Ярадоримнинг
жароҳатини боғлаб тугатмай, немиснинг кийимини йир-
тиб, унинг жароҳатини боғладим, жгут қўйдим. Кейин
яна ўзимнинг ярадоримнинг олдига келдим. Немис фақат
«Гут. Гут» дейди. Такрор-такрор айтади. Ярадорим хуши-
дан кетгунича мени сўқди... Нимадир деб кўрқитди...
Мен уни силаб-сийпаб, тинчлантирдим. Санитар линей-
каси келиб, уларнинг иккисини ҳам чиқариб олди... Ма-
шинага юклади. Немисни ҳам. Тушунапсизми?

Ольга Васильевна:

— Эркаклар аёлларни кўрганда, юзлари бошқача
бўлиб кетарди, ҳатто аёл овози ҳам уларни ўзгартирарди.
Бир сафар ертўламиз ёнида ўтириб, секингина куйла-

дим. Ҳамма ухлаб ётибди, ҳеч ким мени эшитмади, деб ўйлагандим. Эрталаб эса командир: «Биз ухламадик. Аёл овозини жуда соғинибмиз...», — деди.

Танкист жароҳатини боғлаяпман... Жанг бўляпти, қирғинбарот жанг. У эса: «Яхши қиз, исмингиз нима?» — деб сўраса. Гап отяпти. Мана шу ур-йикит, даҳшат орасида «Оля» деб исмимни айтиш менга галати туюлди. Доим саранжом-саришта юрардим. «Наҳот у урушда бўлган бўлса, топ-тозагина-ку», — деб кўпчилик ҳайрон бўларди. Агар ўлиб қолсам, хунуккина бўлиб ётишдан кўрқардим. Ҳалок бўлган қизларни кўп кўрганман... Лойда, лойқада ётишарди... Қандай қилиб... Мен бундай ўлим топишни истамасдим... Баъзан ўқ ёмғиридан қочаётиб, тирик қолишни ўйламасдим, юзимни беркитардим. Қўлларимни яширардим. Менимча ҳамма қизларимиз шундай ўйлашган. Эркаклар эса устимиздан кулишарди, уларга бу жуда кулгили туюларди. Ўлим эмас, қандайдир бўлмағур нарсаларни ўйлашади деб масҳара қилишарди.

Зинаида Васильевна:

— Ажални ўргатиб бўлмайди... Йўқ... Унга кўни-колмайсан... Немислардан тоққа қараб қочардик. Қорнидан жароҳат олган бешта офир ярадоримиз қолди. Ҳаммаси қорнидан ўқ еган, тирик қолишлари даргумон, бир-икки кунлик умрлари қолган. Уларни олиб кетишнинг иложи йўқ, улов йўқ эди. Мен ва яна бир сан-инструктор Оксанани улар билан омборхонага ташлаб кетишди. Икки кундан сўнг қайтиб келиб, олиб кетамиз деб ваъда беришди. Уч кун ўтиб келишди. Уч кечаю уч кундуз ўша ярадорлар билан бирга бўлдик. Эс-хушлари жойида, баққувват эркаклар. Улар ўлишни истамасди... Қўлимизда кукунлардан бўлак ҳеч вақо йўқ... Нуқул сув беринглар, деб ялинишарди. Уларга сув мумкин эмас. Баъзилари бунга тушунарди, баъзилари сўқарди. Болохонали қилиб сўқишарди. Бири пиёласини отган, бири этигини... Умримнинг энг даҳшатли уч кун. Улар кўз

ўнгимизда, бирин-кетин жон таслим қилишарди, бизнинг эса кўлимиздан ҳеч нарса келмайди, қараб тура-верардик...

Биринчи мукофотим... Менга «Жасорат учун» медалини беришди. Аммо мен уни олишга бормадим. Хафа бўлдим. Энди, эсласам, кулгим келади! Биласизми, нега? Дугонамни «Жангдаги хизматлари» учун медали билан тақдирлашди, менга эса «Жасорат учун» медалини беришди. У фақат биттагина жангда бўлган, мен эса Кушёвская станцияси остидаги жангда, бошқа операцияларда ҳам қатнашганман. Менга алам қилди: биттагина жангда иштирок этиб, «жангдаги хизматлари» учун тақдирланса-ю, мен эса «жасорат учун» тақдирлансам. Худди биттагина жангда ўзимни кўрсатгандай. Командир келиб, гап нимадалигини билиб, роса кулди. «Жасорат учун» медали энг катта медаль, у орденга яқинлигини тушунтирди.

Макеевка остонасида, Донбасда бўксамдан ўк едим. Мана шундай тошдек ўк ўрнашиб олган. Қон оқаётганлигини сезиб, индивидуал пакетни буклаб, ўша еримга тикдим. Яна жароҳатларни боғлашга киришиб кетдим. Бировга айтишга уяламан, қаерингдан жароҳат олдинг деса, «думбамдан» дейманми? Ўн олти ёшда буни бировга айтишга уяласан экан. Хижолат бўласан. Шу билан жароҳатларни боғлаб юравериб, қон кетиш оқибатида хушимдан кетибман. Этикларим қонга тўлиб кетибди...

Бизникилар мени кўриб, ўлган деб ўйлашган. Санитарлар келиб, олиб кетишади, деб жанг қилиб кетаверишган. Ўлишимга сал қолганди. Мени разведкага чиққан танкистлар кўриб қолишган. Қарашса, жанг майдонида қиз бола ётибди. Бош кийимим учиб кетиб, сочларим тўзғиган. Қон оқаётганини кўриб, ҳали тириклигимни билишган. Медсанбатга олиб келишди. У ердан госпиталга жўнатишди. Кейин бошқасига... Шу орада уруш тугади... Ярим йилдан сўнг соғлигим

борасида комиссиядан ўтдим. Ўн саккиз ёшдаман... Соғлигим қолмаган: учта жароҳат, оғир контузия. Қиз боламан-ку, албатта, буни яширардим. Жароҳатларимни айтсам ҳам, контузиямни айтмасдим. У эса асоратсиз қолмади. Яна госпиталга ётқизишди. Ногиронлик беришди... Мен-чи? Хужжатларни йиртиб ташлаб, отиб юбордим, пулларни ҳам олмадим. Комиссияма-комиссия юриш керак эди. Қачон контузия олдим, қаерда жароҳатландим, қаеримга ўқ тегди – шуларни айтиб юришим керакмиди?

Мени кўришга госпиталга эскадрон командири ва старшина келишди. Эскадрон командири урушда менга жуда ёқарди, аммо у менга парво қилмасди. Ўктам йигит, формаси ўзига бирам ярашган. Эркакларнинг ҳаммасига ҳам ҳарбий кийим жуда ярашарди. Аёллар-чи? Шимда юрардик, соч ўстириш мумкин эмас, сочимизни эркакларникидек калта қилиб юрардик. Уруш охирида сочимизни турмаклашга, соч ўстиришга рўхсат беришди. Госпиталда сочларим узун бўлиб кетди, уларни ўриб юрардим. Семириб ҳам қолдим... Иккаласи ҳам... Кулгим қистайди! Иккаласи мени севиб қолди... Бирдан! Бутун уруш ёнма-ён юрдик, ҳеч нарса йўқ эди. Энди эса иккаласи ҳам: эскадрон командири ва старшина менга севги изҳор қилиб ўтиришибди.

Ишқ-муҳаббат! Севги... Севиш ва севилишни қанчалик истардик!

Қирқ бешинчи йилнинг охири. Урушдан сўнг тезроқ уни унутишни истардик. Опам иккаламизга отамиз катта ёрдам берди. Отам жуда ақлли инсон эди. У медаль, орден, бошқармадан олган ташаккурномаларимизнинг ҳаммасини йиғиштириб олиб, беркитиб ташлади. Кейин бизга:

– Урушда жанг қилдинглар. Энди уни унутинглар. У уруш эди, энди янги ҳаёт бошланди. Туфлиларингизни кийинг. Ўзимнинг гўзалларим, энди ўқинг, турмуш қуринг, – дедилар.

Оля аввалига бошқа ҳаётга кўниқолмади, у жуда мағрур қиз эди. Солдатлар шинелини ечгиси келмасди. Отам онамга: «Қизларимиз ёшгина бўлиб, урушга борганига мен айбдорман. Уруш уларни синдирмаеса эди... Унда бир умр уруш қилиб ўтишади», – деганини яхши эслайман.

Ордену медалларим учун менга қандайдир махсус талон беришди. Улар билан военторгдан ўзимга нималардир харид қилишим мумкин эди. Мен ўша даврда урф бўлган резина этик, пальто, кўйлак, ботинка олдим. Шинелимни сотмоқчи бўлдим. Бозорга бордим... Енгилгина ёзги кўйлақдаман... Сочларимда гул... У ерда нималарни кўрдим дейсизми? Ёшгина йигитлар... кўлсиз, оёқсиз... Ҳаммаси урушда бўлган... Кўксиларини ордену медаллар безаб турибди... Қўли бутун бўлгани кўлда ясалган қошиқларни сотиб ўтирибди. Баъзилари аёллар ички кийимларини. Бошқаси эса... Қўли йўқ, оёғи йўқ... Кўзёш тўкиб ўтирибди. Садақа сўраяпти... Ногиронлар аравачаси йўқ, улар вилдирак кўйилган тахтачаларда, ўзлари қўллари билан итариб юришарди. Маст, ширакайф. «Унутилдим. Ташландим» кўшигини айтиб юришарди. Мана шунақа манзаралар... Мен бозордан чиқиб кетдим, шинелимни сотмадим. Москвада қанча яшаган бўлсам, чамаси беш йилча, бозорга боролмасдим. Мана шу ногиронлардан биронтаси мени таниб қолиб: «Нега мени ўшанда оловдан чиқардинг? Нега кутқардинг?» – деб таъна қилишидан кўрқардим. Ёшгина бир лейтенант эсимга тушиб кетди... Оёқлари йўқ эди... Биттасига осколка теккан, иккинчиси зўрға илиниб турарди... Мен уни боғлардим... Бомба остида... У эса: «Чўзма! Мени ўлдири!! Тезроқ ўлдири... Бу буйруқ...» – деб қичқирарди. Тушуняпсизми? Мен доим шу лейтенантни кўриб қолишдан кўрқардим...

Госпиталда ётганимда эса, ёш кўркем йигит бўларди. Уни ҳамма танирди. Миша танкист... Фамилиясини ҳеч ким билмасди, ҳамма исмини айтиб чақирарди...

Оёқлари ва ўнг қўли ампутация қилинганди, фақат чап қўли қолган. Ампутациянинг энг оғир тури, оёқларини тос бўғимигача кесиб ташлашган. Протез қўйишнинг ҳам иложи йўқ. Уни аравачада олиб юришарди. Унинг учун махсус баланд аравача ясаб, имкони борнинг ҳаммаси уни олиб юрарди. Госпиталга аҳоли орасидан ҳам ёрдамчилар келарди, Миша каби оғир ярадорларни парвариш қилишга ёрдам беришарди. Аёллар ҳам, мактаб ўқувчилари ҳам. Ҳатто болалар ҳам. Ўша Мишани ҳамма қўлида кўтариб юрарди. У асло тушкунликка тушмасди. Яшашни истарди. Ахир эндигина ўн тўққиз ёшда, ҳали ҳаётни умуман кўрмаган. Яқинлари бормиди-йўқмиди, буни эслолмайман. Бироқ у уни ташлаб қўймасликларига, унутмасликларига ишонарди. Албатта уруш мамлакатимиздан қуюндай ўтиб, ҳамма ёқни вайрон қилиб ташлаганди. Қишлоқларни озод қилганимизда, ҳаммасининг кули кўкка совурилганди. Одамларда фақат ер қолганди. Фақат ер.

Опам иккаламиз урушгача шифокор бўлишни орзу қилган бўлсак ҳам, шифокор бўлмадик. Имтиҳонсиз тиббиёт олийгоҳларига киришимиз мумкин эди, фронтда қатнашганимиз учун имтиёзларимиз бор эди. Бироқ одамларнинг ўлаётганини, уларнинг азобларини кўравериб, бунга ортиқ дош беролмаслигимизни тушундик. Буни ҳаёлимизга ҳам келтира олмасдик. Ҳатто ўттиз йил ўтиб ҳам, қизимнинг тиббиёт институтига киришига йўл қўймадим, буни жуда истаган бўлса ҳам... Шунча йил ўтиб... Кўзимни юмаману — ҳаммаси кўз олдимга келаверади... Кўклам... Ҳозиргина жанг тугаган дала бўйлаб ярадорларни ахтаряпмиз. Далани топтаб ташлашган. Олдимдан иккита ўлик чиқди — ўзимизнинг ёш солдат ва ёш немис. Сабза бўлган буғдой даласида осмонга қараб ётишибди... Юзларида ўлимнинг сояси ҳам йўқ. Шунчаки осмонга тикилиб ётишибди... Мен ўша кўзларни ҳозир ҳам эслайман...

Ольга Васильевна:

— Урушнинг сўнги кунларидан нима эсимда қолганини айтайми? Йўлда кетяпмиз — қаердандир мусиқа садолари янгради. Скрипка... Ўша куни мен учун уруш тугади... Бу қандайдир мўъжиза эди: мусиқа овози. Бошқача товушлар... Уйғонгандай бўлдим... Ҳаммамиз урушдан сўнг, уммон-уммон кўз ёшлардан сўнг ажойиб ҳаёт бошланади деб ўйлардик. Гўзал ҳаёт. Ғалабадан сўнг... Шу кундан сўнг... Одамлар меҳрибон, бир-бирига фақат муҳаббат улашади деб орзу қилардик. Ҳамма ака-ука, опа-сингилга айланади. Бу кунни қанчалик кутдик...

«БИЗ ОТМАГАНМИЗ...»

Урушда одам кўп бўлган... Иш ҳам кўп...

Нафақат ўлим, балки тириклик атрофида ҳам кўп меҳнат талаб қилинарди. У ерда ўқ узиш ва отиш, миналаш ва миналарни олиб ташлаш, бомба қўйиш ва портлатиш, қўл жангида иштирок этишдан ташқари кир ювиш, овқат пишириш, нон ёпиш, ошхона идишларини ювиш, отларни парвариш қилиш, машиналарни таъмирлаш, тобут ясаш, хат ташиш, этик қоқиш, чилим олиб келиш ҳам керак эди. Ҳатто урушда ҳам ҳаётнинг ярмидан кўпи оддий ҳаёт тартибидан иборат. Майда-чуйдалари ҳам кўп. Бундай ўйлашга ўрганмагансиз, тўғрими? «У ерда оддий аёллар қиладиган ишлар тоғ бўлиб уюлиб ётарди», — деб эслайди санитарка Александра Иосифовна Мишутина. Армия олға борса, орқасидан «иккинчи фронт» — кир ювувчилар, ошпазлар, автослесарлар, хат ташувчилар изма-из юрарди...

Кимдир менга: «Биз қахрамон эмасмиз, биз сахна ортида эдик», — деб мақтуб ёзганди. Мана шу сахна ортида нима бор экан?

Ботинка ва лаънати тахта ҳақида

«Лой, балчикдан борамиз, отлар бу балчикда чўкиб кетади ёки йиқилиб ўлади. Юк машиналари юролмай, туриб қолади... Аскарлар оғир қурооларни устларига ортиб кетишади. Нон ва чойшаблар ортилган араваларни итариб боришади. Махорка солинган қутилар. Улардан биттаси лойга қулаганини кўраман, орқасидан болохонали сўкиниш эшитилади... Қурооларни қанчалик эҳтиёт қилишса, махоркани ҳам шунчалик авайлашади...

Эрим менга доим такрорларди: «Ҳаммасини кўриб қол! Бу – дoston! Дoston!»

Татьяна Аркадьевна Смелянская, ҳарбий журналист

«Урушгача бахтиёр эдим... Ота-онам бағрида. Отам фин урушидан қайтганди. Ўнг қўлидаги бир бармоғисиз қайтди, мен ундан сўрардим: «Дада, уруш нега керак?»

Мен улғайишга улгурмай, уруш ҳам бошланиб кетди. Минскдан эвакуация қилиндик. Бизларни Саратовга олиб келишди. У ерда колхозда ишлардим. Мени қишлоқ кенгаши раиси чақирди:

– Қизим, доим сен ҳақингда ўйлайман.

Мен ҳайрон бўлдим:

– Амаки, нега мен ҳақимда ўйлайсиз?

– Мана бу лаънати тахта бўлмаганида! Ҳаммаси шуни деб...

Ҳеч нарсани тушунмайман. У эса давом этади:

– Чақирув қоғози келди, иккитасини фронтга жўнатишимиз керак экан. Кимни жўнатишни билмаяпман. Ўзим борардим, мана бу лаънати тахтани деб олишмайди-да. Сенга ҳам мумкин эмас: сен эвакуация қилингансан. Балки, борарсан? Иккита қизим бор экан: сен ва Мария Уткина.

Мария баланд бўйли қиз эди, мен эса унчалик эмас. Ўртамиёна.

– Борасанми?

– Пайтава беришадими?

Уст-бошимиз юпун эди: ўзимиз билан ҳеч нарса олиб кетолмаганмиз!

– Сен дурқунгинасан, сенга этик ҳам беришади.

Мен рози бўлдим.

...Бизни эшелондан туширишди, бизни олиб кетишга барзанги, шопмўйлов бир амаки келди, бироқ у билан кетгимиз келмади. Негалигини билмайман, буни сўраб ўтирмадим, мен фаол қизлардан эмасдим, ҳеч қачон биринчи бўлишга интилмадим. Бизга ўша амаки

ёкмаганди. Кейин чиройли бир офицер келди. Суратнинг ўзгинаси!

У бизни кўндирди, у билан кетдик. Частга келсак, анави шопмўйлов амаки бизга қараб: «Ха, пучуқ кизлар, нега мен билан бормадинглар?» — деб кулади.

Майор ҳаммамизни битталаб чақириб: «Кўлингдан нима иш келади?» — деб сўради.

Бири: «Сигир соғишни биламан», — дейди. Бошқаси: «Уйда картошка қайнатганман, оймга ёрдам берганман», — деб жавоб беради.

Мени чақирди:

— Сен-чи?

— Кир ювишни биламан.

— Яхши кизга ўхшайсан. Овқат пиширишни ҳам билганинга эди.

— Биламан.

Куни билан овқат пишираман, кечқурун қайтганимда аскарларнинг кийимларини ювиш керак бўлади. Навбатчиликда ҳам турардим.

Мени: «Навбатчи! Навбатчи!» — деб чақаришади. Мен эса жавоб беришга ожизман — мадорим йўқ. Овоз чиқаришга ҳам кучим етмайди...»

Ирина Николаевна Зинина, оддий аскар, ошпаз

«Мен санпоездда юрардим... Биринчи ҳафта, эсимда, нукул йиғлардим: биринчидан, онам йирокда, иккинчидан, ҳозир юк қўйишадиган учинчи токчага тушиб қолибман. «Хонам» ўша ерда эди.

— Неча ёшда фронтга кетдингиз?

— Саккизинчи синфда ўқирдим, аммо ўқиш тугашини кутиб ўтирмадим. Фронтга қочиб кетдим.

Санпоезддаги барча кизлар менинг ёшимда.

— У ерда нима қилардинглар?

— Биз ярадорларни парвариш қилардик, уларни овқатлантирардик, тағларига тувак тутардик. Ишимиз шундан иборат. Мен билан бир каттароқ киз навбат-

чилик қиларди. У мени авайлаб: «Агар тувак сўрашса, мени чақир», — дерди. Оғир ярадорлар кўп: кимнингдир кўли йўқ, бошқасининг оёви. Бошида чақириб юрдим. Бироқ у туну кун мен билан бўлолмайти-ку, бир ўзим қолдим. Мени бир ярадор чақириб қолди: «Синглим, тувакни беринг!»

Мен унга тувакни узатдим. У олмаяпти, қарасам, кўли йўқ экан. Миямнинг аллақайси бурчагидан нима қилиш кераклиги ҳақидаги маълумотни қидириб топдим, фахмладим, аммо унгача бир неча дақиқа қоққан қозикдек қараб турдим. Тушуняпсизми? Ёрдам беришим керак эди... Бироқ мен бунинг нималигини ҳали билмасдим, буни кўрмагандим. Буни ҳатто курсларда ҳам ўргатишмаган...»

Светлана Николаевна Любич, сандружиначи

«Мен отмаганман... Аскарларга овқат пиширдим. Шунга медаль беришди. Мен бу ҳақда ҳатто ўйламайман ҳам: мен жангда бўлибманми? Овқат пиширдим, аскарларга шўрва қайнатардим. Қозон, бакларни сурардим.

Улар бирам оғир эдики... Командирнинг жаҳли чиққани эсимда: «Бир кун шу бакларни тешиб ташлайман... Урушдан кейин қандай туғасан?» Бир куни қарасам, ростдан ҳам ҳамма бакларни тешиб ташлабди. Қишлоқдан кичикроқ бакларни олиб келишга тўғри келди. Жангдан келган аскарларга дам беришарди. Бечоралар, бир аҳволда, устлари кир, ҳолдан тойган. Қўл-оёқлари музлаган. Айниқса ўзбеклар, тожиклар совуқдан азият чекишарди. Уларнинг юртларида доим куёш чарақлаб туради-да, бу ерда эса ўттиз-қирқ градус совуқ. Исинолмай гаранг. Ўзи ёрдамсиз қошиқни ҳам ушлолмайти, овқатлантириб кўярдик...»

*Александра Семёновна Масаковская,
оддий аскар, ошпаз*

«Мен кир ювардим... Бутун урушни тоғора олдида ўтказдим. Қўлда кир ювардик. Телогрейқалар, гимнастёркалар... ички кийимларни олиб келишарди – титилиб кетган, бит босган. Оқ халатларни олиб келишарди – қонга беланган, оқ эмас қизил халатлар. Қон қотиб қолган бўлса – қоп-қора. Биринчи сувда совун урмасдик – сув қизил ёки қора бўлиб кетарди... Гимнастёрканинг енги йўк, олди илма-тешик бўлиб кетган, шимларнинг почаси йўк. Кўз ёшларимиз билан ювардик, кўз ёшларимиз билан чайрдик. Тоғ-тоғ гимнастёркалар... Пахтали курткалар... Эсласам, қўлларим ҳозир ҳам оғрийди. Қишда пахта курткалар зилдай бўлиб кетарди, қони қотиб қолган. Ҳозир ҳам уларни тушларимда кўраман... Қоп-қора тоғ...»

*Мария Степановна Детко, оддий аскар,
кир ювувчи*

«Урушда мўъжизалар кўп бўлган... Сизга айтиб бераман... Аня Кубарова деган қизимиз ўтлоқда ётибди... Алоқачимиз. У ўляпти – ўк нақ юрагини тешиб ўтган. Шу пайт осмонда турналар галаси учиб ўтляпти. Ҳамма тепага қаради, у кўзини очди. Қушларга қаради-ю: «Қизлар, афсус», – деди. Бироз жим турди-да, кейин бизга қараб: «Қизларжон, наҳотки ўлсам?» – деди. Шу пайт, почтачимиз Клава югурмоқда. «Ўлма! Ўлмай тур! Уйингдан хат келди...» – деб хат олиб келди. Аня кўзларини юммай турди, у кутиб турибди...

Клавамиз ёнига ўтириб, конвертни очди. Онасидан хат келган экан: «Суюкли қизим, қизалоғим...» Ёнимда шифокор турганди, у: «Бу – мўъжиза, мўъжиза!! У тиббиёт қонунларига зид равишда яшляпти...» – деб такрорларди. Хатни охиригача ўқидик... Шундан сўнггина Аня кўзларини юмди...»

*Мария Николаевна Василевская, сержант,
алоқачи*

«Менинг касбим... Касбим — эркаклар сартароши...
Олдимга бир қиз келди... Сочини қандай олишни билмайман. Узун, қалин сочлари жамалак бўлиб елкаси-
га тушади. Ертўлага командир кириб, буюрди:

— Эркакча қилиб ол.

— Ахир, бу аёл-ку.

— Йўқ, бу аскар. Урушдан кейин яна аёл бўлаверади.

Барибир... Сал сочлари ўсса, қизларнинг сочини жамалак қилардим.

Бигуди ўрнига гудда ишлатардик... Арча гуддалари...
Ҳеч бўлмаса, пешана гажак тушириб кўярдим...»

*Василиса Южнина, оддий аскар,
сартарош*

«Кам китоб ўқиганман... Чиройли гапиришни ҳам билмайман... Биз аскарларни кийинтирардик, уларнинг кийимларини ювардик, дазмоллардик. Қаҳрамонлигимиз — шу. Отларда юрардик, поездга кам чиқардик. Отлар холдан тойган, Берлингача пиёда бордик, десам адашмайман. Ҳозир эсласам, нима қилиш керак бўлса, ҳаммасини бажарганмиз: ярадорларни олиб кетишга кўмаклашардик, Днепр устида снарядларни ташиб берардик, чўнки машинада олиб келишнинг иложи йўқ эди, бир неча километрга устимизда орқалаб келардик. Ертўла қазирдик, кўприк қурадик...»

Қушовда қолганимизда ҳамма қатори югурдим, отдим. Ўлдирдимми-йўқми, унисини айтолмайман. Ҳаммадек югуриб, отдим. Менимча, жуда оз нарсани эсладим. Қанча нарсани бошимдан ўтказдим! Мен ҳали эсламан... Яна кел...»

*Анна Захаровна Горлач, оддий аскар,
кир ювувчи*

«Менинг ҳикоям кичик...

Старшина сўради:

- Қизалок, ёшинг нечада?
 - Ўн олти, нима эди?
 - Бизга вояга етмаганлар керак эмас.
 - Нима десангиз қиламан. Ҳеч бўлмаса, нон пишираман.
- Олишди...»

Наталья Мухаметдинова, оддий аскар, новвой

«Мен котиба сифатида ҳисобда турардим... Штабга боришга кўндиришди... Менга урушгача сураткаш бўлганингни биламиз, бизни ҳам суратга оласан дейишди. Ўлимни суратга олишни хоҳламасдим, мана шу нарса эсимда қолди. Ўликларни олмасдим. Аскарларнинг дам олаётганини – тамаки чекиб, кулиб юрганларини суратга олардим, нишонларни топшириш маросимларини муҳрлардим. Афсус, ўша пайтларда рангли плёнкаларим йўқ эди, фақат оқ-қора. Полк байроғини олиб чиқишаётган дам... Буларни чиройли қилиб суратга туширишим мумкин эди...

Бугун эса... Журналистлар олдимга келиб: «Ўликларни суратга олганмисиз? Жангдан сўнг...» – деб сўрашади. Мен шундай суратларни кидириб кўрдим... Ажал тасвири туширилган суратларим кам экан... Кимдир ҳалок бўлса, йигитлар: «Тириклигида тушган сурати борми?» – деб сўрашарди. Тириклигидаги расмларини топишга ҳаракат қилардим... кулиб турган суратини...»

Елена Виленская, сержант, котиба

«Биз қурилиш ишларида қатнашардик... Темир йўл, понтон кўприклари, блиндажлар қураддик. Фронт яқин. Бизни пайқаб қолмасликлари учун кечаси ер қазирдик. Дарахтларни йиқитардик. Бўлимимдаги қизларнинг ҳаммаси ёш қизлар. Эркаклар кам,

улар бўлса ҳам, жангга ярамайдиганлар. Дарахтларни қандай олиб чиқардик? Ҳаммамиз шу дарахтни олиб, кўтарамиз. Битта дарахтни бутун бўлим бўлиб кўтарардик. Қўлларимиз қадоқ бўлиб кетган, қонталаш... Елкаларимизда кўтарардик...»

*Зоя Лукьяновна Вержбицкая, курилиш
батальони бўлими командири*

«Педагогика билим юртини тугатдим... Дипломни қўлга олганимда, аллақачон уруш бошланганди. Уруш бошлангани учун бизга йўлланма бермай, уй-уйимизга жўнатиб юборишди. Уйга келдим. Бир неча кундан кейин военкоматга чақириб қолишди. Онам қўймадилар. Ҳали жуда ёш эдим, эндигина ўн саккизда. «Сени тоғаннинг олдига жўнатаман, уйда йўқ дейман», — дедилар. Мен эса: «Ахир, комсомолман-ку!» — дедим. Военкоматда ҳаммамизни йиғиб, фронт новвойхоналари учун қизлар кераклигини айтишди. Бу жуда оғир меҳнат. Саккизда темир печимиз бор эди. Вайрон бўлган қишлоқ ёки шаҳарга келиб, уларни ўрнатамиз. Печларни ўрнатдикми, энди ўтин, ўттиз-қирқ челақ сув, беш қоп ун керак. Ўн саккиз ёшли қизлар етмиш килоли ун қопларини орқалардик. Иккаламиз икки томонидан ушлаб кўтариб кетардик. Ёки замбилга қирқта нонни тахлашади. Масалан, мен уни кўтаролмасдим. Туну кун печ олдида, туну кун. Бир қатор тоғораларга хамир қорсақ, бошқалари бўшаб келади, яна қориш керак. Бомбалар портлайди, биз эса нон ёпамиз...»

Мария Семёновна Кулакова, оддий аскар, новвой

«Мен эса тўрт йил урушда машина ҳайдадим... Кўрсаткичларга қараб ҳайдардим: «Шчукин хўжалиги», «Кожуро хўжалиги». Базадан аскарларга керак бўлган чилим, папирос, чакмоқтош олиб, йўлга тушардик. Баъзида машинада, баъзида араларда, кўпинча эса бир ёки

икки аскар билан пиёда. Елкаларимизга ортиб борардик. Траншеяга отда ўтолмайсан, немислар гичирлаган овозни эшитиб қолиши мумкин. Ҳаммасини елкаларимизда орқалаб юрардик. Жон қизим, елкамизда...»

*Елена Никифоровна Иевская, оддий аскар,
таъминотчи*

«Уруш бошланганида... Ёшим ўн тўққизда эди... Владимир вилоятининг Муром шахрида истиқомат қилардим. Қирқ биринчи йилнинг октябрь ойида биз комсомолларни Муром – Горький – Кулебаки автоўлини қуришга жўнатишди. Мехнат фронтдан қайтганимизда, бизни сафарбар қилишди.

Мени Горький шахридаги алоқа мактабига почта ходимлари курсига жўнатишди. Курсларни тамомлаб, ҳаракатдаги армия – олтмишинчи ўқотар дивизиясига хизматга кирдим. Полк почтасида офицер бўлиб хизмат қилдим. Одамларнинг хат олиб, конвертларини ўпганларини ўз кўзим билан кўрганман. Кўпларнинг қариндошлари ўлиб кетган ёки душман босиб олган ҳудудларда яшашарди. Улар хат ёзишолмасди. Шунда биз Нотаниш аёл номидан хат ёзардик: «Азиз дўстим. Сенга Нотаниш қиз ёзаяпти. Душман билан қандай жанг қиляпсан? Қачон ғалаба билан қайтасан?» Кечаси билан ўтириб, хат ёзардик... Урушда юзлаб шундай хатларни ёзганман...»

*Мария Алексеевна Ремнёва, кичик
лейтенант, почта ходими*

Махсус «К» совуни ва гауптвахта ҳақида

«Биринчи майда турмушга чиқдим... Йигирма иккинчи июнда эса уруш бошланди. Биринчи немис самолётлари ёпирилиб келди. Мен Киевга олиб келинган испан болалар уйида ишлардим. Бу – ўттиз еттинчи йил... Испанияда фуқаролар уруши... Биз нима қилишни билмасдик, испан болалари эса ҳовлида окоп қазий бошлашди.

Улар уруш нималигини билишарди... Болаларни уруш орқасига жўнатишди, мен эса Пенза вилоятига кетдим. Мёнга ҳамширалар курсини ташкил қилиш топшириғи берилганди. Қирқ биринчи йилнинг охирига келиб, шу курсларда ўзим имтиҳон қабул қилдим, чунки шифокорларнинг ҳаммаси фронтга кетиб бўлганди. Хужжатларни тарқатдим, ўзим ҳам фронтга бораман, деб туриб олдим. Сталинград остидаги армия дала госпиталига жўнатишди. Қизлар орасида энг каттаси мен эканман. Дугонам Соня Удругова, у билан ҳозир ҳам дугонамиз, ўн олти ёшда эди, у тўққизинчи синфни битириб, шу тиббий курсларни тамомлаганди. Фронтга келганимизга уч кун бўлди, Соня ўрмонда йиғлаб ўтирибди. Олдига келиб:

– Соня, нега йиғлаяпсан? – деб сўрадим.

– Нега тушунмайсан? Онамни кўрмаганимга уч кун бўлди.

Ҳозир ўша воқеани эслатсам, ўзини кулгидан тиёлмайди.

Курск Ёйида мени госпиталдан дала кир ювиш отрядига замполит қилиб ўтказишди. Кир ювувчилар эркин ёлланган хизматчилар эди. Араваларимизга тоғоралар, сув иситиш учун самоварлар ортилган, устига эса қизил, кўк, кулранг юбка кийган қизлар ўтириб олишган. Ҳамма куларди: «Ана, кир ювувчилар армияси келди!» Мени эса ҳазиллашиб «кир ювувчилар комиссари» дейишарди. Қизларим кейинчалик сал тартибга тушиб кийнадиган бўлишди. Меҳнатимиз оғир. Кир ювиш машиналари йўқ. Фақат кўлда ювардик... Ҳаммасини мана шу кўлларимиз билан... Бирон жойга келганимизда биргина уй ёки ертўла беришарди. Чойшаб ва ички кийимларни ювамиз, уларни қуритишдан олдин, битламаслиги учун махсус «К» совунини едирамиз. Дуст бўларди, бироқ ундан фойда бўлмасди, «К» совунидан фойдаланардик. У жуда сассиқ эди, хидига чидаб бўлмасди. Кир ювган уйимизда уларни қуритамиз, ўша ерда ухлаймиз. Бит-

та аскарнинг кийимларини ювишга йигирма-йигирма беш грамм совун беришарди. Совун лойдай қоп-қора. Қизларим зўриқишдан, оғир кўтаришдан ўзларига дабба орттириб олишарди, «К» совунидан қўллари кичишарди, тирноқлари тушиб қоларди, энди ҳеч қачон ўсмаса керак деб ўйлардик. Лекин барибир, бир-икки кун дам олиб, яна кир ювишарди. Қизларим менга қулоқ солишарди...

Бир сафар учувчилар турган жойга келдик. Бутун бошли часть. Тасаввур қилинг, устимиз кир, увадаси чиқиб ётибди. Йигитлар қизларимни кўриб, менсишмади.

«Ҳм, кир ювувчилар...», — дейишди. Қизларим йиғлагудай бўлиб келишди:

— Замполит, қаранг...

— Ҳечқиси йўқ, уларнинг таъзирини бериб қўямиз.

Келишиб олдик. Кечқурун қизларим энг чиройли кийимларини кийиб, ўтлоққа боришди. Қизларимдан бири гармошка чалди, қолганлари рақс тушишди. Биронта учувчи билан рақс тушмаймиз, деб келишиб олдик. Улар келишади, қизларим бормайди. Фақат бир-бирлари билан рақсга тушишди. Улар охири дод деб юборишди: «Биттаси шунақа деган бўлса, қолганларда нима айб?»

Эркин ёлланганларни гауптвахта¹га ўтказиш мумкин эмасди. Юзта қиз бир бўлса, нима ҳам қила оласан? Иш вақти ўн бирда тугайди. Улар эса қочиб кетишарди. Нима дейсиз энди, қизлар-да. Уларни гауптвахтага ўтқизардим. Кўшни қишлоқдан бошлиқлар келиб қолди, иккитаси гауптвахтада ўтирганди.

«Бу нимаси? Эркин ёлланганларни гауптвахтага ўтказаяпсизми?» — капитаннинг тепа сочи тикка бўлди.

Мен эса пинагимни ҳам бузмадим:

— Майли, ўртоқ полковник, бошқармага баённома ёзинг. Аммо мен интизом учун жон-жаҳдим билан ку-

¹ Ҳарбий хизматчиларни қамокда сақлаш учун мўлжалланган махсус хона.

рашяпман. Кўриб турибсиз, бўлимим интизом борасида намуна кўрсата олади. Шу билан қайтиб кетишди.

Интизомни қаттиқ ушлардим. Бир кун уйимнинг ёнидан нотаниш бир капитан ўтиб кетаётган экан. У ҳатто тўхтаб ҳам қолди:

– Э худо! Шу уйдан чикдингизми, бу ерда ким яша-
шини биласизми?

– Биладан.

– Ахир бу ерда замполит яшайди-ку. Унинг роса баджаҳл эканлигини биласизми?

Мен эса бу ҳақда ҳеч қачон эшитмаганлигимни айт-
дим.

– Э худо! У ҳеч қачон кулмайди, доим қовоғини со-
либ юради!

– Сиз у билан танишган бўлармидингиз?

– Худо асрасин. Йўқ, албатта!

Шунда ўзимни танитдим:

– Келинг танишиб кўяйлик, мен замполитман!

– Йўқ, бўлиши мумкин эмас! Менга уни бошқача таърифлашганди...

Мен қизларимни эҳтиёт қилишга ҳаракат қилардим. Валя деган қизим жуда чиройли эди. Мени ўн кунга штабга чақириб қолишди. Қайтиб келиб, Валя шу кунларда кеч қайтаётганлиги, бир капитан билан ўралашиб қолгани ҳақида хабар топдим. Нима бўлса бўлди, вақтни орқага қайтариб бўлмайди. Икки ой ўтиб, Валя ҳомиладорлигини билиб қолдим. Уни олдимга чақирдим: «Валя, бунга қандай йўл кўйдик? Қаерга борасан? Ўгай онанг (онаси йўқ эди) ертўлада яшаса». У эса кўзёш тўкади: «Бунга сиз айбдорсиз, агар кетиб қолмаганингизда, бу бўлмасди». Улар мени онасидек, катта опасидек кўришарди. Совуқ тушиб қолганди – эгнида эса енгилгина пальто. Унга ўзимнинг шинелимни бердим. Шу билан Валя қизимни жўнатиб юбордим...

Қирқ бешинчи йилнинг саккизинчи марти. Ўзимизга байрам уюштирдик. Чой. Қаердандир конфетлар ҳам то-

пиб келдик. Қизларим ташқарига чиқиб, иккита немис ўрмондан чиқиб келаётганини кўриб қолишди. Автоматларини судраб келишяпти... Ярадор экан... Қизларим уларни тутиб олишибди. Мен эса замполит сифатида бошқармага бугун саккизинчи март куни кир ювувчилар иккита немисни асир олгани ҳақида хабар бердим. Эртасига командирлар йиғилиши бўлди, сиёсий бўлим бошлиғи биринчи бўлиб асирлар ҳақида эълон қилди:

– Ўртоқлар, сизларга хушхабар айтмоқчиман: уруш тез орада тугайди. Кеча йигирма биринчи дала кир ювиш отряди кир ювувчилари иккита немисни асир олишди. Ҳамма қарсақ чалиб юборди.

Уруш пайтида бизларни мукофотлашмасди, уруш тугагач эса менга: «Икки кишига медаль берамиз», – дейишди. Жаҳлим чиқиб кетди. Сўз беришларини сўраб, нутк сўзладим. Кир ювувчилар отряди замполити эканлигим, бу қандай оғир меҳнат эканлигини яхши билишим, уларнинг аксарияти дабба, экзема каби касалликларни ортириб олганлари, ёшгина қизлар роботлардан ҳам кўп ишлаганлари ҳақида жон куйдириб гапирдим. Мендан: «Эртагача мукофот қилинадиганларнинг рўйхатини тузиб бера оласизми?» – деб сўрашди. Яна тақдирлашимиз мумкин дейишди. Отряд командири билан эрталабгача рўйхат тузиб чиқдик. Кўп қизларим «Жасорат учун», «Жангдаги хизматлари учун» медалларини олишди, биттаси эса ҳатто Қизил Байроқ ордени билан тақдирланди. У энг яхши кир ювувчи эди, тоғора ёнидан кетмасди: ҳамманинг силласи қуриб, йиқилиб қолса, у кир ювишда давом этарди. Ёши катта хотин. Бутун оиласи ҳалок бўлган. Қизларимни уй-уйларига тарқатишим керак бўлганда, уларга нимадир беришни жуда-жуда истадим. Кўпчилиги Белоруссия ва Украинадан эди, у ерда ҳаммаси вайрон қилинган. Уларни икки қўлини бурнига тикиб жўнатиб юбораманми? Ўшанда бир немис қишлоғидан кўним топгандик. У ерда тикув цехи бўлган экан. Цехни кўрай деб чиқдим, қарасам, бахтимга, ҳаммаси бус-бутун

турибди. Уйга қайтаётганда ҳар бир қизимга совға бердим. Қанчалик бахтиёр бўлганимни тасаввур қилсангиз эди. Қизларим учун бундан ортиқ ҳеч нарса қилолмадим. Ҳамма уйига ошиқарди, аммо боришга кўрқарди. У ерда бизни нима кутаётганлигини ҳеч ким билмасди...»

*Валентина Кузьминична Братчикова-Борщевская,
лейтенант, дала кир ювиш отряди замполити*

«Отам... Суюкли отам коммунист бўлган... У авлиё эди. Мен ҳаётимда ундан яхшироқ одам учратмадим. У мени шундай тарбияларди: «Совет ҳукумати бўлмаганида аҳволим не кечарди? Бир бечора бўлардим. Бирон қулоқнинг ҳовлисида қуллик қилиб юрган бўлардим. Совет ҳукумати менга ҳамма нарсани берди, мен таълим олдим. Муҳандис бўлдим, кўприклар қуришман. Буларнинг ҳаммасига совет ҳукумати туфайли эришдим».

Мен совет ҳукуматини яхши кўрардим. Сталин ва Ворошиловни яхши кўрардим. Раҳнамоларимизнинг барчасини яхши кўрардим. Отам шундай тарбиялаган. Уруш бўляпти. Мен катта бўляшман. Кечаси отам билан «Интернационал» ва «Улуғ уруш» кўшиқларини айтиб чиқардик. Отам аккордеонда жўр бўларди. Эндигина ўн саккизга тўлганман. Отам мен билан бирга военкоматга борди...

Армиядан, кўприк қуриб, уларни кўриқлаяшман, деб хат ёздим. Оиламиздагилар қанчалик хурсанд бўлишди! Отам ҳаммамизга кўприкларни севишни ўргатди, уларга болаликданок муҳаббат қўйдик. Бомба тушиб вайрон бўлган ёки бузиб ташланган кўприкни кўрганимда, унга тирик жонзотдек раҳмим келарди, кўприкка стратегик объект сифатида қарамас эдим. Йиғлардим... Йўлимда юзлаб катта ва кичик кўприкларнинг вайрон бўлганини кўрдим. Урушда биринчи бўлиб уларни бузишарди. Кўприк биринчи рақамли нишонга айланарди. Вайронлардан ўтиб бораётганимизда буларнинг ҳаммасини яна

қайта тиклаш учун қанча йил керак бўлар экан, деб ўйлаб қолардим. Уруш инсоннинг вақтини, унинг энг қимматли нарсасини ўлдиради. Отам ҳар бир кўпригини йиллаб қурганлигини яхши эслайман. Кечалари билан чизмаларини чизиб чиқарди, хатто дам олиш кунлари ҳам. Урушда ҳаммасидан ҳам вақтга ачинардим. Отамнинг зое кетган вақтига...

Отам оламдан кўз юмганига анча бўлди, аммо ҳамон уларни яхши кўраман. Унга ўхшаганлар ҳақида аҳмоқ, Сталинга кўр-кўрона ишонганлар дейишларини истамайман. Сталиндан кўрққан, Ленин ғояларига ишонган, бир хил фикрлаган, деган гаплар менга оғир болади. Ишонинг, улар самимий ва виждонли инсонлар бўлган, улар Сталин ва Ленинга эмас, коммунистик ғояга, инсон қиёфасидаги социализмга ишонишган. Адашмасам, кейинчалик буни айнан шундай деб аташди. Ҳамманинг бахтли бўлишига, ҳар биримизнинг бахтиёр бўлишимизга ишонишди: Ҳа, улар хаёлпараст ва идеалист бўлганлар, аммо сўқир эмасдилар. Буни ҳеч қачон тан олмайман! Урушнинг ўрталарига келиб, бизда ҳам яхши танк ва самолётлар, яхши қуруллар пайдо бўлди, аммо барибир ишонч бўлмаганда, биз улкан, батартиб, бутун Европани бўйсундирган Гитлер армиясини ҳеч қачон енга олмаган бўлардик. Унинг шиддатини кеса олмаган бўлардик. Қўрқув эмас, ишонч бизнинг асосий қуролимиз эди. Чин коммунист сўзим (уруш пайтида партияга аъзо бўлганман, ҳозир ҳам коммунистман). Мен партияга аъзолик билетимдан уялмайман, ундан воз кечганим ҳам йўқ. Менинг ишончим қирқ биринчи йилдан бери сўнгани йўқ...»

*Тамара Лукьяновна Тороп, оддий аскар,
муҳандис-қурувчи*

«Воронеж остида немис армияси тўхтаб қолди... Улар анчагача шаҳарни ололмади. Бомбалар билан роса портлатишди. Самолётлар бизнинг Московка деган

қишлоғимиз узра учарди. Ҳали душманни кўрмагандим, фақат унинг самолётларини кўрганман. Аммо тез орада уруш нималигини билиб олдим...

Госпиталимизга Воронеж яқинида состав портлатилгани ҳақида хабар келди, ўша ерга бордик. Нимани кўрганимизни биласизми? Буни айтолмайман ҳам... Фақат қийма... Вой-вой-ей! Бош шифокоримиз нима қилиш кераклигини тезда англади. У баланд овозда: «Замбил келтиринг!» – деб буюрди. Ораларида энг ёши мен эдим – эндигина ўн олтини қаршилаганман. Мени хушидан кетиб қолмасин деб ҳамма менга қараб турибди. Рельслардан юриб, вагонлар ичига кирардик. Замбилга соладиган одамнинг ўзи йўқ эди: вагонлар олов ичида қолган, на оҳ-дод эшитилади, на фарёд. Бутун одамнинг ўзи қолмаганди. Қўрққанимдан кўзларим юмилиб, юрагим ёмон бўлиб кетарди. Госпиталга қайтганимизда, дуч келган жойга қуладик – столгами, стулгами. Шу ахволда донг қотдик. Навбатчилигимни тугатиб, уйга бордим. Кўз ёшларимга чўмилиб келдим, хонамга кирдим узимни тўшагимга отдим, кўзимни юрсам ҳаммаси кўз олдимга келаверади... Онам ҳам ишдан қайтдилар, кейин Митя амаким қайтди.

Онамнинг овози эшитилди:

– Энди Ленанинг ҳоли не кечар экан? Госпиталга боргандан бери юзи қанчалик ўзгарганига қара. Ўзига ўзи ўхшамай боряпти, ҳеч ким билан гаплашмайди, тушларида бақириб чиқади. Унинг табассуми, шўх кулгиси қайга ройиб бўлди? Унинг қанчалик хушчақчақ қиз бўлганини ўзинг ҳам биласан-ку? Энди эса сира ҳазиллашмайди.

Онамнинг гапларини тинглайману, кўзларимдан ёш тўхтамайди... Қирқ учинчи йили Воронеж халос қилинганида ҳарбийлашган кўриқлаш гуруҳига кўшилдим. У фақат қизлардан иборат эди. Ҳаммаси ўн етти-йигирма ёшли қизлар. Ёш, гўзал. Ҳеч қачон шунча чиройли қизларни бирга кўрмаганман. Биттасини яхши

танирдим – Маруся Прохорова. У Таня Фёдорова билан дугона эди. Улар бир қишлоқдан. Таня ўта жиддий, саранжом-саришта қиз эди. Маруся эса рақс тушиб, кўшиқ айтишни яхши кўрарди. Шўх частушкаларни ижро қиларди. Ҳаммасидан ҳам кўра бўянишни афзал кўрарди: соатлаб ойна олдида ўтириб ўзига оро берарди. Таня: «Башарангни бежагунча, кийимингни дазмоллаб, жойингни тўғрилаб йиғсанг бўларди», – деб таъна қиларди. Яна Паша Литаврина деган қизимиз бўларди. У ҳам шаддод эди. У Шура Батишева билан дугона тутинганди. У жуда оғир-вазмин, уятчан қиз эди. Люся Лихачёва эса сочини жамалак қилишни яхши кўрарди, сочини жамалак қилиб кўлига дарров гитара оларди. У гитара билан ётиб, гитара билан турарди. Ҳаммамиздан «ёши улуғи» Полина Неверова эди. Унинг эри фронтда ҳалок бўлган, шунинг учун доим маъюс тортиб юрарди. Ҳаммамиз ҳарбий кийимда юрардик. Онам биринчи марта мени ҳарбий кийимда кўрганида юзи оқариб кетди:

– Армияга бормоқчимисан?

Мен уни тинчлантирдим.

– Йўғ-е, ойижон. Кўприкларни кўриқлаяпман дедимку.

Онам йиғлаб юборди:

– Яқинда уруш тугайди. Сен шинелингни ечасан.

Мен ҳам шундай ўйлардим.

Уруш тугаганидан икки кун ўтиб, қизил бурчакда йиғилиш қилдик. Йиғилишда кўриқлаш хизмати бошлиғи ўртоқ Наумов чиқиш қилди.

– Ҳурматли жангчилар, – деди у, – уруш тугади. Аммо кечагина Ғарбий йўлга ҳарбийлашган кўриқлаш хизмати жангчилари кераклиги ҳақида буйруқ олдим.

Залдагилардан бири:

– У ерда бендеровчилар бор-ку! – деб қичқирди.

Наумов жим бўлиб қолди, кейин эса:

– Ҳа, қизларим, у ерда бендеровчилар бор. Улар Қизил Армия билан жанг қиляпти. Аммо буйруқ –

бу буйрук. Уни бажариш керак. Боришни истаганлар қоровулбошига ариза беришингизни сўрайман. Фақат кўнгиллилар боради, — деди.

Биз казармага қайтдик, ҳамма-ўз-жойига ётди. Сукунат чўмди. Ҳеч ким она юртини ташлаб кетгиси келмасди. Ҳеч ким урушдан кейин ўлишни истамасди. Эртасига яна ҳаммамизни тўплашди. Мен президиум столига ўтирдим, столга қип-қизил дастурхон ташланган. Охири марта шу ерда ўтираётган бўлсам керак, деб ўйладим. Қоровулбоши нутқ сўзлади:

— Бабина, сен биринчи бўлишингни билардим. Қизлар, ҳаммангизга баракалла дейман, қўрқмадингиз. Уруш тугаб, уйга қайтиш мумкин бўлса-да, сизлар она ватани ҳимоя қилиш учун отланяпсизлар. Икки кундан сўнг йўлга чиқамиз.

...Бизга юк составини жўнатишди, пастга поход тўшалган, димоғга ўт-ўлан хиди урарди.

Стрий деган шаҳар борлигини илгари сира эшитмаган эканман. Энди бу бизнинг янги хизмат жойимиз бўлди. Менга шаҳар ёқмади — кичкина, кўримсиз шаҳар, ҳар куни мусиқа янграб, кимнидир кўмишарди. Бу милиционер, ёки коммунист, ё бўлмаса комсомол.

Биз яна ўлим билан юзма-юз келдик. Галя Коробкина билан дугона тутиндик. У ўша ерда ҳалок бўлди. Яна биттаси билан дўстлашдик... Уни ҳам кечаси сўйиб кетишди... У ерда мутлақо ҳазил қилмай қўйдим, кулишни унутдим...»

*Елена Ивановна Бабина, ҳарбийлашган қўриқлаш
хизмати жангчиси*

Эриб кетган подшипниклар ва русча сўкиниш ҳақида

«Қуйиб қўйгандай отамга ўхшар эканман... Унинг кизи эдим...

Менинг отам, Мирон Ленков, фуқаролар урушида саводи йўқ йигитчадан взвод командиригача бўлган му-

раккаб йўлни босиб ўтган. Ҳақиқий коммунист бўлган. У вафот этганида онам билан Ленинградда қолдик, мендаги барча фазилатлар учун шу шаҳардан миннатдор бўлишим керак.

Китоб жону дилим эди. Лидия Чарская романларини ўқиб, йиғлаб чиқардим, Тургеневга махлиё бўлардим. Шеърятни севардим...

Кирқ биринчи йилнинг ёзи... Июннинг охирларида бувимнинг олдига Донга бордик. Йўлда кетаётганимизда уруш бошланди. Дарров даштдан чақирув қорозларини олган отлик ҳарбийлар учиб ўта бошлади. Казакларни урушга жўнатаётган казак аёллари куйлашар, ичишар, йиғлашарди. Мен Боковская қишлоғининг туман военкоматига бордим. Қисқа ва лўнда жавоб беришди:

– Урушга болаларни олмаймиз. Комсомолмисиз? Жуда яхши. Колхозга ёрдам беринг.

Дон куйиб кетмаслиги учун уюмларни ағдарардик. Кейин сабзавотларни терардик. Қўлларимиз қадоқ бўлиб кетган, лабларимиз ёрилган, юзим дашт офтобидан куйиб кетган. Қишлоқ қизларидан деярли фарқим қолмаганди. Фақат кўп шеърларни ёддан билишим ва даладан уйга кетаётганимизда йўл-йўлакай уларни тинмай айта олиш қобилиятим мени улардан ажратиб турарди.

Уруш тобора яқинлашиб келарди. Ўн еттинчи октябрь куни фашистлар Таганрогни қамал қилишди.

Одамлар эвакуация қилинарди. Бувим опам иккаламизни жўнатиб, ўзлари қолдилар: «Сизлар ёшсизлар. Қочинглар». Обливская станциясигача беш кун юрдик. Оёқ кийимларимизни ташлаб юбордик, қишлоққа ялангоёқ кириб бордик. Станция бошлиғи ҳаммамизни огоҳлантирди: «Ёпиқ вагонларни кутиб ўтирманг, очикларига ҳам ўтириб кетаверинглар. Ҳозир паровоз келтириб, сизларни Сталинградга жўнатамиз». Омадли эканмиз – биз сули ортилган вагонга тушиб қолдик. Сулига ялангоёқларимизни тиқиб олиб, юзимизга рўмол ташлаб олдик... Бир-биримизни кучоқлаб ухлаб қолдик...

Нонимиз қолмаган, асални еб тугатдик. Охирги кунлари казак аёллар бизга у-бу егулик бериб туришди. Биз уялардик, тўлашга пулимиз йўқ. Улар эса: «Олинглар, хозир ҳаммага қийин. Бир-биримизга ёрдам беришимиз керак», — деб юпатишарди. Мана шу инсоний меҳрни ҳеч қачон унутмайман, деб қасам ичардим. Ҳеч қачон! Асло унутмайман! Унутмадим ҳам.

Сталинграддан пароходда, сўнгра яна поезд билан ярим кеча соат иккида Медведицкое станциясига кириб бордик. Одамларга қўшилиб, перронга чикдик. Иккаламиз иккита сумалакка айланиб қолганимиз учун жойимиздан кимирлай олмай, йиқилиб тушмаслик учун... суюлтирилган кислороддан олиб ерга ташланган ва кўз олдимда парча-парча бўлиб кетган қурбақа сингари тўкилиб кетмаслик учун... бир-биримизга суяниб турардик. Бахтимизга биз билан бирга келган одамлардан биттаси биз ҳақимизда эслаб қолди. Одамларга тўла от арава келди, бизни арава орқасига боғлаб қўйишди. Устимизга пахтали тўн кийдиришди. «Юринглар, бўлмасам исина олмайсизлар. Сизларни аравада олиб кетиб бўлмайди», — дейишди. Аввалига юролмай йиқилардик, бироқ барибир ўрнимиздан туриб борардик, кейин ҳатто югурдик. Ўн километрни шу зайл босиб ўтдик...

Франк қишлоғи — «Биринчи май» колхози. Колхоз раиси ленинградлик эканлигим ва ҳатто тўққизинчи синфни битиришга улгурганимни эшитиб хурсанд бўлиб кетди:

— Жуда яхши. Менга ёрдам берасан. Ҳисобчи бўласан.

Хурсанд бўлиб кетдим. Аммо шу пайт раис орқасидаги деворда осилиб турган «Қизлар, ҳамма рулга!» деган плакатга кўзим тушди.

— Конторада ўтирмайман, — дедим раисга. — Менга ўргатишса, трактор ҳайдай оламан.

Тракторларни қор босиб қоларди. Биз уларни қордан тозалардик, темирдан куйиб, уларда тери парчаларимиз-

ни қолдириб трактор қисмларини бўлақларга ажратардик. Занглаган, маҳкам буралган болтлар пайвандлаб қўйилганга ўхшарди. Уларни соат милларига қарши қўзғатишнинг уддасидан чиқа олмаганимизда, уни соат милига қараб бураб кўрардик. Аксига олиб... Айни шу пайт... Ерданми, кўкданми бригадир Иван Иванович Никитин, биттаю битта ҳақиқий тракторчи ва бизнинг устозимиз пайдо бўларди. У бошини чангаллаб, бўралаб сўкарди. Эҳ, сеними! Э, онангни... Унинг сўкиши инг-рашга ўхшарди. Аммо барибир бир марта йиғлаб юбордим...

Далага орқамачалаб чиқдим: СТЗнинг тезликлар кутисидаги шестерналаримнинг аксарияти «тишсиз» эди. Гоям оддийгина: йигирма километр юриб биронта трактор албатта ишдан чиқади ва шунда унинг тезла-нишлар кутисини меникига қўйишади. Шундай бўлди ҳам. Мендай тракторчи қиз Сарочка Гозенбук, радиатордан сув чиқаётганини сезмай, моторни бузиб қўйди. Эҳ, сени! Онангни...

Урушгача велосипед ҳайдашни ҳам билмасдим, энди эса трактор миняпман. Барча қоидаларни бузиб, очиқ ўт олиш усули билан моторни узоқ қиздирардик. Шинани кериб, рилдиракка кийгизишни ҳам ўрганиб олдим. Бундай муолажадан кейин тракторни қандай ўт олдириш мумкин – айлантира олмайсан, ярим бураб ўт олди-ролмайсан... Мой ва ёнилғи ҳарбий режим бўйича берилади. Ҳар бир томчи учун эриб кетган подшипникдай бошинг билан жавоб берасан. Эҳ, сени! Онангни... Ҳар бир томчи учун...

Ўша куни... Далага чиқишдан олдин мойни текшириш учун қартер жўмрагини очдим. Зардобга ўхшаган нарса чиқди. Бригадирга янги автол қуйиш кераклигини айтдим, у ёнимга келиб, бир томчисини бармоқлари орасида ишқаб, негадир ҳидлаб ҳам кўриб: «Қўркманг! Яна бир кун ишласангиз бўлади», – деди. Йўқ деб туриб олдим: «Мумкин эмас деб ўзингиз айтгансиз...» Гапим-

ни оғзимдан юлиб олди: «Сизларга ўргатиб, соғ бошимга савдо орттирдим. Шаҳарлик ойимчалар! Жа ақлли бўлиб кетибсизларми. Эҳ, сени! Онангни... Хайда, деяпман сенга, онангни писмадон қилай...» Хайдаб кетдим. Иссиқ, трактор тутаяпти, нафасим қайтиб кетаяпти, буларни кўяверинг: подшипниклар нима бўлди? Тақиллаяпганга ўхшайди.

Тракторни тўхтатсам, тақиллаш ҳам тўхтайтиди. Юрсам – яна тақиллайди! Кейин эса ўриндиғимнинг тагида тақиллай бошлади – тақ, тақ, тақ! Моторни ўчираман, кузатув люкларига югуриб келиб қарасам – иккита шатунли подшипниклар тамом эриб кетибди! Ерга чўккалаб, филдиракни кучдим ва уруш бошланганидан бери иккинчи марта йиғлаб юбордим. Ўзим айбдорман: ахир мойни текширгандим-ку! Бригадир сўкканидан кўрқиб, чиқавердим. Ўзини бўралаб сўкмайманми. Э, йўқ, ўзимча ўқимишлиман.

Қандайдир шовқин эшитилди. Вой бўй! Колхоз раиси, МТС директори, сиёсий бўлим бошлиғи, ва албатта бригадирим келяпти. Ҳаммаси уни деб бўлди! У эса жойидан қимирлолмаётган турибди. Ҳаммасини тушунди. Жим турибди. Эҳ, сени! Онангни...

МТС директори ҳам ҳаммасини тушунди:

– Нечта?

– Иккита, – дедим.

Ҳарбий конун-қоидаларга кўра бунинг учун судда жавоб бериш керак. Беписандлик ва зарар етказиш моддалари билан.

Политотдел бошлиғи бригадирга юзланди:

– Нега қизларингни асрамайсан? Бу гўдакни қандай қилиб судга бераман!

Ёпиғлиқ қозон ёпиқлиғича қолди. Оғзаки танбех билан кутулиб кетдик. Аммо бригадир менинг олдимда бошқа сўкмайдиган бўлди. Менга юқтирди... Эҳ, сени! Онангни... Шундай сўқинардимки...

Кейин кувончли ходиса юз берди: онамиз топилди. У ёнимизга келди, оиламиз тикланди. Онам менга:

– Мактабга боришинг керак деб ўйлайман, – деб қолдилар.

Аввалига тушунмадим:

– Қаерга?

– Ўнинчи синфни ўрнингга мен ўқийманми?

Бўлиб ўтган воқеалардан сўнг фашистларнинг таъзирини бериш ўрнига яна мактаб партасига ўтириш, масала ечиш, иншо ёзиш, немисча феълларни ёдлаш менга бемаънилик бўлиб туюларди! Ахир душман Волга ёқасига етди-ку!

Бироз кутсам бўлгани: тўрт ойдан сўнг ўн еттига тўламан. Ўн саккиз бўлмаса ҳам, ҳар ҳолда ўн етти. Ўшанда ҳеч ким мени уйга жўнатолмади! Ҳеч ким! Райкомдан силлиққина ўтдим, аммо военкоматда бироз тер тўқишимга тўғри келди. Ёшим, кўриш қобилиятим пастлиги панд бериб қўйди. Аммо биринчиси иккинчисига ёрдам берди... Гап ёшим ҳақида кетганида, военкомни бюрократ деб ҳақорат қилдим... очлик эълон қилдим... Олдига ўтириб олиб, икки кун жойимдан жилмадим. Олдига қўйган нон ва қайнаган сувни суриб қўявердим. Очимдан ўламан, ўлишдан олдин эса ўлимимга ким айбдор эканлигини ёзиб қолдираман, деб хархаша қилдим. Гапимга ишониб кўрқиб кетди дея олмайману, аммо ҳар ҳолда медкомиссиядан ўтиб келишга жўнатди. Ҳаммаси бир хонада бўляпти. Ёнма-ён. Шифокор кўзимни текшириб, бош чайқаганида, военком бекорга оч ўтирибсан, деб кулиб юборди. Менга раҳми келди. Аммо мен очликдан кўзим кўрмай қолди, деб баҳона қилдим. Дераза олдига, лаънати жадвалга яқинроқ бориб, йиғлаб юбордим. Роса йиғладим... Пастки қатордаги ҳарфларга кўз қиримни ташлаб, уларни ёдлаб олдим. Кейин эса ёшларимни артиб, комиссиядан қайта ўтишга тайёр эканлигимни айтдим. Ўтдим ҳам.

Қирқ иккинчи йилнинг ўнинчи ноябрь куни буюрилгандай ўн кунлик озуқа ғамлаб биз (йигирма бешга яқин қиз) эскигина юк машинаси юкхонасига ўтириб олиб, «фуқаролар урушига» сўзларини «юртни халос этишга» сўзлари билан алмаштириб, «Буйруқ келди» кўшиғини хиргойи қилиб борардик. Биз қасамёд қилган Камишин деган жойдан Волга дарёсининг чап қирғови бўйлаб пиёда Капустин Яргача бордик. У ерда захирадаги полк жойлашган экан. Ўша ерда, минглаб эркаклар орасида ҳатто кўринмай ҳам қолдик. Турли частлардан «харидор»лар келиб, таркибларини тўлдириб кетардилар. Бизларга эса аҳамият ҳам беришмасди. Доим бизни четлаб ўтардилар...

Йўлда Аннушка Ракшенко ва Ася Басиналар билан дўстлашиб олдим. Иккаласининг ҳам касби йўқ, мен эса ўз касбимни ҳарбий касб деб ҳисобламасдим. Шунинг учун, қандай касб эгаси кераклигидан қатъи назар, ҳар қандай касбни тезда ўрганиб оламиз деб, учаламиз бирга бир қадам олдинга ташлардик. Аммо бизни олишмасди.

Бироқ «Ҳайдовчи, тракторчи, механиклар — уч қадам олдинга» деган буйруғини эшитиб, саф олдида чиққанимизда «харидор» — ёшгина лейтенант менинг ёнимдан ўтиб кета олмади. Чунки мен уч эмас, беш қадам олдинга ташлагандим. У тўхтаб қолди:

— Нега фақат эркакларни оляпсиз? Мен ҳам тракторчиман!

У ҳайрон бўлди:

— Йўғ-е? Қани, тракторнинг иш тартибини айтиб бер-чи.

— Бир, икки, уч, тўрт.

— Подшипникларни эритмаганмисан?

Иккитасини эритиб юборганлигимни очиқ-ойдин айтдим.

— Яхши. Оламан. Тўғриси айтганинг учун. — Бошини иргитиб, йўлида давом этди.

Дугоналарим ҳам ёнимга туриб олишди. Икки томондан. Катта лейтенант буни табиийдек қабул қилди. Эҳ, сени! Онангни...

Часть командири, янги келганлар билан танишаётиб, катта лейтенантга савол берди:

– Бу қизларни нега олиб келдинг?

У эса, хижолат бўлиб, бизга раҳми келганини айтди: бошқа жойга тушиб қолса, беданадай териб ташлашади.

Командир хўрсинди:

– Майли. Бирини – ошхонага, иккинчисини – омборхонага, сал саводи борини – штабга, ёзиб-чизишга. – Бироз жим турдию, кейин қўшиб қўйди: – Хуснингизни увол қилманглар.

Мен энг «саводлиси» эдим, бироқ ёзиб-чизиш менга тўғри келмайди! Хуснга бало борми?

Ҳарбий низомни унутиб, тутаб кетдим:

– Биз – кўнгиллилармиз! Она юртимизни химоя қилгани келдик. Биз фақат жанговар бўлимларга бо-рамиз...

Полковник негадир дарров рози бўлди:

– Жанговар бўлса, жанговар-да. Иккаласини – кўчма устахоналарга, дастгоҳлар олдига, мана бу тили икки қаричини эса – мотор йиғишга.

Шу тариқа қирқ тўртинчи автобронетанк дала устахонасидаги хизматимиз бошланди. Бизни филди-ракли завод деса ҳам бўлади. Машиналарда – уларни летучка дейишарди – фрезерли, йўниш, силлиқлаш, токарлик дастгоҳлар; электростанция, подшипникларга баббит қуйиш ускунаси, вулканизация жойлашган. Дастгоҳларда иккитадан киши ишларди. Ҳар бири бир дақиқа дам олмасдан ўн икки соатлаб ишларди. Тушлик, кечки овқат, нонушта вақтида шериги ишлаб турарди. Кимдир нарядга бориши керак бўлса, бошқаси йигирма тўрт соат ишларди.

Ёмғир, қор, лой балчиқда, бомба остида ишлашарди. Энди ҳеч ким бизнинг хуснимизни гапирмасди.

Бирок чиройли қизларни урушда кўпроқ аяшарди. Буниси рост... Уларни кўмаётганда юрак-бағримиз эзиларди... Онасига қорахат ёзаётганда ҳам... Эҳ, сени! Онангни...

Мен ҳозир кўп туш кўраман... Туш кўришимни аниқ биламан, аммо уларни эслаб қололмайман.

Бирок мен қаердадир бўлгандай бўламан... У ердан қайтиб келдим... Тушда ҳаётда бир неча йиллар содир бўладиган воқеалар бир зумда бўлиб ўтади. Баъзан эса тушимми, ўнгимми, англолмай қоламан... Менимча, бу Зимовникда бўлган бўлса керак, бир-икки соат мизғиб олай деб ётган эдим, портлаш эшитилди. Эҳ, сени! Онангни... Ўзимни икки соатли саодатдан маҳрум қилгандан кўра ўлдиргани яхши. Ёнгинамизда нимадир портлади. Уй қимирлаб кетди. Кўзларим эса юмилиб кетяпти...

Мен кўркмасдим, менда бу туйғу йўқ эди. Қасам ичаман. Фақат энг ашаддий ҳужумлардан кейин коваги бор тишим зирқирарди. Озгина, кўп эмас. Агарда урушдан сўнг бир неча йил ўтиб баданимнинг турли нуқталаридаги доимий, чидаб бўлмас ва мутлақо тушунарсиз овриқлар туфайли мутахассисга мурожаат қилишга мажбур бўлмаганимда, ҳозиргача ўзимни довярак қиз деб юрган бўлардим. Жуда тажрибали невропатолог ёшим нечадалигини билиб, ҳайратдан ёқасини ушлади:

— Йигирма тўрт ёшга келиб, бутун вегетатив тизим ишдан чиқса-я! Бундан буён қандай яшамоқчисиз?

Яхши ҳаёт кечирмоқчилигимни айтдим. Биринчидан, мен тирикман! Тирик қолишни қанчалик орзу қилганман! Ҳа, мен тирик қолдим, аммо урушдан кейинги бир неча ойлик ҳаётимдан сўнг бўвимларим шишиб кетди, ўнг кўлим бутунлай ишдан чиқиб, қаттиқ оврий бошлади, кўриш қобилиятим янаям пасайди, буйрагим пастга тушиб кетган, жигарим қийшайган, вегетатив асаб тизими буткул издан чиққан. Бирок бутун уруш давомида ўқийман деб орзу қилардим. Университет мен учун ик-

кинчи Сталинград бўлди. Уни бир йил олдин тугатдим,
бўлмасам, тугата олмасдим, кучим етмасди. Тўрт йил
қишин-ёзин биргина шинел ва ранги ўчиб кетган гимна-
стёркада юриш... Эҳ, сени! Онангни...»

*Антонина Мироновна Ленкова, дала автобронетанк
устахонаси автослесари*

«АСКАРЛАР КЕРАК ЭДИ... МЕН ЭСА ЯНА БИРОЗ ЧИРОЙЛИ ЮРМОҚЧИ ЭДИМ...»

Бир неча йил ичида юзлаб ҳикоялар ёздим... Китоб жавонимда юзлаб кассеталар ва минг-минг бет матн таҳланган. Тинглайман, мағзини чақаман...

Уруш олами менга ўзгача бир қиёфада намоён бўлмоқда. Илгари ўзимга қандай қилиб йиллар мобайнида тўлиқ жиҳозланмаган окопларда ёки гулхан ёнида захерда ётиш мумкин, этик ва шинелларда юриш ва ниҳоят, кулмай, рақс тушмай юриш мумкин деган саволларни бермасдим. Қандай қилиб ёзги кўйлак киймаслик, туфли ва гулларни унутиш мумкин... Ахир улар ўн саккизи-йигирма ёшли дуркун қизлар эди! Мен урушда аёллар ҳаётига ўрин йўқ деб ўйлар эдим. Бунинг иложи йўқ, у тақиқланган. Аммо адашган эканман... Тез орада, илк учрашувлардан кейиноқ аёллар нима ҳақда ўйламасин — ўлимми, бошқами, улар доим гўзаллик ҳақида гапирарди: гўзаллик аёлларнинг яшаш шаклидир: «Тобут ичида ётган дугонамиз шунчалик гўзал эдики... Янги тушган келинчакдай...» (*А. Строчева, пиёда*) ёки: «Менга медаль топширишлари керак эди, эгнимдаги гимнастёркам эскириб кетган. Ҳар ҳолда оқ-ку деб, ёқамга дока тикиб олдим. Ўшанда ҳаёлимда ҳаммадан гўзал эдим. Ўзимни кўрай десам, ойна ҳам йўқ. Бомбалардан ҳеч вақомиз қолмаган...» (*Н. Ермакова, алоқачи*). Болаларча беғубор ҳийлалари, кичик сирлари, кўз илғамас ишоралари, урушдаги «эркаклар» ҳаётида ҳам ўзлигини йўқотмасликка ҳаракат қилишгани ҳақида тўлиб-тошиб, завқу шавқ билан гапиришади. Ўз табиатига содиқ қолишган. Уларнинг хотираларида (қирқ йил ўтганига қарамай) ҳарбий

турмушнинг кўплаб майда-чуйда нарсалари сақланиб қолган. Деталь, ранг, бўёқ, товуш. Уларнинг оламида турмуш ва борлиқ ажиб тарзда уйғунлашган, турмуш воқелиги ўзича қадрли, урушни ҳаётининг бир қисми сифатида эслайдилар. Оддий турмушдаги шунчаки воқеалар эмас. Уларнинг суҳбатларида кичик нарсалар улкан воқеалар, ҳатто тарихни ҳам босиб кетишини бир неча бор кузатганман. «Баъзан фақат урушдагина чиройли бўлганимдан хўрлигим келади... Гуллаган даврим уруш йилларига тўғри келди. Куйиб адо бўлдик. Кейин қандай қариб қолганимни ҳам билмай қолдим...» (*Анна Галай, автоматчи*).

Ўтиб кетган йиллар нигоҳи билан қараганда айрим воқеалар йириклашиб, бошқалари майдалашади. Инсоний, шахсий нарсалар йириклашади, улар менга, ва энг кизиги, уларнинг ўзларига ҳам қизикроқ ва яқинроқ туюлади. Инсонийлик у инсоний бўлгани учунгина ғайринсонийликни енгади. «Кўз ёшларимдан кўрқма. Афсус чекма. Бу қанчалик оғир бўлмасин, ёшлигимни эслганимдан сендан миннатдорман...» (*К.С. Тихонович, сержант, зенитчи*).

Бундай урушни ҳам билмасдим. У ҳақда тасаввур ҳам қилмаганман...

Эркакча этик ва аёллар шляпаси ҳақида

«Юмронқозикдек ер тагида яшардик.... Аммо баъзи ялтир-юлтирларимизни асраб қолгандик.

Баҳор кунлари новдаларни олиб, гулдонга солиб кўярдик. Уларга қараб кўзинг қувнайди. Эртага биздан асар ҳам қолмаслиги мумкин-ку, бу ҳақда ичимизда ўйлардик. Ҳаммасини эслаб қолишга ҳаракат қиласан... Бир қизимизга уйдан тивит кўйлак жўнатишди. Унга хавас қилардик, бироқ кўйлак кийиб юриш мумкин эмасди. Старшинамиз эса, эркак киши: «Ундан кўра чой-

шаб жўнатишмайдами? Фойдалироқ бўларди», — деди. Чойшабимиз, ёстикларимиз йўқ. Шох-шаббалар, похол устїда ётардик. Исирғаларимни беркитиб кўйгандим, кечкурун ётиш олдида уларни тақиб олардим..

Биринчи марта контузия олганимда, кулоқдан ҳам тилдан ҳам қолгандим. Овозим тикланмаса, ўзимни поезд остига ташлайман деб ўзимга сўз бердим. Яхшигина кўшиқ айтардим. Энди эса овозим йўқ. Бироқ овозим тикланди.

Хурсанд бўлиб, зиракларимни тақиб олдим. Навбатчиликка келдим, оғзим қулоғимда:

— Ўртоқ катта лейтенант, навбатчи фалончи маълум қилади...

— Бу нима?

— Нима нима?

— Йўқол кўзимдан!

— Нима бўлди?

— Сирғалар дарҳол ечилсин! Бу қандай аскар бўлди?

Катта лейтенант кўркам йигит эди. Ҳамма қизларимиз унга ошиқ бўлганди. У бизга урушда аскарлар ва фақат аскарлар керак дерди. Аскар керак... Чиройли бўлгимиз ҳам келарди... Бутун уруш давомида оёқларимдан айрилишдан кўрқардим. Оёқларим жуда чиройли бўлган. Эркакларга нима? Оёқларини кесиб ташласа ҳам, бунинг кўрқинчли томони йўқ. У — барибир қаҳрамон. Куёв! Аёл шикастланса, унинг тақдири ҳал қилинган бўлади. Аёл қисмати...»

Мария Николаевна Шчелокова, сержант, алоқа бўлими командири

«Уруш тугагунча кулиб юрдим... Мен кўпроқ табассум қилишимиз керак деб ўйлардим, чунки аёл нур таратиши керак. Фронтга боришдан олдин қари профессор шундай ўргатарди: «Ҳар бир ярадорга уни яхши кўришингизни айтишингиз керак. Энг кучли дорингиз сизнинг муҳаббатингиз. Муҳаббат кутқаради, куч бера-

ди». Ярадор олдида сиз, у оғриқдан инграйди, сиз эса унга: «Жоним, сабр қил. Асалим, чида...»

– «Мени яхши кўрасанми, синглим?» (Улар ҳаммамизни ёш бўлганимиз учун «синглим» дейишарди.)

– Албатта яхши кўраман. Фақат тезроқ соғайгин.

Улар биздан хафа бўлишлари, бизни сўқишлари мумкин эди, биз эса асло. Биргина кўпол сўз учун бизни қаттиқ жазолашарди, ҳатто гауптвахтага ўтқазишарди.

Қийин... Сўзсиз, қийин... Ҳатто атрофда нукул эркаклар бўлганда, машинага юбкада чиқиш – шу ҳам жуда қийин. Юк машиналари эса жуда баланд, махсус санитар машиналари-чи? Энг тепасига чиқиб кўр-чи! Қўлингдан келармикан...»

Вера Владимировна Шевалдишева, катта лейтенант, жарроҳ

«Бизга вагон жўнатишди... Юк вагони... Ўн иккита қизмиз, қолганлари эркак. Ўн-ўн беш километр юриб, тўхтаймиз. Ўн-ўн беш километр юрамиз, яна турамиз. На сув бор, на ҳожатхона... Тушунтира олдими?»

Эркаклар поезд тўхтаганда, олов ёқиб, битларини тўқишади, устларини қуритиб олишади. Биз-чи?

Бирон панароқ жой топиб, ўша ерда ечинамиз. Тўқилган свитерим бўларди, унинг ҳар бир миллиметрига, ҳар бир илмоғига бит ўрнашиб олган. Кўриб, кўнглинг айнийди.

Бош, кўйлак ва қов битлари бўлади... Менда уларнинг ҳаммаси бор эди... Бироқ эркаклар билан... Уларга кўшилиб битларимни оловда куйдирмайман-ку. Уяламан. Свитеримни отиб юбордим, биттагина кўйлакда қолдим. Станциялардан бирида бир аёл менга ўзининг жемферини, эски туфлисини олиб чиқиб берди.

Узоқ йўл юрдик, кейин яна узоқ пиёда бордик. Қаҳратон совук. Йўл бўйи кўлимдан ойна тушмади: яноқларим музламадими деб қараб борардим. Кечга томон қарасам, иккала юзим ҳам музлаган. Аҳмоқ бўлган

эканман... Юзинг музласа, оқаради деб эшитгандим. Меники эса қип-қизил эди. Доим музлаган бўлса эди, деб орзу-қилардим. Эртасига юзларим қорайиб кетди...»

Надежда Васильевна Алексеева, оддий аскар, телеграфчи

«Чиройли қизларимиз кўп эди... Ҳаммомга бордик, ҳаммом қошида сартарошхона бор экан. Бир-биримизга қараб қошларимизни бўядик. Командир роса таъзимизни берди: «Жангга келдингларми, ё эр танлаганими?» Кечаси билан йиғлаб чикдик, бўёқларни ўчирдик. Эртасига эса ҳар биримизнинг олдимизга келиб, такрор-такрор айтарди: «Менга ойимчалар эмас, аскарлар керак. Ойимчалар урушда тирик қолмайди». Командиримиз жуда қаттиққўл эди. Урушгача математика ўқитувчиси бўлган...»

Анастасия Петровна Шелег, кичик сержант, аэроостатчи

- «Иккита умр кечирдим — бири эркакча, бири аёллар хаёти...

Ўқув юртига келганимда ҳарбий интизомга дуч келдим: ўқув машғулотларида ҳам, сафда ҳам, казармада ҳам — ҳаммаси низоом бўйича. Биз аёлларга ҳеч ким истисно қилмасди. «Гап-сўзни йиғиштиринг!», «Гап-сўз!» деган ҳайқирикларни эшитавериб, чарчаб кетардик. Оқшом чўккач, бироз ўтириб, кашта тиккимиз келарди... Аёллигимиз эсимизга тушиб кетарди... Аммо бунга сира рухсат берилмасди. Асло. Ахир биз уйсиз қолдик, рўзғор ташвишларидан озод бўлдик, бу ғалати туюларди. Дам олишга бир соат вақт беришарди: Ленин хонасида ўтирардик, уйга хат ёзардик, эркин юриш, гаплашишга рухсат бериларди.

Аммо қаттиқ қулиш, баланд овозда гапириш мумкин эмас.

– Кўшиқ айтишга рухсат беришармиди?

– Йўқ, мумкин эмас.

– Нега мумкин эмас?

– Мумкин эмас. Сафда юрганингда, буйруқдан сўнг кўшиқ айтсанг бўлади. «Кўшиқ а-а-айтинг!» деб буйруқ бериларди.

– Сафдан ташқарида айтса бўлмайдими?

– Йўқ. Низомга тўғри келмайди.

– Бунга кўникиш қийин бўлганми?

– Менимча, бунга асло кўникмадим. Энди кўзинг илинса: «Уйғон!» деган буйруқ эшитилади. Яшин тезлигида ўрнимиздан турамыз. Кийинишга тушасан, қизларнинг кийими эркакларникидан кўпроқ, бирини кўлингга олсанг, иккинчиси тушиб кетади. Ниҳоят, камарни белга тақиб, ечиниш хонасига чопасан. Йўл-йўлакай шинелни олиб, қуролхонага отиласан.

У ерда елкангга филоф ташлаб, камарингдан ўтказиб, ўқдонни тақасану, амаллаб иласан. Винтовкани олиб, йўл-йўлакай затворини ёпасану, тўртинчи қаватдан пастга учиб тушасан. Сафда қолган жойларингни тартибга келтириб оласан. Буларнинг ҳаммасига санокли дақиқалар берилади.

Бу воқеа эса фронтда бўлган... Этигим уч ўлчам катта эди, букилиб, орасига чанг ўрнашиб олган. Уй эгаси иккита тухум олиб келиб берди: «Ма, буларни олгин, этинг устухонингга ёпишиб қолибди, йўлда йиқилиб қолмагин тагин». Мен эса, секингина, унга кўрсатмасдан, иккита тухумни чақиб, улар кичкинагина эди, этигимни тозалаб олдим. Албатта, қорним жуда оч эди, аммо аёллигим устун келди – чиройли кўрингим келарди. Шинель баданни қанчалиқ ишқаб ташлашини биласизларми, шинель, камарга ўхшаган нарсаларнинг ҳаммаси оғир, бу – эркакларнинг кийими. Шинелнинг бўйинни ишқаб ташлашига дош беролмасдим. Этикларни ҳам ёқтирмасдим. Юришимни ўзгартириб юборарди. Ҳамма нарсани ўзгартириб юборарди...

Доим маъюс тортиб юрганмизни эслайман. Доим маъюс...»

*Станислава Петровна Волкова, кичик лейтенант,
сапёрлар взводи командири*

«Бизларни аскарларга айлантириш осон кечмади...
Осон бўлмади...

Кийим-кечаклар берилди. Старшина сафга тортди:

– Оёқ учини текисланг.

Текислаймиз. Оёқ учи текис бўлгани билан ўзимиз орқада қолиб кетдик, чунки этикларимиз қирқинчи – қирқ биринчи ўлчамда. У эса:

– Оёқ учи, оёқ учи! – деб бақиргани бақирган.

Кейин эса:

– Курсантлар, тўртинчи киши кўкраги!

Бу, албатта, қўлимиздан келмайди, у эса бор овози билан:

– Гимнастёрка чўнтагига нима солиб олгансизлар?

Ўзимизни кулгидан тиёлмаймиз.

– Кулманг, – асабийлашади старшина.

Саломлашишни аниқ ва тўғри ижро қилиш учун стуллардан тортиб деворга илинган плакатларгача салом бердирарди. Бизларни аскар қиламан дегунча сочлари оқарди.

Бир шаҳарда бизни саф билан ҳаммомга олиб келишди. Эркаклар эркаклар бўлинмасига, биз эса – аёлларникига. Ҳаммомдаги аёллар эса: «Аскарлар!» деб бақир-чақир қилиб кетишди, қўллари билан авратини беркитишади. Сочларимиз кесилган, эғнимизда аскарлар кийими – эркакми аёлми фарқлаб бўлмайди.

Яна бир куни ҳожатхонага борсак, аёллар милиционерни етаклаб келишибди. Биз унга:

– Қаерга боришимиз керак унда? – деб савол бердик.

Жаҳли чиқиб, аёлларга бақириб кетди:

– Қизлар экан-ку!

– Қанақа қизлар, булар аскарлар-ку...»

*Мария Николаевна Степанова, майор, ўқотар корпуси
батальонининг алоқа бошлиғи*

«Фақат йўлни эслайман. Узун йўл... Олдига, орқага...

Иккинчи Беларусъ фронтига келганимизда, аёлларга олдинги маррада нима бор деб, бизни дивизия штабида қолдиришмоқчи бўлишди. Биз эса: «Йўқ, биз снайпермиз, бизни керакли жойга жўнатынг», – деб туриб олдик. Бизга: «Сизларни бир полкка жўнатамиз, унинг командири яхши одам, аёлларнинг қадрига етади», – дейишди. Ҳар хил командирлар бўлган. Буни бизга очик-ойдин айтишди.

Бу полковник бизни шундай сўзлар билан кутиб олди: «Қизлар, менга қаранглар, жанг қилишга келдингларми, жанг қилинглар, бошқа нарсани хаёлларингга ҳам келтирманглар. Атроф эркакларга тўла, аёллар йўқ. Буни сизларга қандай бошқачароқ тушунтиришни ҳам билмайман. Уруш, қизларим...» Биз ҳали гўдак эканлигимизни у яхши тушунарди. Самолётлар биринчи марта хужум қилганида, ерга ўтириб олиб, бошимни қўлларим билан чангаллаб олдим, кейин эса қўлим ҳам кераклигини ўйлаб қолдим. Ўлишга ҳали тайёр эмасдим.

Германияда бўлган бир воқеа эсимда... Эсласам, кулгим қистайди! Бир немис шаҳарчасида бир кечага шу кунгача одамлар яшаган қасрга жойлаштиришди. Хоналари кўп, катта-катта хоналар. Хоналарини кўриб оғзингиз очилади! Жавонлари бежирим кўйлақларга тўла. Қизларнинг ҳаммаси ўзига кўйлақ танлаб олди. Менга бир сарик кўйлақ ва битта халат ёқиб қолди. Халатнинг чиройлилигини кўрсангиз эди, сўз билан таърифлаб бўлмайди – узун, енгилгина халат... Пар дейсиз! Ухлаш вақти келган, ҳаммамиз итдек чарчаганмиз. Кўйлақларни кийиб, ечинмасдан ухлаб қолдик. Ёқтирган кийимларимизни кийиб олдигу, уйкуга кетдик.

Мен эгнимдаги кўйлак ва халатимда ётдим...

Яна бир куни ташландиқ шляпа устахонасида ҳар биримиз биттадан шляпа кийиб олдик. Шляпада кўпроқ бўлиш учун туни билан ўтириб-ухлаб чикдик. Саҳарда туриб... яна бир марта ойнага қараб... ҳаммасини ечдик. Яна гимнастёрка, шимларимизни кийиб, йўлга отландик.

Ўзимиз билан ҳеч нарса олмасдик. Йўлда игна ҳам оғирлик қиларди. Қошиғимизни этик кўнжигга тикиб кетаверардик...»

Белла Исааковна Эпштейн, сержант, снайпер

«Эркаклар... Улар... бизни ҳар доим ҳам тушунаверишмасди...

Бироқ полковник Птицинни жуда яхши кўрардик. «Ота» деб чақирардик. У бошқаларга сира ўхшамасди, аёл қалбини тушунарди. Москва остонасидамиз. Чекин-ямиз. Энг оғир дамлар. У бизга шундай деди:

— Қизлар, Москва яқин. Сизларга сартарош олиб келаман. Қошингизни, кипригингизни бўянг, сочингизни турмакланг. Бу мумкин бўлмаса ҳам, чиройли бўлишингизни истайман. Уруш ҳали узоқ давом этади... У яқин орада тугамайди...

Чинданам бир сартарош аёлни олиб келди. Сочларимизни турмаклаб, бўяниб олдик. Хурсандлигимизни кўрсангиз эди...»

Зинаида Прокофьевна Гомарева, телеграфчи

«Ладога кўлидаги муз устидан хужумга борардик... Шу заҳоти шиддатли ўққа тутилдик. Атроф — сув, ўқ еган одам дарҳол кўл тубига шўнғийди. Мен эмаклаб юриб, ярадорларни боғлаяпман. Биттасининг ёнига келсам, оёқларидан ўқ еган, хушидан кетяпти, аммо мени итариб, ўзининг «сидор»и, қопига кўл чўзяпти. Ўзининг «НЗ» сини қидиряпти. Ҳеч бўлмаса, ўлимдан олдин тўйиб еб олиш учун... Музга чиқийшдан олдин, озиқ-

овқат олгандик. Мен унинг ярасини боғламоқчи бўлсам, у қопини титкилайди, ҳеч бош бергиси келмайди: эр-каклар очликка чидай олишмасди. Улар очликдан кўра ўлимни афзал кўришарди...

Ўзим ҳақимда нимани эсладим, биласизми... аввалига ўлимдан кўрқасан... Ажабланиш ҳам, қизиқувчанлик ҳам бирдай қалбингда ҳукмронлик қилади. Кейин эса, чарчаганингдан иккаласи ҳам ғойиб бўлади. Доим имкониятингдан ортиқ даражада ишлайсан. Силланг қурийди. Қалбингда биргина кўрқув қолади – бадбашара бўлиб ўлиш. Аёлларга хос кўрқув... Снаряд билан парча-парча бўлиб кетмасайдим, дейсан ичингда... Мен буни биламан... Ўзим одам қолдиқларини терганман...»

Софья Константиновна Дубнякова, санинструктор

«Ёмғир тиним билмай ёғарди... Лой кечиб юрибмиз, одамлар бу лой ботқоқда қулаб, қайтиб туролмайди. Яраланганлар, ўликлар.

Сира бу ботқоқликда ўлгим келмасди. Сассиқ ботқоқликда. Ёшгина қизалоқ қандай қилиб шу ботқоқликда ётади... Бошқа сафар эса, бу Белоруссиянинг Оршан ўрмонларида бўлган. Шумурт буталари. Бойчечаклар. Ўтлоқ мовий гулларга тўла! Мана шундай гулзорда ўлсам майли эди! Шу ерда, гулларга бурканиб ётсам... Тентак эканман, эндигина ўн еттидаман... Ўлимни шундай тасаввур қилардим...

Мен ўлиш қаергадир учиб кетиш деб тасаввур қилардим. Бир марта кечаси ўлим ҳақида гаплашганмиз, фақат бир марта. Бу сўзни тилга олишга кўрқардик...»

Любовь Ивановна Осмоловская, оддий аскар, разведкачи

«Полкимиз фақат аёллардан иборат эди... Фронтга қирқ иккинчи йилнинг май ойида чиқдик...

Бизга «По-2» самолётини беришди. Кичкина, секин ҳаракатланувчи самолёт. У баланд учолмасди, ер

бағирлаб парвоз қиларди. Шундоққина ер устида! Уруш-гача ундан-аэроклубдаги ёшларни учишга ўргатиш учун фойдаланишарди. Аммо уни ҳарбий мақсадда ишлатишади деб ҳеч кимнинг хаёлига келмаган. Бу ёғоч конструкцияли самолёт фанерадан ясалиб, перкаль билан қопланарди. Аникроғи дока билан. Нишонга тўғри олинса, самолёт ерга тушишга улгурмасданоқ ёниб кул бўларди. Гугурт чўпидек. Яғона салмоқли металл деталли – унинг М-II русумли мотори. Кейин, уруш охирига келиб, бизга парашют ажратиб, штурман кабинасига пулемёт кўйиб беришди. Унғача ҳеч қандай қурол бўлмаган, пастки сатҳлардаги тўртта бомбаушлагичдан ташқари ҳеч нарса йўқ эди.

Ҳозир бизларни камикадзе деб аташган бўларди. Балки, ростдан ҳам, ҳақиқий камикадзе бўлгандирмиз. Ҳа! Биз камикадзе эдик! Аммо ғалаба бизнинг ҳаётимиздан юқориқоқ қадрланарди. Ғалаба!

Бунга қандай чидадингиз деб савол берасизми? Жавобимни тингланг...

Нафақага чиқишдан олдин ортиқ ишламайманми деган хаёлнинг ўзи мени касал қилиб қўйди! Нега эллик йилдан сўнг иккинчи институтни тамомладим? Тарихчи бўлдим. Бир умр геолог бўлганман. Бироқ яхши геолог доим далада бўлиши керак, мен эса олдингидай бақувват эмасдим. Шифокор келиб, кардиограмма қилиб, сўради:

– Қачон инфаркт бўлгансиз?

– Қанақа инфаркт?

– Юрагингиз чандиққа тўла.

Чандиқлар урушдан мерос бўлиб қолган бўлса керак. Нишон устидан парвоз қиласану, бутун танангни титроқ босади. Қалтираб кетасан, чунки пастда олов: қирувчи самолётлар, зениткалар – ҳаммаси сени нишонга олиб, олов очади. Айрим қизларимиз кетишга мажбур бўлишди, юраклари дош бермади.

Асосан кечаси учардик. Бир-икки марта бизни топшириқ бажаришга кундузи жўнатиб қўришди, аммо

бу фикрдан дарров қайтишди. Бизнинг «По-2» самолётларимизни автоматдан ҳам отиб йиқитса бўларди...

Бир кечада ўн икки марталаб учардик. Жанговар вазифадан қайтган машхур ас учувчи Покришкинни кўришга муяссар бўлганман. У бакуват киши эди. Бизга ўхшаб йигирма-йигирма уч ёш эмас: самолётга ёнилги қуйгунча, техник ходим устидаги кўйлагини ечиб, сиқиб олишга улгурарди. Ёмғир тагида қолгандай сув оқарди. Энди эса бизларнинг аҳволимизни тасаввур қилиб кўринг. Учиб келганда, кабинадан чиқолмасдик, бизни олиб чиқишарди. Планшетни кўтаролмасдик, ердан судраб кетардик.

Куролсоз қизларимиз меҳнатини айтмайсизми! Тўртта бомба — бу тўрт юз кило юк дегани — кўлда машинага юклаш керак бўларди. Туни билан бу такрорларди — битта самолёт учиб кетса, иккинчиси келарди. Организм шу қадар мослашардики, бутун уруш давомида ўзимизни эркакдек ҳис қилардик. Аёлларга хос нарсалар ҳам бўлмасди... Ҳайз дегандек... Ўзингиз тушунасиз-ку... Урушдан кейин эса ҳаммаси ҳам фарзандли бўлолмади.

Ҳаммамиз тамаки чекардик. Мен ҳам чекардим. Бироз тинчлантиргандай бўларди.

Самолётдан тушасану, бутун баданинг титрайди, сигарет чексанг — тинчланасан. Чарм куртка, шим, гимнастёркада юрардик, қишда эса мўйнали куртка ҳам кўшиларди. Ўзимиз билмаган ҳолда юришимизда ҳам, хатти-ҳаракатларимизда ҳам эркакшодалик пайдо бўларди. Уруш тугаганда, бизга хаки ранг кўйлак тикиб беришди. Аёл эканлигимизни ҳис қилдик...»

*Александра Семёновна Попова, гвардия
лейтенанти, штурман*

«Менга яқинда медаль беришди... Қизил Хоч ташкилотидан... Халқаро «Флоренс Найтингейл» олтин медали. Ҳамма табриклар, хайрон қоларди: «Бир юз қирк еттита ярадорни қандай қилиб қутқардингиз? Ҳарбий

расмларда кичкинагина қизчасиз-ку». Балки икки юзта ярадор олиб чиққандирман, санаш хаёлимга келибди, дейсизми. Буни ўйламасдим, ҳатто тушунмасдик ҳам. Қиргинбарот жанг-бўлиб, ҳамма ўлим билан олишаётган бўлса, мен ўтириб олиб, уларнинг сонини-ёзаманми. Мен ҳеч қачон ҳужум тугагини кутиб ўтирмаганман, жанг пайтида эмаклаб бориб, ярадорларни қутқардим. Агар осколкадан яраланган бўлса, мен бир-икки соатдан кейин олдига борсам, у ерда қиладиган ишим қолмайди, одам қонсиз қолади.

Уч марта яраланиб, уч марта контузия олганман. Урушда ҳар ким ҳар нарсани орзу қиларди: кимдир уйга қайтишни ўйласа, бошқаси Берлингача етиб боришни, мен эса бир нарсани орзу қилардим — туғилган кунимгача тирик қолсам эди, ўшанда ўн саккизга тўламан. Негаки эртароқ ўлишдан, ўн саккиз ёшга етиб боролмасликдан жуда-жуда қўрқардим. Эгнимда шим, бошимда пилоткада юрардим. Устим увада бўлиб кетган, чунки доим ер бағирлаб, устимга ярадорни орқалаб борардим. Қачондир тик туриб, ер бағирлаб эмас, шахдам қадам босиб юриш мумкинлигига ишонмасдик. Бу орзуимиз эди! Бир марта дивизия командири келганида мени кўриб, сўради:

«Бу ўсмир нима қилиб юрибди бу ерда? Нега уни ушлаб юрибсизлар? Ўқишга жўнатиш керак».

Бир сафар бинтлар етишмаётганди... Оғир ўқотар яралар. Жароҳатга бутун пакетни қўйиш керак бўлади. Ички кийимларимни аллақачон йиртиб, ишлатиб юборганман, йигитларга ҳам илтимос қилдим: «Кальсонларингизни, ички кийимларингизни ечинг, одамларим ўляпти». Улар ечиб, бўлакларга бўлиб беришди. Улардан уялмасдим, ака-укадек бўлиб кетгандим, улар орасида ўғил бола бўлиб яшардим.

Йўлда уч киши бир-биримизнинг қўлимизни тутиб борамиз. Ўртадаги бир-икки соат мизғиб олади. Кейин жой алмашамиз. Берлингача бордим. Рейхстагга шу

сўзларни ёздим: «Мен, Софья Кунцевич, урушнинг но-
мини ўчириш учун шу ергача келдим».

Қардошлар мазорини кўрсам, тиз чўкаман. Ҳар бир
биродар қабр олдида чўккалайман. Фақат тиззада...»

*Софья Адамовна Кунцевич, старшина, ўқотар ротаси
санинструктори*

Қизлар товуши ва денгизчилар иримлари ҳақида

«Мен заҳарханда сўзлар... бизга тош бўлиб отил-
ган гапларни кўп бора эшитганман... Эмишки, урушга
бориш — бу эркакларнинг иши. Аёл киши ўлдиришга
қодирми?! Бу аҳмоқлик, улар телбанамо аёллар...»

Йўқ! Ҳаммаси бекор! Йўқ, бу инсоний истак эди.
Уруш бўляпти, мен ҳам оддий аёллардек ҳаёт кечирар-
дим. Қизча эдим... Қўшнимиз урушдан хат олди — эри
яраланиб, госпиталда ётган экан. Мен: «У яраланган
бўлса, ўрнига ким жанг қиляпти», — деб ўйладим. Бири
урушдан қўлсиз қайтди — унинг ўрнига ким боради? Яна
бири оёқсиз қайтди — унинг ўрнига ким жанг қилади?
Мен хат ёзиб, армияга олишларини ялиниб-ёлвордим.
Биз шундай тарбиялангандик. Бизларсиз мамлакатимиз-
да ҳеч нарса бўлмайди деб ўйлардик. Бизга уни севиш,
ардоқлашни ўргатишган. Уруш бошландими, албатта
унга ёрдам беришимиз керак. Ҳамшира керакми, ҳам-
шираликка бориш керак, зенитчилар керакми, демак, зе-
нитчиликка бориш керак. Фронтда эркакларга ўхшашни
истармидик? Аввалига жуда истардик: сочимизни кал-
та олдириб, юришимизни ҳам ўзгартирган эдик. Кейин
эса, йўқ, кечириб қўйибсиз! Кейин бўянганмиз, чиройли
бўлгимиз келарди. Қанд беришса, уни емасдан, гажаги-
мизни қотириш учун асраб қўярдик. Бошимизни ювиб
олиш учун бир челақ сув топсак хурсанд бўлардик.
Узоқ йўл юрсак, майин майса қидирардик. Уни юлиб,
оёғимизни артардик... Тушуняпсизми, ўт билан тозалар-

дик... Биз қизларнинг ўзимизга яраша ташвишларимиз бўларди... Армия бу ҳақда ўйлаб кўрмаган... Оёқларимиз нимжон... Старшина кўпни кўрган бўлса-ку, яхши, кийим қопимиздан ортиқча ички кийимни олиб-қўймасди, агар ёшроқ бўлиб қолса, албатта ортиқчасини отиб юборарди. Кунда кийимини икки марта алиштириш керак бўлган қизлар учун ортиқча кийимнинг ўзи борми? Енгилроқ бўлиш учун ички кийимларимизнинг энгларини йиртиб ташлардик. Улар иккитагина бўлса, демак, атиги тўртта енгдан халос бўламиз...»

Клара Семёновна Тихонович, катта сержант, зенитчи

«Урушгача ҳарбий нарсаларни ёқтирардим... Эркак бўлгим келарди... Қабул шартларини жўнатинг деб, авиация ўқув юртига мурожаат қилганман. Ҳарбий кийим жуда ярашарди. Сафга туриш, аниқ-лўнда гаплар, кескин буйруқларни яхши кўрардим. Ўқув юртидан: «Аввал тўққизинчи синфни битиринг», — деган жавоб келди.

Албатта, уруш бошланганида мендай кайфиятдаги одам уйда ўтиролмасди. Бироқ фронтга олишмади. Асло йўлатишмади, чунки эндигина ўн олтини қаршилаган эдим. Военком уруш эндигина бошланган бўлса, тагин душман, урушга мана шундай гўдакларни, вояга етмаганларни олишяпти деб ўйламасин, дерди.

— Душманни янчиш керак.

— Сизларсиз ҳам янчийдиганлар етарли.

Бўйим баланд, ҳеч ким мени ўн олти ёш демайди, ёши каттароқ деб ўйлайди, деб уни роса ишонтиришга ҳаракат қилдим. Кабинетидан чикмай туриб олдим: «Ўн олти эмас, ўн саккиз деб ёзинг». — «Ҳозир шундай деясан, кейин мени эслаб, гўримга гишт қалайсан».

Урушдан сўнг эса ҳарбий бўлишни истамадим, биронта ҳарбий касбни эгаллаш иштиёқи сўнди. Тезроқ эгнимдаги яшил кийимларни ечиб ташласам бўлди эди... Ҳозир ҳам шим деса кўнглим айнийди. Ўрмонга

кўзиқорин, мева тергани ҳам шим кийиб бормаيمان. Оддий, аёлларга хос кийим кийгим келарди...»

Клара Васильевна Гончарова, оддий аскар, зенитчи

«Уруш бизга биринчилар қаторида билинди... Ўқув юртини тугатишимиз билан «харидор»лар чиқа бошлади. «Харидор» деб қайта шакллантириш учун қайтариб юборилган частлардан янги одамларни излаб келганларни айтишарди. Улар — эркак киши, бизга раҳмлари келадигани шундоққина сезилиб турарди. Биз уларга умид билан боқсак, улар бизга тамоман бошқача кўз билан қарарди: тезроқ бизни пайқашса эди, тезроқ олишса эди, нимага қодирлигимизни тезроқ кўрсатсак эди, деб сафдан олдинга интилсак, уларнинг чарчаган нигоҳларида қизларни қаерга оляпман деган саволни ўқиш мумкин эди. Улар ҳаммасини яхши тушунишарди.

... Полкимиз эркаклар полки эди, атиги йигирма иккита аёл. Бу саккиз юз етмишинчи узоққа бомба отувчи полк эди. Уйдан икки-уч жуфт ички кийимдан бўлак ҳеч нарса олмадик, кўп нарса олиш мумкин эмасди. Бомба отишганда, эгнимизда нимани илиб қочган бўлсак, шу кийимларда қолдик. Эркаклар жўнатмалар пунктига боришди, у ерда уларга кийим беришди. Бизга эса ҳеч вақо йўқ. Бизга пайтава беришувди, уларни йиртиб, трусик, бюстгальтер тикиб олдик. Командир билиб, роса таъзимизни берди. Ярим йил ўтди... Оғир меҳнат бизни аёлликдан маҳрум қилди... Ҳалиги нарса тўхтади... Биологик ритм издан чиқди... Тушундингизми? Бу даҳшат! Энди ҳеч қачон аёл бўла олмаслигимизни ўйлашнинг ўзи даҳшат...»

Мария Нестеровна Кузьменко, катта сержант, қуролсоз

«Биз ҳаракат қилардик... Биз ҳақимизда: «Эҳ, аёллар, аёллар...» дейишларини сира истамасдик. Шунинг учун эркаклардан ҳам кўпроқ ишлардик, эркаклардан

кам эмаслигимизни исботлашимиз керак эди. Бизга анча вақт паст назар билан қарашди: «Кўрамыз ҳали, бу хотинлар нима қаромат кўрсатар экан...»

Қандай, эркак бўласан? Эркак бўла-олмайсан. Фикру ўйимиз бир томон, аммо табиатимиз – бу бошқа нарса. Бизнинг табиатимиз...

Йўлда кетяпмиз... Икки юзга яқин қизлар, орқада икки юзга яқин эркак. Жазирама иссиқ. Ўттиз километр қадам ташлаб бориш керак. Ўттиз километр! Биз ўтиб кетсак, орқамизда тупроқда қизил доғлар қоларди... Қипқизил излар... Ҳалиги ишларимиз... Аёлларнинг иши... Қандай яширамиз?

Орқамиздан келаётган аскарлар ўзларини кўрмаганга солишади... Оёқ остига қарашмайди...

Шимларимиз тарашадек қотиб қоларди. Уларни қесардик. У ерда яра-чақа ва доим қон иси келарди. Бизга ҳеч нарса беришмасди-да... Пойлаб турардик: аскарлар шох-шаббаларга ички кийимларини илишса, бир-иккитасини олиб қочардик... Улар кейин буни фахмлаб, кулишарди: «Старшина, бошқа ички кийим бериңг. Қизлар бизникини илиб кетишди». Пахта ва бинтларни ярадорларга етқиза олмасдигу, бизга йўл бўлсин... Аёллар ички кийимлари икки йилдан сўнг келадиган бўлди. Эркаклар трусиги ва майкаларида юрардик.

Кетяпмиз... Этикда! Оёқларимиз ҳам пишиб кетди. Кетяпмиз... Кечувга боряпмиз, у ерда паромлар бор. Кечувгача етиб борсак, у ерда бомба ота бошлашди. Ҳамма ёк гумбур-гумбур портляпти, эркаклар тум-тарақай қочиб, беркина бошлашди. Бизни ҳам чақиришяпти... Биз эса бомба овозини эшитмаяпмиз, унга парво қилмай, тезроқ дарёга югурияпмиз. Сувга... Сув! Сув! Ивиб қолгунча ўша ерда ўтирдик... Осколкалар ёвдуси остида... Мана шунақа... Номус ўлимдан қаттиқ эди. Бир неча қизимиз сувда ҳалок бўлди...

Ўшанда эҳтимол биринчи марта эркак бўлгим келди... Биринчи марта...

Ва ниҳоят, Галаба. Дастлабки дақиқалар кўчадан юраётиб, ишонгим келмасди. Стулга ўтираману, Галабага ишонмайман. Галаба!! Бизнинг галабамиз...»

*Мария Семёновна Калиберда,
сержант, алоқачи*

«Латвияни озод қилаётгандик... Даугавпилс остонасидамиз. Оқшом, эндигина ухлашга ётгандим. Навбатчи кимнидир сўроқ қилаётганини эшитдим: «Тўхта! Ким келяпти?» Ўн дақиқадан сўнг мени командир олдига чақирди. Командир ертўласига келсам, дўстларимиз ва бир бегона киши ўтирибди. Ўша кишини яхши эслаб қолдим. Шу пайтгача фақат ҳарбий кийимдаги, шинеллардаги эркакларни кўрганман, буниси эса бахмал ёқали қора пальтода эди.

— Ёрдамингиз керак, — деб илтимос қилди ўша эркак, — бу ердан икки километр нарида хотиним туряпти. У бир ўзи, уйда бошқа ҳеч ким йўқ.

Командир сўради:

— У нейтрал ҳудуд. Ўзингиз биласиз, бу хавфсиз эмас.

— Ахир аёл ҳомиладор. Унга ёрдам беришим керак.

Ёнимга бешта автоматчини қўшишди. Бир сумкани пахта, бинтга тўлдириб олдим. Яқиндагина фланел пайтава беришганди, уни ҳам оволдим. Йўлга чикдик. Йўл бўйи отишди — ўқнинг бири ўтиб кетса, бири етиб келмайди. Ўрмон қалин, ой ҳам кўринмайди. Ниҳоят, қандайдир уйнинг шарпаси кўринди. Бу хутор экан. Уйга кирганимизда, аёлни кўрдим. У эски латта-путталар орасида, ерда ётарди. Эри дарров ойналарни ёпа бошлади. Иккита автоматчи ҳовлида, иккитаси эшик олдида, яна биттаси менга фонарь билан ёруғлик тушириб турибди. Аёл оғриқдан инграб, зўра чадаб ётибди.

Мен такрор-такрор:

— Асалим, сабр қилинг. Бақирин мумкин эмас. Бироз чиданг, — деб далда берардим.

Ахир бу нейтрал ҳудуд. Душман ниманидир сезиб қолса, устимизга снарядларни ёғдиради. Аскарлар бола

тувилганини эшитиб, аста «Ура! Ура!» деб шивирлашди. Секингина, пичирлаб десам ҳам бўлади. Жанг майдонида фарзанд туғилди!

Сув олиб келишди. Қайнатишга жой йўқ, болани совуқ сув билан артдим. Бояги пайтавага ўраб олдим. Уйда ҳеч нарса йўқ, фақат она ётган ҳалиги эски-туски латталар. Мана шундай қилиб, бир неча кун тунда хурторга қатнаб юрдим. Хужумдан олдин сўнгги кун келиб, улар билан хайрлашдим:

– Бошқа олдингизга келолмайман. Мен кетяпман.

Хотин эридан латишчалаб нимадир сўради. У менга таржима қилиб берди:

– Хотиним исмингизни сўраяпти?

– Анна.

Аёл яна нимадир деди. Эри яна таржима қилди:

– Жуда чиройли исм экан деяпти. Қизимизга сизнинг исмингизни қўймоқчимиз.

Аёл биров ўрнидан туриб – ҳали юролмас эди – чиройли садаф ранг упа идишини узатди. Афтидан, бу унинг энг қимматбаҳо буюми эди. Уни очганимда, унинг ширин хиди атрофга таралди. Атрофда бомба портлаб, снарядлар отиляпти... Упанинг ажиб тароватини ҳозир ҳам эслайман... Эсласам, йиғлагим келади... Упа хиди, садаф қоққоқ... Гўдак... Қизча... Уйни эслатадиган, ҳақиқий аёл ҳаётини ёдга соладиган нарсалар...»

Анна Николаевна Хролович, гвардия лейтенанти, фельдшер

«Флотда аёл киши... Бу тақиқланган, нотабий ҳолат эди.

Аёл киши кемага бахтсизлик олиб келади деб ҳисобланарди. Мен Фастов яқинидаги қишлоқданман. Қишлоқ аёллари: «Қиз туғдингми, ўғил болами?» – деб онамнинг жонини олишарди. Мен эса Ворошиловнинг ўзига мени Ленинград артиллерия-техника ўқув юртига ўқишга қабул қилишларини сўраб хат ёздим. Унинг

шахсий буйруғи билангина мени у ерга қабул қилишди. Биттагина қиз. Ұқишни тугатсам ҳам, барибир денгизга олгилари келмади. Шундан кейин аёллигимни яширадиган бўлдим. Украинча «Руденко» фамилияси бунга қўл келарди. Бироқ бир сафар ўзим билдириб қўйдим. Палубани тозалаётгандим, шовқин-сурон эшитилди, орқамга ўгирилиб қарасам: денгизчи мушукни ҳайдаётган экан. Кемага қандай келиб қолгани номаълум. Денгизчиларда ота-боболардан қолган ирим бор – денгизда мушук ва аёллар фақат офат келтиради.

Мушук кемани тарк этишни истамай, шундай финтларни бажардики, унга дунёнинг биринчи рақамли футболчилари ҳам ҳавас билан қараган бўларди. Кемада кулги кўтарилди. Мушук сувга йиқилиб тушай деганда, кўрқиб кетиб, бақириб юбордим. Қизларга хос ингичка товуш билан бақирган бўлсам керакки, бирдан эркакларнинг кулгиси тўхтади. Ҳамма жим бўлди.

Командирнинг овозини эшитяпман:

– Навбатчи, кемага аёл киши чиқдими?

– Йўқ, ўртоқ командир.

Яна шовқин-сурон кўтарилди – кемада аёл киши.

... Мен биринчи денгизчи аёл, Ҳарбий-Денгиз флотининг кадрлар офицери эдим. Урушда кема денгиз пиёдаларини куроллантирардик. Ҷшанда инглиз матбуотида бир хабар тарқалди: руслар флотида номаълум бир махлуқ – аёл ё эркаклигини билиб бўлмайди – жанг қиляпти. Эмишки, бу «ханжарли аёл»ни ҳеч ким хотин қилмайди. Мени эрга олишмайдими?!

Йўқ, адашасиз, жаноби олийлари, менга энг чиройли офицер уйланади... Мен бахтли келин бўлдим, бахтиёр она ва буви бўлиб қолдим. Эрим урушда ҳалок бўлгани менинг айбим эмас. Флотни эса доим севардим, ҳозир ҳам севаман...»

*Таисия Петровна Руденко-Шевелёва, капитан, Москва
флот экипажи ротаси командири, ҳозир истеъфодаги
подполковник*

«Заводда ишлардим... Горький области Кстовск районидаги Михальчиково кишлоғимиздаги занжир ишлаб чиқариш заводида. Эркакларни сафарбар қилиб, фронтга жўната бошлашганда мени дастгоҳга қўйиб, эркаклар ишини бажартиришди. У ердан-иссиқ цехга босқончи қилиб ўтказишди. У ерда кема занжирларини ясардик. Фронтга бораман деб ариза ёздим, аммо завод раҳбарияти ҳар хил баҳоналар билан мени заводда ушлаб турарди. Шунда комсомол райкомига хат ёздим. Қирк иккинчи йилнинг март ойида чақирув қорозини олдим. Бир неча қиз фронтга кетаётган эдик, бутун кишлоқ бизни кузатишга чиқди. Горькийгача ўттиз километрни пиёда босиб ўтдик, у ерда бизни ҳар хил частларга тақсимлаб ташлашди. Мени етти юз саксон тўртинчи зенит, ўрта калибрли артиллерия полкига жўнатишди.

Тез орада биринчи рақамли наводкачи қилиб тайинлашди. Аммо менга бу ҳам камдек туюлади, мен снаряд солувчи бўлгим келарди. Бу эркакларнинг иши ҳисобланарди: ўн олти килоли снарядларни кўтариб, ҳар беш секундда шиддатли олов ёқиш керак бўларди. Бекорга босқончи бўлмаган эканман. Бир йилдан сўнг кичик сержант унвонини бериб, иккинчи оғир курол командири этиб тайинлашди. Унда иккита қиз ва тўртта эркак ишларди. Оловдан пулемёт стволи кизариб, отиш хавfli бўлиб қоларди. Қоидаларга зид равишда уларни сув ва намланган адёллар билан совутардик. Курол чидамасди, одам эса чидарди. Мен бакуват, бардошли қиз эдим, бироқ урушда тинч ҳаётдагидан кўра кўпроқ нарсага қодир эканлигимни биламан. Ҳатто жисмоний жиҳатдан ҳам. Қаердандир куч пайдо бўларди...

Радиодан Ғалабани эшитиб, тревога кўтариб, сўнгги буйруғимни бердим:

— Азимут — ўн бешу ноль-ноль. Баландлик бурчаги — ўну ноль. Портловчи модда бир юз йигирма, темп — ўн!

Ўзим кулф ёнига келиб, тўрт йиллик урушдан сўнг Галабамиз шарафига тўртта снаряд билан салют ота бошладим. Батарейя позициясидаги ҳамма ўқ овозини эшитиб югуриб чиқди, комбат Слатвинский ҳам. Ўзбошимчалигим учун мени арестга олишларини буюрди, бироқ кейин қароридан қайтди. Бу ёнига ҳаммамиз ўзимизнинг шахсий қурооларимиздан салют отардик, бир-биримизни кучоқлаб, ўпардик. Ароқ ичиб, қўшиқ айтардик. Кейин эса туну кун йиғлаб чиқдик...»

*Клавдия Васильевна Коновалова, кичик сержант, зенит
куроли командири*

«Елкамда қўл пулемёти... Ҳеч қачон уни оғир деб тан олмайман. Ким унда мени иккинчи рақам қилиб қўяди? Етук жангчи эмас деб, алиштиришга тўғри келади. Ошхонага жўнатишади. Бу – уят. Худо асрасин, бутун урушни ошхонада ўтказсам. Йиғлаган бўлардим...

– Аёлларни эркаклар билан тенгма-тенг топшириқларга жўнатишармиди?

– Бизни аяшга ҳаракат қилишарди. Жанговар топшириқни сўраб олиш ёки бунга сазовор бўлиш керак эди. Ўзингизни кўрсатишингиз керак бўларди. Бундай вазифа учун жасурлик, қатъият керак. Тан олиш керак, ҳамма қизлар ҳам қодир эмас. Ошхонамизда Валя деган қиз ишларди. У мулойим мушукдек, уятчан қиз эди. Уни винтовка билан тасаввур ҳам қилолмасдик. Илож қолмаганда, албатта отиши мумкин эди, аммо топшириқларга интилмасди. Мен-чи? Мен интилардим. Буни орзу қилардим!

Мактабда эса кўримсиз писмиқ қиз эдим... Ҳеч ким пайқамасдиям...»

*Галина Ярославовна Дубовик, Сталин номидаги
ўн иккинчи кавалерия партизанлар бригадасининг
партизани*

«Буйруқ келди: ўн икки соатдан кейин тайинланган жойда бўлиш... Йўлданма — етти юз ўн учинчи кўчма госпиталга...

Госпиталга қора маркизет кўйлак ва босоножкада келганим эсимда, устимга эримнинг плашини ташлаб олганман. Дарров ҳарбий кийим беришди. Аммо мен уларни олишдан бош тортдим: ҳаммаси икки-уч ўлчам катта эди. Госпиталь бошлиғига ҳарбий интизомга бўйсунмаётганлигим ҳақида хабар қилишди. У ҳеч қандай чора кўрмади. Бир-икки кундан кейин ўзи кийиб олади деди, шекилли. Бир-икки кундан кейин бошқа жойга кўчдик. Устимизга бомба ёғдиришди. Картошка даласига беркиндик. Бундан сал аввал ёмғир қуйиб ёққанди. Маркизет кўйлагим ва босоножкам нимага айланганини тасаввур қила оласизларми? Эртасигаёқ аскарлар кийимини кийиб олдим. Ҳаммасини...

Шу тариқа ҳарбий йўлим бошланди... Германиягача бўлган йўл...

Қирқ иккинчи йил январнинг бошларида Курск областининг Афоневка қишлоғига кириб бордик. Қаҳратон совук. Иккита мактаб биноси ярадорларга тўлиб тошиб ётибди: улар замбилларда, полда, сомон устида ётишарди. Ҳаммасини фронт ортига олиб чиқиб кетишга машина ва бензин етмасди. Госпиталь бошлиғи Афоневка ва қўшни қишлоқлардан от-арава ташкил қилишга қарор қилди. Саҳарда аравалар келди. Отда фақат аёллар. Чанага қўлда тўқилган аёл, чарм пўстин, ёстик, айримларида ҳатто пар ёстик тўшалган. Ҳозиргача бу воқеани кўз ёшсиз эслолмайман... Ўша манзарани... Ҳар бир аёл ўзига ярадорни танлаб, уни йўлга тайёрлар ва меҳрибонлик билан: «Жон ўғлим, эркатоим!», «Азизим, жигарпорам», «Лочиним, шунқорим!» — деб юпатарди. Ҳаммаси иссиққина овқат олиб келишган, ҳатто қайнатилган картошка ҳам бор. Улар ярадорларни уйдан келтирилган иссиқ нарсаларга ўраб, чанага жойлаштиришарди. Хотинларнинг: «Лочиним, шунқорим!»,

«Азизим, жигарпорам!» — деган пичирлаб эркалашлари ҳозир ҳам қулоғимда жаранглайди. Ҳозир эслаб виждоним қийналади, ўша аёлларнинг фамилиясини ҳам сўраб олмабмиз.

Озод этилган Белоруссия ерларига кириб борганимиз ҳам эсимдан чиқмайди. Қишлоқларда эркак зоти кўринмайди. Бизни фақат аёллар қарши оларди. Фақат аёллар қолганди...»

Елена Ивановна Варюхина, ҳамшира

Даҳшатнинг унсизлиги ва хаёлот жозибаси ҳақида

«Мени сўз топа олади деб ўйлайсизларми? Қандай отганимни айтиб бероламан, қандай йиғлаганимни сўзлаб беролмайман. Бу сўзда ўз ифодасини топмай қолаверади. Биттасини аниқ биламан: урушда инсон ваҳший ва сирли бўлиб қолади. Уни қандай тушунасиз?»

Сиз ёзувчисиз. Ўзингиз бирон нима ўйлаб топинг. Ёрқинроқ нимадир. Бит, чирк, кусуқ бўлмасин... Ароқ ва қон хиди ҳам... Ҳаёт каби даҳшатли ҳам бўлмасин...»

*Анастасия Ивановна Медведкина, оддий аскар,
пулемётчи*

«Билмайман... Йўқ, сизни яхши тушуниб турибман, аммо забоним ожизлик қилади... Тилим... Қандай тасвирлаш мумкин? Буни таърифлаш учун кечаси мени босқи босгандай кимдир бўғиши керак: жим ётиб, бирдан эслай бошлайман. Нафасим бўғилади. Қалтираяпман. Мана бунақа... Қаердадир бу сўзлар бор... Бунинг учун шоир бўлиш керак... Данте каби...»

Анна Петровна Калягина, сержант, санинструктор

«Баъзан, муסיқа тинглаб ёки ашула эшитиб... аёл овозини эшитиб, уларда ўшанда ҳис қилган туйғуларимни топаман. Шунга ўхшаш нимадир...»

Уруш ҳақида кино кўрсам ёки китоб ўқисам — ҳаммаси ёлғон. Ундай эмас. Мутлақо. Ўзим гапириб берсам ҳам — ўхшамайди. Ўшандай даҳшатли ва ўшандай чиройли чиқмайди.

Урушда қандай чиройли тонг ёришишини биласизми? Жанг олдидан... Тонгни қарши оласан-у, эҳтимол уни сўнгги бор кўраётганинг ҳақида ўйлайсан. Келинчак еру замин... Хуш ҳаво... Илиқ қуёш...»

Ольга Никитична Забелина, ҳарбий жарроҳ

«Биз геттода тиканли сим ортида яшардик... бу воқеа сешанба кунини бўлганини эслаб қолибман, негадир кейин ўша кунини сешанба эканлигига аҳамият қаратдим. Сешанба... Кунини ва ойна эсимда йўқ. Аммо сешанба эканлиги аниқ эсимда. Тасодифан дераза олдида бориб қолдим. Уйимиз тўғрисидаги скамейкада бир бола ва қиз ўпишиб ўтирарди. Ҳамма ёқ ур-тўполон, ур-йиқит. Улар эса ўпишиб ўтиришибди! Бу сокин манзара мени ҳайратга солди...

Кўчанинг у бошидан, бу калтагина кўча эди, немис патрули кўринди. Уларнинг кўзи яхши кўрарди, улар ҳам ҳаммасини кўришди. Ўйлашга ҳам улгурмадим. Албатта улгурмадим... Бақир-чақир. Гумбур-гумбур. Ўқ овози... Мен... Хаёлимга ҳеч нарса келмади... Дастлабки туйғу — кўрқув. Қиз билан йигит ўрнидан турганлари, кейин эса иккаласи ҳам йиқилганини кўрдим, холос. Улар бир тану бир жон бўлиб йиқилишди. Кейин эса... Бир кун ўтди, икки кун... Уч кун... Хаёлимдан ўша воқеа кетмади. Буни тушуниш керак: улар уйда эмас, кўчада ўпишиб туришарди. Нега? Улар шундай ўлимни афзал билишган... Геттода барибир ўлишларини билишган, бошқачароқ ўлим топишни ихтиёр этишган. Албатта, бу муҳаббат. Бошқа нима ҳам бўлиши мумкин? Фақат муҳаббат.

Сизга хикоя қилиб бердим... бу жуда чиройли чиққан, тўғрими. Ҳаётда-чи? Ҳаётда мен даҳшатли нарсаларни кўрдим... Ҳа... Яна нимани? Ҳозир ўйлаб кўрай... Улар курашган... Улар чиройли ўлим топишни хоҳлашган. Ҳозир аминман, бу уларнинг қарори эди...»

*Любовь Эдуардовна Кресова, яширин
гуруҳ аъзоси*

«Мен? Гапиришни истамайман... Йўқ... Буни... қисқароқ айтиб бериб бўлмайди... У ҳақда айтиб бўлмайди...»

Ирина Моисеевна Лепицкая, оддий аскар, ўқчи

Шаҳар бўйлаб бир телба аёл тентираб юрарди... У ювинмас, сочларини тарамай юрарди. Бешта боласини ўлдириб кетишганди. Ҳаммасини. Ҳаммасини ҳар хил ўлдиришган. Бирининг бошига отишган бўлса, бошқасининг қулоғига...

У кўчада одамларнинг олдига келиб, уларга: «Болаларимни қандай ўлдиришганини айтиб бераман. Қайсинисидан бошлай? Васенькаданми? Уни қулоғидан отишди. Толикнинг бошига ўқ узишди... Қайси биридан бошлай... Айт», — дерди. Дуч келганга айтарди. Ҳамма ундан қочарди. Эс-хушидан айрилгани учун у бемалол айта оларди...»

*Антонина Альбертовна Вижатович, партизанлар
хамшираси*

«Фақат битта нарса эсимда: Галаба деб ҳайқиришди! Куни билан галаба садолари тинмади... Галаба! Галаба!

Ақалар! Аввалига ишонмадим, урушга шунчалик кўникиб қолгандикки, ҳаёт урушдан иборат деб ўйлардик. Галаба! Биз галаба қозондик... Биз бахтиёр эдик! Жуда бахтиёр!»

Анна Михайловна Перепелка, сержант, хамшира

«ХОНИМЛАР! САПЁРЛАР ВЗВОДИ КОМАНДИРИ ИККИ ОЙГИНА ЯШАШНИ БИЛАСИЗМИ?»

Мен буни кўп айтаман... Барибир ўша машъум кунларга қайтавераман...

Ўлим ҳақида кўп гапираман. Уларнинг ўлимга бўлган муносабати ҳақида — ахир ажал доим атрофларида юрган. Ҳаёт каби унга ҳам кўникиб қолишган. Мана шу беадад ўлиш тажрибаси орасида қандай тирик қолиш мумкинлигини тушунишга ҳаракат қиляпман. Ҳар куни шуни кўриш. Буни ўйлаш. Беихтиёр ўзингни уларнинг ўрнида тасаввур қилиш.

Буни ҳикоя қилиб бериш мумкинми? Нималарни сўз ва туйғуларимиз орқали изҳор қила оламиз? Нималар эса таърифга ожиз? Саволларим тобора кўпайиб, уларга бўлган жавоблар эса камайиб бормоқда.

Баъзан учрашувлардан қайтаётиб, дард бу ёлғизлик деган хаёлга бораман. Узлат. Баъзан эса дард менга билишнинг ўзгача бир шакли бўлиб туюлади. Инсон ҳаётида, айниқса бизларда, бошқа йўл билан етказиб ва сақлаб бўлмайдиган нарсалар бор. Бизнинг дунёмиз шундай тузилган, биз шундай яралганмиз.

Ушбу боб қаҳрамонларидан бири билан Беларусь давлат университети аудиториясида учрашдим. Шўх-шодон беғам талабалар маърузадан кейин дафтарларини сумкаларига солишаётганди. «Биз ўшанда қандай эдик? — биринчи саволимга савол билан жавоб берди у. — Мана шу талабаларимга ўхшаган. Фақат кийимларимиз бошқача, қизларимизнинг тақинчоқлари ҳам соддароқ эди. Пўлат узуклар, шиша маржонлар. Резинали оёқ кийим. Жинси, магнитофон деган нарсалар йўқ эди у пайтда».

Мен нигоҳим билан шошаётган талабаларни кузатиб қолдим, суҳбатдошим эса аллақачон ҳикоясини бошлаб юборган...

«Урушгача дугонам билан университетни тамомлаган эдик, уруш пайтида эса – сапёрлар мактабини. Фронтига кетаётганда офицер эдик... Кичик лейтенант... Бизни шундай кутиб олишди: «Баракалла, қизлар! Қизлар келгани жуда яхши бўлди. Аммо сизларни ҳеч қаерга жўнатмаймиз. Штабимизда қоласизлар». Муҳандислик кучлари штабида бизни айнан шу сўзлар билан кутиб олишди. Шунда биз орқамизга қайрилиб, фронт бошлиғи Малиновскийни топишга қарор қилдик. Қишлоқ ора-лаб қидириб юрганимизда, қандайдир қизлар бошлиқни қидириб юрибди, деган гап-сўзлар тарқалиб кетди. Олдимизга офицер келиб:

– Хужжатларингизни кўрсатинг, – деб сўради.

Текширди.

– Бошлиқни нега қидириб юрибсизлар? Сизлар муҳандислик кучлари штабига боришларинг керак?

Биз унга жавоб бердик:

– Бизларни сапёрлар взводи командири қилиб жўнатишган. Бизларни эса штабда қолдиришмоқчи. Биз сапёрлар взводи бошлиғи бўлмоқчимиз ва фақат олдинги маррада жанг қилмоқчимиз. Шунда ўша офицер бизни яна муҳандислик кучлари взводига олиб борди. Улар узоқ вақт музокара қилишди, уй одамларга тўлиб кетди. Ҳамма ўзича маслаҳат беради, баъзилар ҳатто кулиб ҳам қўйишди. Биз эса оёқ тираб туриб олганмиз, йўлланмамиз бор, фақат сапёрлар взводи командирлари бўлишимиз керак. Шунда бизни олиб келган ҳалиги офицернинг жаҳли чиқиб, шундай деди:

– Хонимлар! Сапёрлар взводи командири қанча яшашини биласизларми ўзи? Сапёрлар взводи командири атиги икки ой яшайди...

– Биламиз, шунинг учун ҳам олдинги маррага бормоқчимиз.

Бошқа иложлари қолмади, бизга йўлланма беришди:
— Яхши, сизларни бешинчи зарбдор армияга жўна-
тамиз. Зарбдор армия нималигини яхши билсангиз ке-
рак. Номининг ўзи айтиб турибди. Бу доим олдинги мар-
рада бўлиш демакдир.

Улар бизни нималар деб кўрқитишмади дейсиз. Биз
эса фақат хурсандмиз:

— Розимиз!!

Бешинчи зарбдор армияга келдик, у ерда ўта зиёли
капитан ўтирган экан, у бизни жуда чиройли кутиб
олди. Аммо фақат сапёрлар взводи командири бўлиш
истагида келганимизни эшитибок, бошини чангаллаб
олди:

— Йўқ, йўқ! Нима деяпсиз? Шу ерда, штабнинг ўзида
сизга иш топиб берамиз. Ҳазиллашяпсизми, у ерда
фақат эркаклар-ку. Командир аёл киши бўлса-я? Ақл бо-
вар қилмайди. Йўқ, йўқ!!

Икки кун бизни кўндиришга уринишди. Ялиниб-ёл-
воришди десам муболаға бўлмайди. Биз асло бош бер-
мадик: фақат сапёрлар взводи командири бўламиз деб
туриб олдик. Сўзимизда туриб олдик. Аммо бу ҳали ҳам-
маси эмас. Ниҳоят... Ниҳоят бизни тайинлашди. Мени
взводимга олиб келишди...

Аскарлар қараб туришибди: кимдир истехзо билан,
кимдир алам билан, бошқаси эса елкаларини учиради —
ҳаммаси равшан. Батальон командири, маъна сизларга янги
взвод командири деб таништирганда, ҳаммаси: «У-у-у...»
деб бўкириб юборди. Битгаси ҳатто: «Тфу!» деб туфлади
ҳам.

Бир йилдан кейин эса, мени Қизил Байроқ ордени би-
лан тақдирлашганида шу йигитлардан тирик қолганлари
мени қўлларида кўтариб ертўламга олиб киришди. Улар
мен билан фахрланишарди. Урушнинг ранги қандай деб
сўрасангиз, мен ернинг рангида деб жавоб бераман. Сап-
ёр учун шундай...

Ер каби сариқ, қора, тупроқ рангида...

Қайлардадир кетяпмиз... Ўрмонда тунаймиз. Гулхан ёқдик, у липиллаб ёнади, ҳамма жим бўлиб ўтирибди, бошқалар эса ухлаб қолган. Оловга қараб ухлаб қоламан. Кўзимни юммай ухлайман: қандайдир тунги капалаклар, пашшалар оловга қараб учади, кечаси билан ўзини гулханга уради. На бир сас эшитилади, на бир шитир-шитир овоз, ҳаммаси мана шу улкан гулханда йўқликка юз тутади. Изидан бошқалар учади... Очигини айтсам... Биз ҳам уларга ўхшардик. Тинмай борардик. Сел бўлиб оқардик.

Икки ойдан сўнг ўлмадим, икки ойдан сўнг жароҳатландим. Биринчи сафар енгилгина жароҳат олдим. Ўшанда ўлим ҳақида ўйламай қўйдим...»

*Станислава Петровна Волкова, кичик лейтенант,
сапёрлар взводи командири*

«Болалигимда... Болалигимдан бошлайман... Урушда ҳаммасидан ҳам болалигимни эслашдан кўрқардим. Айнан болалигимни. Урушда энг ҳарир туйғуларни эслаб бўлмайди... Нозик нарсаларни эслаш мумкин эмас... Бу — табу.

Болалигимда отам сочимни машинкада оларди. Сочларимизни эркакча қилиб олиб ташлаб, ёшгина йигитларга айланиб қолганимизда айнан ўша дамларни эсладим. Айрим қизлар кўрқиб ҳам кетишди... Мен эса осонлик билан кўникдим. Бу менга хос эди. Бекорга отам: «Қиз эмас, ўғил бола ўсяпти», — деб ух тортмасди. Ҳаммасига менинг сакрашга бўлган ишқибозлигим сабаб. Шунини деб бир неча бор ота-онамдан дакки еганман. Қишда тик жарликдан қор уюлган Обь дарёсига сакрардим. Дарслардан кейин отамнинг эски пахта шимини кийиб олиб, оёғимга кигиз этик илардим. Пахтали фуфайкани шимим ичига киргизиб олиб, камарни маҳкам боғлаб олардим. Бошимда боғичи иягимда боғланган кулоқчин. Мана шу кўринишда, айиққа ўхшаб лапанглаб, дарё олдида бора-

ман. Бор кучим билан югуриб, жарликдан пастга қараб сакрайман...

Воҳ! Жарликдан пастга қараб учаётганда қалбингни ажиб бир туйғу қоплайди. Юрагинг ҳаприкиб кетади! Бошқа қизлар ҳам менга тақлид қилишарди, аммо уларнинг сакрашлари меники каби силликқина чиқмасди: оёғини қайириб олишарди ёки бурнини қаттиқ қорга уриб олишади, ё яна бирон нарсага дуч келишарди. Мен ўғил болалардан ҳам тетикроқ эдим.

Болалигимни эсладим... Чунки дарров қон ҳақида эслашни истамадим... Бироқ мен ҳаммасини тушунаман — бу муҳим, бу жуда муҳим. Мен китоб ўқишни севаман. Бўни тушунаман...

Москвага қирқ иккинчи йилнинг сентябрь ойида келдик... Бир ҳафта бизни темир йўл ҳалқаси бўйлаб айлантириб юришди. Кунцево, Перово, Очаково станцияларида тўхтардик: ҳамма жойда эшелонлардан қизлар тушарди. «Харидорлар», турли қисм ва кўшинлардан командирлар келиб, бизни снайпер, санинструктор, радист бўлишга даъват қилишарди... Менга буларнинг қизиғи йўқ. Ниҳоят, бутун эшелондан ўн учта қиз қолдик. Ҳаммамизни теплушкага жойлашди. Боши берк жойда фақат иккитагина вагон турарди: бизники ва штабники. Икки кун ҳеч ким келмади. Биз ўзимизнинг устимиздан кулиб, «Унутилдик, ташландик» кўшиғини хиргойи қилардик. Иккинчи кун оқшомида вагонимизга эшелон бошлиғи билан бирга учта офицер яқинлашаётганини кўрдик.

«Харидорлар!» Улар баланд бўйли, хушбичим, камарлари таранг тортилган йигитлар эди. Эғнида янги шинель, этиклари ялтирайди, шпоралари ҳам бор. Ҳа! Бунақасини ҳали кўрмагандик. Улар штаб вагонига киришди, биз эса нима дейишаётганини тинглаш учун деворга ёпишиб олдик. Бошлиқ рўйхатимизни кўрсатиб, қисқа таржимаи ҳолимизни баён қиларди: ким, қаердан, нима иш қилади, маълумоти. Ниҳоят: «Ҳаммаси тўғри келади», — деган гапни эшитдик.

Шунда бошлиқ вагондан чиқиб, сафланишни буюрди. Биздан сўрашди: «Жанг қилиш санъатини ўрганмоқчимисизлар?» Қандай йўқ деймиз, албатта, истардик. Жуда-жуда истардик! Ҳатто орзу қилардик! Биронтамиз: «Қаерда ва қайси касбга ўқиймиз?» — деб сўрамабмиз. Буйрук: «Катта лейтенант Митропольский, қизларни ўқув юртига жўнатинг». Ҳар биримиз елкамизга ўз «сидор»имизни илиб, иккита-иккита бўлиб туриб олдик. Офицер бизни Москва кўчалари бўйлаб олиб кетди. Жонажон Москва... Пойтахт... Ўша машғум кунларда ҳам кўрам... Қадрдон... Офицер шахдам кадам босиб, илгарилаб кетарди. Биз унга етолмай ҳалакмиз. Москвада, Галабанинг ўттиз беш йиллиги байрамидагина Сергей Фёдорович Митропольский бизга, Москва Ҳарбий муҳандислар ўқув юртининг собиқ курсантларига, бизни Москва кўчалари бўйлаб олиб юришга қанчалик уялганини ошкор қилди. Унга эътибор бермасликлари учун, биздан, қизлар галасидан узоқлашишга ҳаракат қиларкан... Биз бунини билмасдик, югуриб унга етиб олишга ҳаракат қилардик. Кучга тўла пайтларимиз бўлса керак!

Шу билан... Биринчи машғулотлардан оқ навбатдан ташқари иккита наряд беришди: ё аудитория совуқлиги мени қониктирмасди, ё яна бошқа нарсаси. Мактаб одалари. Қилмишимга яраша жазо олардим — навбатдан ташқари битта наряд, кейин иккинчиси... Кейин яна ва яна. Ташқарида развод пайтида курсантлар мени таниб қолиб, устимдан кула бошлашди: штатдаги кундузги соқчи. Улар учун кулгили албатта, мен эса кундузи дарсга бормамайман, кечаси ухламайман. Кундузи куни билан эшик олдида тумбочка ёнида тураман, кечаси эса казарма полини мастика билан қиртишлайман. Бу қандай қилинарди? Ҳозир тушунтириб бераман... Майда-чуйдаларигача... Ҳозиргидай бўлмаган. Ҳозир турли четкалар, пол арткичлар бор. У пайтларда эса... Отбойдан кейин мастика юқиб қолмаслиги учун этикни

ешиб, оёқларни эски шинель билан ўраб, шпагат билан ўралган чиптаковушга ўхшаш нарсга ясайсан. Мас-
тикани полга қуйиб, чўтка билан ишқалайсан. Капрон
эмас, тукли чўтка. Унинг туклари полга ёпишиб қолади.
Кейин эса оёқларинг билан ишқайсан. Чиннидай тўза
бўлгунча артиш керак. Бир кечада бўларим бўларди!
Оёқларим увушиб, белим қотиб қоларди, пешонамдан
тер сув бўлиб оқарди. Тонгда ҳатто ротани: «Подъё-о-
ом!» деб уйғотишга ҳам кучим қолмасди. Кундузи эса
ўтиролмайсан, кундузги соқчи доим тумбочка ёнида ту-
риши керак. Бир сафар қизиқ воқеа бўлди... Эсласам,
кулгим келади... Тумбочка ёнида турибман, казармани
эндигина йиғиштириб бўлдим. Шундай уйқум келдики,
ҳозир йиқилиб тушишимни ўзим ҳам ҳис қиялман. Тум-
бочкага суяниб, кўзим илинибди. Уйқу аралаш кимдир
хонанинг эшигини очганини эшитдим, сапчиб турдим –
рўпарамда батальон бўйича навбатчи турибди. Қўлимни
чаккамга қуйиб: «Ўртоқ катта лейтенант, рота дам оляп-
ти», – деб хабар бердим. У эса менга қараб, ўзини кулги-
дан зўрға ушлаб турибди. Шундагина чапақай бўлганим
учун шошганимдан чаккамга чап қўлимни қўйганимни
билиб қолдим. Тезда ўнг қўлим билан алмаштирмоқчи
бўлдим, аммо кеч бўлди. Яна жазоландим.

Бу ўйин эмас, мактаб ҳам эмас, ҳарбий даргоҳ экан-
лиги менга сира етиб бормасди. Урушга тайёргарлик.
Командир буйруғи – унинг қўл остидагилар учун қонун.

Сўнгги имтиҳоннинг сўнгги саволи ёдимда қолди:

- Сапёр ҳаётида неча бор адашади?
- Сапер ҳаётида бир мартагина адашади.
- Мана шунақа, қизалоқ...

Сўнг эса кундалик буйруқ:

- Бўшсиз, курсант Байрак.

Мана урушга ҳам келдик. Ҳақиқий уруш...

Мени взводимга олиб келишди. «Взвод, рост-
лан!» – деб буйруқ берилди. Взвод эса қимирлаб ҳам
қўймади. Кимдир полда чўзилиб ётса, кимдир сигарет

чекиб ўтирибди, яна кимдир суякларини шиқиллатиб «Э-эх!» деб керишиб турибди. Хуллас, ўзларини мени кўрмаётгандек тутишди. Эркак боши билан йигирма ёшли мишиқи қизга бўйсуниси кераклиги уларга алам қиларди. Мен буни яхши тушунардим, шунинг учун: «Эркин!» деб буйруқ бердим.

Отишма бошланди... Ариққа сакраб тушдим. Шинелим янги бўлгани учун пастга, лойга эмас, четроққа, эриб улгурмаган қор устига ётдим. Ёшлиқда шундай воқеалар ҳам бўлади — шинель ҳаётингдан азизроқ кўринади. Тентак қиз! Ёш аскарларим ҳам кулгидан ўзларини тиёлмадилар.

Нима демоқчиман... Биз олиб борган муҳандислик разведкасини тушунтирмакчиман. Окшом жангчилар нейтрал худудда жуфт ячейка қазишарди. Тонг ёришишдан олдин мен бўлим командирларидан бири билан мана шу окоп олдига борардим, жангчилар бизни маскировка қилиб турарди. Кун бўйи шу аҳволда ётардик, қимирлашга кўрқардик. Эгнингда қалин пўстин, оёғингда иссиқ валенка бўлса ҳам, бир-икки соатдан кейин кўлоёқларинг музлай бошлайди. Тўрт соатдан кейин — тайёр яхмалаксан. Устинга қор ёғади... Қор одамга айланасан... Қишда шундай... Ёзда эса жазирама иссиқ ёки ёмғир остида ётишга тўғри келарди. Куни билан ҳаммасини синчковлик билан кузатиб, қайси жойларда ер юзаси ўзгарганлигини қайд этиб, олд чизиқ харитасини тузамиз. Агар кичкина дўнглик ва тупроқ уюми, қорнинг қорайгани, майсанинг босилиб қолганини пайқаб қолсак, бу айтиш муддао... Бизга айнан шу керак... Демак, ўша ерга немис сапёрлари миналарни териб чиқишган. Агар сим тўсиқлар қўйилган бўлса, тўсиқ эни ва узунлигини аниқлаш керак. Қандай миналар — пиёдаларга қаршими ёки танкларга қарши, балки совға миналар қўллангандир. Душманнинг ўт очиш нуқталарини аниқлардик...

Кўшинларимиз ҳужуми олдидан кечаси ишлардик. Ҳар бир қарич ерни пайпаслаб кўрардик. Миналанган

далаларда коридор очардик... Доим ер кавлаб юрардик... Қорнимизда юрардик... Мен эса бўзчининг моксидек бир бўлимдан иккинчисига сакраб юрардим. Энг кўп минани доим мен топардим.

Ҳар хил воқеалар бўлган... Кино олса бўлади... Кўп қисмли фильм.

Офицерлар нонуштага таклиф қилишди. Рози бўлдим, сапёрларга ҳар доим ҳам иссиқ овқат насиб қилавермасди, кўпроқ қолган-қутганларни ердик. Ҳамма ошхонада дастурхон атрофига йиғилганда, оғзи ёпиб қўйилган рус печи эътиборимни тортди. Олдига бориб, қопқоғини текшира бошладим. Офицерлар устимдан кула бошлашди: аёлларга қолса, кўзанинг ичидан ҳам мина топишади. Ҳазилга жавоб қотиб, энг пастда, қопқоқнинг чап томонида кичкина тешиқча борлигини пайқадим. Яхшилаб қараб, печка ичига борадиган ингичка симга кўзим тушди. Ўтирганларга қараб: «Уй ми-наланган, хонани бўшатишингизни сўрайман», – дедим. Офицерлар жим бўлиб қолишди, менга ишонқирамай қарашди, ҳеч ким иссиқ жойини тарк этгиси келмасди. Унинг устига, қовурилган гўшт ва картошка хиди диморингни китиклаб турса... Мен яна такрорладим: «Дарҳол хонани бўшатиң!» Сапёрлар билан иш бошладим. Биринчи бўлиб қопқоқни олдик. Қайчи билан симни қирқиб ташладик... Қарасак... Печкада аскарлар орзуси – шпагат билан боғланган бир неча сирланган бир литрли кружкалар ётганди. Қозондан ҳам аъло. Печка ичида эса қора қоғозга ўралган иккита катта бойлам. Йигирма килога яқин портлатиш моддаси. Мана сизга кўза.

Украина шаҳарлари бўйлаб кетяпмиз, Станислав, ҳозирги Ивано-Франков области. Взводга топшириқ берилди: тезда шакар заводини миналардан тозалаш керак. Ҳар бир дақиқа олтинга тенг: завод қандай миналангани номаълум, агар соат механизмига уланган бўлса, ҳар дақиқада портлаши мумкин. Илдам қадамлар билан

топширикни бажаришга чиқдик. Ҳаво иссиқ, ёзги кийимларни кийиб олганмиз. Узоққа отувчи артиллериячилар позициясидан ўтаётганимизда биттаси траншеядан отилиб чиқиб: «Ҳаво! Рама!» — деб бақира бошладди. Осмонга қараб, «рама»ни қидира бошладим. Ҳеч қандай самолёт йўқ. Жимжит, ҳеч нарса йўқ. Унда ўша «рама» қани? Ўшанда сапёрларимдан бири сафдан чиқишга рухсат сўради. Қарасам, ҳалиги артиллерист олдига бориб, унга тарсаки туширди. Нима бўлаётганига тушуниб улгурмасимдан, артиллериячи: «Дўстлар, бизникиларни уришяпти», — деб дод солди. Траншеядан бошқа артиллериячилар бирин-кетин чиқиб, сапёримни ўраб олишди. Взводим ўйлаб ўтирмасдан, қўлларидаги шчуп, минақидиргич, кийимқопларини ерга ташлаб, унга ёрдамга ошиқди. Жанжал бошланди. Мен эса нима бўлаётганини тушунмай ҳалак эдим. Нега взвод жанжалга аралашди? Ҳар бир дақиқа ғанимат бўлиб турган бир пайтда улар муносабатларни ойдинлаштиришга вақт топганига қаранг. «Взвод, сафлан!» — деб буйруқ берсам ҳам, ҳеч ким парво қилмайди. Шунда пистолетимни олиб, осмонга қаратиб ўқ уздим. Блиндаждан офицерлар югуриб чиқди. Ҳаммани тинчлантиргунча, анча вақт кетди. Капитан взводимга яқинлашиб: «Каттангиз ким?» — деб сўради. Мен маълумот бердим. Кўзлари катта-катта бўлиб кетди, у бироз саросимага тушиб қолди. Кейин эса: «Бу ерда нима бўлди?» — деб сўради. Мен жавоб беролмадим, чунки сабабини ўзим ҳам билмасдим. Шунда менинг ёрдамчим чиқиб, ҳаммасини айтиб берди. Ўша воқеадан сўнг «рама» нималигини билдим. Бу аёлларни ҳақоратловчи сўз экан. Ҳарбийча сўкиниш...

Биласизми... Дилдан суҳбат қуряпмиз... Урушда севги, болалик ҳақида ўйламасликка ҳаракат қилардим. Ўлим ҳақида ҳам. М-м-м... суҳбатимиз самимий-ку... Шу... аввал ҳам айтдим: тирик қолиш учун ўзимни кўп нарсадан чекладим. Айниқса, кўнгилни эритадиган нарсаларни ўзимга тақиқладим. Ҳатто ўйлашни ҳам. Эслаш-

ни ҳам. Биринчи марта озод этилган Львов шахрида бир неча кун дам олишга рухсат беришгани эсимда. Уруш бошланганидан бери-илқ бора... Шаҳар кинотеатрида батальон фильм томоша қиларди. Аввалига ҳатто юмшоқ ўриндикларда ўтириш, чйройли жиҳозлар, сокинлик ва осойишталик эриш туюларди. Сеанс бошланмасдан оркестр куй чалиб, артистлар чиқишди. Фойеда рақс туша бошлашди. Полякча, краковяк, падэспань рақсларини ижро этиб, охири ўзимизнинг русча рақслар билан тугатишарди. Айниқса, мусиқа менга жуда бошқача таъсир қиларди... Қаердадир ҳали уруш давом этаётгани ва тез орада яна жангга қайтишимиз кераклигига сира ишонгим келмасди. Қаердадир ажал изғиб юрибди.

Бир кун ўтиб взводимга темир йўлга ёндош ҳудудни текшириб кўриш топшириғи берилди. У ерда бир неча машина портлаган эди. Миналар... Шоссе бўйлаб мина қидирувчилар ва разведкачилар ишга тушди. Майда ёмғир ёғиб турибди. Ҳамманинг усти шалаббо бўлиб кетди. Этикларим намиқиб, оғирлашиб қолди, гўё тагчарми резинадан эмас, темирдан қилингандай туюларди. Оёқ остида ўралашмаслиги учун шинелимнинг этагини камаримга қистириб олдим. Олдимда арқонда Нелли исмли кучукчам борарди. Снаряд ёки мина топиб олса, уни зарарсизлантиргунча ёнига ўтириб олади. Менинг содиқ дўстим... Нелли ниманидир сезиб ўтириб олди... Фингшиб кутиб турибди... Шу пайт занжир бўйлаб: «Лейтенант, генерал чақиряпти!» — деган хабар келди. Орқамга қарасам, қишлоққа кетиш йўлида «виллис» турибди. Мен ариқчадан сакраб ўтиб, йўл-йўлакай шинелимнинг этагини туширдим, камар ва пилоткамни тартибга келтирдим. Барибир кўринишим кўнгилдагидек эмас.

Машина олдига келиб, эшикни очдим ва хабар бера бошладим:

— Ўртоқ генерал, буйруғингиз билан...

У эса:

— Эркин...

Қаддимни роз тутиб турибман. Генерал менга қайрилиб ҳам қарамайди, машина ойнасидан йўлга қараб турибди. Асабийлашиб, соатига қараб қўяди. Мен халиям турибман.

У ўзининг ёрдамчисига мурожаат қилади:

– Қани ўша сапёрлар командири?

Мен яна хабар қилмоқчи бўлдим:

– Ўртоқ генерал...

У алам билан менга юзланди:

– Сени бошимга ураманми!

Шунда ҳаммасини тушундим, кулиб юбормай деб зўрға турибман. Биринчи бўлиб, ёрдамчиси фаҳмлади, шекилли:

– Ўртоқ генерал, эҳтимол сапёрлар командири аёл кишидир?

Генерал менга бақрайиб:

– Кимсан? – деб сўради.

– Сапёрлар взводи командири, ўртоқ генерал.

– Сен взвод командиримисан? – ўдафайлади у.

– Худди шундай, ўртоқ генерал!

– Сенинг сапёрларинг ишляаптими?

– Худди шундай, ўртоқ генерал!

– Жонга тегдинг: генерал, генерал...

Машинадан чиқиб, бир-икки қадам олдига ташлади, кейин ёнимга қайтиб келди.

Бироз туриб, бош-оёқ қараб чиқиб, ёрдамчисига шундай деди:

– Кўрдингми?

Мендан эса:

– Ёшинг нечада, лейтенант? – деб сўради.

– Йигирмада, ўртоқ генерал.

– Қаердансан?

– Сибирдан.

У яна узоқ вақт мени сўроққа тутди, танк қисмларига ўтишимни таклиф қилди. Менинг аянчли аҳволимни кўриб, жаҳли чиқди: мен бунга йўл қўймаган бўлардим,

деди. Менга сапёрлар ҳаводек зарур, деди. Кейин эса мени чеккага чиқариб, ўрмонни кўрсатди:

— Хув ана у ерда танкларим турибди. Уларни мана бу темир йўлдан ўтказмоқчиман. Рельс ва шпалалар ечилган, аммо йўл миналанган бўлиши мумкин. Танкистлардан ёрдамнингни аяма, йўлни текшириб бер. Бу ер қулай жой, олдинги маррага энг яқин йўл ҳам шу. Тўсатдан зарба қандай бўлишини биласанми?

— Биламан, ўртоқ генерал.

— Унда, соғ бўл, лейтенант. Ғалабагача тирик қолишингни тилайман, ғалаба яқин.

Тушуняпсанми!

Темир йўл ҳақиқатан ҳам миналанган бўлиб чиқди. Текшириб кўрдик.

Ҳамма Ғалабани кўриш иштиёқида эди...

Қирқ тўртинчи йилнинг октябрь ойида икки юз ўнинчи алоҳида минани зарарсизлантириш отряди таркибидаги батальонимиз Тўртинчи Украина fronti билан биргаликда Чехословакия ҳудудига кириб борди. Ҳамма бизни хурсандчилик билан қарши олди. Устимиздан гул, мева, сигарет кутилларини сочишди... Оёғимиз остига поёндоз ташлашди... Қиз бола эркаклар взводини бошқариши, устига-устак ўзи ҳам сапёр-минёр эканлиги ҳақиқий шов-шувга айланди. Сочим эркакча олинган, эғнимда шим ва китель, хатти-ҳаракатларим ҳам эркакча эди, қисқаси, ўспирин йигитга ўхшардим. Баъзан қишлоққа от устида кириб борардим. Отлиқ аёлми, эркакми фаҳмлаш қийин, аммо аёлларни ички туйғуси алдамасди, улар менга синчковлик билан разм солишарди. Аёл сезгиси... Кулгинг келади... Қизик! Кечаси ётадиган уйимга келганимда, уй эгалари уларнинг меҳмони офицер, аммо эркак эмаслигини билишарди. Баъзиларининг оғзи очилиб қоларди... Овозсиз кино! Мен эса завқланардим... М-м-м... Бу менга ҳатто ёқарди. Мана шундай хайрон қолдириш ёқарди. Польшада ҳам худди шундай бўлган. Бир қишлоқда кампир мени меҳр би-

лан бошимдан силади. Мен дарров тушундим: «Ҳа, хола, шохим бор эканми?» – дедим. У бироз хижолат бўлиб, шунчаки менга раҳми келганини айтди: «ёшгина экансан».

Миналар эса ҳар қадамда. Миналар кўп бўларди. Бир куни бир уйга кирдик, кимдир жавон олдида турган хром этикни кўриб қолди. Уларни оламан деб қўл чўзган эди. Мен: «Тегма!» –деб бақирдим. Этик олдига бориб, уларни текшириб кўрсам, миналанган экан. Миналанган оромкурсилар, кийим жавонлари, сервантлар, кўғирчоқлар, қандилларни кўрганман... Дехқонлар помидор, картошка, карам экилган эгатларни миналардан тозалаб беришимизни сўрашарди. Чучвара ейиш учун взводим бир қишлоқда буғдойзорни миналардан тозалаб берди, ҳатто буғдой янчиш учун ғаллаянчғични ҳам минадан озод қилишга тўғри келган...

Чехословакия, Польша, Венгрия, Руминия, Германия ерларини кезиб чиққан бўлсам, хотирамдаги таассуротларим кам. Асосан жой рельефининг манзаралари эсимда қолган. Тошлар... Бўй баравар ўт... Ростдан ҳам бўй бараварми, ё бўлмаса шчуп ва минақидиргичлар билан оралаб бориш ниҳоятда мушкул бўлгани учун шундай туюлганми. Бир неча йиллик ўт... Қариқиз барглари буталардан ҳам баланд... Сон-саноксиз арикча ва жарлар ҳам эсимда. Қалин ўрмон, қозиқлари занглаб кетган сим тўсиқлар, ўт-ўлан униб чиққан миналанган далалар. Ташландиқ гулзорлар. У ерда доим миналар яширинган бўлади, немислар гулзорларни ёқтиришарди. Бир марта кўшни далада курак билан картошка қазишаётган бўлса, бу томонда биз миналарни қазиб олардик...

Руминияда Деж шаҳарчасида ёш румин жувон уйда тўхтадим. У русчани яхши биларди. Бувиси рус экан. Аёлнинг учта боласи бор. Эри фронтда, румин кўнгиллилар дивизиясида ҳалок бўлган экан. Аммо у шўх-шодон аёл бўлиб, хурсандчиликни, ўйин-кулгини ёқтираркан. Бир куни мени ҳам рақсга таклиф қилди.

Ўзининг кийимларини берди. Йўқ деёлмадим. Шим, гим-
настёрка, хром этиклар устидан румин миллий либоси:
енги узун кўйлак ва катак-катак тивит юбкани кийиб ол-
дим. Белимни қора белбоғ билан маҳкам боғлаб олдим.
Бошимга попукли катта рўмол ташлаб олдим. Ёз бўйи
тоғу тошларда юравериб, қоп-қора бўлиб кетганим учун
хақиқий румин қизлардан фарқим қолмади. Румин қизи
бўлдим-қўйдим.

Клублари йўқлиги учун йигит-қизлар кимнингдир
уйида йиғиларди. Келганимда мусиқа чалиб, ҳамма рақс
тушаётган эди. Мен батальонимдаги деярли барча офи-
церларни кўрдим. Аввалига мени таниб қолишади деб
четроқда турдим, ҳатто юзимни рўмол билан ҳам бер-
китиб олдим. Томоша қилсам ҳам майли дердим ичим-
да... Узоқдан бўлса ҳам... Офицерларимиздан бири мени
бир неча марта рақсга таклиф қилганида бўялган лабу,
қалам суртилган қошларимдан мени танимаганлигини
кўриб, завқу шавққа тўлдим. Чин дилдан яйрадим... Чи-
ройлисан дейишларини эшитиш хуш ёқарди. Менга ил-
тифот кўрсатишарди... Тинмай рақс тушдим...

Уруш тугади. Бироқ биз яна бир йил дала-дашт, кўлу
арикларни миналардан тозаладик. Уруш пайтида мина-
ларнинг ҳаммасини сувга ташлардик, муҳими, ўтиб олиб,
вақтида манзилга етиб бориш эди. Энди эса бошқа нарса
ҳақида ўйлаш керак... Тириклик ҳақида... Сапёрлар учун
уруш урушдан кейин бир неча йилдан кейингина тугади,
улар ҳаммадан кўпроқ уруш қилишди. Ғалабадан сўнг
портлашни кутиш нималигини биласизми? Шу онни ку-
тиб яшаш... Йўқ-йўқ! Ғалабадан кейин ўлиш — энг дах-
шатли ўлим. Икки барабар ўлим.

Шу билан... Янги йилга, янги қирқ олтинчи йил-
га менга ўн метр қизил сатин беришди. Мен кулдим:
«Нима қиламан уни? Сафарбарликдан кейин ўзимга
қизил кўйлак тикаманми? Ғалаба кўйлагини». Фариш-
та омин деган экан... Тез орада мени сафарбарликдан
қайтариш ҳақида буйруқ келиб қолди... Анъанага кўра,

мени кузатиб кўйиш учун батальонимда тантанали маросим ташкил қилишди. Хайрлашув оқшомида офицерлар катта мовий ранг рўмол совға қилишди. Бу рўмолни мовий рўмол ҳақидаги кўшиқ билан сотиб олишим керак эди. Бутун оқшом уларга кўшиқ куйладим.

Поезда эса иситмам кўтарилиб кетди. Юзимнинг бир томони шишиб, оғзимни очолмай қолдим. Ақл тишларим чиқаётганди... Мен урушдан қайтпман...»

*Апполина Никоновна Лицкевич-Байрак, кичик лейтенант,
сапёрлар-минёрлар взводи командири*

«БИР МАРТАГИНА КЎРСАМ БЎЛДИ...»

Энди эса муҳаббат эртаги бошланади...

Севги — инсоннинг урушдаги ягона шахсий воқелиги. Қолган барчаси умумий, ҳатто ўлим ҳам. Нимани кутмагандим? Севги ҳақида ўлимдан ҳам очикроқ гапириб беришларини. Доим охиригача айтолмасдилар, гўё ҳимоялангандай. Ҳар сафар қандайдир чегара олдида тўхтагандай тўхташарди. Уни хушёрлик билан мудофаа қилишарди. Улар ўзаро келишиб олгандай — у ёнига мумкин эмас. Парда тушириларди. Нимадан ҳимояланганликлари маълум — қўндалик аламлар, бўхтон гаплардан. Ахир улар озмунча дард чекдими? Урушдан кейин яна бир урушни бошдан кечирдилар. Бу уруш улар қайтган урушдан-да даҳшатлироқ эди. Агар кимдир охиригача самимий бўлишни ихтиёр этса, ё иқрорномаси оғзидан чиқиб кетса, албатта охирида: «фамилиямни ўзгартиринг», ёки «бизнинг замонда бу ҳақда айтиш одобдан саналмасди, бу уят бўлган...» деб қўярди. Романтик ва фожиавий воқеаларни кўпроқ эшитганман.

Албатта, бу ҳаётнинг ўзи ёхуд ҳақиқатнинг ўзи эмас. Аммо бу уларнинг ҳақиқати. Ҳарбий авлод ёзувчиларидан бири тан олганидек: «Номинг ўчсин уруш — юлдузли онларимиз!» Бу — пароль, уларнинг ҳаётига ёзилган умумий эпиграф.

Шундай бўлса-да, у ерда, ажал ёнида севги қандай бўлар экан? Қизик...

Эси паст хотин ва баҳор гуллари ҳақида

«Уруш мени муҳаббатимдан айирди... Яккаю ягона муҳаббатимдан...

Шаҳарни бомбардимон қилишяпти, олдимга опам Нина югуриб келди, у билан хайрлашдик. Энди кўришмасак керак деб ўйлардик. У менга: «Мен сандружиначи бўлмоқчиман, аммо уларни қаердан топсам экан», — деди. Унга тўйиб олиш учун яхшилаб қарадим, ёз эди, эгнида енгилгина ёзги кўйлак, чап елкасида, мана бу ерида, бўйнига яқин жойида холи бор экан. Туришган опам бўлса-да, холини биринчи марта кўришим эди. Унга қараб хаёлимдан: «Сени қаерда бўлса ҳам таниб оламан», — деб ўйладим.

Юрагим эзилди... Меҳрим жўшди... Қалбим ўртанди...

Ҳамма Минскдан кетяпти. Йўллардан юриб бўлмайдиги — отишади. Ўрмондан борардик. Қаердадир қизалокнинг овози янграйди: «Онажон, уруш». Частимиз чекиняпти. Кенг буғдойзор бўйлаб боряпмиз, йўл ёқасида пастаккина дехқон уйи. Смоленшина яқин... Йўл ёқасида бир аёл турибди, унинг бўйи уйдан баландрокдек туюларди, эгнида миллий рус каштаси солинган каноп кўйлак. У қўлларини кўксига кўйиб, ергача таъзим қиларди. Аскарлар ёнидан ўтяпти, у эса ҳар бирига таъзим қилиб: «Яратганнинг ўзи паноҳида асрасин», — деб дуо қиларди. Биласизми, ҳар бир аскарга таъзим қилиб, дуо ўқиди. Ҳамманинг кўзига ёш қалқиб чикди...

Урушнинг охиригача уни унутмадим.... Бошқа манзара. Бу Германияда бўлган. Немисларни инига ҳайдаётган пайтларимиз. Бир шаҳарча... Ҳовлида бошига шляпа кўндириб олган иккита немис аёли ўтириб, бамайлихотир кофе симириб ўтиришибди. Гўё ҳеч қандай уруш йўқдай... Ўшанда ичимда нафрат уйғонди: «Ё, худо, бизнинг уйларимиз вайрон қилинган, одамларимиз ертўлада яшаб, ўт-ўлан билан озиқланади, сизлар эса ҳеч нарса бўлмагандай кофе ичиб ўтирибсиз». Ёнгинасидан ма-

шиналаримиз, аскарларимиз ўтади... Улар кофе ичиб ўтирибди...

Кейин ўз ерларимиздан боряпман... Нимани кўрдим? Қишлоқ ўрнида биргина печь қолган. Бир чол ўтирибди, орқасида – учта невараси. Келини ҳам, ўғли ҳам ҳалок бўлган бўлса керақ. Кампир печни ёқиш учун ўтин те-риб юрибди. Пўстинни илиб қўйибди, демак, ўрмондан келишган. Ўша печда қайнаб турган ҳеч вако йўқ. Юра-гимни қандайдир илиқ туйғу қоплади... Меҳрим дарё бўлиб окди...

... Эшелонимиз тўхтади. Нима сабабдан тўхтаганимиз ҳозир эсимда йўқ – таъмирлаш учунми, паровозни ал-маштиришдими. Ҳамшира билан ўтирибмиз, ёнимизда иккита аскаримиз овқат пиширяпти.

Қаердандир иккита немис асир егулик сўраб олдимиз-га келиб қолди. Нонимиз бор эди. Нонни олиб, пичоқ би-лан кесиб, бир бўлақдан уларга бердик. Овқат пишираёт-ган аскарларнинг ўзаро гапираётгани қулоғимга чалинди:

– Шифокорлар душманимизга қанча нон берганини кўрдингми? – Улар ҳақиқий урушни кўрибдими, госпи-талларда биқиниб ўтирган, қаердан ҳам билсин... Шунга ўхшаш гаплар...

Бироз ўтиб бошқа асирлар овқат пишираётган аскар-ларнинг ёнига келиб, овқат сўрай бошлашди. Ҳозиргина бизни қойиб турган ҳалиги аскар немисга қараб савол қотди:

– Овқат егинг келдими?

У эса қараб турибди... Кутяпти. Бошқа аскаримиз нонни дўстига узатиб:

– Майли, кесиб бер, – деди.

Униси бир бўлақдан нон кесиб берди. Немислар нон-ни олиб, кетишмаяпти – овқат пишаётганини кўриб ту-ришибди.

– Майли, – дейди бошқа аскар, – овқатдан ҳам бер.

– Ҳали тайёр эмас-ку?

Билдингизми?

Немислар ҳам тушунгандай, кутиб туришибди. Аскарлар овқатга чўчка ёғини солиб, консерва идишга сузиб, уларга беришди.

Маъна сизга бағрикенг рус солдати. Улар бизни қўйган бўлсалар ҳам, ўзлари ҳам нон беришди, ҳам овқат. Овқатни ҳам ёғ солиб бўлганларидан кейингина беришди. Маъна шу нарса эсимда қолди...

Шундай кучли бир туйғу... Меҳр...

Уруш аллақачон тугаган... дам олишга отландим... Қариб инқирози эди. Яна жаҳонда нотинчлик пайдо бўлган. Осоёишталикка дарз кетди. Жомадонимга нарсаларимни жойлаяпман: кўйлак, сочиқларимни олдим. Ҳеч нарса эсимдан чиқмадим? Хужжатларим солинган сумкамни олиб, ҳарбий гувоҳномамни чиқардим. Уни жойладим: «Нимадир бўлиб қолса, ўша ердан военкоматга бораман», — деб ўйладим.

Денгиздаман, дам оляпман. Овқат пайтида кимгадир бу ерга келаётиб, ҳарбий гувоҳномамни ҳам сумкамга солиб олганимни айтиб қўйибман. Мен шунчаки айтдим, мақтаниш ниятим йўқ эди. Биз билан ўтирган кишилардан бири бунга эшитиб жуда таъсирланиб кетди:

— Йўқ, фақат рус аёли дам олишга чиқаётиб, ҳар эҳтимолга қарши ўзи билан ҳарбий гувоҳномасини олиши ва нимадир бўлса, ўша ердан военкоматга бориши ҳақида ўйлаши мумкин.

У менга қўйил қолганди. Унинг ёниб турган кўзлари ҳамон эсимда. Эрим менга маъна шундай нигоҳ билан боқарди...

Кириш сўз чўзилиб кетгани учун узр... Мен тартиб билан гапиришни билмайман. Фикрларим доим чувалашиб, туйғуларим алғов-далғов бўлиб кетади...

Турмуш ўртоғим билан фронтга кетдик. Иккаламиз:

Урушни ҳар куни эсласам-да, кўп нарса ёдимдай кўтарилибди...

Жанг тўхтади... Соқинликка ишонгимиз келмасди. Майин майсани қўллари билан силарди... Юзим-

га қараб узоқ-узоқ тикиларди... Ҳайрат тўла кўзлари билан...

Улар гуруҳи билан разведкага чиқишди. Уларни икки кун кутдик... Икки кун ушламадим...

Кўзим илинибди. Уйғонганимда қарасам, ёнимда менга тикилиб ўтирибди. «Ухла». — «Вақтимни бекорчи уйкуга сарфлагим келмаяпти».

Юрагим тўлиб кетди... Орзиқиб кетди... Меҳрга тўлди...

Мен кўп нарсани унутдим, деярли ҳаммасини. Ҳеч қачон унутмайман деб ўйлардим. Асло унутмасликка сўз бергандим.

Биз Шарқий Пруссия ерларига келгандик, ҳамма валаба ҳақида гапирарди. У ҳалок бўлди...

Бир онда жон берди... Ўлимига осколка сабабчи бўлди... Лаҳзали ўлим. Уларни олиб келишганларини айтишди, мен югуриб келдим... Уни қучиб, олиб кетишларига қўймадим. Кўмишмоқчи эди. Урушда тез дафн қилишарди: эрталаб ўлса, ҳаммани йиғиб келиб, катта ўра қазишади. Ўликларни тахлаб, устларидан тупроқ тортишади. Баъзан устига қум сепишарди. Шу қумга узоқ вақт термулсанг, қум кимирлаётгандек туюларди. Қалтираётгандек. Қум ҳаракатланади. Чунки у ерда... тирик одамлар ётишибди... Ҳар ҳолда, мен учун тирик... Улар яқиндагина тирик эди... Уларни кўряпман, гаплашяпман... Ишонгим келмайди... Биронтамизнинг ҳам улар ер остига кирганига ишонгимиз келмасди... Қаердасиз?

Уни кўмишга қўймадим. Яна бир кечани бирга ўтказишни истадим. Унинг ёнида бўлгим келди. Дийдорига тўйиб олгим, сочларини силагим келди...

Тонгда эса... Уни уйга олиб кетишга қарор қилдим. Беларусга. Бу бир неча минг километр йўл дегани. Уруш йўллари... Ур-тўполоқ... Ҳамма мени ақлдан озди деб ўйлади. «Тинчланиб олишинг керак. Ухлаб ол», — деб маслаҳат беришарди. Йўқ! Йўқ! Бир генералнинг ол-

дидан чиқиб, иккинчисига борардим, шу зайл фронт бошлиғи Рокоссовский олдиғача етиб келдим. Аввалига йўқ деди...

Ақлдан озганми! Қанчаси қардошлар мозорига кўмилган, ўзга юртларда ётишибди шулар ҳам...

Яна бир марта олдиға киришға рухсат олдим:

– Тиз чўкишимни истайсизми?

– Сизни тушуниб турибман... Лекин у ўлган...

– Ундан фарзанд кўрмадим. Уйимиз ёниб кул бўлди.

Хатто расмларимиз ҳам қолмади. Ҳеч нарсам йўқ. Уни ўз юртимга олиб кетсам, ҳеч бўлмаса қабри қолади. Урушдан кейин борадиган жойим бўлади.

Индамади. Қадами билан кабинетнинг у бурчагидан бу бурчагига ўлчаб чиқди. Тўхтовсиз.

– Сиз қачондир севганмисиз, ўртоқ маршал? Мен эримни эмас, муҳаббатимни кўмпман.

Яна индамади.

– Унда мен ҳам шу ерда ўламан. Усиз яшаб нима қилдим?

Узоқ вақт сукут сақлади. Сўнг ёнимга келиб, қўлимни ўпди.

Менга бир кечага махсус самолёт ажратишди. Самолёт ичига кириб, тобутни кучдим... Сўнг хушимдан кетдим...»

Ефросинья Григорьевна Бреус, капитан, шифокор

«Уруш бизни айирди... Эрим – фронтда. Мен аввалига Харьковга, у ердан Татаристонга эвакуация қилиндим. У ерга ишға кирдим. Бир куни мени қидириб қолишди. Қизлик фамилиям Лисовская. Ҳамма: «Совская! Совская!» деб чақирарди. Шунда: «Менман!» деб пешвоз чиқдим. Менга: «Энкаведега боринг, рухсатнома олиб Москвага жўнанг», – дейишди. Нега?

Менга ҳеч ким ҳеч нарсани тушунтирмади, ўзим ҳам билмасдим. Уруш... Йўлда балки эрим яралангандир, унинг олдиға чақиришаётгандир, деб ўйладим. Ун-

дан хат-хабар олмаганимга тўрт ой бўлганди-да. Қўлоёқсиз, ногирон бўлса ҳам, уни олиб уйга қайтаман, деб ўйладим. Бир амаллаб кун кечирармиз.

Москвага келдим, манзилни топиб бордим. Қарасам: «ЦК КПБ» деб ёзилган, яъни бизнинг Беларусь ҳукуматимиз. У ерда менга ўхшаганлар кўп эди. «Нима? Нега? Бизни нима учун чақиришди?» – деб бир-биримиздан сўраяпмиз. «Ҳаммасини билиб оласиз», – деб жавоб беришди. Ҳаммамизни катта залга йиғишди. У ерда Беларусь ЦК котиби, ўртоқ Пономаренко ва бошқа раҳбарлар бор эди.

«Келган жойиңгизга қайтишни истайсизми?» – деб сўрашди. «Мен Беларуссиядан келганман. Албатта истайман». Шу билан мени махсус мактабга жўнатишди. Душман орасига жўнатиш учун тайёрлай бошлашди. Бугун ўқишни тугатсак, эртасига фронтга олиб кетишди. У ёғига пиёда кетдик. Мен фронт нималигини, нейтрал ҳудуд қандай бўлишини тасаввур ҳам қилмасдим. Буйруқ берилди: «Тайёрлан! Биринчи рақамли тайёргарлик»: «Пақ!» – ракета отишди. Қарасам, оппоқ қор, бу ёғида қатор одамлар. Биз бирин-кетин ерга ётиб олгандик. Кўпчиликмиз. Ракета сўнди, отиш тўхтади. Янги буйруқ: «Югур!», – ҳаммамиз чопиб кетдик. Шундай қилиб ўтиб олдик...

Мўъжиза рўй бериб, партизанлар отрядига эримдан хат келди. Қувонганимни кўрсангиз эди. Кутилмаганда, ахир икки йилдан ортиқ ундан хабар йўқ эди. Самолёт озик-овқат, ўқ-дори ва почта ташлаб кетди... Почтада, мана шу брезент қоп ичида менга мактуб бор экан. Шунда ёзма равишда ЦКга мурожаат қилдим. Хатимда ҳамма нарсага тайёрман, эрим билан бирга бўлсам бўлди, деб ёздим. Мана шу хатни отрядимиз командирига билдирмай, учувчига узатдим. Тез орада янгилик келди: алоқа орқали хабар беришди – топшириқ бажарилгандан сўнг, бизни бутун гуруҳимиз билан Москвада кутиб олишаркан. Янги жойга тайинлашаркан...

Ҳамма бориши керак, шу жумладан, Федосенко ҳам.

Самолёт кутяпмиз, қоронғу, зимистон. Тепамизда аллақандай самолёт айланиб-айланиб, кейин устимизга бомба ёғдирди. Бу «мессершмитт» экан, немислар тураргоҳимизни билиб қолибди, самолёт қайрилиб қайтиб келиш учун учиб кетди. Шу пайт бизнинг «У-2» самолётимиз мен турган арча ёнига қўнди. Учувчи сал ерлади-ю, дарров яна кўтарилишга ҳаракат қила бошлади. Чунки кўрди: немис самолёти ҳозир қайрилиб келиб, отишни бошлайди. Мен самолёт қанотини ушлаб олиб, бор овозда: «Москвага боришим керак! Рухсатномам бор!» —деб қичқирдим. У сўкиниб: «Ўтир!» —деди. Шундай қилиб, иккаламиз учиб кетдик. Ярадорлар ҳам йўқ эди... Ҳеч ким йўқ.

Май ойида Москва кўчалари бўйлаб кигиз этикда юрардим. Театрга ҳам кигиз этикда бордим. Нима бўпти? Эримга қандай учрашсак бўлади, ҳозир захирадаман деб ёздим... Менга ваъда беришди... Ҳаммага илтимос қиламан: эримнинг олдига жўнатынг, лоақал икки кун беринг, бир дийдорига тўйиб олай, кейин, майли, қаерга жўнатсанглар боравераман. Ҳамма елкасини қисади. Почта рақамидан эрим жанг қилаётган жойни билиб олдим. Унинг олдига бордим. Аввалига партия обкомига келдим, эримнинг манзили, хужжатларимни кўрсатиб, хотини эканлигимни айтдим, у билан кўришмоқчиман дедим. Менга бунинг иложи йўқ, у ҳозир олдинги маррада ҳаракат қиляпти, орқага қайтинг дейишди. Мен оч-наҳор йўл азобини кўриб келсам-у, эримни кўрмай орқамга қайтаманми? Ҳарбий комендант олдига бордим. Уст-бошимга қараб, кийим-кечак беринглар, деб буйруқ берди. Менга гимнастёрка, камар беришди. Кейин у мени шаштимдан қайтара бошлади:

— Эрингиз жанг қилаётган жой жуда хавфли, нима қиласиз у ерга бориб...

Ўтириб олиб, йиғладим. Шунда менга раҳми келиб, рухсатнома ёзиб берди.

– Шоссега чиқсангиз, – деб тушунтирди у, – у ерда тартибга солувчи бор, у сизга қаерга бориш кераклигини тушунтиради.

Шоссени тошдим, ҳалиги тартибга солувчини ҳам топдим, у мени машинасига ўтказди, йўлга чиқдик. Частга келдим, ҳаммаси ҳайрон, ҳаммаси ҳарбийлар. «Сиз кимсиз?» – деб сўрашди. Хотиниман дейишга уялдим. Чор атрофда бомба портлаётган бўлса, хотиниман дейманми...

Опасиман дедим. Нимага опасиман деганимни ўзим ҳам билмайман. «Сабр қилинг, – дейишди менга, – яна олти километрли йўл бор». Шунча йўл босиб келган бўлсам, қандай кутиб ўтираман? Шу пайт ўша ердан овқат олиб кетгани машина келиб қолди. Машинада сап-сарик сепкилли бир сержант ўтирган экан. У менга:

– Ҳа, Федосенкоми, танийман. Бироқ у траншеянинг ичида, – деди.

Мени ҳам олиб кетинг, деб кўндирдим. Машинага ўтирдим, атроф – зимистон, ҳеч нарса кўринмайди... Ўрмон... Ўрмон йўли... Мен учун бу янгилик: олдинги марра, аммо ҳеч қаерда ҳеч ким йўқ. Бир-бир ўқ овози эшитилади. Етиб келдик. Старшина сўради:

– Федосенко қани?

Унга жавоб беришди:

– Улар кеча разведкага кетишганди, тонг-отиб қолди, ўша ерда оқшом тушишини кутиб ётишибди.

Бироқ алоқалари бор экан, алоқа орқали опаси келганини айтишди. Қанақа опам? Сап-сарик дейишди. Опаси қорамангиз эди. Сап-сарик деганларидан кейин қайси «опа»си келганини дарров фаҳмлади. Қандай чиққанини билмайману, бироқ Федосенко кўринди. Қандай учрашганимизни кўрсангиз эди. Қанчалик қувонганимизни...

Бир кун олдида бўлдим, икки кун, кейин қарор қилдим:

– Штабига бориб айт. Сен билан шу ерда қоламан.

У бошлиқнинг олдига кетди. Менинг эса дамим ичимга тушиб ўтирибман: йигирма тўрт соат ичида туёғини шикиллатсин деб қолишса-чи? Ахир бу ер фронт бўлса, тушунарли-ку. Бир пайт қарасам, ертўламингизга бошлиқлар: майор, полковник келишяпти. Ҳаммаси қўл бериб сўрашишди. Кейин ертўлада ўтириб, арокдан ичдик, ҳамма ўз сўзини айтди. Хотин ўз эрини траншеяда топганлиги, қонуний хотини эканлигим, ҳамма ҳужжатларим борлигини айтишди. Бу қандай аёл экан! Кўрсатинг бундай хотинни! Улар чиройли гаплар айтишарди, йиғлашарди. Ўша оқшом бир умр эсимда қолди... Бошқа нима қолди?

Мени санитарка қилиб олишди. У билан бирга разведкаларга борардим. Миномёт отяпти, қарасам — у йиқилди. Тирикми-ўлдими деб ўйлайман? Ўша ерга югурман, миномёт эса тўхтамайди, командир бақиради:

— Эси паст хотин, қаерга чопяпсан!!

Ёнига келсам — тирик... Тирик!

Днепр ёнида ой шуъласида менга Қизил Байроқ орденини беришди. Эртасига эса эрим оғир жароҳат олди. Биз бирга югурдик, шундай ботқоқликдан бирга кечиб ўтдик, бирга эмаклар ўтдик. Пулемётлар тинмай отарди, биз эса тинмай олға боравардик. Шунда бўксасидан ўк еди. Ёрувчи ўк жароҳат етказди. Бойлаб кўринг-чи, ахир думба-ку. Ҳаммаси йиртилиб кетди, ичига тупроқ, лой — ҳаммаси тушди. Қуршовни ёриб чиқаётгандик. Ярадорларни олиб чиқадиган жой йўқ, дори-дармонларим ҳам тугаган. Биргина умидим бор — ёриб чиқамиз.

Қуршовни ёриб чиққанамизда, эримни госпиталгача ўзим кузатиб бордим. Мен уни олиб боргунимча, қон зарарланиб бўлган эди. Янги йил кунини... Қирқ тўртинчи йил келаётганди... У ўляпти... Буни тушуниб турибман... У бир неча бор мукофотланганди, ҳамма орденларини олиб, унинг олдига қўйдим. Айни шифокор текшираётган маҳал. Врач олдимга келиб:

— Бу ердан кетишингиз керак. У ўлди, — деди.

Мен эса:

– Жим, у хали тирик, – деб жавоб бердим.

Шу-он-эрим кўзларини очиб, сўради:

– Шифт хаворанг бўлиб-қолибдими?

Мен шифтга қарадим:

– Йўқ, хаворанг эмас. Вася, шифт оппок. – Унга эса хаворанг бўлиб кўринарди.

Палатадоши унга шундай деди:

– Федосенко, агар тирик қолсанг, хотинингни бошингда кўтариб юришинг керак.

– Шундоқ ҳам кўтариб юраман, – деб жавоб берди эрим.

Билмадим, умри поёнига етганини сезган бўлса керак, чунки қўлларимни ушлаб ўзига тортди ва ўпиб кўйди. Сўнгги бор ўпаётгандек:

– Люба, ҳамма Янги йилни кутса-ю, биз иккимиз бу ерда ўтирсак... Бироқ афсусланма, хали ҳаммаси олдимизда...

Бир неча соатгина умри қолганида... Ўша кўнгилсиз ходиса рўй берди – чойшабларини алмаштиришга тўғри келди... Тагига тоза чойшаб ёйиб, ярасини боғладим, бошини ёстиққа тўғрилаш учун бироз кўтаришим керак бўлди, эркак киши-ку, оғир. Уни кўтариб ёстиққа тортяпман, энгашиб олганман, куни битганлигини сезиб турибман, яна бир-икки дақиқа ва тамом... Окшом эди. Соат ўндан ўн беш дақиқа ўтган... Дақиқасигача эслаб қолганман...

Яшагим келмасди, унинг ортидан кетгим келарди... Аммо қорнимда боламизни кўтариб юргандим, фақат шу нарса менга таскин берарди, айрилиқ азобини енгиб ўтишга шу нарса ёрдамлашди. Уни биринчи январь куни кўмдик, ўттиз саккиз кундан сўнг эса ўғлим дунёга келди. Ўғлим қирқ тўртинчи йилги, ҳозир ўзининг ҳам учта боласи бор. Эримнинг исми Василий эди, ўғлим – Василий Васильевич, неварам ҳам Вася... Василий...»

Любовь Фоминична Федосенко, оддий аскар, санитарка

«Ҳар куни кўрардим... Аммо сира кўниколмадим. Ёш, навқирон йигит ўлим билан олишиб ётса... Унга бўса ҳадя қилишга улгуриб қолишни истардим. Шифокор сифатида ёрдам беролмаганимдан кейин, аёл сифатида нимадир қилгим келарди. Ҳеч бўлмаса, табассум ҳадя қилсам. Юзларидан силасам. Қўлларидан ушласам...

Урушдан кейин анча вақт ўтиб, бир киши ёшлигимдаги табассумимни яхши эслаб қолганини айтди. Мен учун у оддий бемор эди, уни ҳатто эслолмадим ҳам. Ўша табассум уни ҳаётга қайтарганлигини, нариги дунёдан тортқилаб келганини айтди... Аёл табассуми...»

Вера Владимировна Шевалдишева, катта лейтенант, жаррох

«Биринчи Беларусь фронтига келдик... Йигирма еттита қиз бола. Эркаклар: «Кир юувчи ҳам эмас, алоқачи ҳам эмас, снайпер қизлар», – деб бизга ҳавас билан қарашарди. «Бундай қизларни илк бор кўриб туришимиз. Эҳ, қандай қизлар-а!» Старшинамиз бизни улуғлаб, шеърлар ёзарди. Ўзи эсимда қолмаса ҳам, маъноси эсимда: уруш баҳор гуллари сингари нозик қалбли қизларнинг ҳаётини синдирмасин.

Фронтга кетаётиб, ҳаммамиз ҳеч кимни севиб қолмаймиз, деб қасам ичганмиз. Тирик қолсак, урушдан сўнг ҳам ҳаммасига улгураемиз. Урушгача эса ҳатто бўса олишга ҳам улгурмагандик.

Биз бу нарсаларга ҳозирги ёш ўғил-қизларга қараганда анча жиддий қарардик. Биз учун ўпишиш бир умрга севиб қолиш билан барабар эди. Урушда севги тақиқланганди, раҳбарият билиб қолса, одатда, севишганлардан бирини бошқа частга ўтказишарди, очикчасига бир-биридан айиришарди. Биз севгимизни бегона кўздан асрардик. Болаларча қасамларимизни буздик... Биз севдик...

Агарда урушда севиб қолмаганимда, тирик қолмас эдим, деб ўйлайман. Севги қутқарарди. У мени ҳам қутқарди...»

Софья Кригель, катта сержант, снайпер

«Севги ҳақида сўраясизми? Ҳақиқатни айтишдан кўркмайман... Мен пәпәже бўлганман, кенгайтмаси — «походно-полевая жена», яъни йўл-йўлакай хотин. Урушдаги хотин. Иккинчи хотин, ноқонуний.

Биринчиси — батальон командири...

Уни севмасдим. Яхши инсон эди, лекин уни севмасдим. Унинг ертўласига бир неча ойдан кейин бордим. Қаерга ҳам борардим? Атрофимда нуқул эркаклар, ҳаммадан кўркиб юргандан кўра, биттаси билан яшаганим маъқул. Жангдан кейин жангдан-да кўрқинчлироқ. Айниқса, дам олиш пайтларида, қайта тузишга жўнатишганда. Отишма пайтида, ўқ еганларида: «Синглим! Синглим!», жангдан кейин эса ҳаммаси сени пойлаб туради... Ертўладан кечаси чиқолмайсан... Буни бошқа қизлар айтганми, ёки ор қилишдими? Уялган бўлишса керак... айтишмаган. Мағрурлик! Ҳаммаси ўлишни истамасликдан келиб чиқади. Ёшгина бўлиб ўлиб кетавериш алам қилади... Унинг устига, эркаклар учун тўрт йил аёлсиз юриш ҳам қийин... Бизнинг замонамизда ишратхоналар бўлмасди, дорилар ҳам беришмасди. Балки бошқа жойларда буни қандайдир назорат қилишгандир. Аммо бизда йўқ. Тўрт йил... Командирларда сал имтиёз бўларди, оддий аскарда эса йўқ. Интизом. Аммо бу ҳақда гапиришмайди... Мумкин эмас...

Йўқ... Мен, масалан, батальонимизда биттагина қиз эдим, умумий ертўлада яшардим. Эркаклар билан бирга. Менга алоҳида жой беришди. Аммо уни алоҳида деб бўладими, ертўла бор-йўғи олти метр бўлса.

Кечаси уйғониб кетардим, бирининг юзига, иккинчисининг қўлига урардим. Яралашиб госпиталга тушиб қолганимда ҳам, кечаси билан қўлларим билан кимни-

дир хайдаб чиқардим. Энага: «Сенга нима бўлди?» — деб мени уйғотарди. Дардингни кимга айтасан?

Биринчи командир минадан портлаб ўлди.

Иккинчи батальон командири...

Уни севардим. У билан жангга борардим, ёнида бўлгим келарди. Уни севардим, унинг суюкли хотини ва иккита боласи бор эди. Менга уларнинг суратларини кўрсатган. Агар тирик қолса, урушдан сўнг уларнинг олдига, Калугага қайтишини билардим. Нима бўпти? Шундай бахтли онларни бошимиздан кечирдик! Жуда бахтиёр эдик! Мана, жангдан қайтдик... Қаттиқ жанг бўлган... Биз эса тирик қолдик. Мен билан кечирган лаҳзалари бошқа ҳеч ким билан такрорланмайди! Ҳеч қачон! Буни билардим... Менсиз бахтли бўлмаслигини билардим. Иккаламиз урушда бахтиёр бўлгандек ҳеч ким билан бахтиёр бўлолмайди. Бўлолмайди... Ҳеч қачон!

Урушнинг охирига келиб ҳомиладор бўлиб қолдим. Бирга бўлишни жуда хоҳлардим... Аммо қизимизни ўзим катта қилдим, у ёрдам бермади. Бир тийин ҳам жўнатмади. На совға, на бир мактуб, на бир-икки оғиз табрик сўзи. Уруш тугади-ю, муҳаббатимиз ҳам якун топди. Қўшиқ сингари... Қонуний хотини, болалари олдига қайтди. Эсдалик сифатида расмини қолдирди. Мен эса уруш тугадини истамасдим... Буни айтишга ҳам кўрқаман... Қалбимни очишга кўрқаман... Мен — телбаман. Севардим! Уруш билан бирга муҳаббатимиз ҳам тугадини билардим. Унинг муҳаббати... У билан бирга ҳис этган туйғуларим учун, у билан кечган тотли онлар учун ундан миннатдорман. Уни бир умр севдим, йиллар давомида муҳаббатимни қалбимда асраб келдим. Энди қаридим, ёлгон гапиришдан нима фойда.

Ҳа, бир умр севдим! Бундан афсусланмайман.

Қизим доим мени койирди: «Ойи, нега уни ҳалиям севасиз?» Мен барибир севавераман... Яқинда вафот этганини эшитдим. Роса йиғладим. Шуни деб ҳатто қизим билан орамиз бузилди: «Нега йиғлайсиз? Сиз учун

аллақачон ўлган». Мен уни ҳозир ҳам севаман. Урушни ҳаётимнинг энг бахтли онлари сифатида эслайман, мен у-ерда бахтиёр эдим...

Фақат, илтимос, фамилиямни кўрсатманг. Қизим учун...»

Софья К-вич, санинструктор

«Урушда...

Мени частга олиб келишди... Олдинги маррага. Командир шундай сўзлар билан кутиб олди: «Илтимос, телпагингизни ечинг». Ҳайрон бўлдим... Ечдим... Военкоматда сочимизни ўфил бола қилиб олишарди, аммо ҳарбий лагерларда бўлиб, фронтга келгунимизча сочим бироз ўсганди. Жингалак бўлиб қолганди. Майда кўнғирок сочлар... Ҳозир қаридим... Сочимнинг кўнғироклиги ҳам билинмайди... У пайтда бошқача эди. У менга тикилиб турди-да, кейин: «Аёл кишини кўрмаганимга икки йил бўлди. Бир кўрай дегандим», – деди.

Урушдан кейин...

Коммунал уйда турардим. Ҳамма қўшниларимнинг эри бор, мени масхара қилишарди, устимдан кулишарди: «Ха-ха-а... Эркаклар билан урушда нималар қилганингни айтиб бер-чи...» Картошка қайнаётган қозонимга сирка кўйиб қўйишарди. Бир қошиқ туз солиб юборишарди... Ха-ха-а...

Командирим армиядан қайтди. Ёнимга келди, биз турмуш курдик.

ЗАГСдан ўтиб кўя қолдик. Тўй ҳам қилмадик. Бир йилдан кейин мени ташлаб кетди. Фабрикамиз ошхонаси мудирига уйланди. «Унинг устидан атирупанинг иси келади, сендан эса пайтава ва этик хиди анқийди», – деди.

Шундан бери ёлғиз яшайман. Бу ёруғ оламда ҳеч кимим йўқ. Келганинг учун раҳмат...»

Екатерина Никитична Санникова, сержант, ўқчи

«Эрим... Яхшиям ҳозир йўқ, ишда. Менга қатъий тайинлади...

Севги тарихимизни ҳикоя қилишни ёқтиришимни яхши билади... Бир кечада бинтлардан никоҳ қўйлагини тикиб олганман. Ўзим тикканман. Қизлар билан бир ой бинт йиққанмиз. Мукофот бинтлари... Ҳақиқий тўй либосим бўлган! Эсдаликка суратга ҳам тушганмиз: мен ўша никоҳ қўйлагидаман, оёғимда этик. Этик кўринмайди, этикдалигим эсимда қолган, холос. Белбоғни эса эски пилоткамдан ясаб олдим... Ажабтовур белбоғ бўлди. Эҳ, нималарни айтяпман... Яна эски гапларни гапиряпман... Эрим севги ҳақида умуман гапирма, фақат урушни айтиб бер, деб тайинлаган. У жуда қаттиққўл. Харитадан ўргатди... Қайси фронт қаерда бўлганини икки кун ўргатди... Частимизни кўрсатди... Ҳозир оволай, ҳаммасини ёзиб олганман. Ўқиб бераман...

Нега куласан? Қандай чиройли кулишингни қара. Мен ҳам кулардим... Мендан тарихчи чиқадими? Яхши-си, сенга бинтлардан тикилган қўйлак кийган суратимни кўрсатаман.

Ўша суратда ўзимга ўзим бирам ёқиб кетаманки... оппоқ қўйлақда...»

*Анастасия Леонидовна Жардецкая, ефрейтор,
санинструктор*

Даҳшатли сукунат ва йўқолган узук ҳақида

«Қозондан фронтга кетганимда ўн тўққиз ёшда эдим...

Ярим йилдан кейин эса онамга менга йигирма беш-йигирма етти ёш беришаётганини ёзганман.

Ҳар куни кўрқув ва даҳшат ичида. Осколка учаётганда, кимдир терингни шилиб олаётганга ўхшайди. Одамлар ўлади. Ҳар куни, ҳар соат ўлади. Ҳар дақиқада кимдир жон таслим қилаётганга ўхшайди.

Мурдаларни ёпиш учун чойшаб етқиза олмасдик. Ички кийимларида қолдирардик. Палатада даҳшатли су-

кунат хукмрон эди. Бундай сукунатни бошқа ҳеч қаерда учратмаганман. Одам ўлганда, доим тепага қарайди, бошқа-томонга ёки ёнида бўлсанг ҳам сенга қарамайди. Фақат тепага... Шифтга... Нигоҳи осмонга қадалгандай гўё...

Бу дўзахда севги ҳақида бир сўз ҳам эшитмасликка ўзимга сўз берганман. Ишона олмайман. Уруш шунча йил давом этган бўлса, бирорта қўшиқни эслолмайман. Ҳатто ўша пайтларда машхур бўлган «Землянка»ни ҳам эслолмайман. Биронтасини... Уйдан фронтга кетаётганимда, боғимизда гилос гуллаб турганини эслайман, холос. Орқамга қарай-қарай кетдим... Кейин йўлимда ҳам гуллаган боғларни кўрган бўлсам керак, ахир дарахтлар урушда ҳам гуллаган-ку. Аммо кўрганимни эслолмайман... Мактабда шаддод қиз эдим, фронтда эса ҳатто жилмайиб ҳам қўймасдим. Қизлардан биронтаси лабини бўяб, қошини терганлигини кўрсам, бунга чидолмасдим. Буни мутлақо тасаввур қилолмасдим: бу нима деган гап, шундай пайтда кимгадир ёқишни орзу қилиш мумкинми?

Атроф ярадорларга тўла, ҳамма ғам-қайғуга чўмган... Ўликларнинг юзи кўк-сарик тусга кирган. Шундай вазиятда бахт ҳақида қандай ўйлаш мумкин? Ўз иқболнинг ҳақида? Севгини дард билан уйғунлаштиргим келмасди. Бу ҳасрат билан... Бу ерда, бундай вазиятда муҳаббат бир зумда ўлади деб ўйлардим. Тўй-тантанасиз, гўзалликсиз муҳаббатни тасаввур қилолмасдим. Уруш тугасин, ана ундан кейин чиройли ҳаёт бошланади. Муҳаббат ҳам бўлади. Ҳозир эса... Ҳозир — йўқ. Ўлиб қолсам-чи? Мени севган одам азобда қолиши керакми. Шуларни ўйлаб қалбим эзиларди. Мана шундай ўйда юрардим...

Ҳозирги эрим билан фронтда танишганмиз. У менга қалбини очди. Мен эса тинглашни ҳам истамасдим: «Йўқ-йўқ, уруш тугасин, фақат шундагина бу ҳақда гаплашишимиз мумкин бўлади». Бир марта жангдан қайтиб: «Бирон кўйлагинг йўқми? Илтимос, кийиб ол-

гин. Сени кўйлақда кўргим келяпти», — дегани эсимда. Менинг эса гимнастёркадан бўлак ҳеч нарсам йўқ.

Фронтида турмушга чиққан дугонамга ҳам шундай дердим: «Гул совға қилмаса. Орқангдан юрмаса. Дабдурустдан эрга тегсанг. Шу ҳам севги бўлди-ю?» Мен унинг туйғуларини кўллаб-қувватламасдим.

Уруш тўхтади... Бир-биримизга термулиб, уруш туғанига ишонгимиз келмасди. Биз тирик қолдик. Энди чинакамига яшаймиз... Севишамиз... Буларнинг ҳаммаси эсимиздан ҳам чиқиб кетган экан, уқувсиз бўлиб қолгандик. Уйга қайтгач, онам билан кўйлақ тиктиришга бордим. Урушдан кейинги биринчи кўйлагим.

Навбатим келди, мендан сўрашди:

— Бичими қандай бўлсин?

— Билмасам.

— Нима деганингиз? Ательега келиб, қандай кўйлақ тиктиришингизни билмайсизми?

— Билмайман...

Беш йил ичида бирор марта кўйлақ киймаганман. Кўйлақ қандай тикилишини унутибман ҳатто. Қандайдир бурмалар, қандайдир кесмалар... Бели пастда бўлсинми, юқоридами... Буларни тушунмасдим. Пошнали туфли олдим, уларни кийиб хонамнинг у ёғидан бу ёғига юрдим. Кейин ечиб, олиб кўйдим. Туфлини бурчакка кўйиб: «Уларни ҳеч қачон кия олмасам керак...» — деб ўйладим.

Мария Селиверстовна Божок, ҳамшира

«Нимани эсламоқчиман... Мен урушдан ниҳоятда бир латиф туйғуни олиб келдим. Эркаклар бизга қандай ҳайрат ва ҳурмат билан қараганликларини дунёдаги ҳеч бир тилда ифодалаб бўлмайди. Мен улар билан битта ертўлада яшардим, битта ётоқда ётардим, бирга топшириқларга борардим. Даҳшатли совуқда юрагимни, тилимни муз қоплаётганини сезиб, яна бир неча дақиқадан сўнг хушимдан кетишимни англаганимда:

«Миша, пўстинингни ечиб, иситиб кўй», — деб илтимос қилардим. У иситиб: «Энди яхшимисан?» — деб сўрарди. «Яхшиман», — дердим.

Хаётимда бунга ўхшаш ҳолатни бошқа учратмадим. Аммо Ватан хавф остида турганда, шахсий нарсаларга ўрин йўқ эди.

— Севги бўлганми?

— Ҳа, севги бўлган. Уни учратганман... Мени кечиринг, эҳтимол мен ноҳақдирман, лекин қалбан бундай одамларни сира оқламасдим. Мен ҳозир севги билан шуғулланадиган пайт эмас деб ўйлардим. Атрофда ёвузлик ҳукмрон. Нафрат. Менимча, кўпчилик мен каби фикрлаган...

— Урушгача қандай бўлгансиз?

— Куйлашни ёқтирардим. Кўп кулардим. Учувчи бўлишни орзу қилардим. Севги хаёлимга ҳам кириб чиқмасди! У мен учун хаётимнинг мазмуни эмасди. Муҳими — Ватан. Энди эса қанчалик содда бўлган эканмиз деб ўйлаб қоламан...»

Елена Викторовна Кленовская, партизан

«Госпиталда... Ҳаммаси бахтиёр эди. Тирик қолганлари учун беҳад шод эдилар. Йигирма ёшли лейтенант жуда хафа кўринарди. Унинг бир оёғи йўқ.

Аммо ўша кезларда, умумий дард ичида унинг тирик эканлиги катта бахтдек туюларди. Битта оёғи бўлмаса, нима қилибди, муҳими — тирик-ку. Севги ҳам бўлади, уйланади ҳам, ҳаммаси бўлади. Бир оёқсиз қолиш ҳозир даҳшатдек туюлади, бироқ у замонда ҳамма бир оёқда қувончдан сакрарди, сигарет чекарди, куларди. Улар қаҳрамонларимиз, ахир! Нима деяпсиз?!»

— Сиз севганмисиз?

— Албатта, ахир жуда ёш эдик. Янги ярадорлар гуруҳи келиши билан, албатта биронтасини севиб қолардик. Бир дугонам катта лейтенантни севиб қолди. Лейтенантнинг соғ жойи қолмаган. Менга лейтенантини кўрсатди.

Мен ҳам уни севиб қолишга қарор қилдим. Уни олиб кетишаётганда, суратимни сўради. Қайсидир станцияда тушган биттагина суратим бор эди. Унга бераман деб, ўша суратни олдим, кейин хаёлимдан ўтди: бу севги бўлмаса-чи, мен эса унга суратимни бериб юборсам. Уни олиб кетишяпти, унга қўлимни узатдим, қўлимда сурат. Аммо суратни бериб юборишга жазм қилолмадим. Шу билан севги тамом...

Кейин Павлик дегани келди, у ҳам лейтенант. Оғриққа чидолмасди, мен ёстиғининг тагига шоколад қўйиб қўйдим. Урушдан сўнг йигирма йил ўтиб учрашганимизда у дугонам Лилия Дроздовага шоколад учун миннатдорлигини айтди. Лилия эса: «Қанақа шоколад?» – деб ҳайрон бўлди. Шунда бу мен эдим деб тан олдим... У мени ўпиб қўйди...

Йигирма йилдан сўнг ўпиб қўйди...

Светлана Николаевна Любич, сандружиначи

«Бир куни концертдан сўнг... Катта эвакогоспитель... Олдимга бош шифокор келиб, илтимос қилди: «Алоҳида палатада бир оғир ярадор танкчи ётибди. У қимирламай ётибди, эхтимол, сизнинг қўширингиз унга далда берар». Палатага кирдим. Қандайдир мўъжиза туфайли ёнаётган танкдан чиқиб, танаси бошдан-оёқ куйган бу инсонни умрим охиригача унутмайман. Кроватда ётган бу киши қилт этмай ётарди. Юзи қоп-қора, кўзи йўқ. Бўғзимга нимадир тикилиб қолди, бир неча дақиқага ўзимни йўқотиб қўйдим.

Кейин аста куйлай бошладим... Ярадорнинг юзи бироз қимирлаганини кўрдим. У нимадир деб пичирлади. Энгашдим. «Яна куйланг», – деган сўзларини эшитдим. Мен яна ва яна куйладим. Репертуаримдаги бор қўшиқларимни ижро қилдим. Бош шифокор: «Ухлаб қолди, шекилли», – деганидан кейингина тўхтадим...»

Лилия Александровская, артист

«Бир комбат ва Люба Силина деган ҳамширамиз бўларди... Улар бир-бирини жуда севарди! Буни ҳамма биларди... У жангга борса, орқасида Люба борарди... Севгилиси унинг кўз олдида ўлмаса, умрининг сўнги дақиқаларини кўра олмаса, буни ҳеч қачон кечира олмаслигини айтарди. «Бизни бирга ўлдиришсин, — дерди. — Битта снаряд билан». Бирга ўлишни, бирга яшашни исташарди.

Муҳаббатимизнинг бугуни ва эртаси йўқ, унинг фақат бугуни бор эди. Ҳар биримиз шу он севгидан ўртанаётганимизни, бир дақиқадан кейин эса сен ёки севган кишинг йўқ бўлишини билардик. Урушда ҳаммаси тезроқ содир бўларди: ҳаёт ҳам, ўлим ҳам. Бир неча йил ичида бир кишининг ҳаётини бошимиздан кечирдик. Буни ҳеч қачон ҳеч кимга тушунтириб беролмасдим. У ерда вақт ўзгача...

Жанглардан бирида комбат оғир жароҳат олди, Люба эса енгилроқ яраланди, елкасини ўқ сал чизиб ўтди. Комбатни фронт орқасига жўнатишди, Люба эса қолди. У ҳомиладор эди. Севгилиси: «Ота-онамининг олдига бор. Нима бўлганда ҳам, менинг хотинимсан. Ўғилми, қизми фарзандли бўламиз», — деб хат қолдирди.

Кейин Люба менга хат ёзди. Комбатнинг ота-онаси Любани қабул қилишмабди, боласини ҳам тан олишмабди. Комбат эса ҳалок бўлди.

Кўп ҳаракат қилдим... Уникига меҳмонга бормоқчи бўлдим, аммо ҳеч боролмадим.

Биз дугоналар бўлганмиз. Бироқ у узокда турарди — Олтойда. Яқинда эса хат олдим. Люба ҳам оламдан кўз юмибди. Энди ўғли қабрини зиёрат қилишга чақиряпти...

Бормоқчиман...»

*Ница Леонидовна Михай, катта
сержант, ҳамшира*

«Галаба куни...

Анъанавий учрашувга йиғилдик. Меҳмонхонадан чиқаётганимда, қизлар менга:

– Қаерда эдинг, Лиля? Роса йиғладик, – деб қолишди.

Бир козоқ киши уларнинг олдига келиб, сўрабди:

– Қизлар, қаердансизлар? Қайси госпиталдан?

– Кимни қидиряпсиз?

– Мен ҳар йили бу ерга келиб, бир ҳамшира қизни кидираман. У мени ҳаётга қайтарди. Уни севиб қолдим. Уни топмоқчиман.

Қизларим ҳазиллашиб:

– Қизлиги қолибдими, кампир денг.

– Йўқ...

– Хотинингиз бордир? Болалар?

– Невараларим бор, болаларим бор, хотиним бор.

Қалбимни йўқотдим... Қалбим йўқ...

Қизлар менга айтиб беришди. Кейин ўша козоқ бола эмасмикан деб эсладик.

... Ёш козоқ йиғитни олиб келишди. Ҳали гўдак дейсиз. Уни операция қилдик. Ичаклари етти ёки саккиз жойидан тешилган, яшашига умид йўқ эди. Ҳаётга қизиқиши сўнган. Унга дарров меҳрим тушди. Сал бўшаб қолсам, олдига кириб ўтардим: «Ишларинг яхшими?» – деб ҳолаҳвол сўрардим. Ўзим томирига укол қилиб, ҳароратини ўлчаб, чикиб кетардим. У тирик қолди. Соғая бошлади. Биз ярадорларни кўп ҳам ушлаб ўтирмасдик, чунки олдинги маррада эдик. Шошилинич ёрдам кўрсатиб, ажал чангалидан тортиб олардик-да, бошқаларга узатиб юборардик.

Уни навбатдаги партия билан олиб кетишлари керак бўлди.

Замбилда ётибди, ҳамширалар мени чақираётганини айтишди.

– Синглим, менга қараб юборинг.

– Нима бўлди? Бирон нима керакми? Ҳаммаси жойида. Сени фронт ортига жўнатишяпти. Ҳаммаси яхши бўлади. Энди ўлмайсан.

У эса:

– Сендан илтимос, мен ёлғиз фарзандман. Сен мени куткардинг, – деб менга совға беряпти. Жажжи узук.

Мен узук такмасдим. Негадир жиним суймасди. Совғасини рад этдим:

– Йўк. Ололмайман.

У ол деб ялинади. Ярадорлар ҳам уни қўллаб-қувватлаб кетишди.

– Олақолинг, чин кўнгилдан беряпти-ку.

– Ахир, бу менинг бурчим-ку, тушуняпсизларми?

Хуллас, кўндиришди. Бирок узукни кейин йўқотиб қўйдим. У менга сал каттароқ эди, бир марта машинада кетаётганимда ухлаб қолибман, машина бир силтаганда, кўлимдан узугим тушиб кетди. Роса ачиндим.

– Ўша кишини топдингизми?

– Биз қайта учрашмадик. Ўшам-йўқми, билолмадим. Бирок уни кун бўйи қизлар билан изладик.

... Қирк олтинчи йилда уйга келдим. Мендан: «Ҳарбий кийимда юрасанми ёки оддийдами?» – деб сўрашди. Албатта, ҳарбий кийимда, дедим. Ечишни ўйлаб ҳам кўрмайман. Оқшом офицерлар уйига рақсга бордим. Сизга ҳозир ҳарбий қизларга қандай муносабатда бўлишганини айтиб бераман.

Мен туфли, кўйлак кийиб, шинель билан этигимни гардеробга топширдим.

Ёнимга бир ҳарбий келиб, мени рақсга таклиф қилди.

– Сиз, бу ерлик бўлмасангиз керак. Жуда зиёли қиз кўринасиз, – деди.

Бутун оқшом ёнимдан кетмади. Сира қўйиб юбормасди. Рақс тугади, менга қараб:

– Рақамингизни беринг, – деди.

Мендан илгарилаб кетди. Гардеробда эса унга шинель билан этигимни тутқазишди.

– Бу меники эмас...

Мен келиб:

– Йўк, бу меники, – дедим.

– Аммо менга фронтда бўлганингизни айтмадингиз-ку, – деди.

– Сўрасангиз айтаман-да.

У ўнғайсизланиб қолди. Кўзларимга қарай олмади. Ўзи эса яқиндагина урушдан қайтган...

– Нега ҳайрон бўлиб қолдингиз?

– Сизни армияда бўлган деб сира тасаввур қилмагандим. Тушуняпсизми, фронтда бўлган аёл...

– Бир ўзим бўлганимга ҳайрон бўляпсизми? Эрсиз, иккиқат ҳам эмасман? Эгнимдаги пахта камзул эмас, «Казбек» сигаретини тутатиб, бўралаб сўкмаётганим сизни ҳайрон қолдирыптими?

Мени кузатишига рухсат бермадим.

Фронтда бўлганимдан, Ватанимни душманлардан ҳимоя қилганимдан доим фахрланганман...»

Лилия Михайловна Бутко, жарроҳлик ҳамшираси

«Илк бўсам...

Кичик лейтенант Николай Белохвостик... Вой, қизариб кетганимга қаранг, энди буви бўлдим-ку. У пайтда ёш эдик. Ўйлардимки... Ишонардимки... Мен... уни севишимни ҳеч ким билмайди, деб ўйлардим. Буни ҳатто дугоналаримга ҳам айтмаганман. Уни қаттиқ севадим. У менинг биринчи муҳаббатим эди... Эҳтимол, ягона муҳаббатим ҳам у бўлгандир? Ким билади дейсиз... Ротадагилар билмайди деб ўйлардим. Ҳеч кимни бу даражада яхши кўрмагандим! Бир-иккитаси ёқиб қоларди, аммо барибир унчалик эмас. У эса...

Мен куни билан у ҳақда ўйлардим, бир дақиқага ҳам уни унутмасдим. Бу ҳақиқий муҳаббат эди. Буни ичичимдан ҳис қилардим... Қаранг, қизариб кетдим...

Уни дафн этдик... Плаш-палаткада ётибди, ҳозиргина оламдан кўз юмди. Немислар отишни тўхтатмаяпти. Тезда кўмиш керак... Ҳозирнинг ўзида... Қари қайин дарахтларини топдик, эмандан узокроқ жойлашганини

танлаб олдик. Энг каттасини. Унинг ёнига кўмдик... Мен кейинчалик қайтиб келиш учун жойларни яхшилаб эслаб қолишга уринардим. Кишлоқ тугаган жой, йўл иккига ажралган ер... Аммо қандай эслаб қоламан? Кўз ўнгимизда қайинларнинг бири ёнаётган бўлса, қандай эслаб қоламан... Қандай? Хайрлаша бошладик... Менга: «Сен – биринчисан», – дейишди. Юрагим дуккилаб кетди, ҳаммасини тушундим... Демак, ҳаммага муҳаббатим аён экан-да. Ҳамма билар экан-да...

Миямга бир фикр келди: эҳтимол, у ҳам билгандир? Мана... У ётибди... Ҳозир уни тупроққа беришади...

Кўмишади. Устидан тупроқ тортишади... Аммо эҳтимол, у ҳам билгандир деган фикр мени жуда хурсанд қилди. Мен ҳам унга ёққан бўлсам-чи? Худди у тирикдай ва ўрнидан туриб менга бирон сўз дейдигандай... Янги йил байрамига менга немислар шоколади совға қилгани эсимга тушди. Уни бир ой емай, чўнтагимга солиб юрдим.

Бутун умр шуни эслаб юраман... Ўша дамни... Бомбалар портлайди... У... Плаш-палаткада ётибди... Ўша он... Мен эса хурсандман... Унга қараб, ич-ичимдан севинаман.

Эси йўқ қиз. Балки муҳаббатим ҳақида билгандир деган фикрга хурсандман...

Унга яқинлашиб, ўпдим. Унгача бирон марта эркак кишини ўпмагандим... У биринчиси бўлган...»

Любовь Михайловна Гроздь, санинструктор

Якка ўқ ва якка инсон ҳақида

«Менинг тақдирим ўзгача... Мени дуо қутқарди. Қизим учун ҳам дуо қиламан...

Онамнинг мақоли эсимда. Она: «Ўқ – дайди, тақдир – бешафқат», – дерди. Нима фалокат рўй берса, шу мақолни такрорлардилар. Ўқ битта, одам жони ҳам битта, ўқ хоҳлаган жойига учади, тақдир эса ин-

сонни ўз ногорасига ўйнатади. У ердан бу ерга олиб уради.

Инсон патдек гап, чумчуқнинг пати. Олдинда сени нима кутаётганини билиб бўлмайди. Биз бунга қодир эмасмиз... Бу синоатни ечишга ожизмиз. Урушдан қайтаётганимизда бир лўлига фол очирдим. Станцияда олдимга келди, четроққа чиқариб, фол очди... Боқий севги ваъда қилди... Қўлимда немис соати бор эди, шу боқий севгини башорат қилгани учун, уни ечиб фолбинга тутқаздим. Унга ишондим.

Энди эса ўша муҳаббатимни эслаб кўз ёшларимга чўмиламан...

Урушга шўх-шодон отландик. Комсомолларча. Ҳамма билан бирга. Юк вагонларида борардик, вагон сиртига қора мазут билан: «Қирқта одам – саккизта от», – деб ёзиб қўйишган. Биз эса юзга яқин киши чиқиб олганмиз.

Снайпер бўлдим. Алоқачи ҳам бўлишим мумкин эди, фойдали касб – урушда ҳам, тинч ҳаётда ҳам. Аёллар касби. Бироқ отасизлар дейишдими, демак отамиз. Яхши отардим. Иккита Шухрат орденим, тўртта медалим бор. Бу уч йил ичида олганларим.

Бизга Галаба деб эълон қилишди! Галаба!! Илк туйғумни хотирлайман. Бу, албатта, қувонч. Шу заҳотиёқ – ҳадик! Саросима! Саросима! У ёрига қандай яшайман? Отам Сталинград остонасида ҳалок бўлган. Иккита акам урушнинг илк кунлариёқ дараксиз кетган.

Онам иккаламиз қолганмиз. Иккита аёл. Қандай яшаймиз? Ҳамма қизларимиз ўйланиб қолишди...

Кечкурун ертўлага йиғилиб оламиз... Ҳаётимиз энди бошлангани ҳақида гаплашардик. Қалбимизни ҳам қувонч, ҳам кўрқув эгаллаган. Олдин ўлишдан кўрққан бўлсак, энди яшашга кўрқардик... Бирдай кўрқинчли эди. Рости! Гапирамиз-гапирамиз, кейин бирдан ҳамма жим бўлиб қолади.

Турмушга чиқамизми, йўқми? Севиб эрга тегамизми, ё йўқми? Мойчечак баргларида фол очардик... Дарёга

гулчамбар ташлардик, шам эритардик... Бир қишлоқда бизга яхши фолбин бор дейишди. Ҳамма унинг олди-га югурди, ҳатто бир-иккита офицерларимиз ҳам борди. Қизлардан биронтаси қолмай борди. Сувда, қўлга қараб фол очаркан. Яна бир шарманкачида ҳам ўралган қоғозчаларни тортардик. Тақдиримиз ёзилган қоғозчалар. Менга доим бахтли қоғоз тушарди... Қани ўша бахтим?

Ватан бизларни қандай кутиб олди? Йиғламай эслолмайман... Қирқ йил ўтди, аммо эсласам ҳамон титроқ босади. Эркаклар индамасди, аёллар эса... Улар юзимизга қараб: «Урушда нима қилганларингни яхши биламиз! Эркакларимизга кўз сузиб юргансизлар. Фронт қанжиқлари... Ҳарбий фоҳишалар...» Оғзига келганини айтиб, ҳақорат қилишарди... Рус тили жуда бой тил...

Ракслардан чиққанимизда, бир йигит кузатиб қўйди. Бирдан ўзимни ёмон ҳис қилдим, юрагим дук-дук ура бошлади. Сал юриб, қорга чўккалайман. «Сенга нима бўлди?» – «Ҳеч нарса. Ўйнайвериб, ҳансираб қолибман, шекилли». Иккита жароҳатим асорати. Улар урушдан мерос... Ипақдек мулойим бўлишга ўрганишимиз керак эди. Нозик ва назокатли бўлишимиз керак эди. Оёқларимиз қирқинчи ўлчамдаги этик киявериби қотиб қолган. Кимдир мени кучоклашига ўрганмаганман. Ўзим учун ўзим жавоб беришга кўникиб қолганман. Ширин сўзларни кутардим, аммо уларни тушунмасдим. Улар менга ёш боланинг гапидай туюларди. Фронтда эркакларнинг орасида бўралаб сўкиниш урф бўлган. Унга ўрганиб қолганман. Дугонам кутубхонада ишларди. У менга: «Шеър ўқи. Есенинни ўқи», – деб маслаҳат берарди.

Тезда турмушга чиқдим. Бир йилдан сўнг. Заводдаги муҳандисга турмушга чиқдим. Муҳаббатни орзу қилардим. Уйим-жойим, оилам бўлишини истардим. Уйда чақалоқ иси келишини хоҳлардим. Биринчи тагликларни ҳидлаб-ҳидлаб тўймасдим. Бахт ифори... Аёллик бахти... Урушда аёллар ҳиди йўқ, ҳаммаси эркакларники. Урушнинг ҳиди эркакча.

Иккита болам бор... Бир ўғил, бир қиз. Тўнғичим ўғил. Ақлли, одобли бола. У институтни тамомлаган. Архитектор. Қизим эса... Қизалогим... Беш ёшида юрди, «ойи» деган биринчи сўзни етти ёшида базўр айтди. У ҳозир ҳам «ойи» эмас, «уйи», «дада» эмас, «дуди» деб талаффуз қилади. У... Ҳозиргача ишонгим келмайди, ҳаммаси ёлғондек туюлади. Қандайдир хато. У жиннихонада... Қирқ йилдан бери ўша ерда. Нафақага чиққанимдан бери, ҳар куни унинг олдига бораман. Менинг ёзгим...

Ҳар йили биринчи сентябрь куни унга янги алифбо китобини сотиб оламан. Куни билан алифбо ўқиймиз. Баъзан унинг олдидан қайтаётганимда, ўқишни ва ёзишни эсимдан чиқаргандай бўламан. Сўзлашни ҳам. Уларнинг кераги ҳам йўқдек. Энди уларнинг нима кераги бор?

Мен жазоландим... Аммо нима учун? Балки ўлдирганим учундир? Шундай ўйлар ҳам келади баъзида... Қариликда вақтинг кўп бўларкан... Ўйлаб ўйимга етолмайман. Саҳар туриб, тиз чўкаман. Деразага қараб, Худодан сўрайман... Ҳамманинг гуноҳини сўрайман... Эримдан хафа эмасман, уни аллақачон кечирганман. Қиз туғдим... У бизга қарадио... Бироз ёнимизда бўлди, кейин кетди. Кетар чоғида, алам билан: «Эс-хушли хотин бўлганимда, урушга борармидинг? Отишни ўрганармидинг? Шунинг учун болани ҳам эплаб тўролмадинг», — деди. Худодан унинг ҳам гуноҳларини кечиришини сўрайман...

Балки у ҳақдир? Шундай хаёллар ҳам келади баъзида... Менинг гуноҳим...

Ватанимни севардим, ҳаммадан ортиқ. Севар эдим... Ҳозир буни кимга ҳам айта оламан? Қизимга... Ёлғиз қизимга... Урушни хотирлайман, у эса унга эртақ айтиб беряпман деб ўйлайди. Болалар эртақларини. Қўрқинчли болалар эртақлари...

Фамилиямни ёзманг. Керак эмас...»

Клавдия С-ва, снайпер

«НҲҲОТДЕК КАРТОШКА ҲАҚИДА...»

Яна бир уруш бўлган...

Бу урушда ҳеч ким харитада нейтрал ҳудуд ва фронт чизикларини белгиламаган. Ҳеч ким у ердаги аскарлар, куролланганлар сонини билмасди. У ерда зенит қурилмалари, пулемёт, эски ов милтиқларидан отишган. Бу ерда дам олишга вақт ажратилмас, генераллар хужуми ҳам йўқ. Ҳамма ўзича жанг қиларди. Ёлғизликда жон берарди. Қўшин – дивизия, батальон, рота эмас, балки халқ – партизанлар ва яширин гуруҳ аъзолари: эркак-аёл, ёш-қари жанг қиларди. Толстой бу кўп қиёфали тўлқинни «Халқ уруши калтаги» ва «ватанпарварликнинг яширин кўриниши» деб атаган, Гитлер (Наполеон ҳам) эса ўз генералларига: «Россия қоидаларни бузиб жанг қилади», – деб нолиган.

Бу урушда энг даҳшатлиси ўлиш эмас. Ундан даҳшатлироқ нарса бор... Фронтда атрофида оила аъзолари – хотини, бола-чақаси, ота-онаси бўлган аскарни тасаввур қилиб кўрайлик. Ҳар дақиқа уларни ҳам қурбон қилишга тайёр туриш керак. Жасоратнинг хонлик каби гувоҳлари ҳар доим ҳам бўлавермаган.

Қишлоқларимизда Галаба куни хурсанд бўлишмайди – йиғлашади. Кўп йиғлашади. Соғинишади.

«Жуда кўрқардим... Бутун уруғ-аймоғимни қора ерга бердим, урушда руҳимни ҳам дафн қилдим». (В.Г. Андросик, яширин гуруҳ аъзоси)

Пичирлаб гапира бошлашади, хикоя охирига келиб деярли ҳаммаси уввос тортишади.

«Мен – гувоҳман...

Партизанлик отрядимиз командири хақида айтиб бераман... Фамилиясини ёзманг, чунки қариндошлари хали тирик. Бунни ўқиш уларга осон бўлмайди...

Алоқачилар отрядига шум хабар келтиришди: командир оиласини — хотини, иккита кичкина қизчаси ва кампир онасини гестапога олиб кетишди. Ҳамма ёққа эълон ёзиб қўйишган; варақалар тарқатишяпти: агар командир таслим бўлмаса, оиласини қириб ташлашади. Ўйлаб олиш учун икки кун муҳлат берилган.

Полициялар қишлоқ оралаб юриб, одамлар орасида ташвиқот олиб борарди: қизил командирлар ҳатто ўз болаларини ҳам аяшмайди. Улар инсон эмас, махлук. Улар учун муқаддас тушунчанинг ўзи йўқ.

Ўрмон устида самолётлардан варақаларни ташлашарди... Командир таслим бўлмоқчи бўлди, ўзини отиб ташламоқчи бўлди. Уни асло ёлғиз қолдиришмади. Уни кузатиб юришди. Ўз жонига қасд қилиши мумкин эди...

Москва билан боғландик. Вазиятни тушунтирдик. Кўрсатма берилди... Шу куниёқ отрядда партия йиғилишини ўтказдик. Йиғилиш аъзолари немислар ноғорасига ўйнамаймиз, деб қарор қабул қилди. Командир коммунист сифатида партия интизомига бўйсунди...

Икки кундан кейин шаҳарга разведкачиларимизни жўнатдик. Улар даҳшатли хабар олиб келишди: бутун оилани осибди. Командир биринчи жангдаёқ ҳалок бўлди... Қандайдир ғайритабиий ўлим.

Тасодифий. Менимча, у ўлишни истаган...

Сўз ўрнига кўзёш оқади... бунни айтиш керак деб қандай ўзимни ишонтира оламан? Қандай ишона оламан... Одамлар юрак-бағирларини эзиб, мени тинглашни эмас, тинч-тотув яшашни истайдилар...» (В. Коротаева, партизан).

Мен ҳам ўзимга олға бориш лозимлигини уқтираман...

Саватдаги мина ва юмшоқ ўйинчоқ ҳақида

«Мен тоншириқни бажардим... Шаҳарчада қололмасдим, шунинг учун отрядга кирдим. Бир неча кундан кейин онамни гестапога олиб кетишди. Акам қочишга улгурибди, онамни эса олиб кетишди. Уни роса қийноққа солиб, қизи қаердалигини билиб олишмоқчи бўлишган. Онам у ерда икки йил бўлган. Фашистлар операцияга отланганда икки йил мунтазам равишда онамни бошқа аёлларга қўшиб олдиларида олиб юришган... Улар партизанлар қўйган миналардан қўрқишарди, шунинг учун доим олдиларида маҳаллий аҳолини ҳайдаб юришган — агар мина бўлса, бу одамлар ўлади, немис аскарлари эса тирик қолади. Жонли қалқон... Онамни ҳам икки йил қалқон қилиб олиб юришган...

Пистирмада ўтирганимизда олдимизда аёллар гуруҳи пайдо бўлган ҳолатлар кўп бўлган. Орқасидан немис аскарлари кўринарди. Яқинроқ келишганда, орасида онанг борлигини кўрасан. Энг даҳшатлиси — командирнинг оғзидан «Ўт очинг» деган буйруқни эшитиш. Ҳамма ҳадик билан шу буйруқни кутади, чунки бири «ана униси менинг онам» деса, бошқаси «буниси менинг опам» дейди, яна бири ўз жигарбандини таниб қолади... Онам доим оқ рўмолча олиб юрардилар. У новча аёл бўлган, уни доим биринчи бўлиб таниб олишарди. Баъзан ўзим кўролмайд қолсам, менга «онанг келяпти...» деб етказишарди.

Отиш буйруғи берилса, отардик. Қаерга отаётганимни ўзим ҳам билмасдим. Калламда бир фикр айланади: оқ рўмолчани кўздан қочирмасайдим, тирикмикан, йиқилмадимикан? Оппоқ рўмолча... Ҳамма тум-тарақай қочади, ерга ётиб қолади, онам тирикми-ўликми, билмасдим. Икки кун ўзимга келолмай юрардим. Кейин шаҳарчадан онамнинг дарагини эшитиб, сал ўзимга келардим.

Онам тирик. Яшашга умидим бор. Келгуси сафаргача шундай. Ҳозир буни кўтара олмаган бўлардим

деб ўйлайман... Аммо мен улардан нафратланардим... Нафратим менга куч берарди... Ҳозиргача қулогимда қудуққа ташланаётган бола чинқириғи янграйди. Бундай чинқирикни эшитганмисиз? Пастга учиб тушаётган бола қичқириғи, овози ер қаъридан, нариги дунёдан келаётгандек бўлади. Бу бола овози эмас, умуман, одам овози эмас... Арралаб ташланган ёш йигитчани кўришчи... Бизнинг партизан... Шуларни кўргандан кейин топшириққа чиққанда, юрак бир нарсани амр қилади: ўлдириш, қанча кўп бўлса шунча яхши, энг даҳшатли усул билан қийноққа солиш. Асирга тушган немисларни кўрганимда, ҳар бирини бўғзидан олгим келарди. Қўлларим билан бўғиб ташлагим, тишларим билан ғажиб ташлагим келарди. Уларни ўлдирмаган бўлардим, бу улар учун жуда осон ўлим. Қурол билан, винтовка билан отмаган бўлардим...

Чекиниш олдидан, қирқ учинчи йили фашистлар онамни отиб ташладилар... Онам шундай аёл эдики, у ўзи бизни дуо билан йўлга чиқариб солган:

– Болаларим, боринглар, сизлар яшашинглар керак. Шунчаки ўлиб кетавериш керак эмас.

Онам баландпарвоз сўзларни ишлатмас, у оддий, аёлларча сўзларни топа оларди. Яшашимизни, ўқишимизни истарди. Айниқса, ўқишимизни.

У билан битта камерада ётган аёлларнинг айтишича, ҳар гал уни олиб кетишаётганда, улардан илтимос қиларкан:

– Опалар, сингиллар, бир нарсани сўрайман: ўлсам, болаларимга ёрдам беринг!

Урушдан кейин ўша аёллардан биттаси мени ўз оиласига олди. Ўзининг ҳам иккита боласи бор. Уйимизни фашистлар ёқиб юборишди, укам партизанликда ҳалок бўлди, онамни отиб ташлашди, отам фронтда. Урушдан ярадор, касалманд бўлиб қайтди. Отам ҳам кўп яшамади. Мана шундай қилиб, бутун оиладан биттагина мен қолдим. Аёл ўзи ҳам ночорликда яшарди, яна иккита

боласи ҳам бор. Бирон жойга кетиб қолгим келарди. У эса йиғлаб, қўйиб юборгиси келмасди.

Онамни отиб ташлаганларини эшитганимда, эсдан оғиб қолай дедим. Ўзимни қўярга жой тополмасдим. Юрагим тилка-пора бўлди. Мен боришим керак... Уни топишим керак... Уларни отиб ташлагандан кейин, устиларига тупроқ тортиб, оғир машиналар билан текислаб ташлашганди... Танкларга қарши қазилган катта жарликда... Менга онам қайси жойда турганлигини тахминан кўрсатишди, югуриб бориб ўша ерни қазий бошладим. Тупроқни кавлаб, қўлларим билан мурдаларни ўғирардим. Онамни қўлларидаги узукларидан танидим... Узукни кўриб, бўғзимдан дашхатли қичқирик чиқди. У ёғини эслолмайман. Ҳеч нарсани эслолмайман. Қандайдир аёллар онамни чиқариб олишди, консерва қутиси билан ювиб, кўмишди. Ўша кутини ҳозиргача сақлаб келаман.

Баъзан кечалари уйқум қочиб онам мени деб ўлди деб ўйлайман. Йўқ, мени деб эмас... Агар яқинларим учун хавотир олиб, курашишга бормаганимда, агар бошқалар ҳам шу йўлни тутганларида, ҳозир қўлимиздаги нарсалар бўлмасди. Аммо ўзингни ишонтира олиш... унутиш мушкул... Онам олд қаторда боради... Буйруқ берилади... Онам пайдо бўлган томон ўқ узаман... Унинг оппоқ рўмолчаси... Бу билан яшаш қанчалик азоб эканлигини ҳеч қачон тушунмайсизлар. Қанча кўп вақт ўтса, шунча қийин. Баъзан ярим кеча деразанг тагида беғубор кулги ёки товуш эшитилади. Сесканиб кетасан, у сенга болалар йиғиси, болалар чинқириғи бўлиб эшитилади. Баъзида эса уйғониб ҳаво етишмаётгандек бўлади. Димоғингга куйган хид уради... Ёнаётган одам танаси қандай хид таратишини билмайсиз. Айниқса, ёзда. Қандайдир хавотирли ва ширин хид. Мен ҳозир райисполкомда ишлайман. Баъзан ёнғин жойга чиқиб далолатнома тузиш керак бўлади. Агар бирон жойда ферма ёниб кетиб, ҳайвонлар ўлганини эшитсам, сира бормаيمان. Боролмай-

ман... Бу менга шу хидни эслатади... Ўша ис... Одамлар ёнганда чиқадиган ис... Баъзан кечаси уйғониб, атир қидириб қоламан; атирда ҳам шу хид бордай. Ҳамма нарсада шу хид...

Анчагача турмушга чиқишга кўрқиб юрдим. Фарзанд кўришга кўрқардим. Уруш бошланиб, фронтга кетиб қолсам? Болалар нима бўлади? Ҳозир эса ўлимдан кейинги ҳаёт ҳақидаги китобларни ўқияпман. У ер қандай экан?

У ерда кимни учратаман? Онам билан учрашгим келади. Аммо учрашишдан кўрқаман. Ёшлигимда кўрқмасдим, қариган чоғим эса...»

Антонина Алексеевна Кондрашова, Битош партизанлар отряди партизан-разведкачиси

«Дастлабки таассуротим... Немисни кўрдим... Кимдир тарсаки туширгандай, бутун вужудинг зирқирайди, ҳар бир хужайранг нолийди – улар бу ерда нима қияпти? Нафратимиз яқинларинг, қариндош-уруфингдан хавотирланиш ва ажал даҳшатидан ҳам кўрқинчли эди. Албатта оиламизни ўйлардик, аммо бошқа чорамиз йўқ. Душман ёвуз ният билан ватанимизга қадам босди... Кўлда олов ва қилич билан...

Мени ҳибсга олишмоқчи бўлганларини эшитганимдан кейин мен ўрмонга, партизанлар олдига кетдим. Етмиш ёшли онамни уйда ёлғиз ташлаб кетдим. Ўзингизни кўзи кўрмайдиган, кулоғи эшитмайдиган кампирга солинг, ўшанда сизга тегишмайди деб тайинлаб келдим. Албатта, ўзимни шундай деб овулардим.

Ўйдан кетган кунимнинг эртасига фашистлар уйимизга бостириб киришди. Онам биз келишгандай ўзини эшитмаётганга, кўрмаётганга солди. Улар онамни даҳшатли кийноқларга солиб қизи қаердалигини айтишга мажбурлашди. Онам қасал бўлиб қолди...»

Ядвига Михайловна Савицкая, яширин гуруҳ аъзоси

«Умрим охиригача шундай бўлиб қоламан... Ўшанда қандай бўлсам, шундай. Ҳа, содда, гўл эдик. Ҳа, хаёл-параст эдик. Сөчимнинг ҳар бир толасигача... Бироқ бу менман!

Дугонам Катя Симакова партизанлар алоқачиси бўлган. Иккита қизи бор эди. Ҳали ёш – олти-етти яшар қизчалар. Қизларини кўлларидан ушлаб, шаҳарни кезиб чиқарди. Қаерда қандай техника турганини эслаб қоларди. Навбатчи чақирса, оғзини очиб, ўзини жинниликка соларди. Бир неча йил шундай қилиб юрди... Она ўз болаларини қурбон қиларди...

Зажарская деган қизимиз ҳам бўларди. Қизининг исми – Валерия. У етти ёшда. Ошхонани портлатиш керак бўлди. Минани печнинг ичига жойлаштиришни режалаштирдик, бироқ уни ошхонага кимдир олиб кириб бериши керак эди. Она минани қизи олиб келиб беришини айтди. Саватчага минани жойлаштириб, устига бир-иккита болалар кийими, юмшоқ ўйинчок, йигирматача тухум ва ёғ солдик. Ўша қиз саватчада ошхонага минани олиб келиб берди. Оналик сезгиси кучли бўлади дейишади-ку. Йўқ, гоё ундан-да кучли. Ишонч ундан-да кучли! Мана шундай оналар, мана шундай қизлар бўлмаганда, улар шундай миналарни бағриларига босиб олиб юрмаганларида, биз голиб бўлмаган бўлардик. Ҳа, яшаш яхши. Ҳаёт гўзал! Аммо ундан-да қадрлироқ нарсалар бор...»

Александра Ивановна Храмова, Антополь яширин партия райкоми котиби

«Отрядимизда ака-ука Чимуклар бўларди... Қишлоқларида пистирмага дуч келиб қолишган, қандайдир бир омборхонада ўқ отиб, ўзларини химоя қилишган. Омборни ёқиб юборишди. Ўқлари тугагунча отишган... Кейин эса бадани куйиб, омбордан чиқишган... Уларни аравага солиб, яқинлари таниб олиши учун кўрсатиб

юришган. Кимнинг фарзанди эканлигини билишмоқчи бўлишган...

Бутун қишлоқ тўпланган. Уларнинг ота-оналари ҳам бор эди. Ҳеч кимдан садо чиқмади. Айюҳаннос солиб, боласини бағрига босмаслик учун онанинг юраги қанчалик метин бўлиши керак. Бироқ йиғлагудай бўлса, бутун қишлоқни ёқиб юборишларини биларди. Битта уни эмас, ҳаммани ўлдиришади. Битта ўлдирилган немис учун бутун қишлоқни ёқиб юборишарди. Она буни биларди... Ҳамма нарса учун мукофот бор, аммо бу аёл учун қанча мукофот берсангиз кам... Бардоши учун...»

Полина Касперович, партизан

«Онам билан партизанларга қўшилдик... У ҳамма-нинг кирини ювар, овқат пиширарди. Керак бўлса навбатчилик ҳам қиларди. Бир куни топшириққа кетсам, онамга мени осиб қўйишди, деб хабар беришибди. Бир неча кундан кейин қайтганимда, онам мени кўриб, қотиб қолди, бир неча соат тили калимага келмай, гапиролмай қолди. Бунинг ҳаммасига юрак керак...

Йўлда бир аёлни топиб олдик. У хушсиз экан. У юролмасди, ўзини ўлдим деб ўйларди. Қон оқаётганини сезса ҳам, нариги дунёда сезаётган бўлсам керак деб ўйлаган. Уни қимирлатиб кўрганимизда, бироз хушига келди. Уларни қандай отишганини айтиб берди. Уни ва бешта боласини отишга олиб кетишибди. Уларни омборга олиб боргунча, йўлда болаларини отишган. Отиб, завқланишаркан... Сўнгги, эмизикли боласи қолибди... Фашист имлаб, болани юқорига улоқтир, мен отаман, деб тушунтирибди. Она боласини шундай улоқтирганки, болани ўзи ўлдирган... Ўз боласини... Немис отишга улгурмаслиги учун... Она бу воқеалардан кейин яшашни истамаслигини, яшай олмаслигини, фақат у дунёда яшаши кераклигини айтарди... Фақат у дунёда...

Мен ўлдиришни истамасдим. Ўлдириш учун яралмаганман. Ўқитувчи бўлишни орзу қилардим. Бироқ—мен қишлоқни ёқишаётганларини кўрганман... Бакиролмасдим, йиғлолмасдим:—разведкага чиқиб, айнан шу қишлоққа яқинлашиб қолгандик. Фақат қўлларимни тишлай олардим, холос, қўлларимда ҳозиргача чандиқлар қолган. Қон тирқираб оқкунча қўлларимни ғажирдим. Эти кўрингунча. Одамларнинг бакиргани... сигирларнинг мўрагани... товукларнинг қақиллагани эсимда... Ҳаммаси одам овозида оламга жар солаётгандек туюларди. Тирикликнинг ҳаммаси. Ёнади-ю, оламга жар солади. Буни мен эмас, ҳасратим гапиряпти...»

Валентина Михайловна Илькевич, партизанлар алоқачиси

«Буни билардик... Ғалаба қозонишимиз кераклигини ҳамма биларди...

Кейин одамлар отасини ташлаб кетишди, партия райкомидан топшириқ олган, деб ўйлашди. Ҳеч ким уни ташламаганди, ҳеч қандай топшириқ ҳам бўлмаган. Ўзимиз курашишга аҳд қилгандик. Оиламиздагилар саросимага тушганини эслолмайман. Ҳамма қайғуда бўлган, аммо саросимага тушмагандик. Ҳамма ғалабимизга ишонарди. Немислар қишлоғимизга бостириб кирган куни, кечқурун отам скрипкада «Интернационал»ни ижро қилди. У ўз ички исёнини намоён этишга келарди...

Икки ой ўтди ёки уч ой... Ёки...

Яхудий бола... Немис уни велосипедига бойлаб қўйди, бола кучукдай орқасидан югурарди: «Шнель! Шнель!» Велосипедини ҳайдаб, кулиб кетяпти. Ёш немис йигит... Тез орада машғулотидан зерикди, велосипедидан тушиб, болага имо-ишора билан тиз чўкишни буюрди. Кучукка ўхшаб, тўрт оёқлаб юришини, сакрашини буюрди: «Хундик! Хундик!» Кейин таёкни овлоққа улоқтириб, олиб келишини буюрди! Болакай ўрнидан туриб, юғриб бориб таёкни қўлида олиб келиб берди. Немиснинг

жаҳли чикди... Уни тепа бошлади. Сўқди. Кейин имлаб кўрсатди: тўрт оёқлаб бориб, тишингда олиб кел. Бола тишларида олиб келди...

Икки соатга яқин немис шу болакайни эрмак қилди. Кейин яна велосипедига боғлаб, орқасига қайтди. Бола кучукдай орқасидан югурди. Гетто томон йўл олишди...

Сиз эса нега кураша бошлаганимизни, нега отишни ўрганганимизни сўраяпсиз...»

Валентина Павловна Кожемякина, партизан

«Қандай унутай... Ярадорлар қошиқлаб туз ейишарди... Сафда фамилиясини айтиб чақиришса, жангчи олдинга чиқиб, ҳолсизликдан винтовкаси билан мукка тушади. Очликдан.

Халқ бизга ёрдам берди. Агарда ёрдам бермаганида, партизанлар ҳаракати фаолият юритолмаган бўларди. Халқ биз билан бирга жанг қилди. Баъзан кўзда ёш билан, аммо барибир биз билан бўлишарди:

– Болаларим, бирга қайғурамыз. Бирга ғалабани кутамыз.

Супрақоқди нўхотдек картошкаларини солиб беришарди, нон узатишади. Ўрмонга кетишимизда қопимизни тўлдириб беришади. Буниси: «Мен шунча бераман», – деса, буниси: «Шунча бераман», – дейди. – «Сен-чи, Иван?» – «Сен-чи, Марья?» – «Сизлар қанча берсангиз, мен ҳам шунча, аммо болаларим бор».

Биз халқсиз ҳеч киммиз. Ўрмонда бутун бошли кўшин. Аммо халқсиз биз ҳалок бўлардик. Улар бутун уруш давомида ғалла етиштиришди, ер ҳайдашди, болаларимиз ва бизни едириб-ичиришди, кийдиришди. Кечаси, отишма бўлмаган маҳал, ер чопишарди. Бир қишлоққа борганимиз эсимда. Бир чолни кўмишаётганди. Уни тунда ўлдиришган экан. Бугдой экаётганда. Донларни маҳкам қисиб олганидан, бармоқларини очишолмабди. Чолни бугдойни чангаллаган ҳолда кўйишди...

Қўлимизда қурол бор эди, ўзимизни ҳимоя қила олардик. Улар-чи? Партизанга нон бергани учун отишга ҳукм қилинарди. Сен бир кун ётасан-у кетасан, агар кимдир шу ўйда ётганингни етказса, ҳаммаси ўлимга маҳкум бўларди. Ўйда эри урушга кетган аёл ва ўчта боласи бор. Ўйига келганимизда бизни ҳайдамасди-ку, печни ёқиб қўярди, кирларимизни ювиб берарди... Охири бурда нонини берарди: «Олинглар, енглар». Картошка эса баҳорда нўхотдек майда-майда бўлади. Биз есак, печнинг устида ўтирган болалар йиғлашарди. Бу сўнги нўхотлар...»

Александра Никифоровна Захарова, Гомель области икки юз йигирма бешинчи полкининг партизанлар комиссари

«Биринчи топширик... Менга варақаларни олиб келишди. Уларни ёстиқ ичига тикиб олдим. Онам менга жой солиб бераётганида сезиб қолди. Ёстиқни сўкиб, варақаларни кўрди. «Ўзингни ҳам, мени ҳам ҳалок қиласан», — деб йиғлай бошлади. Кейин эса ўзи менга ёрдам бера бошлади.

Бизникига партизанларнинг алоқачилари тез-тез келиб туришарди. Отнинг эгарини ечиб, ичкарига киришарди. Қўшнилари буни кўрмайди, деб ўйлайсизми? Кўрган, билган: Мен қишлоқдан акам келди, деб алдардим. Аммо қишлоқда ҳеч қандай акам йўқлигини ҳамма яхши биларди. Мен улардан миннатдорман, бутун маҳаллам олдида тиз чўкишим керак. Биргина сўз мени, бутун оиламни ҳалок қилиши мумкин эди. Бармоғи билан бизни кўрсатиш кифоя эди. Бирок ҳеч ким... Бирор инсон... Урушда одамларга шунчалик меҳр қўйдимки, умрим охиригача муҳаббатим сўнмайди...

Озод бўлдик... Кўчада юрсам, нуқул орқамга қарай-вераман: «қўрқмасдан юролмасдим, кўчадан шунчаки ўтолмасдим. Йўлда машиналарни, вокзалда вагонларни

санаб кетардим... Бу одатимни ташлашга кўп вақт кетди...»

Вера Григорьевна Седова, яширин гуруҳ аъзоси

«Йиглайман... Кўзларимдан ёш оқади...

Уйга кирсак, иккита рандаланган курси ва столдан бўлак ҳеч вақо йўқ. Сув ичишга пиёла ҳам йўқ. Одамларнинг ҳамма нарсасини тортиб олишган. Фақат бурчакда сочиқ илинган икона турибди.

Бир чол-кампир ўтиришибди. Партизанларимиздан бири этигини ечди, пайтавасининг уवादаси чиқиб кетган, уларни яна қайта ўрашнинг иложи йўқ. Кўчада ёмғир, лой. Шунда кампир иконанинг олдига бориб, сочиқни олиб, партизанзимизга узатди: «Болам, қандай кетасан?»

Уйда эса бошқа ҳеч нарса йўқ...»

Вера Сафроновна Давидова, партизан

«Дастлабки кунлар... Қишлоқ орқасида иккита ярадор топиб олдим... Битгаси бошидан яраланган бўлса, бошқаси оёғидан ўқ еган. Ўқни ўзим олиб ташладим, ярага керосин қўйдим, бошқа ҳеч нарса тополмадим. Керосиннинг микробларни ўлдириш хусусиятини билардим...

Уларни парвариш қилдим, оёққа турғиздим. Олдин биринчиси кетди ўрмонга, кейин – иккинчиси.

Иккинчиси кетаётганда, тиз чўкиб, оёғимни ўпмоқчи бўлди:

– Жон синглим! Раҳмат сенга, хаётимни сақлаб қолдинг.

Исмим ҳам йўқ эди, фамилиям ҳам. Фақат ака, опа, сингил деган нарсалар бор эди.

Хотинлар кечқурун уйимда тўпланиб олишарди:

– Немислар Москвани олдик деяпти экан.

– Ҳеч қачон!!

Шу хотинлар билан озодликдан кейин колхозни оёққа турғиздик, мени раис қилиб қўйишди. Тўртта

чол ва ўн-ўн уч яшар ўғил болаларимиз бор. Улар ҳайдовчиларим эди. Қўтир босган йигирматача отимиз бор — уларни даволаш керак. Хўжалик шундан иборат. На арава бор, на бўйинча. Хотинлар курак билан ер ағдарарди, сигир ва буқаларда молалашарди, буқачаларнинг думи узиб ташланган, ётиб қолса, турғизолмасдик. Болалар куни билан молалаб, кечга яқин тугунларини очишади, ҳаммасининг овқати бир — праснак. Буни нималигини ҳам билмайсизлар. Шовул уруғлари... Кўрмаганмисиз?

Шунақа ўт бор. Бедани териб, ҳаммасини ўғирда туйишарди. Ҳосил бўлган нарсадан шу праснакларни пиширишарди.

Ноннинг бир тури... Тахир...

Кузда топшириқ келди: беш юз саксон кубометр дарахт йиқитиш керак. Ким йиқитади? Ўн икки яшар ўғлим ва ўн яшар қизимни олволдим. Бошқа хотинлар ҳам шундай қилишди. Дарахтларни кесиб топширдик...»

*Вера Митрофановна Толкачёва,
партизанлар алоқачиси*

Иосиф Георгиевич Ясюкевич ва унинг қизи Мария урушда Рокоссовский номли бригада Петраков номли отрядининг партизанлар алоқачиси бўлишган:

Иосиф Георгиевич:

— Ғалаба учун бор нарсамни бердим... Энг азиз нарсаларни. Ўғилларим фронтда жанг қилишди. Иккита жиянимни партизанлар билан алоқа қилгани учун отиб ташлашди. Опамни, эҳ онасини... ўз уйларида фашистлар ёқиб юборишди. Ўз уйларида... Одамлар ҳамма ёқни тутун қоплаб, кўздан ғойиб бўлгунча, опамнинг иконани бағрига босиб, шамдек қотиб турганини кўришган экан. Урушдан сўнг, қуёш ботаётганини кўрсам, нимадир ёнаётган бўлаверарди...

Мария:

– Ўн уч яшар қизалок эдим. Отам партизанларга ёрдам бераётганини билардим.

Ақлим етарди. Кечаси уйимизга қандайдир одамлар келишарди. Ниманидир ташлаб, яна нимадир олиб кетишарди. Отам кўпинча мени ҳам ўзи билан олиб кетарди, аравага ўтқизиб: «Шу ерда қимирламай ўтир», – дерди. Керакли жойга келганимизда, қурол ёки варақаларни оларди.

Кейин мени станцияга жўнатадиган бўлди. Нималарни эслаб қолиш кераклигини ўргатди. Буталар орасига беркиниб, кечгача нечта состав ўтганлигини санаб ўтирардим. Нима олиб кетишаётганини ҳам эслаб қолардим. Қурол-аслаҳа, танк ёки солдатларми: кўриниб турарди. Немислар кунига бир-икки марта буталарга ўк узиб кўйишарди.

– Қўркмаганмисиз?

– Кичкинагина эдим, ўтиб олганимни ҳеч ким билмасди. Ўша кун... Аниқ эсимда... Отам биз яшайдиган хутордан икки марта чиқмоқчи бўлди. Икки марта йўлга чиққан бўлса, иккаласидаям патруллар орқасига қайтаришган. Оқшом тушди.

Мени чақирди: «Мария...» Онам эса: «Гўдакни кўйиб юбормайман!» Мени ўзи томони тортади...

Бироқ мен отам айтганидек, ўрмондан югуриб бордим. Ҳамма сўқмоқларни ёддан билардим, фақат қоронғудан кўрқардим. Партизанларни топдим, улар кутиб туришган экан, отамнинг гапларини етказдим. Орқага қайтаётганимда тонг ёриша бошлади. Немис патруллари-дан қандай ўтсам экан? Ўрмондан айланиб юрдим, кўлга тушиб кетдим, отамнинг камзули, этиги – ҳаммаси чўкиб кетди, ёвшанга тирмашиб, зўрға чикдим... Ялангоёқ қор устидан югуриб бордим... Мазам қочди, ўзимни кроватга ташладиму, қайтиб турмадим. Оёқларим шол бўлиб қолди. У пайтда дўхтир, дори йўқ. Онам ўт-чўп билан даволади. Лой кўярди...

Урушдан сўнг дўхтирга олиб боришди. Кеч бўлган экан. Тўшакка михланиб қолдим... Бироз ўтиришим мумкин, лекин кўп ўтиролмайман. Тўшакда ётиб, ойнага қарайман... Урушни эслайман...

Иосиф Георгиевич:

– Уни кўлларимда кўтариб юраман... Қирқ йилдан бери. Гўдакка ўшаб кўтариб юраман... икки йил олдин хотиним вафот этди.

Ҳаммасини кечирдим, деди. Ёшликдаги гуноҳларимни... Ҳамма-ҳаммасини... Марияни кечирмади. Кўзларидан билдим... Ўлишга кўрқаман, менинг Мариyam бир ўзи қолиб кетади. Ким уни кўлида кўтариб юради? Ким уйқу олдидан дуо қилади? Худодан гуноҳларини сўрайди...

Ойилар ва дадалар ҳақида

Минск области Воложинск районидаги Ратинци қишлоғи. Пойтахтдан бир соатлик йўл.

Оддий беларус қишлоғи – ёғоч уйлар, ранг-баранг томорқалар, кўчаларда хўрозу розлар. Болалар қум ўйнашяпти. Скамейкада ўтирган кампирлар. Уларнинг бириникига меҳмонга келдим, бутун кўча тўпланибди. Бир овозда гапириб кетишди.

Ҳар бири ўзи ҳақида, биргаликда эса бир нарса ҳақида. Ер ҳайдаб, дон экканлиги, партизанларга нон ёпиб берганлари, фолбин ва лўлиларга бориб, туш таъбирини сўраганлари, худодан мадад сўраганлари ҳақида. Эрларининг урушдан қайтишини кутганликлари ҳақида.

Биринчи учта фамилияни ёзиб олдим: Елена Адамовна Величко, Юстина Лукьяновна Григорович, Мария Фёдоровна Мазуро. Кейин эса, уввос солиб йиғлаганлари учун фамилияларини ҳам тушунолмадим...

«Эх, қизалорим менинг! Тилла қизим, Ғалаба кунини ёмон кўраман. Йиғлайман! Йиғлайвераман! Ўйласам,

хаммаси қайтиб келаётгандек бўлади. Бахт олисда, дард – оптимизда...

Немислар бизни ёқиб юборишди, бор-будимизни олиб кетишди. Вайроналарда қолдик.

Ўрмондан келсак, ҳеч нарса йўқ. Мушукларимиз қолган, холос. Нима билан кун кўрардик? Ёзда ўрмонга бориб, мева, қўзиқорин терардим. Уйим тўла оғиз.

Уруш тугаб, колхозга кирдик. Ғалла ўрдим, буғдой янчдим. Отларнинг ўрнига ўзимиз омов тортидик. Отлар ҳам йўқ эди, уларни ҳам ўлдиришган. Итларни отиб ташлашган. Онам, ўлсам, у ёғи нима бўлишини билмайману, лекин қўлларим дам олади, дерди. Қизим ўн ёшда эди. Ёнимда юриб, у ҳам буғдой ўрарди. Бригадир кичкинагина қизча қандай қилиб кечгача нормани бажараётганини кўриш учун келди. Биз эса ўришдан тўхтамаймиз. Қуёш ўрмон томон ботиб боради, биз эса унинг юқорирок чиқишини кутардик. Кун калталиқ қиларди. Нормани икки ҳисса бажарардик. Ойлик тўлашмасди, фақат иш кунига белги қўйишарди. Ёзи билан далага чиқардик. Кузда эса бир қоп ун ҳам ололмасдик. Болаларни фақат картошка билан боқардик...»

«Мана, уруш ҳам тугади. Бир ўзим қолдим. Ўзим сизирман, ўзим ҳўкиз, ўзим эрман, ўзим хотин. Вой-вой-вой...»

«Уруш – кулфат... Уйим тўла бола. На бир курси бор уйда, на бир сандиқ. Шип-шийдон қилиб кетишди.

Чўчка ёнғоқларини ердик, баҳорда ўт чайнардик... Қизимга биринчи оёқ кийимни мактабга борганида олиб бердим. Ўша оёқ кийимида ухларди, ечгиси келмасди. Мана шундай яшаганмиз! Умримиз поёнига етпти, эшашга арзигулик нарсамиз йўқ. Фақат уруш...»

«Бир жойга асирларимизни ҳайдаб келишгани ҳақида хабар тарқалди. Ким қариндошини кўрса, олиб кетиши мумкин экан. Хотинларимиз ўрнидан туриб, ўша томонга югуриб кетишди! Кечга томон ким қариндошини, ким бегонани етаклаб келди. Гапириб берганларини эшитиб,

тепа сочимиз тикка бўлди: одамлар тириклайин чириб кетяпти, очдан ўляпти, дарахтдаги япроқларни еб битиришибди... Ўт-чўп ейишаркан... ер тагидан илдизларни кавлаб ейишаркан... Эртасига мен ҳам-бордим, эримни топмадим, кимнингдир ўглини қутқараман деб ният қилдим. Битта қорамаризгина бола кўзимга иссиқ кўринди. Исми Сашко эди, ҳозир неварамнинг исми Сашко. У ўн саккиз ёшда... Немисга ёр, тухум бериб: «укам» деб алдадим. Худо ҳаққи деб қасам ҳам ичдим.

Уйга олиб келдим, битта тухумни аранг ёйди, силласи қуриган. Бу одамлар уйимизда бир ой ҳам яшамади, бир аблаҳ топилди. Ҳамма қатори яшарди, хотини, иккита боласи бор эди... Комендатурага бориб, биз бегоналарни уйга киргизганлигимизни чақиб берди. Эртасига немислар мотоциклларида бостириб келди. Тиз чўкиб, ялиниб-ёлвордик, улар эса, уйларига яқин жойга олиб бориб ташлаймиз, деб алдашди. Сашкога бувамнинг костюмини бердим... Уни тирик қолади деб ўйлагандим...

Уларни қишлоқдан олиб кетишди... Автоматлар билан ўриб ташлашди... Ҳаммасини. Биттасини ҳам тирик қўйишмади... Улар ёш, навқирон эди! Биз, уларни парвариш қилганлар — тўққиз киши эдик — уларни кўмишга қарор қилдик. Бештамыз уларни чуқурдан тортсак, тўрттамыз немислар келиб қолмасин деб қараб турардик. Қўл билан олиб бўлмайти, кун қайнаб ётибди, ётганига тўрт кун бўлди... Белкурак билан қазигга ҳам кўрқамиз... Тахтачага қўйиб, тортардик. Сув олволдик, бурнимизни боғлаб олдик.

Ўзимиз йиқилиб тушмасак бўлди... Ўрмонда битта қабр қазиб, ҳаммасини ўша ерга қатор қилиб ётқиздик... Бошларини, оёқларини чойшаб билан ёпиб қўйдик...

Бир йил уларни унутмадик, эслаб йиғлардик. Ҳар биримиз ўғлим ёки эрим қайда экан деб ўйлардик. Тирикмикан? Чунки урушдан дарагини эшитасан, тупрок олиб кетган бўлса — ҳеч қачон... Вой-вой-вой...»

«Эрим мўмин-қобилгина эди. У билан бир ярим йилгина яшадик. Урушга кетаётганда, қорнимда боламиз бор эди. Аммо қизини кўриш насиб этмади, усиз туғдим. Ёзда кетган бўлса, кузда туғдим.

Боламни кўтариб тургандим, бир ёшга тўлай деб қолганди. Кроватда эмизиб ўтирибман... Деразамни тақиллатишди: «Лена, қоғоз олиб келишди... Эринг ҳақида...» (Хотинлар почтачини қўймай, ўзлари айтгани келишди.) Қўлимда қизимни ушлаб турган бўлсам, буни эшитиб, сутим отилиб чикди. Ергача тушди. Қизим чинқираб йиғлади – кўрқиб кетганди. Шу билан кўкрагимни бошқа оғзига олмади. Пасхадан олдинги шанба эди. Апрель ойи... Кунлар илиб қолганди... Қоғозда эрим Иван Польшада ҳалок бўлгани ҳақида ёзилган экан. Қабри Гданьск шаҳри яқинида экан. Қирк бешинчи йилнинг ўн еттинчи март кунини ҳалок бўлди... Кичкинагина юпқа қоғоз... Ғалабамиз яқин эди, ана-мана эрларимиз келади деб ўтиргандик. Боғлар гуллаб турибди...

Қизим кўрққанидан кейин мактабга борғунича кўп касал бўларди. Кимдир эшикни қаттиқроқ ёпса ёки бақириб юборса – мазаси қочарди. Кечаси билан йиғлаб чиқарди. Қизим менга анча азоб берди, етти йил куёшни кўрмадим, куёш мен учун нур сочмасди. Кўзларим олди қоронғу эди.

Ғалаба деб маълум қилишди! Эркаклар уйга қайта бошлади. Аммо жўнатганимиздан камроқ қайтишди. Яримдан ками қайтди. Акам Юзик биринчи бўлиб қайтди. Ногирон бўлиб келди. Қизи меники билан тенг. Тўрт ёш, кейин бешга тўлди...

Қизим уларникига ўйнашга борарди, бир марта йиғлаб келди: «Уларникига бошқа бормайман». – «Нега йиғлаяпсан?» – деб сўрасам, «Оляни (укамнинг қизи Оля эди) дадаси уни тиззасига ўтқизиб, эркалайди. Менинг эса дадам йўқ. Фақат ойим бор». Қизимни кучоқладим...

Икки-уч йил шунақа қилиб юрди. Кўчадан югуриб келади-да менга: «Уйда ўйнаб турсам майлими? Дадам келиб қолса, мени кўчада бошқа болалар орасида танимай қолади, ахир-мени кўрмаган-ку». Уни уйдан кўчага, болаларнинг олдига ҳайдаб чиқара олмасдим. Кун бўйи уйда ўтирарди. Дадасини кутиб ўтирарди. Дадамиз эса қайтмади...»

«Эрим урушга кетаётганда кичкина болаларини ташлаб кетаётганига роса йиғлади. Уларга раҳми келарди. Болаларим ҳали гўдак, отаси борлигини тушунишмасди. Ҳаммаси ўғил бола. Кенжатоғим ҳали юрмасди. У кенжатоғимизни кўксига босиб, қўйиб юборгиси келмасди. Орқасидан югураман, уларга: «Колоннага са-а-афлан!» деб буйруқ беришди. У эса болани қўйиб юборолмайди, у билан колоннага турди... Ҳарбий унга ўшқириб берди, у эса болани кўз ёшига чўмилтиради. Тагликлари ҳўл бўлиб кетганди. Болаларим билан қишлоқдан чиқиб ҳам ортидан эргашавердик, беш километрча югурдик. Бизга қўшилиб бошқа хотинлар ҳам югуришди. Болаларим йиқилиб ерга ётиб қолишди. Мен қўлимда кенжам билан югуряпман. Володя, эрим, орқасига қарайди, мен яна югураман. Охири, мен қолдим... Болаларимни йўлда ташлаб, фақат кенжам билан орқасидан югуряпман...»

Бир йилдан кейин эса қоғоз келди: эрингиз, Владимир Григорович Германияда, Берлин остонасида ҳалок бўлди. Қабрини ҳам зиёрат қилолмайман. Бир қўшнимиз соғ-саломат қайтди, бошқаси бир оёқсиз қайтди. Менинг ичимни ит тирнайди: меники ҳам қайтиб келса эди, майли оёқсиз бўлса ҳам, мен уни қўлларимда кўтариб юраддим...»

«Этагимда уч ўғил билан қолдим... Бувдой ғарамларини таширдим, ўрмондан ўтин териб келардим, картошка қазирдим. Ҳаммасини ўзим қилардим... Омочни ҳам елкамда ўзим тортардим, молани ҳам. Нима қилай?! Ҳар икки уйнинг бирида бева ёки ҳарбий аёл бор. Эрсиз қолиб кетдик. Отларсиз. Отларни ҳам урушга олиб

кетишган. Ўзим қилардим ҳаммасини... Илғорлар сафида юрардим. Иккита фахрий ёрлиқ олганман, бир марта ўн метр қизил чит беришди. Хурсандлигимни кўрсангиз эди! Ўвилларимга, ҳаммасига кўйлак тикиб бердим».

«Урушдан сўнг... Ҳалок бўлганларнинг ўғиллари энди оёққа туришяпти. Улғайиб қолишган. Ўн уч-ўн тўрт яшар болалар. Ўзларини каттадек тутишарди. Уйланмоқчи бўлишарди. Эркак зоти йўк, жувонлар кўп...»

Агар сигирингни берсанг, уруш бўлмайди десалар, бериб юборардим. Бошимга тушган кўргиликни фарзандларим кўрмаслиги учун. Уззу тун ҳасратимга кулоқ тутаман...»

«Ойнага қарасам, ташқарида ўтиргандай бўлади... Баъзан, шомда шарпаси кўринади... Мен қариб қолдим, аммо унинг доим ёш кезларини кўраман. Урушга қандай жўнатган бўлсам, шу кўринишда. Тушимда ҳам ёш пайтини кўраман. У ерда мен ҳам ёшман...»

Ҳамма хотинлар қора хат олган бўлса, менга «да-раксиз кетди» деган қоғоз келди. Кўк сиёҳда ёзилган. Аввалги ўн йил ҳар куни кутдим. Ҳозир ҳам кутаман. Инсон тирик экан ҳамма нарсага умид қилса бўлади...»

«Аёл киши қандай ёлғиз яшайди? Бирон киши келиб, ёрдам берадими-йўқми, балога қоласан. Ҳамма гап отади... Одамлар гап-сўз қилиб тўймади, итлар хуриб тўймади... Эрим Иван бешта неварасини кўрганида эди. Баъзан унинг сурати олдига туриб олиб, невараларининг расмларини кўрсатаман. У билан дардлашаман...»

«Вой-вой-вой... Яратган эгам... Ўзинг раҳм қил, худо...»

«Урушдан кейинок туш кўрдим: ҳовлига чиқсам, эрим ҳовлида юрганмиш... Ҳарбий кийимда... Мени чақиряпти. Ўрнимдан туриб, ойнани очдим... Атроф жимжит. Қушларнинг сайраши ҳам эшитилмайди. Ҳамма уйкуда. Дарахт барглари шитирлайди... Ҳуштак чалиб кўяди...»

Тонгда ўнта тухум олиб, фолбинга бордим. «У энди йўк, — деди қартани ёйиб. — Умидвор бўлма. Ховлингда унинг руҳи юрибди». Севишиб турмуш кургандик. Бизни муҳаббат боғлаган...»

«Бир фолбин ўргатди: «Ҳамма ухлаганда, бошингга қора рўмол ташлаб катта ойна олдига ўтир. Ўша ойнада у кўринади... На унга, на кийимига қўл теккизиб бўлмайди. Фақат суҳбатлаш...» Туни билан ойна олдида ўтириб чикдим... Тонг ёришай деганда келди... Ҳеч нарса демади, фақат йиғлади. Уч марта шундай кўришдик. Чақирсам — келади. Доим йиғларди. Кейин чақирмай кўйдим. Афсусланаман...»

«Мен ҳам эрим билан учрашувни интиқлик билан кутаман... Кечаю кундуз гапириб бераман. Ундан ҳеч нарса талаб қилмайман — фақат тингласа бўлди. У ҳам у ерда қариган бўлса керак. Менга ўхшаб».

«Азиз тупроқ... Картошка, қизилча кавлайман... У мана шу ерда, тез орада олдига бораман... Опам менга: «Сен ерга эмас, осмонга қара. Тепага. Улар — ўша ерда», — дейди. Ана уйим... Узоқ эмас... Бизникида ётиб қол. Қолсанг, кўпроқ нарса билиб оласан.

Қон сув эмас, уни тўкишга кўзинг қиймайди, у эса тўкилаверади, телевизорда кўраман... Ҳар куни...

Биз ҳақимизда ёзмасанг ҳам бўлади... Эслаб қол... Мана сен билан гурунглашдик. Йиғлашдик. Биз билан хайрлашганингда, бизга ва бизнинг уйларимизга разм сол. Бегонадай бир марта эмас, яқинимиздай икки марта ўгирилиб қара. Бошқа ҳеч нарса керак эмас. Орқангга қарасанг бўлгани...»

Майдагина ҳаёт ва улкан ғоя ҳақида

«Мен доим ишонганман... Сталинга ишонганман... Коммунистларга ҳам ишонардим. Ўзим ҳам коммунист бўлганман. Коммунизмга ишонардим... Шу учун яшадим, шунинг учун тирик қолдим. XX съездда Хрущёвнинг

Сталин хатолари ҳақидаги маърузасидан сўнг мен касал бўлиб, тўшакка михланиб қолдим. Бу ҳақиқатлигига ишонгим келмасди. Урушда ҳам: «Ватан учун! Сталин учун!» – деб ҳайқириб, олға борардим. Ҳеч ким мени мажбурламаган... Ишонардим... Бу – менинг ҳаётим...

Мана у...

Икки йил партизанлар билан жанг қилдим... Сўнгги жангда оёғимдан жароҳат олдим, ҳушимдан кетдим, қаҳратон совуқ, уйронганимда қўлларим музлаб қолганини ҳис қилдим. Ҳозир оппоқ момикқина қўлларим ўшанда қоп-қора бўлиб кетганди... Албатта, оёқларим ҳам музлаганди. Агар аёз бўлмаганида, эҳтимол, оёқларимни сақлаб қолса бўларди, улар қонаб кетди, кўп вақт музда ётганман. Мени топишганда, бошқа ярадорлар ёнига қўшиб, бир жойга олиб боришди. Шу топда яна немислар ўраб олди. Отряд чекинди...

Қуршовни ёриб ўтиш керак... Бизни ўтиндек, чанага тахлаб қўйишди. Ярадорларга бирма-бир қараб ўтиришга вақт йўқ, ҳаммани қалин ўрмонга олиб боришди. Яширишди. Шу тариқа кетма-кет олиб кетаверишди, олиб кетаверишди. Кейин эса Москвага мен ҳақимда хабар беришди. Ахир мен Олий Кенгаш депутати бўлганман. Катта одам бўлганман, мен билан фахрланишарди. Ўзим энг паст табақаданман, оддий деҳқонман. Деҳқонлар оиласиданман. Партияга эрта аъзо бўлганман...

Оёқларимдан айрилдим... Уларни кесиб ташлашди... Ўша ерда... Ўрмонда ҳаётимни қутқаришди. Операция энг ибтидоий шароитларда амалга оширилди. Операция қилиш учун стол устига ётқизишди. Ҳатто йод ҳам йўқ. Оёғимни, иккала оёғимни оддий арра билан арралашди... Столга ётқизишганди, қарашса, йод йўқ. Олти километр наридаги қўшни отрядга йодга кетишди. Мен эса столда ётибман. Наркозсиз. Бошқа наркасиз... Наркоз ўрнига – бир шиша самогон. Оддий аррадан бошқа ҳеч нарса йўқ... Оддий дурадгор арраси...

Самолёт жўнатинглар, деб Москва билан борганишиди. Самолёт уч марта келди, кўнишга илож топмай, айлана-айланиб қайтиб кетарди. Чор атрофдан ўққа тутиш-япти. Тўртинчи марта келганда, кўнди, иккала оёғим кесиб ташланганди. Кейин Иваново, сўнгра Тошкентда тўрт марта реампутация қилишиди, тўрт марта гангрена қайталанди. Ҳар сафар оз-оздан кесиб, юқорилаб бора-верди. Олдин эзилиб йиғлардим... Ҳўнграб йиғлардим... Юра олмаслигимни, ерда эмаклаб юришимни тасав-вур қилардим. Нима мени ушлаб қолганини ўзим ҳам билмайман... Ўзимни қандай кўндира олдим, билмайман... Албатта, ҳаётимда яхши одамлар учради. Жуда кўп оқкўнгил инсонларни учратдим. Бир жаррохимиз бўларди, у ўзи ҳам оёқсиз эди. У мен ҳақимда бошқа шифокорларга: «Бу аёлга тан бердим, шунча эркакларни операция қилдим, аммо бунақасини кўрмагандим. Овози чиқмади-я!» — деркан. Ўша шифокорлар оғзидан эшитдим. Тишимни тишимга қўйиб чидадим... Одамлар кўзига ўзимни кучли кўрсатишга ўрганиб қолгандим...

Кейин юртимга, жонажон Диснага қайтиб келдим. Қўлтиқтаёқда кириб бордим.

Ҳозир анча қариб қолдим, яхши юролмайман. У пайтларда эса шаҳар бўйлаб пиёда изғиб юрардим. Протез оёқларда югуриб юрардим. Колхозларга ҳам борардим. Мени райисполком раиси ўринбосари қилиб қўйишиди. Катта амал. Кабинетда ўтирмасдим. Дала, ўрмон кезиб юрардим. Менга сал кўнгилбўшлик қилишса хафа ҳам бўлардим. У пайтларда саводли колхоз раислари кам эди, жиддий кампаниялар бўлса, жойларга район вакилларини жўнатишарди. Ҳар душанба куни бизларни чақириб, ким қаерга боришини тайинлашарди. Эрталаб ойнадан қарасам, ҳамма райком олдига боряпти, менга эса кўнғироқ қилишмади. Дилим оғриди, мен ҳам бошқаларга ўхшагим келарди.

Ниҳоят, кўнғироқ чалинди. Котиба: «Фекла Фёдоровна, кириңг», — деди. Қанчалик хурсанд бўлганимни бил-

сангиз эди. Вахоланки, минг бир азоб билан қишлоқма-қишлоқ юрардим. Мени йигирма, баъзан ўттиз чақирим наридаги қишлоқларга жўнатишарди. Баъзи жойларга машинада борсанг, айримларига пиёда боришга тўғри келади. Ўрмондан бораётганимда йиқилсам, ўрнимдан туролмасдим. Сумкамга суяниб турардим ёки дарахт шохини ушлаб, ўрнимдан қўзғалардим. Нафақа олардим, ўзим учун яшасам ҳам бўларди. Ёлғиз ўзим учун. Аммо бошқалар учун яшагим келарди. Мен коммунист эдим...

Бирон нарсам ўзимники эмас. Фақат ордену медаллар, фахрий ёрлиқлар. Уйимни давлат қуриб берган. Баҳайбат уй, чунки унда болалар йўқ, шунинг учун ютиб юборай дейди... Шифтлари ҳам баланддай кўринади... Шу уйда опам билан бирга турамиз. У – ҳам опам, ҳам онам, ҳам боқувчим. Энди қаридим... Эрталаб ўзим ўрнимдан туролмайман...

Иккаламиз ўтмиш хаёли билан яшаймиз. Чиройли ўтмишимиз бор. Қийинчиликлар бўлган, аммо чиройли ва мазмунли умр кечирдик. Ҳаётимдан нолимайман... Виждоним пок...»

Фекла Фёдоровна Струй, партизан

«Замон бизларни шундай қилиб қўйганди. Ўзимизни кўрсатдик. Бундай замон бошқа келмайди. Такрорланмайди. Ўша пайтларда ғоямиз – навнихол, ўзимиз ҳам ёш эдик. Ленин ўлди. Сталин тирик... Қандай фахр билан пионерлар бўйинбоғини тақиб юрардим. Комсомоллик нишонини...

Шу орада уруш бошланди. Биз шундай ғоялар билан ўсган ёшлармиз... Албатта, бизнинг Житомирда тезда яширин гуруҳлар тузилди. Мен дарров унга аъзо бўлдим. Ўйлаб ҳам ўтирмадим. Борайми-йўқми, хавфлими-йўқми деган саволлар берилмасди. Буни муҳокама ҳам қилиб ўтирмасдик...

Бир неча ойдан сўнг яширин гуруҳимиз изига тушишди. Гуруҳни кимдир сотди. Мени гестапо тутиб

олди... Албатта, кўрқардим. Мен учун бу ўлимдан ҳам кўркинчлироқ эди. Мен қийноқлардан кўрқардим... Дош беролмасам-чи? Ҳар биримиз ўзимизга шу саволни берардик... Ёлғиз қолганда... Мен, масалан, кичкиналигимдан оғриққа йўқ эдим. Аммо биз ҳали ўзимизни яхши билмас эканмиз, қанчалик кучли эканлигимизни ҳис қилмас эканмиз..!

Сўнги терговда мени учинчи бор отишга ҳукм қилинганлар рўйхатига киритиб қўйишди. Терговчи тарихчи экан... Ўша фашист нега биз шундайлигимизни, нега биз учун ғояларимиз жуда муҳимлигини билмоқчи бўлди. «Ҳаёт ғоядан юқорирок», — дерди у. Мен албатта унинг гапларига қўшилмасдим, у менга ўшқириб, урарди. «Нима? Нима сизларни шундай бўлишга мажбур қилади? Нега ўлимни жимгина қабул қиласизлар? Нега коммунистлар коммунизм бутун дунёда ғалаба қозониши керак деб ўйлайдилар?» — деб саволларга кўмиб ташларди. У русчани яхши биларди. Шунда мен ҳаммасини айтиб қолишга қарор қилдим, барибир ўлдиришларини билардим, бекорга ўлиб кетавермай, биз кучли эканлигимизни билсин дедим. У мени тўрт соатга яқин сўроқ қилди, мен эса мактаб ва университетда ўрганганимдай марксизм-ленинизм ҳақида гапириб бердим. Қай аҳволга тушганини кўрсангиз эди! Бошини чангаллаб оларди, хонанинг у бурчагидан бу бурчагига отиларди, қоққан қозикдек туриб олиб кўзларимга тикиларди, аммо биринчи бор... урмасди.

Мен унинг қаршисида турардим... Сочларимнинг ярмини юлиб олган, икки ўрим сочлардан ҳеч нарса қолмаган. Қорним оч... Олдин бир бурда нон, кейин ҳеч бўлмаса нон ушоғи бўлсайди деб ўйлардим... Шу аҳволда қаршисида турибман... Кўзларим чакнайди... У мени узоқ тинглади. Тинглади, аммо урмади... Йўқ, кўркмади, ахир эндигина қирқ учинчи йил эди. Аммо нимадир ҳис қилди, қандайдир хавфни илғади. Бу хавф моҳиятини билмоқчи бўлди. Унга айтдим. Аммо чиқиб

кетганимдан кейин, ўлимга ҳукм қилинганлар рўйхатига киритиб қўйди...

Ўша тунда бутун ҳаётимни, ўзимнинг қисқа умримни эсладим...

Отам билан онам бомбалар остида уйдан бир неча километр узоқлашиб, қайтиб келишга қарор қилган кун ҳаётимдаги энг бахтли кун бўлган. Улар кетмасликка аҳд қилишди. Уйда қолдик. Мен билардим – биз курашамиз. Шунда тезроқ зафар қучамиз деб ўйлар эдим. Шубҳасиз! Энг биринчи қиладиган ишимиз – ярадорларни топиб, уларни кутқариш. Улар дала-даштда, ўт орасида, ариқларда ётишарди, кимнингдир молхонасига кириб олишарди. Эрталаб картошка қазиб олишга чиқиб, бирини томорқамиздан топиб олдим. У ўлаётганди... Ёшгина офицер, исмини айтишга ҳам кучи қолмаганди. Нималарнидир пичирлаб айтарди... Нима деганини тушунолмасдим... Не кўйга тушганимни билсангиз эди. Аммо менимча ўша кунлар ҳаётимнинг энг бахтли онлари бўлган... Чунки иккинчи марта ота-онамни топгандим. Шу кунгача отам сиёсатдан йироқ одам деб ўйлардим, у эса партиясиз большевик экан. Хат-саводи бўлмаган дехқон онам Худога ишонарди. Бутун уруш худога илтижо қилиб чиқди. Аммо қандай? Икона олдида тиз чўкиб: «Халқимни кутқар! Сталинни кутқар! Беномус Гитлердан коммунистик партияни асра». Ҳар куни гестаподаги терговларда эшик очилиб яқинларим кириб келишини кутдим. Ота-онамни... Қаерга тушиб қолганимни яхши билардим, ҳеч кимни сотмаганлигимдан бахтиёрман. Ўлишдан ҳам кўра, хоинлик қилишдан кўрқардик. Мени хибсга олишганда, кийноқларга солишини тушундим. Рухим мустаҳкамлигини билардим, аммо танам-чи?

Биринчи саволни эслолмайман... Ҳушимдан кетмагандим... Фақат бир марта, қандайдир филдирак билан қўлларимни қайирганда ҳушимдан кетиб қолдим. Менга бошқаларнинг қандай бақираётганлигини кўрсатишган бўлса ҳам, менимча, бақирмадим. Кейинги терговларда

оғриқ хисси йўқолди, танам тахтадек қотиб қоларди. Ёғоч тана. Бир-фикр мияда айланади: йўқ! Уларнинг кўз ўнгида ўлмаيمان. Йўқ! Ҳаммаси тугагандан кейин камерага олиб келиб ташлаганларидагина оғриқни хис эта бошлайман, бутун танам катта бир ғуррага айланарди. Сидирғасига ғурра. Бутун баданим... Аммо чидаш-чи. Чидай олиш! Онам инсон бўлиб жон бераётганимни, ҳеч кимни сотмаганлигимни билиши учун. Ойижон!

Уришарди, осишарди. Доим қип-яланғоч ҳолда. Су-ратга олишарди. Қўлларим билан фақат кўкракларимни тўса олардим... Эсдан оғиб қолганларни кўрдим... Бир ёшга тўлмаган митти Коля, биз унга «ойи де» деб ўргатардик, уни онасидан жудо қилишаётганда, ундан бир умрга айиришаётганини ғойибдан сездими, умрида биринчи бор «Ойи» деб қичкириб юборди. Бу сўз эмас ёки нафақат сўз эди... Сизларга айтиб бермоқчиман... Ҳаммасини... Ох, у ерда қандайин одамларни учратдим! Улар гестапо ертўлаларида жон фидо қилишарди, аммо уларнинг қахрамонликларидан фақат деворларгина бо-хабар эди. Ҳозир, мана қарийб қирқ йил ўтди, хаёлан уларнинг олдиларида бош эгаман. Улар: «Ўлиш энг осони», — дейишарди. Яшаш эса... Қанчайин яшашни истардик! Ғалабага эришишимизга ишонардик, аммо бу улуг кунни кўриш насиб этармикан деб шубҳаланардик.

Камерамизда кичкина дарча бор эди, дарчада — пан-жара. Кимнингдир елкасига чиқиб олсанг, бир парча осмон, шундаям осмон эмас, бир парча томни кўрса бўларди. Биз эса жуда ҳолсиз эдик. Елкамизни тутиб туролмасдик. Аня исмли парашютчи қизимиз бор эди. Аняни уларни самолётдан фронт ортига туширишаёт-ганда ушлаб олишган, гуруҳ ўраб олинганди. Ҳаммаёғи конталаш бўлиб кетган Аня: «Мени кўтариб турунглар, озодликка бир қарай. Ўша ерга боргим келяпти», — деди.

Кўтаринглар деб туриб олди. Ҳаммамиз уни кўтардик, у ойнага тирмашиб: «Қизлар, у ерда гул бор экан», — деб қувониб кетди. Шунда ҳаммамиз: «Мени ҳам...», «Мени

ҳам...» — деб ялина бошладик. Ғойибдан куч келиб, ҳаммамиз бир-биримизга ёрдам бериб, ойнадан қарадик. Бир сафар момақаймоқ учиб кирибди, қандай қилиб томга келиб қолди, у ерда қандай ушланиб турди, ақл бовар қилмайди. Ҳаммамиз шу гулга қараб ният қилдик. Ҳозир тушунишимча, ҳамма бу дўзахдан тирик чиқсам эди деб ният қилган.

Баҳорни жуда севардим... Гилос гуллаб, настарин гуллар ёнида атир ҳиди уфуриб туришини севардим... Услубимга ҳайрон бўлманг, мен бир вақтлар шеърлар ёзганман. Ҳозир эса баҳорни ёмон кўраман. Уруш мен ва табиат ўртамизда қора ботир бўлди. Гилос гуллаганда, она шахрим Житомирга кириб келган фашистларни кўраман...

Мўъжиза туфайли омон қолдим... Мени отамга раҳмат айтмоқчи бўлган одамлар қутқариб қолишди. Отам шифокор бўлган, у замонларда бу улут касб ҳисобланарди. Бизни отишга олиб кетишаётганда, мени колоннадан итариб чиқаришди. Мен эса оғриқдан ҳеч нарсани англамасдим, туш кўраётгандек борардим... Қаерга етаклашса, ўша ерга кетаверардим... Кейин машинада олиб юришди... Уйга олиб келишди, бутун аъзои баданим ярага тўлиб кетган, шу заҳоти асабийлашишдан учуқ чиқиб кетди. Одам овозини эшитишга ҳам тоқатим йўқ эди. Эшитсам — оғриқдан инграйман. Ота-онам пичирлаб гапиришарди. Тинмай бақирардим, фақат иссиқ сувга ўтқазишгандагина жим бўлардим. Онамни бир дақиқа ҳам ёнимдан узоқлаштирмасдим. Қўлларини қўйиб юбормасдим. У: «Қизим, печь ёқишим керак. Томорқага чиқишим керак...» — деб сўранарди. Мен эса уларнинг қўлларини маҳкам ушлаб олардим... Қўлларини қўйиб юборган пайтим ҳаммаси ёпирилиб келарди. Бошимдан кечирганларимнинг ҳаммаси. Мени чалғитиш учун, олдимга гуллар олиб келишарди. Севимли қўнғироқ гулларимни олиб келишарди... Каштан баргларини... Ифорлар мени бироз чалғитарди... Гестапода бўлган қўйлагимни

онам олиб қўйганди. Ойим жон бераётганда ҳам бу кўйлак ёстикларининг тагида бўлган. Умрининг сўнги дақиқаларигача...

Биринчи марта аскарларимизни кўрганимизда ўрнимдан турдим. Бир йилдан кўпроқ муддат тўшақда ётган одам бирдан ўрnidан туриб, кўчага югуриб чиқса денг: «Қадрдонларим! Акаларим, укаларим... Қайтдингизми...» Аскарлар мени қўлларида қўтариб уйимга олиб киришди. Мана шу кайфиятда иккинчи ва учинчи кунлари военкоматга югуриб бордим: «Менга иш беринг!» Дадамга айтиб беришди, дадам мени олиб кетишга келди: «Қизим, қандай келдинг? Ким ёрдам берди?» Бир неча кунга кучим етди, холос... Яна чексиз оғриқ бошланди... Азобли тунлар... Куни билан бақирардим. Уйимиз олдидан ўтаётган одамлар: «Э, худо, мушкулини осон қил, азоблардан қутқар», — деб дуо қиларди.

Менга Цхалтубонинг доривор лойлари шифо бўлди. Яшашга интилишим қутқарди. Яшаш, яшаш ва фақат яшаш. Мен яшадим. Ҳамма каби яшадим... Яшадим... Ўн тўрт йил кутубхонада ишладим. Бу бахтиёр йиллар эди. Энг бахтиёр. Энди эса ҳаётим касалликлар билан курашга айланиб қолди. Нима десангиз денг-у, аммо қарилик яхши нарса эмас экан. Унинг устига ёлғизлик, мен ёлғиз қолдим. Ота-онам аллақачон оламдан ўтган. Уйқусиз узун тунлар... Неча йил ўтса ҳам, мен ўша дахшатли тушни қайта-қайта кўравераман, уйғонганимда терга ботган бўламан. Аянинг фамилиясини эслай олмайман... Бряншинаданми, Смоленшинаданми, буниси ҳам эсимда йўқ. Ўлишни сира истамасди! Момик қўлларини бошининг орқасидан ўтказиб, ойнага қараб, бор кучи билан: «Мен яшамокчиман!» — деб хайқирарди.

Унинг яқинларини топмадим... Бу ҳақда кимга айтиб беришнй ҳам билмайман...»

Софья Мироновна Верешак, яширин гуруҳ аъзоси

«Урушдан кейин Освенцим, Дахау хақида билиб ол-дик... Буларни эшитиб, қандай тугасан киши? Мен эса ҳомиладорман...

Шу пайт мени заёмга ёзиш учун қишлоққа жўнатишди. Завод, фабрикаларни тиклаш учун давлатга пул керак эди.

Келсам, қишлоқ йўқ, ҳамма очик осмон остида қолган... Ертўлаларда яшашарди... Бир хотин чикди, эг-нидагини кўйлак деб бўлмайди, эски латта-путта. Уйи-га мўраладим, чумчукдай тизилиб, уч нафар боласи ўтирибди, ҳаммасининг қорни оч. Аёл уларга ҳовончада қандайдир ўт-чўпларни туйиб бераётганди.

У мендан сўради:

– Заёмга ёзишга келдингми?

Мен:

– Ҳа, – деб жавоб бердим.

У эса:

– Пулим йўқ, аммо битта товугим бор. Кеча кўшним товугимни сўраётганди, сўрай-чи, агар олса, сотиб, пули-ни сенга бераман, – деди.

Ҳозир гапириб бераётганимда ҳам томоғимга бир нарса тикилгандай бўляпти. Қандай одамлар бўлган! Қандай одамлар! Эрини фронтда ўлдиришган экан, учта бола билан қолибди. Ҳеч нарсаси йўқ, фақат ўша товук бор, холос. У эса менга пул бериш учун ўша ёлғиз товугини сотяпти. Биз ўша пайтларда фақат нақд пулларда йиғардик. Тинчлик учун, болалари соғ-омон бўлиши учун борини беришга тайёр. Унинг юзи ҳам эсимда. Болаларининг ҳам...

Улар улғайишдимикан? Буни билгим келяпти... улар-ни топиб, учрашган бўлардим...»

Клара Васильевна Гончарова, зенитчи

«ОЙИ, ДАДА ДЕГАНИ НИМА?»

Бу йўлнинг охири йўқдек. Ёвузликнинг интиҳоси йўқдек. Унга энди фақат тарихга қарагандек қарай олмайман. Ким саволимга жавоб беради: мен ким билан иш кўраяпман – вақт биланми ёки инсон билан? Вақт ўзгаради, одам-чи? Ҳаётнинг бемаъни такрори хусусида ўйлайман.

Улар аскарлардек ҳикоя қилишди. Аёллардек. Аксарияти она бўлишган...

Болани чўмилтириш ва дадага ўхшаган ойи ҳақида

«Мен югуриб кетяпман... Бир неча киши бўлиб югуряпмиз. Қочяпмиз... Орқамиздан қувишяпти. Отишяпти. Орқада қолган онамни тутиб олишди. У бизнинг қочиб кетаётганимизни кўрди... Унинг овозини эшитяпман, у менга нимадир деб кичқирди. Нима деганини кейин одамлар айтиб беришди. Онам: «Яхшиям оқ кўйлагингни кийибсан... Қизим... Энди сени кийинтирадиган одам йўқ...» – деркан. У мени ўлдиришади деб ишонган, оппоқ кўйлақда ётишимдан хурсанд бўлган экан... Сал олдин кўшни қишлоққа байрамга борамиз деб тургандик... Пасхага... Қариндошларимизникига...

Атроф жимжит... Ўқ овози эшитилмайди. Фақат онам бақиради... Балки отишаётгандир? Эҳтимол, мен эшитмагандирман...

Урушда бутун оилам қирилиб кетди. Уруш тугади, менинг эса кутадиган одамим қолмади...»

Любовь Игоревна Рудковская, партизан

«Минска бомба ёғдира бошлашди...

Ўғлимни олиш учун болалар боғчасига югурдим, қизим эса шаҳардан ташқарида эди. Эндигина икки ёшга тўлганди, у энг кичкинтойлар гуруҳида эди, кичкинтойларни шаҳар ташқарисига олиб кетишди. Аввал ўғлимни олиб, уйга қўйиб, кейин уни олиб келмоқчи бўлдим. Тезроқ ҳаммани бир жойга тўплагим келарди.

Боғчага яқинлашяпман, самолётлар шаҳар устидан учиб, қаерларнидир бомбардимон қилиб ётишибди. Ёғоч панжара ортида ўғлимнинг овози эшитилди, у хали тўртга тўлмаганди:

– Қўркманглар, ойим немисларни ўлдирамиз дедилар.

Эшикдан мўраласам, бир гуруҳ болалар тўпланган экан, болам уларни тинчлантираётган экан. Мени кўриб, қалтирай бошлади, йиғлади, ўзи роса кўрқаётган экан.

Уни уйимга олиб келиб, қайнонамга ташладим, ўзим эса қизимни олиб келишга кетдим.

Югуриб келдим! Кичкинтойлар бўлиши керак бўлган жойда ҳеч кимни тополмадим. Қишлоқ аёллари болаларни қаергадир олиб кетишганлигини айтишди. Қаерга? Ким? Шаҳарга бўлса керак дейишди.

Уларга иккита тарбиячи қараётган эди, машина келмагани учун ўзлари пиёда кетишибди. Шаҳаргача ўн километр йўл бор... Улар кичкинагина болакайлар бўлса, бир ёшдан икки ёш оралигидаги гўдаклар. Жонгинам, уларни икки ҳафта қидирдим... Қишлоқма-қишлоқ юрдим... Бир уйга кирганимда, айнан шу боғча болалари деб кўрсатишганда, кўзларимга ишонмадим. Улар ахлатларига беланиб, иссиғи чиқиб ётганди. Ўликдай ётишарди... Боғча мудираси бир ёш жувон эди, сочлари оқариб кетибди. Шаҳаргача пиёда келишибди; йўлда йўқолиб қолишган, йўлда бир-иккита бола ўлиб ҳам қолибди.

Улар орасида юриб, ўзимнинг қизимни топа олмаяпман. Мудира мени тинчлантиряпти:

– Куюнманг, яхшилаб кидиринг. Шү ерда бўлиши керак. Уни эслайман.

Элла қизалоғимни оёқ кийимидан таниб олдим... Акс холда, танимаган бўлардим...

Кейин уйимиз ёниб кетди... Кўчада қолиб кетдик. Ҳеч вақомиз йўқ. Немис частлари шаҳарга кириб бўлганди. Борадиган жойимиз йўқ, бир неча кун болаларим билан шаҳар кўчаларида тентираб юрдим. Тамара Сергеевна Синицани учратиб қолдим, урушдан олдин уни сал-пал танирдим. Аҳволимни билиб:

– Меникига юринг, – деди.

– Болаларимда кўкйўтал бор. Сизникига қандай бо-
раман?

Унинг ҳам кичкина болалари бор эди. Касал уларга юқиши мумкин эди. У даврда дори йўқ, касалхоналар ишламай қўйганди...

– Йўқ, юр мен билан.

Азизим, буни унутиб бўладими? Улар картошка пўстлоғини биз билан баҳам кўришди. Туғилган кунига совға бўлсин деб, ўғлимга эски юбкадан иштон тикиб бердим.

Аммо биз курашишни истардик... Ҳаракатсизлик бизни қийнарди... Қўл қовуштириб ўтирмай, яширин гуруҳ фаолиятига қўшилиш имконияти туғилганда қанчалик бахтиёр эдик. Кутиш. Ўғлимни, у каттароқ эди, ҳар эҳтимолга қарши қайнонамга жўнатдим. У менга шарт қўйди: «Неварамни оламан, аммо уйимда оёғингни бошқа кўрмай. Сени деб ҳаммамизни ўлдиришади». Уч йил ўғлимни кўрмадим, ёнига боришга кўрқардим. Немислар мени фош қилиб, изимга тушишганда қизимни ўзим билан партизанликка олиб кетдим. Эллик километр уни қўлимда кўтариб бордим. Эллик километр... Икки ҳафта йўл юрдик...

Бир йилдан ортиқ мен билан бўлди... Баъзан бунга қандай бардош бера олдик деб ўйлаб қоламан. Ўзимдан сўрасангиз – жавобим йўқ. Жонгинам, бунга чидаш

мумкин эмас. «Партизанлар блокадаси» деса ҳозир ҳам суякларим зирқирайди.

Қирқ учинчи йилнинг майи... Мени ёзув машинкаси билан кўшни партизанлар ҳудудига жўнатишди. Борисовский зонасига. Уларда ўзимизнинг шрифтимиз ўрнатилган ўзимизнинг машинкамиз бор эди, немис алифбоси керак бўлиб қолган экан. Бунақаси фақат бизда бор эди. Бу машинкани мен яширин кўмита топшириғи билан оккупацияда қолган Минскдан олиб чиққан эдим. Мен у ерга, Палик кўлига борганимда бир неча кун ўтиб блокада бошланди. Ана шундай жойга тушдим...

Мен ёлғиз эмасдим, ёнимда қизим бор. Бир-икки кунлик топшириқни бажаришга чиққанимда уни бегона одамларга қолдирардим, узоқ муддатга ташлаб кетадиган жойим йўқ эди. Шунинг учун боламни ўзим билан олгандим. У билан блокадага тушиб қолдик... Немислар партизанлар ҳудудини куршаб олганди... Тепадан бомба ташлашади, ерда ўқ узишади... Агар эркаклар фақат винтовка олиб юришса, мен винтовка, ёзув машинкаси ва Эллани кўтариб юрардим. Йўлда кетяпмиз, қоқилиб кетдим, Элла устимдан ошиб тўғри ботқоқликка тушиб кетди. Яна бироз юрсак, яна тушиб кетади... Икки ой шундай юрдик! Агар тирик қолсам, қайтиб ботқоқликка бормайман, деб қасам ичдим, уни ортиқ кўролмасдим.

– Отишганда нега ётмаслиғизни биламан. Бизни бирга ўлдиришларини хоҳлайсиз. – Бу гапларни менга тўрт ёшли қизаловим айтарди. Менинг эса ётишга мадорим қолмаган, агар ётсам, қайтиб туролмасдим.

Баъзан партизанлар раҳм қилиб:

– Етар. Кел, қизингни биз олиб юрамиз, – дейишарди.

Мен эса ҳеч кимга ишонмасдим. Отишма бошланиб, уни менсиз ўлдириб қўйишса-чи, эшитмай қолсам-чи, деб ўйлардим. Йўқолиб қолса-чи...

Мени комбриг Лопатин кутиб олди.

– Қандай аёл! – у хайратда қотди. – Шу ахволда ёзув машинкаси ва болани кўтариб келган бўлсангиз. Бу унча-мунча эркакнинг ҳам қўлидан келмайди.

Эллани кўлларига кўтариб, кучоқлаб ўпди. Чўнтакларини бўшатди – нон ушоқларини берди. У ушоқларни овзига солиб, ботқоқ суви билан ичиб юборди. Уни кўриб бошқа партизанлар ҳам чўнтакларини қоқиб, нон ушоқларини қизимга беришди.

Блокададан чиққанимда, касал бўлиб қолдим. Бутун баданимга чипқон тошган, терим шилинган. Қўлимда эса гўдак... Катта ердан самолёт кутаётгандик, самолёт келса, энг оғир ярадорларни жўнатамиз, Эллочкани ҳам бериб юборамиз дейишди. Уни жўнатаётган дақиқани эслайман. Ярадорлар унга кўлларини чўзиб: «Эллочка, менга кел», – деб чақиривади. «Менга кел. Бу ерда жой бор...» Ҳаммаси уни билишарди, у госпиталда уларга қўшиқ айтарди: «Эх, тўйимгача тирик қолсайдим».

Учувчи сўради:

– Қизалок, ким билансан?

– Ойим билан. У кабина орқасида қолди...

– Онангни чақир, уни ҳам олиб кетамиз.

– Йўқ, ойим кетолмайди. У фашистларнинг таъзири-ни бериши керак.

Болаларимиз мана шундай бўлган. Унинг юзига терму-либ, яна қачондир кўра оламанми деб ич-ичимдан эзиламан.

Ўғлим билан қандай учрашганимизни айтиб бераман... Бу озодликка чиққанимиздан кейин эди. Қайнонам яшаган уйга яқинлашяпману, оёғим пахтадек бўлиб қолди. Отрядимиздаги ёши каттароқ хотинлар мени огоҳлантиришди:

– Уни кўрсанг, дарров онангман дема. Сенсиз нималарни бошидан кечирганини тасаввур қиласанми?

Қўшни қиз югуриб келди:

– Вой! Ленянинг ойиси. Леня эса тирик...

У ёғига оёғим юрмай қўйди: ўғлим тирик. У қайнонам терламадан қазо қилгани, Леняни эса қўшнимиз боқиб олганини айтиб берди.

Ховлисига кирдим. Қандай кийимдаман? Немислар гимнастёркаси, йиртиқ-ямоқ қора пахтали куртка, эски этик. Қўшним мени дарров таниди, бироқ индамай турди. Ўғлим ялангоёк, усти йиртиқ-ямоқ.

— Исминг нима, болакай? — деб сўрадим.

— Лења...

— Ким билан яшайсан?

— Олдин бувим билан турардим. Бувим ўлганида, уни кўмдим. Ҳар кунни олдига бориб, мени ҳам ўзи билан олиб кетишини сўрадим. Бир ўзим ухлашдан кўрқардим...

— Ота-онанг қани?

— Отам — тирик, у — фронтда. Онамни эса фашистлар ўлдиришган. Бувим шундай деган...

Ёнимда иккита партизан йигит бор эди, улар ҳам ўз дўстларини кўмишган. Ўша йигитлар боламнинг жавобларини эшитиб, кўзларидан ёш сизиб чиқди.

Шунда ортиқ чидолмадим:

— Нега онангни танимаяпсан?

У бўйнимга ташланди:

— Дада!! — Мен эркакча кийим, эркаклар бош кийимидаман. Кейин эса: — Ойи!!! — деб қичқирди.

Бу чинқирикни эшитсангиз эди. Жазавага тушганини кўрсангиз эди... У бир ой мени ҳеч қаерга қўйиб юбормади, ҳатто ишга ҳам. Уни ўзим билан бирга олиб кетардим. Унинг ёнидалигим, мени кўриб туриши унга камлик қиларди, албатта мени ушлаб юриши керак эди. Овқатланишга ўтирсак, бир қўли билан мени ушлаб, иккинчи қўли билан овқат ерди. Фақат: «Ойижон», «Онагинам», — деб чақирарди. Ҳозир ҳам шундай деб чақиради... Онагинам... Ойижон...

Эрим билан учрашганимизда, ҳаммасини ҳикоя қилиб беришга бир ҳафта ҳам етмади. Туну кун бошимдан кечирганларимни айтиб берардим...»

Раиса Григорьевна Хосеневич, партизан

«Уруш – бу доим кимнидир дафн қилиш демақдир...
Кўп партизанларни кўмишга тўғри келарди. Баъзан гуруҳ
пистирмага дуч келади, баъзан жангда ҳалок бўлишади.
Бир дафн маросими ҳақида айтиб бермоқчиман...»

Қаттиқ жанг бўлганди. Ўша жангда кўп одамлари-
миз ҳалок бўлди, мен ҳам ярадор бўлдим. Жангдан ке-
йин дафн маросими. Одатда қабр тепасида қисқа нутқ
сўзлашарди. Аввал командирлар, кейин дўсту биродар-
лари нутқ сўзлашди. Ўлганлар орасида бир маҳаллий
йигит бор эди, дафн маросимига унинг онаси келганди.
Она йиғлай бошлади: «Болагинам, бизни ташлаб қайга
кетдинг! Сенга иморатлар солаётгандик-а! Келин олиб
келаман деб ваъда бергандинг-ку, болам! Энди қаро ерга
киряпсан-а, болам...»

Сафдагилар жим турибди, унга ҳеч ким тегмаяпти.
Кейин бошини кўтариб, фақат унинг ўғли эмас, бошқа ёш
йигитлар ҳам ётганини кўриб, бошқаларнинг ўғиллари
учун ҳам йиғлай бошлади: «Вой, жон болажонларим!
Оналаринг сизларни кўрмаяпти-ку, сизларни тупрокқа
беришаётганидан беҳабар-ку! Ер қаттиқ. Ташқари совуқ
бўлса. Уларнинг ўрнига ҳам йиғлайман, сизларга бағрим
куяди. Азизларим... Болажонларим...»

«Уларнинг ўрнига ҳам йиғлайман», «бағрим куяди»
дейиши билан эркакларнинг ҳаммаси бир овоздан ўкириб
йиғлаб юборишди. Ҳеч ким ўзини тута олмади, ҳамма хол-
дан тойган. Саф йиғлаб туради. Шунда командир: «Салют!»
деб қичқирди. Салют ҳамманинг овозини босиб кетди.

Мени, ҳозир ҳам бу ҳақда ўйлайман, мени буюк она
қалби ҳайратга солди. Бошига мана шундай ташвиш туш-
ганида, бошқа ўғлонлар учун ҳам йиғлаб, мотам тутишга
юраги дош берди... Ўз болаларидек кўзёш тўқди...»

Лариса Леонтьевна Короткая, партизан

«Қишлоғимга қайтдим...»

Уйимиз олдида болалар ўйнашаётганди. Уларга қараб,
хаёлимга келди: «Қайси бири меники экан?» Ҳаммаси бир

хил. Ҳаммасининг боши кўйникидек, қайчилаб олинган. Ўз қизимни танимадим, қайси биринг Люся деб сўрадим. Қарасам, узун кўйлак кийган болакайлардан бири ўрнидан сапчиб туриб, уйга қараб қочди. Қизми, ўғилми билиб олиш қийин – ҳаммаси бир хил кийинган. Қайта сўрадим:

– Қайси биринг Люся?

Улар қўллари билан кўрсатишди, ана у қочиб кетган қиз дейишди. Ўша қиз менинг қизим экан.

Бир неча дақиқадан кейин бувиси уни кўтариб келди. У менинг бувим эди, онамнинг онаси. Олдимга кўтариб келди:

– Юр, юр. Бизни ташлаб кетгани учун, ҳозир ойингнинг таъзирини бериб қўямиз.

Мен эркаклар ҳарбий кийимида, бошимда пилотка, бунинг устига отга миниб олганман. Қизим эса онасини албатта бувиси ва бошқа хотинларга ўхшаб тасаввур қилган. Бу ерда эса аскар турибди. Анчагача менга келмай юрди, кўрқарди. Хафа бўламанми-йўқми, бу табиий, ахир уни ўзим катта қилмадим-ку, бувиларининг кўлида катта бўлди.

Совға сифатида совун олиб келдим. У замонларда совун зўр совға ҳисобланарди. Уни чўмилтирганимда, совунни тишларди. Уни еб қўймоқчи бўларди. Улар шундай яшашган. Онам ёш бўлганди, урушдан кейин мени кампир кутиб олди. Унга қизинг келди, дейишди. Томорқадан кўчага югуриб чикди. Мени кўриб, қўлларини очиб, пешвоз чикди. Уни таниб, ўзимни у томонга отдим. Бир неча қадам қолганда, уни кучлари тарк этди, ерга узала тушди. Мен ёнига йиқилдим. Онамни ўпаман. Ерни ўпаман. Қалбим меҳрга, нафратга тўлди.

Бир ярадор немис овриқдан ерни чангаллаб ётганида, эсимда, бизнинг аскар ёнига келиб: «Тегма, бу менинг ерим! Сеники юртингда қолди...» – деди.

*Мария Васильевна Павловец, партизанлар
шифокори*

«Эримдан кейин мен урушга кетдим...

Қизимни қайнонамга ташладим, аммо у ҳам тез орада қазо қилди. Қизимни қайнэгачим олиб қолди. Урушдан кейин эса, мени демобилизация қилишганда, қизимни менга бергиси келмади. Кичкина гўдақни ташлаб, урушга кетган бўлсанг, бундай она фарзандга нолойик, деб қойиди. Она қандай қилиб мурғак боласини ташлаб кетиши мумкин, деб менга таъна қиларди. Урушдан қайтганимда, қизим еттига тўлганди, уни уч ёшида ташлаб кетганман. Мени эсли қиз кутиб олди. Кичкиналигида оч қолган, уйкуга тўймаган. Ёнгинамизда госпиталь бўлган, ўша ерга бориб, рақс тушаркан, унга нон беришаркан. Буни кейин ўзи айтиб берди... Олдин дадаси ва ойисини, кейин эса фақат онасини кутибди. Дадаси ҳалок бўлган... У буни тушунарди...

Фронтда қизимни кўп эслардим, бир дақиқа ҳам унутганим йўқ, кечалари тушларимда кўриб чиқардим. Жуда соғинардим. Унга ўзим эртақ айтиб бермаётганим учун, менсиз ухлаб, менсиз уйғонгани учун йиғлардим... Кимдир сочларини ўради... Қайнэгачимдан хафа бўлмадим. Уни тушундим... У укасини жуда яхши кўрарди. У бақувват, ўктам йигит эди, уни ўлдиришганига ишонгинг келмайди киши. Урушнинг илк ойларида ўқ тегиб ҳалок бўлганди... Тонгда самолётларини ерда бомбардимон қилишган. Урушнинг биринчи ойлари, айтиш мумкинки, биринчи йили тўлиқ немис учувчилари само эгалари бўлишган. У ҳалок бўлди. Қайнэгачим ундан қолган ёлғиз ёдгорликни менга бергиси келмади. Жигарпораси. У оила, фарзандни биринчи ўринга қўядиган аёллардан эди. Немислар бомба ташлаб, ҳамма ёқ вайрона бўлиб ётса ҳам, унинг хаёлида бир нарса: бу нима деган гап — бола бугун чўмилмади? Мен уни айблай олмайман...

У мени бағритош дерди... Аёл қалбинг йўқ дерди... Биз урушда қаттиқ азобландик... Оиласиз, уйсиз, болаларсиз... Фақат менинг эмас, ҳамманинг боласи уйда қолган. Парашют тагида ўтириб, топшириқни кутамиз.

Эркаклар сигарет чекиб, домино ўйнашса, биз, аёллар, учишга ракета келгунича кашта тикиб ўтирардик. Биз аёллигимизча қолдик. Биласизми, мана менинг штурманам. Уйга сурат жўнатмоқчи бўлди. Кимдир рўмолча берди, ўша рўмолча билан кўринмасин деб, погонларини бойлаб қўйдик, гинастёркасини адёл билан ёпиб қўйдик. Кўйлак кийганга ўхшаб қолди... Шу кўринишда суратга олдик. Ўша унинг севимли сурати эди...

Қизим билан дугона бўлиб олдик... Бир умрлик дугона...»

*Антонина Григорьевна Бондарева,
гвардия лейтенанти, катта учувчи*

Қизил қалпоқча ва урушда мушукни кўриб қолиш бахти ҳақида

«Урушга кўникишга кўп вақт кетди...

Хужумга ўтдик. Ярадорнинг артериал қон томири очилиб – буни биринчи марта кўриб туришим эди – фавворадек қон отила бошлаганда, шифокорни чақираман, деб югурдим. Ярадорнинг ўзи эса: «Қаерга? Қаерга кетяпсан? Камар билан боғла!» – деб бақирди. Ўшандагина ўзимга келдим...

Нимадан афсусланаман? Бир болакай... Етти яшар болакай онасиз қолди. Онасини ўлдиришган. Бола йўл ёқасида ўлган онаси ёнида ўтирарди. Бола онаси ўлганини тушунмасди, унинг уйғонишини кутиб, «овқат беринг» деб ўтирарди...

Командиримиз бу болани кеткизмади, ўзига олиб қолди: «Ўғлим, онанг энди йўқ, лекин отанг кўп бўлади», – деди. У биз билан катта бўлди. Полк ўғлидек. Етти ёшдан. ППШ автомати дискига патрон соларди.

Сиз кетсангиз, эрим мени уришади. У бундай гапларни ёқтирмайди. Урушни ёмон кўради. Бироқ у урушда

бўлмаган, ёш бўлган, эрим мендан кичкина. Фарзанд кўрмадик. Мен доим ўша болани эслайман. Уни ўғил қилиб олсам бўларди...

Урушдан кейин ҳаммага раҳмим келарди. Одамга ҳам... Хўрозга ҳам, итга ҳам... Ҳозир ҳам бировнинг дардига қараб туролмайман. Касалхонада ишладим, касаллар мени меҳрибонсан, деб яхши кўришарди. Катта боғимиз бор. Бирон марта боғимдаги олмаларни, меваларни сотмаганман. Шундоқ бераман — одамларга тарқатаман... Бундай туйғу... бундай қалб урушдан қолган...

Любовь Захаровна Новик, ҳамшира

«Ўшанда йиғламаганман...

Битта нарсадан кўрқардим... Дўстларимни тутиб олишса, бир неча кун азобда қолардик: бардош берадими, йўқми? Агар бардош беришмаса, бошқаларни ҳам қамашади. Маълум вақт ўтиб, уларни отишга ҳукм қилишгани маълум бўлади. Топшириқ берилади: кимни осишаётганини бориб кўриб келиш. Кўчадан кетаётиб арқон тайёрлашаётганини кўрасан... Йиғлаш, бирон жойда сал кўпроқ қолиб кетиш мумкин эмас, чунки ҳамма ерда айғоқчилар изғиб юради. Сукут сақлаш учун қанчалик кучли, руҳан қанчалик бақувват бўлиш керак. Кўзёш тўкмай ўтиб кетиш керак.

Ўшанда йиғламаганман...

Нимага рози бўлганимни билардим, аммо мени ҳибсга олишгандагина буни ҳақиқатан хис қилдим, тушундим. Қамокқа олиб кетишди. Этик, камчи билан уришди. Фашистларнинг «маникюри» нималигини билдим. Қўлларингни стол устига қўйишади, қандайдир машина тирноқларинг тагига нина санчийди... Бир вақтнинг ўзида ҳамма тирноқларинг остига тикади... Чидаб бўлмайдиган оғриқ! Дарҳол хушингдан кетасан. Ҳатто эсимда йўқ, даҳшатли оғришини биламан, аммо эслолмайман. Мени ходалар билан чўзишарди. Балки айнан

шундай бўлмагандир, балки адашаётгандирман. Эсимда қолганини айтаман: ходалар туради, сени мана шу ходалар орасига тикишади... Машина ишлай бошлади... Суюкларинг қасирлаши, буралаётганини эшитасан... Қанча вақт? Бунни ҳам эслолмайман... Мени электр стулда қийнашган... Жаллодлардан бирининг юзига тупурганимдан кейин ўтқазишди... Ёшмиди, қарими — ҳеч нарсани эслолмайман. Мени қип-яланғоч қилиб ечинтиришди, биттаси ёнимга келиб, кўкрагимдан ушлади... Тупуришдан бошқа иложим қолмади. Шунинг учун юзига қараб тупурдим. Улар мени электр стулга ўтқазишди...

Шундан бери электр токидан кўрқаман. Ҳар томонга улоқтириши эсимда... Ҳозир эса кийим ҳам дазмоллай олмайман... Бутун умрга шу ҳис қолди — дазмоллай бошлайману, бутун баданимдан ток ўтгандай бўлади. Ток билан боғлиқ бирон нарсани қилолмайман. Балки урушдан кейин руҳан даволанишим керакмиди? Билмайман. Умримни яшаб бўлдим...

Бугун нега йиғлаётганимни билмайман. Ўшанда йиғламаганман...

Дорга осигга ҳукм қилишди. Ўлимга ҳукм қилинганлар камерасига қамаб қўйишди. У ерда яна иккита хотин бор эди. Биз йиғламадик, жазавага тушмадик: яширин гуруҳга аъзо бўлаётганда, бизни нима кутаётганини билардик, шунинг учун ўзимизни ушлаб турардик. Шеърят ҳақида гаплашардик, севимли операларимизни эслардик... Анна Каренина ҳақида кўп гаплашардик... Севги ҳақида... Болаларимиз ҳақида эсламасдик, уларни хотирлашдан кўрқардик. Бир-биримизни қўллаб-қувватлардик, табассум қилишга уринардик. Шу тариқа икки ярим кунни камерада ўтказдик... Учинчи кун эрталаб мени чақиришди. Биз хайрлашдик, сўзсиз бир-биримизни ўпдик. Кўрқув йўқ эди: ўлимим ҳақида ўйлайвериб, кўрқув ҳам ғойиб бўлган бўлса керак. Кўзёш ҳам. Қандайдир бўшлиқ бор эди. Ҳеч кимни ўйламасдим...

Узоқ йўл юрдик, қанча юрганимизни эслолмайман, чунки ҳаёт билан хайрлашиб бўлгандим... Аммо машина тўхтади, ичида ўтирган одамлар, биз тахминан йигирматача киши эдик, ҳолсизлигимиздан пастга тушолмадик. Бизни қопдек ерга ташлашди, комендант баракларга эмаклаб боринглар, деб буюрди. Қамчи билан ниқтаб турарди... Битта барак олдида бир аёл турганди. У бола эмизаётганди. Биласизми... Итлар ҳам шу ерда, қоровуллар ҳам, ҳамма қотиб қолди, ҳеч қайсиниси тегмай турибди. Комендант бу манзарани кўриб... югуриб келди-да, она кўлидан гўдакни юлиб олди... Биласизми, ёнида колонка, сув чиқадиған темир колонка турганди. У болани мана шу темирга урди. Мияси оқиб тушди... Сутдек... Қарасам, она йиқилди: мен шифокорман... Юраги ёрилганини тушундим...

... Бизни ишга олиб кетишаётганди. Шаҳар бўйлаб, таниш кўчалардан олиб кетишди. Бир дўнглик бор эди, ўша жойдан эндигина пастга тушаётгандик: «Ойи, ойижон!»—деган овозни эшитдим. Қарасам: Даша холам турибди, тротуардан эса қизим югуриб келяпти. Улар кўчадан кетаётиб, тасодифан мени кўриб қолишган. Қизим юрганича, бўйнимга осилди. Тасаввур қилинг, итлар, улар одамга ташланишга махсус ўргатилган итлар, уларнинг биронтаси ҳам жойидан қимирламади. Ёнига яқинлашсанг, ғажиб ташлайди, уларни шунга ўргатишган. Бироқ биронтаси қимир этмади. Қизим ўзини кўчоримга отди, мен йиғламадим, фақат: «Қизим, қизалогим! Наташенька, йиғлама. Яқинда уйга қайтаман», — дердим. Қоровуллар ҳам индамай туришди, итлар ҳам. Унга ҳеч ким тегмади...

Ўшанда йиғламаганман...

Қизим беш ёшида шеър эмас, дуоларни ёдларди. Даша холам унга дуо ўргатарди. Қизим мен ва дадаси учун худодан умр сўраб, дуо қиларди.

Қирқ тўртинчи йил, ўн учинчи февралда мени фашистлар каторгага жўнатишди... Ла-Манш бўйидаги Кроазет концлагерига тушиб қолдим.

Баҳор... Париж коммунаси куни французлар бизларни қочириб юборишди. Мен «мак»ларга қўшилдим.

Французлар мени «Жанговар хоч» ордени билан мукофотлашди...

Ғалабадан сўнг, уйимга қайтпман... Ҳамон ёдимда... Ватанимиз ерларидаги илк бекатимиз... Вагонлардан ташқарига отилиб, ҳаммамиз она тупроқни кучдик, уни кўзларимизга босдик... Эсимда: оппоқ халатдаман, тупроқни ўпиб, қисмлаб чўнтагимга солардим. Юракка яқин бу тупроқни бошқа ҳеч қачон тарк этмайман деган гаплар хаёлимдан ўтади...

Минскка келдим. Эрим уйда йўқ экан. Қизим Даша ҳоламникида. Эримни энкаведе ҳибсга олган, камокда экан. У ерга бордим... У ерда эшитганларимни билсангиз эди... Менга: «Эрингиз – сотқин», – дейишди. Эрим билан иккаламиз яширин гуруҳда ишлаганмиз. Иккаламиз. У мард, жасур инсон. Бу ирво эканлигини тушуниб турибман... Фирт тухмат... «Йўқ, – дедим, – Эрим сотқин бўлиши мумкин эмас. Унга ишонаман. У – ҳақиқий коммунист». Терговчи эса... менга: «Жим бўл, французлар фохишаси! Жим бўл!» – деб бақирди. Кимда-ким оккупацияда бўлса, асирга тушса, Германияга олиб кетишган бўлса, фашистлар концлагерида ўтирган бўлса – ҳаммаси шубҳа остида бўлган. Бериладиган ягона савол: қандай тирик қолдинг? Нега ўлдиришмади? Ҳатто ўлганлар ҳам шубҳа остида қолган... Ҳатто ўшалар ҳам... Биз ғалаба учун бор нарсамизни қурбон қилганимиз... курашганимиз... мутлақо эътиборга олинмасди. Ахир халқ ғалаба қозонди-ку!! Сталин эса барибир халққа ишонмасди. Ватанимиз бизга шундай раҳмат айтди. Муҳаббат ва садоқатимиз учун, биз тўккан қонимиз учун...

Мен ҳамма тешиқларга кириб чиқдим... Барча ташкилотларга ёздим. Ярим йилдан сўнг эримни озод қилишди. Бир қовурғаси синган, буйраги ишдан чиққан... Немислар асирга олганда, фашистлар эримнинг бошини ёришган, қўлини синдиришган, у ерда сочлари оқариб кетди,

қирқ бешинчи йилда энкаведе уни бутунлай ногиронга айлантириб қўйди. Уни йиллар давомида парваришладим, касалини даволадим. Аммо мен бир оғиз эътироз билдирилмасдим, у эшитишни ҳам истамасди... «Бу хато», — тамом-вассалом. Унинг фикрича, муҳими галаба қозонганимиз. Тамом. Мен унга ишонардим.

Йиғламасдим. У пайтлар йиғламасдим...»

Людмила Михайловна Кашечкина, яширин гуруҳ аъзоси

«Болага қандай тушунтирасан? Унга ўлимни қандай изоҳлайсан...»

Болам билан кўчадан бораман, атроф ўликларга тўла — у томонда ҳам, бу томонда ҳам. Мен унга Қизил қалпоқча ҳақидаги эртакни айтаман, атрофимда эса жасадлар. Бу қочоқликдан қайтаётганимизда бўлган. Онам-никига келсак, у галати бўлиб қолди: кровать тагига кириб олиб, кун бўйи у ердан чиқмасди. Беш ёшдаги болани кўчага ҳайдаб ҳам чиқара олмасдик...

Бир йил мени азоблади. Гап-нимадалигини тушунмай хуноб эдим. Биз ертўлада яшардик, кўчада қимдир кетаётган бўлса, фақат этиги кўринади. Бир куни кровать тагидан чиқиб, деразадан кимнингдир этигини кўрди-ю, чинқириб юборди... Кейин эсимга тушди, фашист уни этиги билан урганди...

Кейин бу одати ҳар қалай қолиб кетди. Ҳовлида болалар билан ўйнаб, кечқурун ёнимга келиб, сўрайди:

— Ойи, дада дегани нима?

Тушунтиришга ҳаракат қиламан:

— У оппоққина, чиройли, армияда хизмат қилади.

Минскни озод қилишганда, биринчи бўлиб шаҳарга танклар кириб келди. Ўғлим уйга хўнграб йиғлаб келди:

— Уларнинг орасида дадам йўқ! Ҳаммаси қоп-қора, оқи йўқ...

Июль ойи эди, ҳамма танкистлар офтобда куйиб, қорайиб кетган.

Эрим урушдан ногирон бўлиб қайтди. Ёш йигит эмас, қари чол бўлиб қайтди. Бошимга ташвиш тушди: ўғлим отасини чиройли, оппоққина деб тасаввур қиларди, урушдан эса қари касал одам қайтди. Ўғлим анчагача уни отаси сифатида қабул қилмади. Уни нима деб чақиришни билмасди. Уларни бир-бирига ўргатишга мажбур бўлдим.

Эрим ишдан кеч қайтса, унга:

— Нега кеч келдингиз? Дима: «Отам қани» — деб роса хавотирланди дердим.

Эрим ҳам олти йил (у япон урушига ҳам борганди) уруш давомида ўғлидан анча узоқлашиб қолганди. Уйдан ҳам.

Бирон нарса харид қилсам, ўғлимга қараб:

— Даданг олиб берди, у доим сени ўйлайди, — дердим.

Улар дўстлашиб олишди...»

Надежда Викентьевна Хатченко, яширин гуруҳ аъзоси

«Таржимаи ҳолим...

Йигирма тўққизинчи йилдан бери темир йўлда ишлаганман. Машинист ёрдамчиси бўлганман. У пайтларда бутун Совет Иттифоқида аёл машинистлар йўқ эди. Мен эса машинист бўлишни орзу қилардим. Паровоз депоси бошлиғи: «Қиз болага эркаклар касбини эгаллаш шартмикан», — деб ҳеч унамасди. Мен барибир таслим бўлмадим. Ўттиз биринчи йилда биринчи машинист аёл бўлдим... Мен биринчи машинист аёл бўлдим. Ишонмайсиз, мен паровоз ҳайдаганимда машинист аёлни томоша қилиш учун станцияга одамлар тўпланиб оларди.

Паровозимиз таъмирда эди. Эрим билан иккаламиз навбатма-навбат ҳайдардик. Ёш болали бўлганим учун келишиб олгандик: у йўлга чиқса, мен бола билан ўтирардим, мен чиқсам, дадаси ўғлим билан ўтирарди.

Сахар туриб, кўчада гала-говур овозларни эшитдим, тумонат одам йиғилган.

Приёмникни ёқдим: «Уруш!»

Эримга қараб:

– Лења, туринг! Уруш! Ўрнингиздан туринг, уруш!!

Депога югуриб кетди, йиғлай-йиғлай қайтиб келди:

– Уруш! Уруш! Уруш нималигини биласанми?

Нима қилиш керак? Болани кимга ташлаймиз?

Мени ўғлим билан Ульяновск шахрига эвакуация қилишди. Шинамгина икки хонали уй беришди, ҳозирги уйимдан ўлса ўлиги ортиқ. Ўғлимни болалар уйига тайинлашди. Ҳаммаси яхши. Мени ҳамма яхши кўрарди. Бошқача бўлиши мумкин ҳам эмасди! Ахир мен аёл машинист эдим, тагин биринчи машинист аёл... Ишонмайсиз, у ерда кўп қолиб кетмадим, ярим йил ҳам турмадим. Ортиқ қололмасдим: Ҳамма Ватанни ҳимоя қилса, мен қандай қилиб уйда ўтираман!

Эрим келди:

– Нима бўлди, Маруся, ўтираверасанми шу ерда?

– Йўқ, – дедим, – борамиз.

Шу кунларда фронт хизмати учун алоҳида захира колоннаси ташкил этилаётган эди. Эрим билан мени ўша ерга жўнатишлар, деб илтимос қилдик. Эрим катта машинист, мен эса машинист бўлдим. Тўрт йил теплушқада юрдик, ўғлимиз ҳам биз билан бўлди. Бутун уруш давомида бечора ўғлим мушук кўрмабди. Киев остонасида составимиз бомба остида қолиб кетди, бешта самолёт ёпирилиб келди, ўғлим эса мушукни кўриб қолди, уни кучоқлаб: «Пишакча; сени кўрганимдан хурсандман. Бу ерда ҳеч кимни кўрмайман, кел, мен билан ўтириб тур. Бир ўпай сени», – дейди. Бола-да... Болада ҳаммаси болаларча бўлиши керак... «Ойижон, энди мушугимиз бўлади. Энди ҳақиқий уйимиз бор», – деб севиниб кетди. Бундай гапларни минг ўйласанг ҳам топа олмайсан... Уларни қолдириб кетма... Мушук ҳақида айтганимни албатта ёзиб ол...

Бизга доим бомба улоқтиришар, пулемётлардан олов очишарди. Нукул паровозни нишонга олишади, чунки муҳими – машинист, паровозни ўлдириш. Самолётлар пастлаб учиб, теплушка ва паровозни нишонга олишарди, теплушкада эса ўғлим ўтирибди. Ҳаммасидан ҳам ўғлимдан хавотир олардим. Буни тасвирлаб бўлмайди... Бомба ёғдиришганда, уни ўзим билан паровозга олиб кетардим. Уни маҳкам қучоқлаб, бағримга босардим. «Битта ўқ билан ўлдирсин», – дердим. Бунақада ўлдирадими! Шунинг учун ҳам тирик қолган бўлсак керак. Буни ҳам ёзиб қўй...

Паровоз – ҳаётим, ёшлигим, ҳаётимнинг энг гўзал онлари. Ҳозир ҳам поезд ҳайдаган бўлардим, аммо рухсат беришмайди, энди қаридим...

Ёлғиз фарзандли бўлиш қанчалик кўрқинчли. Бу аҳмоқлик... Мана, ҳозирги ҳаётимни айтсам... Ўғлимнинг оиласи билан тураман. У – шифокор, бўлим бошлиғи. Кичгинагина уйимиз бор. Бироқ ҳеч қачон таътилга чиқиб, узоққа кетмайман, сира сафарга чиқмайман... Буни тушунтириб беролмайман... Ўғлим, невараларимдан айрилгим келмайди. Улардан бир кунга узоққа кетолмайман. Ўғлим ҳам ҳеч қаерга кетмайди. Яқинда ишлаётганига йигирма беш йил бўлади, бирон марта сафарга кетмаган. Ишдагилари ҳам ҳайрон, бирон марта йўлланма олмабди-я. «Ойижон, сиз билан қолганим яхши», – дейди ўғлим. Келиним ҳам шундай. Айтиб тугатолмайман... Бир-биримиздан бир неча кунга ҳам ажралолмаслигимиз учун ҳатто дала ҳовли ҳам харид қилмаганмиз. Уларсиз бир дақиқа ҳам туролмайман.

Урушда бўлган одам бир кунга айрилиш нималигини жуда яхши билади. Фақат бир кунга...»

*Мария Александровна Арестова,
машинист*

Елкасига шамол текканларнинг сукути ҳақида

«Мен ҳозир ҳам пичирлаб гапираман... Уруш ҳақида...
Пичирлаб. Қирқ йилдан зиёд вақт ўтса ҳам...

Урушни унутдим... Чунки урушдан сўнг ҳам кўркув
ичида яшадим. Дузахда яшадим.

Галаба қилдик, барча хурсанд, шод. Гишт, темир-
терсак йиғишни бошлаб юбордик, шахарни тозалашга
киришдик. Туну кун ишлардик, нима еб, нима ичгани-
мизни, қай вақт ухлаганимизни эслолмайман.

Тинмай ишлардик.

Сентябрь ойи... Сентябрь илиқ келди, қуёш тафтини
эслайман. Мевалар эсимда. Жуда кўп мевалар. Бозор-
да челақлаб олма сотишарди. Ўша куни... Балконда кир
ёярдим... Ҳаммаси тафсилотлари билан ёдимда, чунки
ўша кундан ҳаётим ўзгариб кетди. Дарз кетди. Ҳаммаси
остин-устун бўлиб кетди. Чойшабларни дорга иляпман...
Оппоқ чойшаблар — доим оқ рангли чойшаб тутардим.
Онам совун ўрнига кум суркаб ювишни ўргатганди. Кум
олиб келиш учун дарё бўйига борардим, жойини билар-
дим. Шундай қилиб... Чойшаблар... Пастдаги кўшним
бор овози билан: «Валя!! Валя!!» — деб чақирди. Дарров
пастга югурдим, миямга келган биринчи фикр: ўғлим
қани? Ўша пайтларда, биласизми, болалар бузилган уй-
лар вайроналарида уруш-уруш ўйнаб, ҳақиқий граната ва
миналарни топишарди. Портлаб кетишарди... Кўл-оёқсиз
қолганлар кўп бўларди... Уларни ёнимиздан кеткизмас-
дик, аммо ўғил бола-да, ҳаммаси қизиқ туюлаверади.
Уйда ўтир деб танбеҳ бериб кетасан-у, беш дақиқадан
кейин қандай чиқиб кетганини билмай қоласан. Уларни
қурол ўзига жалб этарди... Айниқса, урушдан кейин...
Мен тезроқ пастга югурдим. Ҳовлига чиқсам, ҳовлида
эрим турибди... Суюкли Иваним... Севгилим, азизим...
Ванечка!! Қайтдингми... Фронтдан қайтдинг! Тирик! Уни
тинмай ўпаман, қўлларини ушлаб кўраман. Гимнастёрка-

сини силайман. Қайтди... Оёқларим букилиб кетяпти... У эса... Тош бўлиб қотиб турибди, жонсиз ҳайкалдек. Жилмаймади, мени қучмади. Муз парчасидек. Қўркиб кетдим: контузия олган бўлса керак деб ўйладим. Балки кар бўлиб қолгандир. Ҳечқиси йўқ, муҳими қайтдику, дердим. Уни парваришлаб, оёққа турғизаман, деб ўйладим. Бошқа хотинлар шундай эрлар билан қандай яшашини кўравериб пишиб кетганман, аммо барибир уларга ҳамма ҳавас қиларди. Буларнинг ҳаммаси сониянинг лаҳзасида миямда айланиб ўтди. Бахтиёрлигимдан оёғим букилиб кетарди. Титроқ босди. Тирик! Эҳ, аёллик қисматимиз...

Дарҳол қўшниларим тўпланди. Ҳамма хурсанд, бир-бирини қучоқлайди. У эса тошдек қотган. Гапирмайди. Буни ҳамма сезди.

Мен:

– Ваня... Ванечка...

– Уйга кирайлик.

Хўп, кирдик. Елкасига осилиб кирдим... Бахтиёрман! Қалбим фаҳрга тўла! У индамай курсида ўтирарди.

– Ваня... Ванечка...

– Биласанми... – ундан нари ўтолмайди. Йиғлаб юборди.

– Ваня...

Биргина кеча бирга бўлдик. Фақат биттагина.

Эртасига уни олиб кетишди. Эшик тақиллади. У тамаки чекиб, уларни қутаётганди. Олиб кетишларини биларди. Менга деярли юрагини очмади... Улгурмади... Руминия, Чехияни босиб ўтди, медаллар олди, аммо юраги қўрқувга тўлиб қайтди. Уни сўроқ қилишганди, иккита давлат суриштирувидан ўтганди. Асирда бўлган деб тамға қўйишди. Урушнинг дастлабки ҳафталари... Смоленск остонасида асирга тушди, ўзини отиши керак эди. Мен биламан, у ўзини отган бўларди... Патронлари тез тугаб қолган, ўзингни отиш у ёқда турсин, урушга ҳам патрон етмай қоларди. У оёғидан яраланганди, шу

аҳволда асирга тушган. Унинг кўз ўнгида комиссар бо-
шини тош билан ёриб ўлди... Сўнги патрон отилмай
қолганди... Унинг кўз ўнгида... Совет офицери асир туш-
майди, бизда асирлар бўлмайди, бизда фақат хоинлар
бор. Сталин шундай деган, у асирга тушган ўз ўғлидан
воз кечган. Эрим... У... Терговчилар унга: «Нега тирик-
сан? Нега тирик қолдинг?» — деб ўшқирарди. У асирдан
қочган... Ўрмонга, Украина партизанлари олдига қочиб
борган, Украина озод бўлганда, фронтга кетди. Галаба
кунини Чехияда кутиб олди. Мукофот беришди...

Биз бир кечагина бирга бўлдик... Агар билганимда...
Мен яна турмоқчи эдим, қиз тураман деб орзу қилардим...

Сахарда уни олиб кетишди... Иссиқ жойидан турғизиб
олиб кетишди... Ошхонадаги стол ёнига ўтириб, ўғлимиз
уйғонишини кутдим. Ўғлим ўн бирга тўлганди. Уйғониб,
биринчи бўлиб: «Дадам қани?» — деб сўрашини билар-
дим. Нима деб жавоб бераман? Қўшниларга қандай ту-
шунтираман? Онамга-чи?

Эрим етти йилдан кейин қайтиб келди... Ўғлим би-
лан тўрт йил урушдан келишини кутдик, Галабадан ке-
йин яна етти йил Колимдан, лагердан қайтишини кут-
дик. Ўн бир йил кутдик. Ўғлим катта бўлди...

Сукут сақлашни ўргандик... Эрингиз қани?
Отанг ким? Ҳамма сўровномаларда савол турарди:
қариндошларингиздан биронтаси асир тушганми?
Сўровномага «ха» деб ёзганимда мени мактабга фар-
рош қилиб олишмади, мактаб полини ҳам ишонишма-
ди. Мен халқ душманига, халқ душмани, хоиннинг хо-
тинига айландим. Бутун умрим зое кетди... Урушгача
ўқитувчи бўлганман, педагогика билим юртини тамом-
лагандим, урушдан сўнг эса қурилишда гишт ташидим.
Эҳ, ҳаётим... Гапларим узук-юлуқ чиқаётгани учун
узр, равон гапириш қўлимдан келмаяпти. Шошяпман...
Баъзан тунда... Неча тун бир ўзим ётиб, кимгадир ўз
ҳаётимни гапириб берардим, тинмай гапираверардим.
Кундузи эса жим юрардим.

Ҳозир ҳамма нарсани гапириш мумкин. Мен савол бермоқчиман: урушнинг дастлабки ойларида миллионлаб аскар ва офицерларимиз асир тушганига ким айбдор? Мен жавоб талаб қиламан... Урушдан олдин ким қизил аскарларни немис шпioni, япон шпioni деб отиб ташлаб, армиямизни бошсиз қолдирди? Мен шуни билмоқчиман... Гитлер танқ ва самолётлар билан қуролланаётган вақтда ким Будённий отлиқларига ишониб ўтираверди? Ким бизни чегарамиз мустаҳкам қўлларда деб ишонтирган...» Урушнинг биринчи кунларидаёқ армия патронларни ҳисоб-китоб қиларди...

Ҳаётим қани... деб сўрашга ҳақлиман... Қани менинг тақдирим? Бизнинг тақдиримиз? Аммо мен жимман, эрим ҳам жим. Биз бугун ҳам қўрқув исканжасидамиз. Ҳозир ҳам қўрқамиз... Мана шундай қўрқувда ўлиб кетамиз. Қандай алам, қандай уят...»

*Валентина Евдокимовна М-ва,
партизанлар алоқачиси*

«ҚҰЛИНИ КҰКСИГА ҚҰЯДИ...»

Ва ниҳоят – Галаба...

Агар авваллари ҳаётлари тинчлик ва урушга бўлинган бўлса, энди уруш ва галабага бўлинди.

Яна икки хил олам, икки хил ҳаёт. Нафратланишни ўрганган қалб яна севишни ўрганмоғи лозим. Унутилган туйғулар, унутилган сўзларни эслаши даркор.

Уруш одами ноуруш одамига айланиши керак...

Ўлдириб ёқмайдиган урушнинг сўнгги кунлари ҳақида

«Биз бахтиёр эдик...

Чегарадан ўтдик – ватанимиз озод қилинди. Она замин эркин нафас олди... Мен аскарларимизни танимай қолдим, тамоман бошқа инсонга айланиб қолдилар. Ҳаммасининг юзида табассум. Тоза кўйлак кийишган. Қўлларида гул пайдо бўлган, мен бундай бахтиёр одамларни илгари билмасдим, кўрмаганман. Германияга кириб борганимизда, ҳеч кимга шафқат қилмайман, ҳеч кимни аямайман, деб ўйлардим. Қалбим нафратга тўлганди! Аламга! Нега унинг боласига раҳмим келиши керак экан? Нега унинг онасини аяшим керак? Нега унинг уйини вайрон қилмаслигим керак? Ахир, у аяб ўтирмади-ку... У ўлдирди... Ёқди... Мен-чи? Мен... мен... мен... Нега? Нега? Бундай ўғилларни тукқан хотинларни, оналарни бир кўргим келарди. Улар кўзларимизга қандай боқишар экан? Ўзим эса уларнинг кўзларига нигоҳимни қадасам...

Мен доим ўзимни қандай тутар эканман, аскарларимиз нима қилишаркан деб ўйлардим. Унутганимиз

йўк... Бунга қандай чидаймиз? Бунга бардош бериш учун қанча матонат керак. Қайсидир бир қишлоққа келсак, оч-наҳор, бечораҳол болалар изғиб юрибди. Биздан қўрқишади... Беркинишади... Улардан нафратланаман, деб қасам ичгандим... Аскарларимиздан паёқдан қолган нимаики, бир бўлак қандми, нонми, топсам, йиғиштириб олиб, немис болаларига улашардим. Йўк, асло унутганим йўк... Ҳаммаси ёдимда... Аммо болаларнинг оч кўзларига шунчаки бефарқ қараб туролмасдим. Эрта тонгдан ошхонамиз олдида немис болалари навбатга туришарди, биринчи ва иккинчи овқат тарқатишарди.

Ҳар бир боланинг елкасига нон учун халта осилган, белига шўрва ва иккинчи овқат — бўтқа, нўхот учун идишча қистирилган. Уларнинг қорнини тўйдирардик, даволардик. Ҳатто бошларини силардик... Биринчи марта силаганимда... қўрқиб кетдим... Мен-а? Мен! Немис боласининг бошини силасам...

Ҳаяжондан овзим, томоғим қуриб қолди. Аммо тез орада ўрганиб қолдим. Улар ҳам кўникиб қолишди...»

Софья Адамовна Кунцевич, санинструктор

«Германиягача етиб келдим... Москвадан Германиягача бордим...

Мен танк полкининг катта фельдшери бўлганман. Полкимиздаги танклар «ўттиз тўртинчи танклар» эди, тез ёнарди. Жуда қўрқинчли. Урушгача ҳатто милтик овозини ҳам эшитмагандим. Фронтга бораётганимизда, узоқ-узоқларда бомба овозлари эшитиларди: менга ёр курраси кимираётгандек туюларди. Ўн етти ёшда эдим, эндигина ўқув юртини тамомлаганман. Фронтга келган дастлабки кунларданоқ жанг майдонига юборишди.

Танкдан чиқдим... Олов... Осмону заминни тутун қоплаган... Ер ёнади... Темир ҳам ёнади... Бу ёғимда

ўликлар ётибди, у ёқдан ярадорлар чакиради: «Ёрдам беринг... Кутқаринг...» Юрагимни кўрқув чулғаб олди! Нега қочиб кетмаганимга ўзим ҳам ҳайрәнман. Жанг майдонидан қандай қочиб кетмадим экан? Бу дахшатни тасвирлашга сўз ожизлик қилади, буни фақат ҳис қилиш мумкин. Авваллари ҳам бунга бардош беришим қийин бўлган, ҳозир эса уруш ҳақидаги киноларни кўриб ҳам йиғлайвераман.

Германияга кириб бордим...

Немис заминида бизни ҳайратга солган биринчи нарса — йўл ёқасидаги қўлда чизилган плакат: «Мана у — лаънати Германия!»

Қишлоққа кирдик... Ҳамминг деразаси ёпик. Улар бор нарсасини ташлаб, велосипедга ўтириб қочишарди. Геббельс руслар келиб, ҳамма ёқни вайрон қилади, ўзларингни отиб, чопиб ташлайди деб қулоқларига қуйган. Эшикни очсанг, уйда ҳеч ким бўлмайди. Ёки ҳаммаси заҳар ичиб ўлиб ётган бўлади, ҳатто болалар ҳам. Улар ўзларини отишар, заҳарлашарди... Биз нима ҳис қилдик? Қувонч. Галаба қозониб, энди уларга ҳам ўзимиз тортган азобни бераётганимиз учун хурсанд эдик. Қасос туйғуси. Бироқ болаларга раҳмимиз келарди...

Бир кампирни топиб келишди.

Унга:

— Биз галаба қилдик, — дедим.

У йиғлаб юборди:

— Иккита ўғлим Россияда ҳалок бўлди.

— Қим айбдор? Биз қанчасини қурбон қилдик!

У жавоб қилди:

— Гитлер...

— Гитлер ўзи қарор чиқармаган. Ўғилларингиз, эрларингиз...

Шунда жим бўлиб қолишади.

Германиягача бордим...

Онамга айтиб бермоқчи эдим... Онам эса урушда очликдан шишиб ўлганди. Уйларида на туз, на бирон

егулик бўлган. Акам эса госпиталда оғир ярадор бўлиб ётганди. Уйда ёлғиз синглим мени кутарди. Мактубларида миллий кўшинимиз Орёл шаҳрига кириб борганда, ҳамма ҳарбий қизларни шинелларидан тутганини ёзарди. Уларнинг орасидан мени қидираркан. Қайтишим керак...»

Нина Петровна Сакова, лейтенант фельдшер

«Галаба йўллари...

Галаба йўллари тасаввур қилолмайсиз! Аравалар орқалаган, қўлларида тугун, миллий байроқлар ушлаган озод этилган асирлар ўтиб борарди. Рус, поляк, француз, чех асирлари... Ҳаммаси аралаш-қуралаш бўлиб кетди, ҳамма ўз уйига қараб кетарди. Ҳамма бизни кучоқлаб, ўпарди.

Рус қизларини учратиб қолдим. Улар билан суҳбатлашиб қолдим, улар менга ўз дардини айтишди... Ораларида биттаси иккиқат экан. Энг чиройлиси. У бир уйда хизматкорлик қилган экан, уй эгаси уни зўрлабди. Ўзи билан яшашга мажбур қилган. Йўлда йиғлаб, қорнига мушт тушириб борарди: «Уйимга фрицни олиб бормаيمان! Олиб бормаيمان!» Улар қизни юпатиб, тинчлантиришарди... Аммо қиз ўзини осиб қўйди... Қорнидаги жажжи фриц билан...

Ўшанда бизни тинглаш керак эди, тинглаб ёзиш керак эди. Афсус, бизни тинглаш ўшанда ҳеч кимнинг хаёлига келмабди, ҳамма «Галаба» деб такрорларди. Қолган барчаси муҳим эмасдек эди.

Дугонам билан велосипедда кетаётган эдик. Қаршимиздан бир немис аёли келяпти. Учта боласи бор экан, чамамда. Иккитаси коляскада бўлса, биттаси этагини ушлаб борарди. Юзи ҳорғин. Биз билан тенглашганда, ергача эгилиб, бизга таъзим қила бошлади. Мана бундай қилиб... Ергача... У нима деяётганини тунунмаймиз. У эса қўлларини кўксига қўйиб, болалари-

ни кўрсатади. Хуллас, у болалари омон қолгани учун, йиғлаб бизга раҳмат айтаётганини тушундик...

Ахир у кимнингдир аёли эди. Унинг эри шарқий фронтда... Россияда жанг қилган бўлса керак...»

*Анастасия Васильевна Воропаева, ефрейтор,
прожекторчи*

«Бир офицеримиз немис қизини севиб қолди...

Раҳбарларгача етиб борди... Уни ишдан бўшатиб, фронт ортига жўнатишди. Зўрлаганда бошқа гап эди... Бунақаси... албатта йўқ эмас эди... Бу ҳақда бизда кам ёзишади, бироқ бу — уруш қонуни. Эркаклар шунча йил аёлсиз юришган, албатта, нафрат ҳам бор эди. Шаҳарча ёки қишлоққа киришимиз билан уч кун талон-торож қилардик... Албатта, бу ёзилмаган қонун эди... Ўзингиз тушунасиз... Уч кундан кейин эса трибуналга беришса ҳам майли. Уч кун ичиб, айш-ишрат қилиб юришарди... Бунда эса — муҳаббат. Офицернинг ўзи алоҳида бўлимда севиб қолганини тан олди. Бу, сўзсиз, хоинлик... Немис аёли — душманнинг қизи ёки хотинини севиб қолса-я? Бу... Ва... Қисқаси, унинг сурати ва манзили ёзилган қоғозни олиб қўйишди. Албатта...

Эсимда... Зўрланган немис аёли албатта эсимда. Яланғоч чотига граната тикилган немис аёли ерда ётарди... Ҳозир эсласам, виждоним қийналади, аммо ўшанда виждоним асло қийналмаган. Албатта, туйғулар ўзгаради. Дастлабки кунлардаги ҳисларимиз бошқа бўлса, кунлар ўтиб бошқа туйғуларни туярдик... Бир неча ойдан сўнг... батальонимизга... командиримиз олдига бешта немис қиз келди. Улар тинмай йиғлашарди... Гинекологимиз уларни кўриқдан ўтказди: жароҳат олишган. Таглари йиртилиб кетган. Бутун ички кийимлари қонга беланган... Уларни кечаси билан зўрлаб чиқишган. Аскарлар навбат олиб туришган...

Буни ёзманг... Магнитофонингизни ўчиринг. Бу — ҳақиқат! Ҳаммаси — ҳақиқат! Батальонимиз сафланди... Ўша немис қизларига: боринглар, қидиринглар, кимни таниб олсангиз, жойида отиб ташлаймиз дейишди. Ун-вонларига ҳам қараб ўтирмаймиз. Уятдан ўлай дедик! Улар йиғлаб ўтиришарди. Улар қондан бешиб кетишган... Ортиқ қон тўкилишини исташмади. Шундай дейишди... Шунда ҳар бирига биттадан нон беришди. Албатта, бу уруш... Шубҳасиз...

Кечириб осон деб ўйлайсизми? Томи черепица билан ёпилган бутун... оппоққина... уйчаларни кўриш. Атиргулларга бурканган... Ўзим улар оғриқдан инграшини истардим... Албатта... Уларнинг кўз ёшларини кўришни хоҳлардим... Дарров яхши, адолатли, меҳрибон бўлиб қололмайсан... Сиз каби оқкўнгил бўлолмайсан... Уларга раҳм қилолмайсан. Бунинг учун йиллар ўтиши керак...»

А. Раткина, кичик сержант, телефончи

«Она тупроқ озод қилинди... Энди ўлишга ҳам, кўмишга ҳам оғринардик. Ўзга ерлар учун ўлардик, ўзга тупроққа кўмишарди. Душманни охиригача янчиш кераклигини уқтиришди. Душман ҳамон хавфли... Буни ҳамма тушунарди... Аммо ўлгимиз келмасди... Энди ҳеч ким ўлимни бўйнига олгиси келмасди...

Йўл четидаги кўплаб плакатлар хотирамда сақланиб қолди, улар улкан хочларга ўхшаб кетарди: «Мана у — даънати Германия!» Бу плакатни ҳамма эслаб қолган...

Ҳаммамиз шу онни интиқлик билан кутардик... Мана ҳозир кириб борамиз-у... Уларнинг афт-ангорини, ерларини, уйларини кўрамиз. Наҳот, улар ҳаммамизга ўхшаш одамлар бўлса? Биз каби оддий ҳаёт кечирса? Фронтда Гейне шеърларини қайта ўқий олишимга сира ишонмасдим. Севимли адибим — Гётени қўлга олмасам керак деб ўйлардим. Вагнерни ортиқ тинглолмасдим... Мен мусиқачилар оиласида туғилганман. Урушгача не-

мис мусиқасини севиб тинглардим — Бах, Бетховен. Улуғ Бах! Уни ўз оламимдан ўчириб ташладим. Кейин бошқа нарсаларни кўрдик, бизга крематорийларни кўрсатишди... Освенцим лагерини... Тор-тор аёллар кийими ва болалар пойабзали... Қоп-қора кул... Уни карам, салат ўсимлиги тагига сепиш учун далага олиб чиқишарди. Ортиқ немис мусиқасини тинглай олмасдим... Мен Бахга қайтишим учун кўп сувлар окди. Моцартни яна ижро қила бошладим.

Нихоят, уларнинг ерларидамиз... Бизни ҳайратга солган нарса — текис йўллар. Катта-катта қишлоқ уйлари... Гултувақлар, ҳатто омборхоналарни ҳам беаб турган нақшинкор дарпардалар. Уйларнинг ичида оппоқ дастурхонлар. Қимматбаҳо чинни идишлар. Кир ювиш машинасини илк бор ўша ерда кўрдим... Ақлимиз етмасди: ҳаётлари фаровон бўлса, нега уруш чиқаришган экан? Бизнинг одамларимиз ертўлаларда яшашади, улар эса оппоқ дастурхонлар ёйиб кўйишибди. Майда идишлардаги кофе... Мен эса уларни фақат музейда кўрардим. Ўша кофе идишларини... Бизни ҳайратга солган бир воқеани айтиб бериш ёдимдан кўтарилибди... Хужумга ўтдик, биз босиб олган биринчи немис окоплари кўринди... Уларга бостириб кирдик. Қарасак; термосларда иссиққина кофе турибди. Окопни кофе хиди тутган... Галетлар. Оппоқ чойшаблар. Тоза сочиқлар. Туалет қоғози... Бизда буларнинг биронтаси бўлмаган. Чойшаб дейсизми? Биз похол, шох-шабба устида ётардик. Икки-уч кунлаб ичимизга иссиқ овқат кирмаган пайтларимиз бўлган. Аскарларимиз ўша термосларни ўққа тутишарди... Лаънати кофе...

Немис уйларида эса ўққа тутилган кофе сервизлари, гултувақлар, ёстиклар, болалар коляскаларини кўрдим... Аммо барибир биз улар бизга қилган ёмонликни қайтаришга қодир эмасдик. Уларни ўзимиз азоблангандай азоблай олмасдик.

Улар нафратининг сабабини тушунолмасдик? Бизники-ку, тушунарли. Уларники-чи?

Уйга совға жўнатишга рухсат беришди. Совун, шакар... Кимдир оёқ кийим жўнатди, немисларнинг пойабзали мустаҳкам эди, кимдир соат, чарм буюмлар. Ҳамма соат изларди. Аммо менинг қўлимдан келмасди. Онам ва сингилларим бировнинг уйида туришидан хабардор бўлсам-да, уларнинг нарсаларини олишга кўнглим тортмади. Уйимизни ёқиб юборишганди. Уйга қайтиб борганимда, онамга айтиб бердим. Онам мени кучиб: «Олмай тўғри қилибсан. Мен ҳам уларнинг нарсаларини қабул қилолмасдим – улар дадангни ўлдиришди», – деди.

Урушдан ўн йиллар ўтиб, Гейне тўпламини яна қайтиб қўлимга олдим. Урушгача севиб тинглаган немис бастакорлари пластинкаларини ҳам...»

Аглая Борисовна Нестерук, сержант, алоқачи

«Бу Берлинда бўлган воқеа... Шундай бир ҳолатга дуч келганман: кўчадан кетяпсам, олдимдан фольксштурм¹ автоматини кўтариб, бир бола югуриб чиқди – урушнинг охирги кунлари эди. Сўнги кунлар. Қўлимда автомат. Тайёр турибди. У менга қараб, кўзларини пирпиратиб, йиғлаб юборди. Ўзимга ишонмайман – мен ҳам йиғлаб юбордим. Унга раҳмим келиб кетди, болакай жиннича автомати билан турибди. Мен «бор, беркин» дегандай уни вайрон бўлган бино ичига итаряпман. У эса отиб ўлдиради деб кўрқиб кетди. Бошимда қалпоқ, қиз боламанми, ўғил боламанми – билиб бўлмайди. Мени қўлимдан тутиб, хўнграб йиғлайди. Хўнграб! Бошидан силадим. Қотиб қолди. Уруш-ку, барибир... Ўзим ҳам тилсиз қолдим! Бутун уруш давомида улардан нафратланиб келдим! Адолатданми, адолатдан эмасми, барибир, ўлдириш ёқмайди, айниқса, урушнинг сўнги кунлари...»

Альбина Александровна Гантимурова, катта сержант, разведкачи

¹ ФГ-45 – 7,92 мм калибрли ўттиз ўқли немис автомати. Узунлиги – 960 мм. Оғирлиги – 4270 г.

«Бир илтимосни бажармаганимга афсусланаман...

Госпиталимизга бир немис ярадорини олиб келишди. Менимча, у учувчи эди. Бўксадан яраланиб, гангрена бошланганди. Унга раҳмим келиб кетди. Жим ётибди.

Бироз немисчани билардим. Ундан сўрадим:

– Сув берайми?

– Йўқ.

Ярадорлар палатада немис ярадор борлигини билишарди. У алоҳида ётганди. Мен унинг олдига борсам, улар норози бўлишарди:

– Душманга сув олиб кетяпсизми?

– У ўляпти. Унга ёрдам беришим керак...

Оёғи кўкариб кетган, ҳеч қандай умид қолмаган. Организм бир зумда зарарланиб, одам бир кунга етмай ўлади.

Унга сув берсам, менга қараб:

– Гитлер капут!— деди.

Қирқ иккинчи йил. Биз Харьков остонасида, қуршовдамыз.

Мен сўрадим:

– Нега?

– Гитлер капут!

Шунда унга жавоб бердим:

– Ҳозир бу ерда ётганинг учун шундай ўйлаб, шундай деяпсан. У ерда эса ўлдиряпсизлар...

У эса:

– Мен отмаганман, ўлдирмаганман. Мени мажбурлашди. Бироқ мен отмадим...

– Асирга тушганларнинг ҳаммаси ўзини шундай деб оқлайди.

Шунда мендан илтимос қила бошлади:

– Фрау... сиздан илтимос... илтимос... – бир даста суратларни беряпти. Ойиси, ўзи, акалари, опа-сингилларини кўрсатди... Чиройли сурат. Орқасига манзилни ёзяпти: Сиз у ерда бўласиз. Борасиз! – Буни қирқ иккинчи йилда немис одам Харьков остонасида айтарди.

– Илтимос, буни почта қутисига ташланг.

Суратнинг бирига манзилни ёзди. Конверт суратларга тўла эди. Бу суратларни анчагача ўзим билан олиб юрдим. Бомба қаттиқ портлаб, улар йўқолиб қолганида жуда хафа бўлдим. Германияга кириб келганимизда конверт йўқолиб қолди...»

Лилия Михайловна Бутко, жарроҳлик ҳамшираси

«Бир жанг эсимда...

Ўша жангда жуда кўп немисларни асир олдик. Улар орасида ярадорлар ҳам бор эди. Уларнинг яраларини боғлардик, улар бизнинг йигитларимизга ўхшаб оғриқдан инграрди. Иссиқни айтмайсизми?! Жазирама! Чойнак топиб, сув бердик. Ялангликдамиз. Бизга ўқ ёғдиришяпти. Тезда окоп қазиб, маскировка қилиш буйруғи келди.

Окоп қазий бошладик. Немислар қараб туришибди. Уларга имо-ишора билан ерни қазинглар, ёрдам беринглар деб тушунтиришди. Нима деганимизни тушунганларида, улар бизга даҳшат билан қарашди. Немислар уларга ўра қаздириб, отиб ташлаб, шу ерга кўмишади деб ўйлабди. Шунини кутишган... Ерни қазийётганда уларнинг даҳшатга тўла кўзларини кўрсангиз эди... Юзлари-чи...

Яраларини боғлаб, сув ичириб, ўзлари қазиган окопга беркининглар деб айтганимизда улар анчагача ўзларига келолмадилар, ўзларини йўқотиб қўйишди... Биттаси йиғлаб юборди... Ёши каттароқ бир немис эди. У кўз ёшларини ҳеч кимдан яширмай йиғларди...»

Нина Васильевна Ильинская, ҳамшира

Болаларча хатолар билан ёзилган иншо ва кинокомедиялар ҳақида

«Уруш тугади...

Замполит чақирди:

— Вера Иосифовна, немис ярадорлар билан ишлашингизга тўғри келади.

Урушда иккита акам ҳалок бўлганди.

– Йўқ.

– Тушуняпсизми, ишлашга мажбурсиз.

– Қўлимдан келмайди: иккита акам ҳалок бўлган, уларни кўришга кўзим йўқ, уларни даволашга эмас, пичоқлашга тайёрман. Тушунинг, ахир...

– Бу буйруқ.

– Буйруқ экан, бўйсунишдан ўзга чорам йўқ. Мен ҳарбий одамман.

Мен ўша ярадорларни даволадим. Нима керак бўлса, ҳаммасини бажарардим. Бироқ менга жуда қийин бўлди. Уларнинг баданини ушлаш, азобларини енгиллаштириш... Биринчи оқ сочлар ўшанда тушди. Айнан ўша пайтларда. Уларни операция қилардим, овқатлантирардим, оғриқсизлантирардим, ҳаммасини рисоладагидек бажарардим. Фақат бир нарсага қодир эмасдим – уларни кечки кўриқдан ўтказма олмасдим. Эрталаб ярадор ярасини боғлайсан, юрак уришини текширасан, хуллас, шифокор сифатида ҳаракат қиласан, аммо кечки кўриқ пайтида касал ҳол-аҳволини сўраб, у билан мулоқотга киришиш керак бўлади. Бу нарса қўлимдан келмасди.

Ярасини боғлаб, операция қилиш – буни бажарардим, аммо улар билан суҳбатлаша олмасдим. Замполит¹ни бошидан огоҳлантириб қўйдим:

– Уларни кечки кўриқдан ўтказмайман...»

Вера Иосифовна Хорева, ҳарбий жарроҳ

«Германияда... Госпиталларимизда немис ярадорлари кўпайиб қолди...

Биринчи немис ярадорни эслайман. Гангрена бошланганди, оёғини ампутация қилишди... Менинг палатамда ётган...

Кечкурун менга:

– Катя, бор, немисингни кўриб кел, – дейишди.

¹ Ҳарбийлар билан сиёсий масалаларда ишлаш бўйича командир ўринбосари.

Мен бордим. Қон кетдими, ё бошқа нарсами. Уйғонган экан, ётибди. Иситмаси йўқ.

У қараб турди-да, кейин кичкинагина пистолетчани олиб, менга узатди:

— Ма...

Немисчалаб гапирди, ҳозир сўзлари аниқ эсимда йўқ, мактаб билимларим етганча тушундим.

— Ма... — деди, — сизларни ўлдирмоқчи эдим, энди сен мени ўлдир.

Сизлар менинг жонимни сақлаб қолдинглар, демоқчи. У бизларни ўлдирган бўлса, биз уни кутқардик. Мен эса ҳақиқатни, тез орада ўлишини айтолмадим...

Палатадан чиқаётганимда, кўзларим ёшга тўлди...»

Екатерина Петровна Шалигина, ҳамшира

«Мен биттасини учратиб қолишдан кўрқардим...

Мен немис тилига ихтисослашган мактабда ўқиганман. Бизга меҳмонга немис ўқувчилари келишарди. Москвага. Улар билан театрга борардик, кўшиқ куйлардик. Бир немис боласини ёктириб қолгандим... У жуда яхши куйларди. У билан дўстлашдик, мен уни севиб қолдим ҳатто... Бутун уруш давомида уни кўриб қолиб, таниб қолсам-чи, деб кўрқиб юрардим. У ҳам шулар орасидами? Мен болалиқдан жуда ҳиссиётга берилувчан қиз эдим. Даҳшат!

Бир куни далада юрибман, жанг эндигина тугаган... Ўзимизнинг ярадорларни териб олдик, фақат немисларники қолди... Кўзимга у кўринди... Унга ўхшаган ёш йигит ётганди... Бизнинг еримизда... Мен узоқ вақт тепа-сида турдим...»

Мария Анатольевна Флеровская, сиёсий ходим

«Ҳақиқатни билмоқчимисиз? Ундан ўзим ҳам кўрқаман...

Бир аскаримиз... Буни қандай тушунтирсам экан? Бутун оиласи ҳалок бўлган экан. У... асаблари...

Эҳтимол, мастликдандир? Галаба яқинлашгани сари кўп ичишарди. Уйларнинг ертўлаларида доим вино бўларди. Шнапс. Тинмай ичишарди. У автоматини олиб, немис уйига бостириб кирди... Обоймадан ўқларни чиқарди... Ҳеч ким улгуролмади. Орқасидан югуришди... Уй мурдаларга тўлди... Болалар жасадлари... автоматини олиб, кўл-оёғини боғлашди. У эса сўкиниб ётибди: «Ўзимни отишга имкон беринглар»:

Уни ҳибсга олиб, отишга ҳукм қилишди. Унга раҳмим келарди, ҳамманинг раҳми келарди. Бутун уруш жанг қилди. Берлингача келди...

Бу ҳақда ёзса бўладими? Илгари ёзиб бўлмасди...»

А. С-ва, зенитчи

«Уруш мени пойлаб турганди...

Ўн саккизга тўлишим билан... Чақирув қоғозини олдим: уч кунлик озиқ-овқат, бир жуфт ички кийим, кружка, қошиқ олиб, райисполкомга боришим керак экан. Бу меҳнат фронтига сафарбарлик дейиларди.

Бизни Оренбург областининг Новотроицк шаҳрига олиб келишди. Заводда ишлай бошладик. Ҳаво шу қадар совуқ эдики, уйдаги пальтоллар музлаб, тарашадан ҳам оғирроқ бўлиб қоларди. Тўрт йил таътилсиз, дам олиш кунларисиз ишладик.

Қачон урушнинг охири кўринар экан деб кутардик. Сўнги нуқта. Кечки соат учда ётоқхонада гала-говур кўтарилди, завод директори ва бошқа раҳбар одамлар келишди: «Галаба!» Мен эса ўрнимдан туролмасдим. Мени ўтқизиш кўйишса, яна орқамга йиқилардим. Куни билан турғизиша олмаган. Қувончдан, кучли ҳаяжондан оёқ-қўлларим ўзимга бўйсунмай қолганди. Эртаси кун тонгда ўрнимдан турдим... Кўчага чикдим, дуч келгани кучоқлаб, ўпгим келарди...»

Ксения Климентьевна Белко, меҳнат фронти жангчиси

«Галаба. Накадар мафтункор сўз...

Рейхстагга ўз имзоимни чекдим... Қўлимга тушган қоракуя билан: «Сизни саратовлик рус қизи енгди», – деб ёзиб қўйдим. Ҳамма деворга нимадир ёзарди, қандайдир ёзувлар битарди. Иқрорнома ёки лаънат...

Галаба! Дугоналарим: «Ким бўласан!» – деб сўрашарди. Урушда очликдан безор бўлгандим... Чидолмасдик... Бир марта бўлса ҳам тўйиб овқат ейишни орзу қилардик. Урушдан кейин биринчи маошимга бир кути печенье оламан деб ният қилдим. Урушдан кейин ким бўламан? Сўзсиз, ошпаз бўламан. Ҳозиргача ошхонада ишлайман.

Иккинчи савол: «Қачон турмуш қурасан?» Иложи борича тезроқ... Ўпишишимни тасаввур қилиб, энтикардим. Роса ўпишгим келарди... Яна қўшиқ айтишни истардим. Куйлаш! Мана шунақа...»

Елена Павловна Шалова, ўқ отиш батальони комсорги

«Мен отиш, граната улоқтириш... мина қўйиш... биринчи тиббий ёрдам кўрсатишни ўргандим...

Аmmo тўрт йил ичида... Урушда имло қоидалари буткул калламдан чиқиб кетди. Бутун мактаб дастурини унутгандим. Кўзимни юмиб, автоматни қисмларга ажрата олардим, бироқ институтга кираётганда иншони саводсизларча, биронта вергул қўймай ёзибман. Урушда олган медалларим жонимга оро кирди – мени институтга қабул қилишди. Ўқий бошладик. Китоб ўқийману, нима ўқийганимни тушунмайман, шеър ўқийману – маъносини англамайман. Бундай сўзларни унутибман...

Даҳшатли тушлар кўрдим: тушимга эсэсовчилар, итларнинг вовуллаши, сўнгги чинқириклар кирарди... Ўлим олдида одам пичирлаб нимадир дейди, бу чинқирикдан ҳам даҳшат. Ҳаммаси хаёлимда жонланарди... Одамни отиш учун олиб кетишяпти... Кўзларида кўркув... Ишонмаётганлиги, сўнгги дақиқаларгача ишонмаёт-

ганлиги кўзларидан кўриниб туради. Шу билан бирга кўзларида хайрат ҳам бор. Автомат олдида туриб, сўнгги дақиқадагина кўлларини пана қилади. Юзларини берки- тади... Эрталаб бошим дахшатли чинқирикдан ёрилгудай бўлиб уйғонардим...

Уруш пайтида бу ҳақида ўйламасдим, энди эса ўйлаб қолдим. Ҳаммаси хотирамда тикланарди... Қайта-қайта... яна ва яна... Ухлолмасдим... Шифокорлар ўқишни тақиқлашди. Бироқ ётоқхонадаги хонадош қизлар шифокорларни унутишимни буюриб, бундан буёғига мен билан ўзлари шуғулланишларини айтишди. Ҳар оқшом, навбат билан мени кинога, комедияга судраб боришарди. «Кулишни ўрганишинг керак. Кўп кулишинг керак». Хоҳласам-хоҳламасам — судрашарди. Комедиялар кўп бўлмасди, ҳар бирини юз марта юз марта кўрардим, камида юз марта. Биринчи кулгим йиғига ўхшаб чикди...

Бироқ тунги қийноқлардан халос бўлдим. Ўқий олдим...»

Тамара Устиновна Воробейкова, яширин гуруҳ аъзоси

Ватан, Сталин ва қизил чит мато ҳақида

«Кўклам...

Ёш йигитлар ҳалок бўларди, улар баҳор кунлари бу оламни тарк этарди... Март, апрель ойлари... Энг оғири — боғлар гуллаб, ҳамма ғалабани интиқлик билан кутаётган дамда одамларни қабрга қўйиш. Шу нарса ёдимда қолган. Буни сизга айтишган бўлса ҳам, яна бир бор қайд этиб қўйинг. Буни унутиб бўлмайди...

Мен икки ярим йил фронтда бўлдим. Қўлларим минглаб яраларни боғлади, минглаб жароҳатларни ювди... Яна ва яна боғлайверардим... Бир марта рўмолимни алиштириб келаман деб чиқиб, дераза ромига суяниб, кўзим илинибди. Кўзимни очгандан кейин, ўзимни тетик

хис қилдим. Шифокор мени кўриб, койиди. Мен ҳеч нар- сани тушунмаяпман... У кетди, аммо навбатдан ташқари иккита наряд бериб кетди, шунда шеригим гап нима- далигини тушунтирди: бир соатдан ошиқроқ вақт йўқ бўлибман. Ухлаб қолибман.

Ҳозир соғлигим кетган, асабларим чарчаган. «Қандай мукофотлар олгансиз?» — деб сўрашса, ҳеч қандай му- кофотларим йўқ, тақдирлашга улгуришмаган, деб ай- тишга уяламан. Урушда кўпчилик эдик, ҳар биримиз қўлимиздан келган ишни қилардик, аҳтимол, шунинг учун улгуришмагандир... Ҳамма қўлдан келганча ҳара- кат қиларди... Ҳаммани тақдирлашнинг иложи борми? Аммо ҳаммамизнинг энг катта мукофотимиз — 9 Май. Галаба куни!

Мен ғайриоддий бир ажални эслайман... Ўшанда ҳеч ким сабабини излаб ўтирмади, бунга фурсат ҳам йўқ эди... Мен эса ҳозиргача эслайман. Бир капитанимиз не- мис ерларига оёқ қўйган кунимиз оламдан ўтди. Унинг оиласини оккупация пайтида немислар қириб ташлаган. У жуда жасур инсон эди, немислар ерига кириб бори- шимизни кутарди... Олдинроқ ўлиб қолишдан кўрқарди. Уларнинг ери, уларнинг фалокати, уларнинг дардини кўрмай ўлиб кетишдан кўрқарди. Уларнинг йиғлашини, фарёд чекишини... Уйларнинг ўрнида қолган вайрона- ларни... кўришга орзиқарди... У яраланмаганди, шунчаки ўлди. Немислар ерига қадам қўйди, кўрди, кейин ўлди.

Мен ҳозир ҳам нега ўлди экан деб ўйлайвераман...»

Тамара Ивановна Кураева, ҳамшира

«Мен поезддаёқ олдинги маррага боришга қарор қилдим... Ўша заҳотиёқ... Часть кетаётган экан — мен у билан. Ўша кезларда олдинги маррадан уйга бир кун бўлса ҳам тезроқ қайтаман деб фикр юритардим. Уйда онам қолганди. Дугоналарим ҳозир ҳам эслашади: «У санротада қолишни истамасди». Ростдан ҳам санрота-

га келиб, ювиниб, чойшаб олиб яна окопга қайтардим. Олдинги маррага: Ўзимни ўйламасдим. Энгашасан, югурасан... Фақат қон ҳиди... Қон ҳидига кўниколмадим...

Урушдан кейин туғуруқ бўлимида акушерка бўлиб ишладим – аммо у ерда кўп ишлолмадим. Кам ишладим... Қисқа ишладим... Қон ҳидига аллергиям кўзийдиган бўлди, организмим уни қабул қилмасди. Урушда шунча кўп қон кўравериб, бошқа унга дош беролмайдиган бўлиб қолдим. Организм уни қабул қилмасди. Туғуруқ бўлимидан кетдим, «Тез ёрдам»га кирдим. Эшакеми касаллигига йўлиқдим.

Қизил матодан кўйлак тиккандим, бир кундан кейин қўлларимда қизил доғлар пайдо бўлди. Тошма тошди. Баданим на қизил чит, на қизил гулларни қабул қила оларди. Қизил нарсага, қон рангидаги бирор нарсага тоқат қилолмасдим... Уйимда ҳозир ҳам қизил нарса йўқ. Тополмайсиз. Одам қони жуда очик рангда, на табиатда, на рассомларнинг суратларида бундай ёрқин рангни учрата олмаганман. Анор суви бироз ўхшайди, сал-пал. Шунда ҳам эзилиб пишган бўлса...»

*Мария Яковлевна Ежова, гвардия лейтенанти,
санвзвод командири*

«Оҳ-оҳ-оҳ... Ха-ха-ха... Жимжимадорлигимни, ясантусан қилиб олганимни кўриб ҳамма куларди. Урушда ҳам шундай бўлганман. Ҳарбийга ўхшамасдим. Ҳар хил лаш-лушларни илиб олардим... Яхшиямки, командиримиз, ҳозирги ёшлар тили билан айтганда, демократ бўлган экан. У казармадан эмас, университетдан чиққанди.

Тасаввур қилинг-а, доцент. Хулқи ҳам намунали. У пайтларда... ундайлар анқонинг уруғи бўлган...

Узуқлар жону дилим. Қиммат бўлмаса ҳам майли, муҳими иккала қўлимни тўлдириб турса, бас. Хушбўй атирларни яхши кўраман. Энг сарасини. Ҳар хил

тақинчоқлар. Ранг-баранг ва кўп бўлсин. Оиламиздагилар доим устимдан кулиб юришарди: «Тентак Ленамизга нима совга қиламиз деб бош қотирмаймиз. Албатта, узук-да». Урушдан кейин биринчи узугимни акам консерва кутисидан қирқиб берган. Кулонни эса бир парча яшил шишадан ясаб берди. Яна биттасини – оч тусли жигарранг шишадан.

Олашақшаққа ўхшаб, ялтираган нарсанинг ҳаммасини ўзимга илиб олардим. Ҳеч ким мени урушда бўлган демайди. Ўзим ҳам ишонгим келмайди. Ҳозир ҳам, иккаламиз ўтириб суҳбат кураётганимизда ҳам ишонмайман. Қутимда эса Қизил Юлдуз орденим турибди... Энг чиройлиси... Ростанам чиройли, ҳа? Махсус менга деб беришди. Ха-ха-ха... Чинини айтсам... Тарих учун дегин? Бу матоҳинг ёзадими... Тарих учун экан-да... Мен шундай деган бўлардим: Аёл бўлмасанг, урушда омон қололмайсан. Эркакларга ҳеч қачон ҳавас қилмаганман. На болалигимда, на ўсмирлигимда. На урушда. Аёллигимдан доим мамнун бўлганман. Автомат, пистолет каби қуроллар – жозибали, уларда инсоннинг закийлиги мужассам дейишади, мен эса уларни ҳеч қачон чиройли деб ҳисобламаганман. Яхши пистолетни кўриб, эркакларнинг кўзлари чақнаб кетганини кўрганман, аммо мен уларни сира тушунмасдим. Мен – аёлман.

Нега ёлғиз қолдим? Харидорларим кўп бўлган. Етарли даражада... Бироқ кўриб турибсан, ёлғизман... Ўзимни ўзим хурсанд қилиб юраман. Дугоналаримнинг ҳаммаси ёш. Ёшлиқни севаман. Урушдан ҳам кўра, қариликдан кўпроқ кўрқаман. Мен билан кеч учрашдинг... Ҳозир кўпроқ қарилик ҳақида ўйлайман, урушни эмас...

Матоҳинг ростдан ҳам ёзадими, а? Тарих учун дегин».

Елена Борисовна Звягинцева, оддий аскар, қуролсоз

«Уйдаман... Оиламдагиларнинг ҳаммаси тирик... Онам ҳаммамизни қутқарди: бувим билан бувамни, синглим ва укамни. Мен ҳам қайтдим...

Бир йилдан сўнг дадам қайтиб келди. Отам катта мукофотлари билан келди, мен битта орден ва иккита медаль олиб келдим. Аммо оиламизда бир ёзилмаган қоида бор эди: энг асосий қахрамон — онамиз. У ҳаммамизни қутқарди. Уйимизни, оиламизни қутқарди. Энг даҳшатли уруш уники эди. Отам ҳеч қачон орденларию орден колодкаларини тақиб юрмасдилар, у онамнинг олдида орденларини кўз-кўз қилишга уяларди. Хижолат бўларди. Онамга медаль беришмаганди-да...

Дунёда ҳеч кимни онамни яхши кўргандай яхши кўрмаганман...»

Рита Михайловна Окуневская, оддий аскар, минёр

«Мен бошқача бўлиб қайтдим... Анчагача ўлим билан муносабатларим соғлом эмасди.

Гайритабий десам ҳам бўлади...

Минскда биринчи трамвайни йўлга туширишди. Бирдан трамвай тўхтаб, аёллар қий-чув қилиб, йиғи кўтарилди: «Одам ўлди! Одам ўлди!» Мен бир ўзим вагонда ўтирибман, нега ҳамма йиғлаётганига ҳайронман. Менда бу кўрқинчли туйғу йўқ эди. Фронгда қанча ўлик кўрганман... Менга таъсир қилмасди. Улар орасида яшашга кўникиб қолгандим. Доим ёнимизда ўликлар бўларди... Улар ёнида чекишарди, овқат ейшарди. Сухбатлашишарди. Улар тинч ҳаётдаги каби аллақаерларда, тупрокда эмас, доим ёнимизда. Биз билан.

Кейин бу туйғу қайтиб келди, ўлган кишини кўрсам яна кўрқадиган бўлдим. Тобутни кўрсам. Йиллар ўтиб, бу туйғу қайтиб келди. Ҳаммага ўхшаш бўлдим...»

Бэлла Исааковна Элштейн, сержант-снайпер

«Урушдан олдин бўлган воқеа...

Театрда эдим. Танаффус пайтида, чироқ ёниб, уни кўрдим... Ҳамма кўрди... Гулдурос қарсақлар чалин-

ди. Олқишлар! Хукумат ўриндиғида Сталин ўтирганди. Отам қамалган, акам эса лагерларда ном-нишонсиз кетди, шунга қарамай, шундай ҳаяжон босдики, кўзларимга ёш келди. Бахтиёрлигимдан юрагим кинидан чиқиб кетай деди!

Бутун зал... бутун зал оёққа турди! Тик туриб, ўн дақиқа мобайнида даҳони олқишлади.

Урушга мана шундай кайфиятда келдим. Жанг қилгани келдим. Урушда эса шивир-шивир гаплар эшитдим...

Тунда ярадорлар коридорда сигарет чекиб туришарди. Кимдир ухлайди, кимдир кечаси билан миужжа қоқмайди. Тухачевский, Якир ҳақида суҳбатлашишарди... Минглаб одамлар ғойиб бўлди! Миллионлаб! Қаерга? Украиналиклар айтиб беришди... Уларни колхозларга мажбурлаб киритишган. Бўйсундиришди... Сталин уларни очлик билан қийнаган, улар унинг ўзини қотил дейишаркан. Эсини еган оналар ўз боласини ейишаркан... Ерлари эса жуда бой унумдор экан, таёқни тескари тиксанг ҳам, дарахт унар экан. Асир тушган немислар тупрокни кутига солиб, уйларига совға тариқасида жўнатишаркан. Шундай тўйинган тупрок экан. Бир метр қоратупрок. Ҳосилдор қатлам.

Паст овозда суҳбат қилишарди... Деярли ярим овозда... Кўпчилик орасида бундай мавзуда умуман гапирилмасди, фақат икки киши бўлсагина шу мавзуда гап очиларди. Учинчиси ортиқча, учинчиси қақиб беради...

Бир латифа айтиб бераман... Йиғлаб юбормаслик учун айтиб бераман. Демак, гап бундок... «Оқшом. Барак.

Қамокдагилар ётиб гаплашишяпти. Бир-биридан сўраяпти: «Нима учун қамашди?»

Биттаси ҳақиқат учун деса, иккинчиси отам учун дейди... Учинчиси эса: «Ялқовлигим учун». Бу нима деганинг?!

Ҳамма ҳайрон. Айтиб беради: «Кечкурун улфатлар билан ўтириб, бир-биримизга латифалар айтиб ўтиргандик.

Кечкурун кеч қайтдик. Хотиним: «Ҳозир бориб айтамизми, ё эртагами?» — деб сўради. «Эртага бора қолайлик. Уйқум келяпти». Эрталаб эса бизни олиб кетишди...»

Кулгилими. Кулгинг келмайди. Йиғлаш керак. Йиғлаш.

Урушдан сўнг... Ҳамма қариндошларининг урушдан қайтишини кутса, биз лагердан қайтишини кутдик. Сибирдан келишини кутдик... Бошқача бўлиши мумкин эмас! Биз қолиб бўлдик, биз ўз садоқатимиз, ўз муҳаббатимизни исботладик. Энди бизга ишонишади.

Акам қирқ еттинчи йилда қайтди, отамизни эса топмадик... Яқинда фронтдош дугоналаримнинг олдига, Украинага бордим. Улар Одесса яқинидаги каттагина қишлоқда туришади. Қишлоқ ўртасида иккита ёдгорлик қад кўтарган: қишлоқнинг ярми очликдан ўлган, қолган ҳамма эркаклар урушда ҳалок бўлган. Россиядагиларничи, уларни санаб саноғига ета оламизми? Одамлар ҳали ҳаёт, боринг, сўранг. Бизнинг тарихимизни яратиш учун сендай қизларнинг яна юзтаси керак, қизалогим. Беадад кўз ёшларимизнинг ҳисоби йўқ, болам...»

*Наталья Александровна Куприянова, жарроҳлик
ҳамшираси*

«ШУНАҚАНГИ ЯШАГИМИЗ КЕЛИБ КЕТДИ...»

Телефон яна ва яна жиринглайверади. Янги манзилларни ёзиб оламан, янги мактублар оламан. Энди тўхташнинг иложи йўқ, зеро, ҳар сафар ҳақиқат янаям даҳшатлироқ қиёфасини намён этади.

*Тамара Степановна Умнягина, гвардия кичик сержанти,
санинструктор:*

«Ох, оппоқ қизим-а...

Кечаси билан эслашга уришиб, хотирамни титиб чикдим...»

Военкоматга ҳаллослаб югуриб келдим, эгнимда калта юбка, оёғимда туфлисимон резинали оқ тапочка – бу ўша замоннинг сўнгги қийқирик модаси бўлган. Фронтга жўнатишлар дедим – жўнатишди. Қандайдир машинага ўтирдим. Частга етиб келдим. Бу Минск ёнидаги ўқотар дивизия экан. Менга аёлларга пишириб қўйгани йўқ, ўн етти яшар қизлар жанг қиладиган бўлса, унда эркаклар нима қилади, дейишди. Душманни янчиб ташлаймиз, сен, яхшиси, онангнинг ёнига қайт, деб маслаҳат беришди. Албатта, урушга олмаётганлари учун ҳафсалам пир бўлди. Шунда мен нима қилдим? Штаб бошлиғи ёнига кирдим, унинг олдида ҳалиги мени рад қилган полковник ўтирган экан. Мен штаб бошлиғига: «Ўртоқ бошлиқ, юқорироқ ўртоқ бошлиқ, полковникка қулоқ солмасликка рухсат беринг. Мен барибир уйга қайтмайман, сизлар билан бирга чекинаман. Қаерга бораман шу топда? Немислар яқин», – дедим. Шу лақаб кейинчалик менга ёпишиб қолди: «юқорироқ ўртоқ бошлиқ». Урушнинг еттинчи куни эди. Биз чекинаётгандик...

Тез орада қонга ботирилдик. Яраланганлар кўп, бироқ биронтасининг уни чикмас, сабр-тоқат билан яшашга интилардилар. Ҳамма ғалаба кунини кўришни орзу қиларди. Ана-мана деб кутишарди... Уст-бошим қонга белангани эсимда — суяк-суякларимгача қонга ивиб кетардим... Оёқ-кийим йиртилган, ялангоёқ борардим. Нималар кўрмадим, дейсиз? Могилёв остонасида станцияни портлатишяпти. Ўша ерда болаларга тўла состав. Уларни вагон ойналаридан пастга ота бошлашди. Уч-тўрт ёшли болакайлар. Ўрмон яқин, улар ўша ўрмон томон қоча бошлашди. Шу заҳоти немис танклари юра бошлади, танклар болаларни босиб ўтди. Шу болалардан асар ҳам қолмади... Бу мудҳиш манзара ҳар қандай одамнинг эсини оғдириши мумкин. Аммо урушда одамлар бардош бердилар, урушдан кейингина эсдан оғишди. Урушдан кейин касал бўлишди. Урушда эса ошқозон яралари ҳам битиб кетарди. Юпун шинелда қорда ётсан, эрталаб турсанг бурнинг ҳам оқмайди.

Кейин частимизни ўраб олишди. Ярадорларим кўп, биронта машина тўхтаётган демайди. Немислар измаиз таъқиб қилиб келяпти, яна озгинадан кейин ҳалқа қилиб ўраб олишади. Шунда яраланган лейтенантлардан бири пистолетини бериб: «Отишни биласанми?» — деб сўради. Қаердан биламан? Қандай отишаётганини кўрганман, холос. Аммо мен пистолетни қўлимга олиб, машина тўхтатиш учун йўлга чикдим. Ўшанда илк бор сўқиндим. Эркакчасига. Бўралаб сўқиндим... Ҳамма машиналар бурнимнинг тагидан ўтиб кетяпти... Аввалига осмонга қарата ўқ уздим... Ярадорларни қўлда олиб кетолмаслигимизни биламан. Кучимиз етмайди. Улар эса: «Ўлдириб кетиңглар. Ташлаб кетманглар», — деб ялинишади. Иккинчи ўқ... Кузовга тегди... «Аҳмоқ!! Олдин отишни ўрган!» Тўхташди. Ортишга кўмаклашишди.

Аммо энг даҳшати ҳали олдимда эди. Олдимда — Сталинград. Уруш майдони деёлмайсан. Уруш майдони бу — кўча, ҳовли, ертўлалар. У ердан ярадорни олиб

чикиб кўр-чи? Бутун баданим катта бир ғуррага айланганди. Шимим қондан қотиб қолган. Ҳамма ёғи. Старшинамиз бизни уришарди: «Қизлар, бошқа шим йўқ, сўраб ҳам ўтирманглар». Шимларимиз қуригандан кейин тик кўйсанг, турарди. Крахмал қилсанг бундай қотмайди, бироқ қондан шу даражада қотиб қоларди. Тоза жойи йўқ, кўкламда топширадиган кийимнинг ўзи йўқ эди. Волгада ҳаммаси ёнарди, масалан, сув ҳам ёнарди. Ҳатто кишда ҳам дарё музламасди, ёнарди. Ҳаммаси ёнарди... Сталинградда одам қони тўкилмаган бир қарич ер ҳам қолмаганди. Рус ва немисларнинг қони. Бензин ҳам... Машина мойи билан... Бошқа чекинолмаслигимизни айнан шу ерда тушундик, чекинсак бўлмайди: ё ҳаммамиз — бутун мамлакат, рус халқи ҳалок бўламиз, ё — зафар кучамиз. Бу кундек равшан эди, буни ҳамма тушунди. Овоз чиқариб айтилмасди, аммо ичимиздан ҳис қилардик. Генерал ҳам, оддий аскар ҳам буни тушунди...

Янги жангчилар келиб қўшилади. Ёш, навқирон йигитлар. Жанг олдида уларга қарайсан-у, тирик қайтмаслигини биласан. Янги одамларни кўришдан кўрқардим. Уларни эслаб қолиш, улар билан суҳбатлашишга кўрқардим. Чунки, мана ҳозир келишган бўлса, бироздан сўнг улар ғойиб бўлишади. Бир-икки кун ичида... Жангдан олдин уларга разм солардим... Қирқ учинчи йил — энг қийин, энг оғир давр. Уч юз одамдан кечга бориб ўн киши қолган кунларимиз бўлган. Жанг тўхтаб, жим бўлиб қолганда, тирик қолганимизни кўриб, бир-биримизни кучоқлаб, йиғлай бошладик. Қондош бўлдик. Ака-сингил тутиндик.

Кўз ўнгингда одам ўлади... Унга ёрдам беролмаслигингни кўрасан, буни тушунасан, бир дақиқа умри қолганини сезасан. Уни ўпасан, сочларини силайсан, ширин сўзлар айтасан. У билан хайрлашасан. Унинг учун бундан ортиқ ҳеч нарса қилолмайсан... Бу қиёфалар ҳозир ҳам хотирамда турибди. Уларни кўраман — ҳамма йигитларимизни кўраман. Шунча йил

ўтган бўлса, биронтаси хотирамдан ўчиб қолиши керак-дек... Аммо, йўқ... Ўз кўлларимиз билан уларга қабр ясашни хоҳлардик, аммо ҳар доим ҳам бунинг иложи бўлавермасди. Биз кетардик, улар қоларди. Баъзан бошининг ҳамма ёғини бинтлар билан ўраб ташлайсан, бинтлар ичидаги бош эса ўлган бўлади. Уни бинтланган боши билан кўмишади. Агар жанг майдонида ўлган бўлса, осмонга қараб қоларди. Ёки ўлаётиб: «Синглим кўзимни ёпиб қўй, фақат эҳтиёт бўл», — дейди. Шаҳарлар, уйлар вайрон бўлган — бу албатта даҳшат, бироқ ёш, кучга тўла йигитлар ётса... Нафасингни ростлай олмай, югурасан... Қутқарасан... Қувват тарк этганга ўхшайди, беш дақиқадан ортиқ чидолмайман деб ўйлайсан... Аммо барибир югураверасан... Март, қорлар эриган... Кигиз этик кийиш мумкин эмас, мен эса кийиб олдим. Кунни билан кигиз этикда юрдим, кечга томон зил-замбил бўлиб қолди, уларни еча олмадик. Кесишга тўври келди. Касал бўлмадим... Ишонасанми, жоним?

Сталинградда жанглар тугаганда, бизга энг оғир ярадорларни пароход, баржаларда Қозон, Горькийга олиб чиқиш топшириғи буюрилди. Баҳор ойлари, март-апрель бўлса керак. Бироқ яна ва яна ярадорлар чиқаверарди, улар ердан, окоплардан, омборхоналардан, ертўлалардан чиқаверарди... Уларнинг сон-саноғи йўқ. Бу даҳшат! Ярадорларни жанг майдонларидан олиб чиқиб кетаётганимизда, бошқа қолмаган, ҳаммасини жўнатиб юбордик. Сталинграднинг ўзида ярадор қолмади, деб ўйладик, ҳаммаси тугаганда эса, яна шунчаси чиқиб келди... Ишонгинг келмайди... Ақл бовар қилмайди... Мен бораётган пароходга қўл-оёқсиз, силга чалинган юзлаб ярадорларни йиғиб олишганди. Биз уларни даволашимиз, юмшоқ гапириб тинчлантиришимиз, табассум қилиб, кўнгилларини кўтаришимиз керак эди. Бизни у ерга жўнатишганда, сал дам оласизлар, соғлиқларингни тиклаб оласизлар дейишганди. Бу Сталинград дўзахидан ҳам даҳшат экан. У ерда, жанг майдонидан ярадорни

чиқариб, унга ёрдам кўрсатиб, бошқаларга бериб юборасан. Кўнглинг тинчланади, аҳволи яхши, уни олиб кетишганларига ишонч ҳосил қиласан. Кейин бошқасини олиб чиқишга кетасан. Бу ерда эса улар эртаю кеч кўз ўнгингда... У ерда улар яшашга интилишади: «Синглим, тезроқ! Асалим, тезроқ!» – деб чақиришади. Бу ерда эса овқат ейишдан бош тортишади, ўлишни исташади. Улар пароходдан сувга сакрардилар. Уларни қоровуллаб чиқардик. Мен бир капитан олдида кечаси билан ўтириб чиқдим, иккала қўли йўқ эди, ўзини ўлдирмоқчи эди. Бир сафар ҳамширани огоҳлантирмай, бир-икки дақиқага ташқарига чиқувдим, у ўзини сувга отди...

Уларни Пермь яқинидаги Усолъе деган жойга олиб келдик. У ерда янги, тоза уйлар қад ростлаганди. Махсус улар учун қурилганди. Пионерлар лагерига ўхшатиб қуришган... Уларни замбилларда олиб кирамиз, улар эса тишлари билан ер кемиради. Улардан хоҳлаганига тегаман дердик. Қўлларимизда кўтариб юришга арзийди улар. Орқага пароходда бўш келдик, дам олсак бўларди, аммо ҳеч ким ухламади. Қизлар ўтириб-ўтириб, кейин бирдан уввос тортиб йиғлаб юборишди. Биз ўтириб, ҳар куни уларга хат ёзардик. Ким кимга ёзишини бўлиб олдик. Бир кунда учта-тўртта хат ёзардик.

Арзимас бир нарса эсимга тушди. Мен шу сафардан кейин жангда юзим ва оёқларимни беркитадиган бўлдим. Оёқларим чиройли эди, уларни акашак қилиб қўйишади деб кўрқардим. Юзимни ҳам авайлардим. Мана шунақа...

Урушдан сўнг бир неча йил қон ҳидидан қутулолмай юрдим, у мени таъкиб қилиб юрарди. Кир ювсам ҳам шу ҳид келади, овқат қилсам ҳам қон исини сезаман. Кимдир менга қизил қўйлак совға қилди. У пайтларда бу тансиқ эди, мато етишмасди, бироқ қизил бўлгани учун уни киймасдим. Бу рангни ортиқ қабул қилолмасдим. Дўконларга озиқ-овқат олиш учун бо-ролмасдим. Гўшт расталарига киролмасдим. Айниқса,

ёзда... Товуқ гўштира хам қарай олмасдим, биласанми, у жуда ўхшайди... Одам этира ўхшаб, оппоқ... Эрим борарди... Ёзда шаҳарда қололмасдим, қаергадир кетишга ошиқардим. Ёз бошланиши билан уруш бошланади деб кўрқардим. Офтоб чиқиб, ҳамма ёкни: дарахтлар, уйлар, асфальтни қиздирганда — ҳаммасидан хид чиқарди, қон хидини сезардим. Еган, ичганимдан қон хиди келарди, бу хиддан ҳеч қутулолмасдим! Тоза чойшаб ёйсам хам, ўша хид келарди...

... Қирқ бешинчи йилнинг май ойлари... Кўп сурага тушганимиз эсимда. Биз жуда бахтиёр эдик... Тўққизинчи май кўни ҳамма: «Ғалаба! Ғалаба!» деб қичкиради. Аскарлар ерга думалаб: «Ғалаба» деб такрорларди. Рақсга тушарди. Ай-да-я-я-я....

Отишарди... Кимнинг кўлида нима бўлса, ўшандан отишарди...

— Ҳозироқ отишни бас қилинг! — деб буюради командир.

— Патронлар барибир қолиб кетади. Нима кераги бор энди? — деб тушунмасдик.

Ким нима деса хам, мен фақат битта сўзни эшитардим — Ғалаба! Бирдан яшагим келиб кетди! Ҳаммамиз энди чиройли ҳаёт кечирамиз! Ҳамма нишонларимни кўксимга тақиб, мени сурага туширишларини илтимос қилдим. Негадир гуллар орасида расмга тушгим келарди. Қандайдир гулзорда расмга тушдим.

Еттинчи июнь ҳаётимдаги энг бахтли кун, тўйимиз бўлган кун. Частимиз бизга атаб катта байрам уюштирди. Эримни анчадан бери танирдим: у капитан эди, ротани бошқарарди. Иккаламиз, агар тирик қолсак, турмуш курамиз деб, қасам ичдик. Бизга бир ой таътил беришди...

Қайнона-қайнотам олдиға бордик. Улар Иванов областининг Кинешма деган жойида туришарди. Мен қахрамон бўлиб қайтаётгандим, мен фронт қизини бундай кутиб олишади деб сира ўйламаган эканман. Биз шунча нарса кўрдик, шунча оналарга фарзандларини,

аёлларга эрларини қайтардик. Энди эса... Мени ҳақорат қилишди, мен аччиқ гаплар эшитдим. Шу кунгача «Синглим», «Сингилжоним»дан бошқа сўз эшитмасдик. Мен унча-мунча қизлардан эмасдим, кўхликкина эдим. Менга янги форма беришганди.

Кечки чойга ўтирганимизда, онаси эримни ошхонага имлаб: «Кимга уйландинг? Фронт қизига-я? Иккита синглингни ўйламадингми? Энди ким уларни олади?» — деб йиғлади. Ҳозир ҳам буни эсласам, йиғлагим келади. Тушуняпсизми: бир пластинка олиб келгандим, уни жуда яхши кўриб эшитардим. У ерда тахминан шундай сўзлар бор эди: сен ҳам энг чиройли туфлиларда юришга муносибсан... Кўшиқ фронт қизи ҳақида эди. Мен ўша пластинкани кўйдим. Катта опаси келиб, ҳеч қандай хукукингиз йўқ дегандай, уни синдириб ташлади. Улар фронтда тушган ҳамма суратларимни йиртиб ташлашди... Эҳ, азизам, сўз билан таърифлаб беролмайман. Тилим ожиз...

У замонларда литералар билан озиқ-овқат олардик. Бу махсус карточкалар. Махсус омборга келдик, у ерда навбат бор экан, навбатга турдик. Менинг навбатим келиб қолди, бирдан сотувчи прилавкадан ошиб ўтиб, мени кучоқлаб ўпиб кетса бўладими. «Одамлар! Одамлар! Мен уни топдим. Уни кўрдим. Роса учратгим келарди, топгим келарди. Одамлар, мени шу қиз қутқарган!» — деб бақирди. Эрим ҳам ёнимда турибди. Бу ярадорим экан, мен уни олов ичидан олиб чиққандим. Ўқ ёмғиридан олиб чиқдим. У мени эслаб қолган экан. Мен-чи? Ҳаммасини эслаб қола оламанми, улар кўп бўлган бўлса! Бошқа сафар вокзалда ногиронни кўриб қолсам: «Синглим! Сени танидим», — деб йиғлайди. — Кўрсам, тиз чўкаман, деб ният қилардим...» Унинг эса оёқлари йўқ...

Биз, фронт қизлари бошига не савдолар тушмади дейсиз. Урушдан кейин ҳам. Урушдан кейин биз яна бир урушда бўлдик. У ҳам кўрқинчли уруш эди. Эркаклар бизни ташлаб кетишди. Ҳимоя қилишмади. Фронтда

бошқача бўлган. Ер бағирлаб бораётганда, осколка ёки ўқ-учиб келаётган бўлса... Йигитлар пана қилишарди... «Синглим, ёт!» — деб, кимдир қичқиради-ю, ўзини сенинг устингга ташлайди. Ўқ унга тегади... У яраланади ёки ўлади. Мени уч марта шундай кутқаришган.

Кинешмадан яна ўз частимизга қайтдик. Келиб билдикки, частимиз тарқатиб юборилмас экан, биз колхоз ерларини миналардан тозалар эканмиз. Ҳамма учун уруш тугаган бўлса, сапёрлар учун у давом этарди. Оналаримиз эса Ғалаба қилганимизни билишади... Ўт-ўлан бўй баравар ўсиб кетган, аммо ҳамма ёқ бомба, минага тўла. Бироқ одамларга ер керак эди, шунинг учун биз шошилардик. Ҳар куни дўстларимиздан кимдир ҳалок бўларди. Урушдан кейин ҳам ҳар куни дафн маросимлари бўларди... У ерда, далаларда кўп биродарларимизни йўқотдик... Жуда кўп... Ерни колхозга топшириб бўлганимиздан кейин, трактор юриб, каердадир мина қолиб кетган бўлса, трактор портлайди, тракторчи ҳам портлайди. Тракторлар кўп эмас-ку. Эркаклар ҳам деярли қолмаган. Урушдан кейин қишлоқда яна кўзёш кўриш... дод-фарёд... болалар йиғисини эшитиш... Эсимда бор, бир аскаримиз бор эди... Эски Руссо яқинида, қишлоғининг номи эсимдан чиқибди, у ўзи шу қишлоқдан эди, ўз колхози, ўз даласини минадан тозалашга бориб, ўша ерда ҳалок бўлди. Қишлоғи уни ўша ерга кўмди. Тўрт йил урушда жанг қилиб, урушдан кейин ўз ватанида, ўз даласида ҳалок бўлди.

Мен ҳиқоямни бошласам, касал бўлиб қоламан. Гапираман-у, ичим зил кетади, бутун вужудимни титроқ босади. Ҳаммасини яна кўраман: ўликларнинг ётганини — оғизлари очик, нимадир деб бақиришгану, оғзида қолиб кетган, ичаклари ағдарилган. Ғўлани ўликлардан камроқ кўрган бўлсам керак... Кўркув-чи! Одам одамга қарши найза билан борадиган қўл жанги қанчалик кўрқинчли... Яланғочланган тиф. Дудуқлана бошлайсан, бир неча кун сўзларни тўғри талаффуз қилолмай юра-

сан. Тилинг айланмайди. У ерда бўлмаган одам буни тушунармиди? Буни қандай айтиб бериш мумкин? Қандай киёфада? Жавоб бер — қандай киёфада буларни эслаш керак? Бошқаларнинг кўлидан келади... Улар эслай оладилар... Мен эса йўқ. Йиғлайман. Аммо эслаш керак. Айтиш керак. Бу қолиши керак. Дунёнинг қайсидир бурчагида бизнинг ҳайқиригимиз қолиши керак. Додимиз...

Доим байрамимизни кутаман. Галаба кунини... Кутаман, аммо кўрқаман. Бир неча ҳафта атайлаб киртўплайман, кўп бўлсин деб, кейин куни билан кир ювиб чиқаман. Мен нимадир билан ўзимни банд қилишим керак, чалғишим керак. Учрашганимизда эса, рўмол тугул, сочиқлар етмайди. Фронтдошлар учрашуви мана шунақа бўлади. Дарё-дарё күзёш... Мен ҳарбий ўйинчоқлар, болалар ҳарбий ўйинчоқларини ёқтирмайман. Танк, автоматлар... Ким уларни ўйлаб топган? Кўнглим ағдарилади. Болаларга ҳеч қачон ҳарбий ўйинчоқлар олиб бермаганман ва совға қилмаганман. На ўзимникига, на ўзгаларникига. Бир куни кимдир ҳарбий самолёт ва пластмасс автомат олиб келибди. Дарҳол аҳлат қутисига ташладим. Дарҳол! Чунки инсон ҳаёти бу шундай инъомки... Буюк неъмат! Инсоннинг ўзи бу неъматнинг эгаси бўлолмайди.

Урушда нима ҳақда ўйлаганимизни биласизми? «Тирик қолсак эди... Урушдан кейин одамлар қанчалик бахтиёр бўлади! Қандай бахтли кунлар келади, чиройли ҳаёт бошланади. Шунча нарсани бошидан кечирган одамлар энди бир-бирига меҳр кўрсатадилар. Ардоқлашади. Бу бошқача одамлар бўлади». Биз бунга заррача шубҳа қилмасдик. Заррача.

Тилла қизим... Одамлар ҳамон бир-бирини ёмон кўрадилар. Ўлдиришда давом этмоқдалар. Буни асло тушунолмайман... Ким булар? Биз... Булар бизмиз...

Сталинград остонасидамиз... Иккита ярадорни судраб кетяпман. Бирини ташлаб, иккинчисини олиб кетишга қайтаман. Уларни навбатма-навбат ташидим,

чунки жароҳатлари оғир, ташлаб кетсам бўлмайди. Иккаласи ҳам сонларидан ўқ еган, қон тўхтамайди. Ҳар бир дақиқа олтинга тенг, ҳар бир сония... Жанг майдонидан узоқлашганимдан кейин тутун сийраклашди, қарасам, ярадорлардан бири немис экан... Даҳшатга тушдим: У ёқда бизникилар қон қақшаб ётса-ю, мен немисни кутқарсам. Йиғлагудай бўлдим... Тутун ичида пайқамабман... Жони азобда қолган ярадор жон аччиғида «А-а-а» деб қичқираётганини эшитиб олди-га югурдим... Иккаласи ҳам қоп-қора қуя. Бир хилда. Четроққа чикқанымда эса ўзга медальон, ўзга соатга кўзим тушди. Лаънати формасини ҳам танидим. Энди нима қилсам экан? Ўзимизнинг ярадоримизни судраб боряпману, хаёлан ўзимга савол бераман: «Немиснинг олдига қайтиб борайми, йўқми?» Уни ташлаб кетсам, ўлиб қолиши тайин. Қон кетиб ўлади... Унинг олдига қайтиб бордим. Яна иккаласини судраб кетавердим...

Ахир, Сталинградда эдик... Қандай даҳшатли жанглар бўлган. Энг оғир жанглар. Тилла қизим... Бир юрагинг билан севиб, иккинчиси билан нафратлана олмайсан. Инсон қалби битта, доим юрагимни асраб қолиш ҳақида қайғулардим.

Урушдан сўнг анча вақт осмондан кўрқиб юрдим, осмонга қарашга кўрқардим. Ҳайдалган ерга қарай олмасдим. Гўнғарғалар эса ҳеч нарса бўлмагандай юришади. Қушлар урушни тез унутишди...»

1978–2004

МУНДАРИЖА

Инсон урушдан қудратли (Китоб кундалигидан)	5
«Эслашни истамайман...»	39
«Қизлар, бироз улғайинг... ҳали ғўрсизлар...»	55
«Ёлғиз мен онамнинг ёнига қайтдим...»	108
«Уйимизда иккита уруш яшайди...»	130
«Телефон гўшаги отмайди...»	139
«Бизни кичкинагина медаллар билан сийлашарди...»	156
«Бу мен эмас эдим...»	173
«Мен бу кўзларни ҳозир ҳам эслайман...»	184
«Биз отмаганмиз...»	203
«Аскарлар керак эди... мен эса яна бироз чиройли юрмоқчи эдим...»	230
«Хонимлар! Сапёрлар взводи командири икки ойгина яшашини биласизми?»	256
«Бир мартагина кўрсам бўлди...»	272
«Нўхотдек картошка ҳақида...»	300
«Ойи, дада дегани нима?»	330
«Қўлини кўксиға қўяди...»	352
«Шунақанги яшагимиз келиб кетди...»	373

Адабий-бадний нашр

Светлана Алексиевич

**УРУШНИНГ АЁЛДАН
ЙИРОҚ ҚИЁФАСИ**

Иккинчи нашри

Муҳаррир *Б. Худоёрова*
Рассом-дизайнер *Д. Мулла-Ахунов*
Техник муҳаррир *Л. Хижова*
Кичик муҳаррирлар *Д. Холматова, Г. Ералнева*
Мусаххих *Ш. Ҳакимова*
Компьютерда тайёрловчи *Б. Душанова*

Нашриёт лицензияси АИ №158. 14.08.2009.
Босишга 2018 йил 14 августда рухсат этилди. Бичими 84×108^{1/32}.
Офсет қоғози. «Virtec Antiqua Uz» гарнитурасида офсет усулида
босилди. Шартли босма табоғи 20,16. Нашр табоғи 18,34.
Адади 5000 нусха. Буюртма №18-448.

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг
«O'zbekiston» нашриёт-матбаа ижодий уйи.
100011. Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Телефон: (371) 244-87-55, 244-87-20.
Факс: (371) 244-37-81, 244-38-10.
e-mail: iptduzbekistan@iptd-uzbekistan.uz
www.iptd-uzbekistan.uz